

लेखकाचे मलोगत

एक धर्मकण या टायने हे चरित्र लिहिण्याचा निर्णय घेला व त्याच भारनेने कार्य-पक्षांच्या व बाबकांच्या हाती ते देण्यात येत आहे “ मास्त आम्हांला विमल आन, पगलांच्या जवळ जे काली होणे ते सर्व त्यांनी माताच्या स्वागत्यासाठी अर्पण केले आणि पाचमुळे ते आता भद्राच्या दर्शन घेऊन गेले आहेत मास्त आम्हांला मदत करू नये, पण तो आता आम्हांला विमल आहे, आम्ही आता परके झाले आहेत गांधीजी अमने तर अमे झाले नमते ” श्रद्धाश्रद्धांनाच्या व्यथित अंतःकरणानून बाहेर पडलेले हे शब्द, ते कानूच्या पोद्दीच्यानंतर, माताच्या कानी आले त्यांच्या त्या आत्रावनाने हजारो देशमनरीची व कार्यकरांची अंत करणे निवचीच व्यथित झाली अन्नात त्यांच्यामागे आपण काय करू शकतो या विचारानून हा एक मार्ग घुचला ‘ मास्त तुम्हांला विमल नाही, विमलपारही नाही ’ ही शेफरी कार्यकरांच्या अंत करणांत दिमून आलेली भारना व्यन करणाचा हा एक मार्ग होता

नि दाख प्रतिकाराचा प्रश्न

सत्याग्रही प्रतिकारवाधनांचा जगभरनेने व जावन्य निष्ठेने उपयोग करणारे श्रद्धाश्रद्धांना हे एक सर्वश्रेष्ठ अमे नेते आहेत गांधीपुगातील भाग्यीय नेत्यांमध्येही सत्याग्रही आंगेलनांचे झुजार सधन या नायाने त्यांचे स्थान पार मोठे आहे, अमे अमले तरी त्यांचे चमित्र मास्ताला पूर्ण परिचित झालेले नव्हते. काळजीनतरच्या अधागत त्यांच्या सर्व कार्यावर लोखंडी पडदा पडला होता पाकिस्तानमध्ये दिलेल्या सज्जात त्यांची अखुल तत्त्वनिष्ठ, विलक्षण निर्भयना व जनतामेम यांची सर्व प्रकाची कसोती झाली, प्रतिकूल परिस्थिती त्यांनी सत्याग्रहाचे शत्रु कापणत आणले, ते गजू दिले नाही स्वातंत्र्योत्तर कालातील सर्वश्रेष्ठ सासनांविषय या साधनाचा निर्धारपूर्व उपयोग करणात त्यांनी या

शास्त्राचा व शस्त्राचा विस्तारच केलेल्या आहे. भारतात पु. विनोबाजींनी या शास्त्राचा वेगळ्या क्षेत्रात व वेगळ्या पद्धतीने विस्तार केलेला आहे. डॉ. मार्टिन लूथर किंग हेही आपल्या क्षेत्रात सत्याग्रहीसाधनेचा विस्तार करित आहेत. ब्रिटिश तत्त्वज्ञाने बगोट स्पेल याचे या क्षेत्रातील कार्यही विचार करण्यास भाग पाडणारे असे झालेले आहे.

बादशाह्यानांच्या अठरा वर्षांच्या या अपट लढ्याने जगापुढे व विशेषतः गांधीजींचा वाग्या मागण्याच्या भारतापुढे नव्या समस्या व नवी आव्हाने सादर केलेली आहेत. सर्व प्रकारच्या सामाजिक अन्यायांचा वेळेवर प्रतिस्तर करून पीडित समाजातील लोकांना न्याय मिळवून देण्यास हे साधन समर्थ आहे, हा भावना व अनुभव लोकांना देणे भारतातर्फे निरनड्यांचे झालेले आहे. बादशाह्यानांनी या लढ्याने सत्याग्रही फापरची व एसा अर्थाने गांधीजींचीही थोर सेवा केलेली आहे. सत्याग्रही शास्त्राला व शस्त्राला मोनेरी छाप्याच्या प्रकाशन-बेटनात किंवा परिमरादाच्या विजयाने गुजरात टेलिव्हिडे नाही, हा त्यांचा आदर्श भारताला वेगवेगळ्या क्षेत्रात मार्गदर्शक होणारा आहे. त्याचे ऋण आज द्विगुणित झालेले आहे.

अशा वेळी, अपेक्षेने ते भारताला हार देत आहेत, गेली दोन वर्षे त्यांचे हे आव्हान आमच्यापुढे आहे. त्यांना आम्ही काही आश्वासन अग उत्तर देऊ शकणे नाही ही भयत निषाद वाटणा अशी घटना ठरणार आहे. सत्याग्रही विचार व आचार यांचा विस्तार जगात ठिरठिरकणी केल जात आहे त्यांच्यात परस्पर-संघर्ष व सहकार निर्माण केल जाणे फार अगल्याचे आहे, हा विचार डॉ. किंग यांच्याही विवेचनानून अर्थवटे व्यक्त झालेला आहे. ही जमानदारी पार पाडणे भारताला शक्य झाले पाहिजे हिंसा-माधनांच्या अपरिमेित वादीने दिलेल्या आव्हानाचा विचार विवेदी मानवाच्या बुद्धीला याहून निवडीने करावा लागणार आहे. त्या विवेकी मानवाचे प्रतिनिधी म्हणूनच गांधीजी जन्माला आले होते. ते भारतात जन्मले याचे कारण भारताची पूर्णपणे व पुण्याई ! त्या शास्त्राचे सन्निध शिक्षण त्यांनी भारताला दिले हे आमचे अहोमाय ! आणि त्यांचे एक थोर सहकारी त्या मार्गाचा अखंड वापर करित एसाही पडले अमता, ते सुरुवात अमता व आज सहकार्यांची हार देत अमता, आम्हाला त्यांना साक्ष्य पोचण्याचा नव्हे तर उत्तरी देण्याचा मार्ग दिगम नाही ही एक दुःखद अशी बाब आहे. बादशाह्यानांचे अपयश हे सत्याग्रही विचारांच्या सान्या पुरस्कारांचे अपयश होय सत्याग्रही मार्गाकडे अपेक्षेने पाहणाऱ्या जगाचा विश्वास दुर्बल झाल्यास त्यामुळे होणारी हानी फार मोठी टेल.

‘ (वर्षांच्या पाश्चाती सामनामुळे पडागांची सत्याग्रहावली थळा उडून अगल्याची) पण पजाणी बादशाह्यानांनी विनोबाजीपुढे मांडली आहे ! ‘ ब्रिटिश हे त्या मानाने पुष्कळ सुमरुत, त्येकशी मनोवृत्तीचे होते व त्यामुळे त्यांच्यापुढे अहिंसाध्याचा पाल

प्रभाव पट्ट झळ्या, पण पाकिस्तानच्या शमनांना नोनिमण्याची काही कदर नाही येते अहिंसा मार्गाचा काही उपयोग नाही' अशा प्रकारचे पणशांच्या मनांत नि शस्त्र प्रविभाग-सक्ती आंदोलन सुरू झाले आहे त्यांच्या या आपकालात त्यांना सज्जममल्ल-समर्थ पोवरण्याची भाग्याची जबाबदारी नाही काय ?

वादशास्त्रानांनी पाकिस्तानबद्दलची आपली निष्ठा नि सद्विध शब्दांत अनंत वरी घोषित केलेली आहे ' आपल्या अन्त्या पळतून-बाधमाना अंतर्गत शसनाचे पूर्ण रसातल या व त्यांच्या आमविस्मयाचा मार्ग मोकट्य करून द्या, समर्थ झालेला पळतूनचा भुव-दड हा पाकिस्तानचे सारथ्य वाढवेल ' हे पळतुनिस्तानचे स्वरूप त्यांनी पाकिस्तानच्या नेत्या-पुढे व जगापुढे स्वच्छ स्वरूपाने ठेवलेले आहे, पण पाकिस्तानमधील अंतर्गत नेतृत्वस्पर्धा व आंतरराष्ट्रीय करस्थाने या कारणे या पायी सनप्रवृत्तीच्या या नेत्याला, त्यांच्या हजारे सन्मानांना व त्यांच्या न्याय्य मागणाला बदिशलेले डांनून गाडून टाकण्याचा प्रयत्न अठरा बोंब चालवला आहे आपल्या या सत्याग्रही नेत्याला मात काही सज्ज-मसल्लत, सहकार्य देऊ शकतो की नाही हा सवाल मागतातील सत्याग्रही व इतर विचारात नेत्यापुढे खडा आहे !

सरसराच्या जबाबदाऱ्या व अडचणी अविरत मोठ्या आहेत आन्तराष्ट्रीय नीतिनिर्वाचांची बबने सामाजिक्यांची बमरत त्यांना कायरी लागते, पण ही बबने अती मानवी स्वातंत्र्याला व कल्याणाला पोचत अशा रीतीने पाडली जाणत हे पाहण्याची जबाबदारी जगातील विचारवंतांवर व तत्त्वज्ञिने नेत्यांवर गृहणार ! मसलते स्वातंत्र्य हे आशियारच्या स्वरूपान्याची प्रमान ठणार आहे हे गांधी-नेहरूचे आश्वासन कोणी पूर्ण करवयाचे ? केवळ त्यांचे आश्वासन म्हणून नव्हे तर स्वहिताच्या दृष्टीनेही मागताने या प्रश्नाकडे पाहिले पाहिजे आम्ही तिबेटच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार अर्पण केला, फारेंगेर कमीती न लावताच आम्ही इजिप्तच्या मेरीचा अमर्याद पाठपुगवा केला, चीनच्या हक्कामादी अर्था अधिक जगाविरुद्ध सयुक्त राष्ट्रसंघात आम्ही आमचा आवाज जागा ठेवला ! आणि आम्हाला आमच्या वृद्ध सहकाऱ्यासाठी, एका सत्याग्रही सत-नेत्यासाठी, आपला आवाज जगाच्या बाजारात उठवता येत नाही ? याबद्दल स्वतः जवाहरलालजींना व्यथा होत होत्या हे सांगण्याचे कारण नाही, पाकिस्तानचे व आपले नातूक सक्क विचट्ट नयेत या दुबळ्या धोरणाचे हे दुष्परिणाम आहेत, पण तरीही स्वतः पंडितजींनीच हज्रबाद कॉन्फ्रेंसमध्ये (१९५३) ' आपल्या छुऱ्या सहकाऱ्यांच्या छद्मविरुद्ध मोकळेपणे बोलण्याची वळ आता आली आहे ' असे बजावले. (But now we feel that the time has come when we should express fully and frankly) हे बोलणे पूर्णतः केवळ व कोणी करवयाचे ? शास्त्रीजींच्या पुढे काही योजना अन्वय्यात अने वादशास्त्रानांनी बरते पण शास्त्रीजींच्या

मृत्यूमुळे त्या योजनेचाही अंत झाला असताना पाकिस्तानच्या जन्तूनेच मले मारधाटे याबद्दल भारताच्या अंत रूणात पूर्णसद्भाव आहे, त्यांनी आपला कारभार त्यांना वागेल तसा चालवावा हीच भारताची इच्छा आहे आणि दोन्ही राष्ट्रांच्या सदकार्यातून स्वतःचा व आशियाचा उत्कर्ष नाडला जावा हाच सगळा मार्ग आहे असे आपले तरी तेथे अयाय-अनाचार माजला, तेथील सत पुरुषांची, पीर पकीरांची, आमच्या जुन्या साथी सत्याप्रदांची छळणूक गांजणूक झाली, मानवी मूल्यांची पायमळी माडली गेली, आमच्या स्नेहमानवावर मिलक्षण ताण पट्टा लागला तरा आम्हाला त्याविरुद्ध आवाज उठवण्याचा अधिकार नाही हे धोरण जगाच्या शांततेसाठी व आमच्या नेसर्गिक हक्कांशी सुमंगत ठरणार नाही हे न्याय्य लोकमत योग्य तेथे व योग्य वेळी प्रभावीपणे व्यक्त केले गेले तर पाकिस्तानच्या कत्याणाचा दावा करणारे अध्यक्ष अयुबखानही या लोकमताची फंदार करतील भारताने आपले हे कर्तव्य ओळखले पाहिजे

अल्पसंख्याकांचे दुःखणे

स्वातंत्र्यासोपनंतरच्या बीस वर्षांत आम्ही अल्पसंख्याकांचे प्रश्न नीट सोडवू शकलेले नाही, इतकेच नव्हे तर आजही तो एक चिंतेचा त्रिषयच आहे केवळ अल्पसंख्याक किंवा बहुसंख्याकांच्या भावनेपुरता अगर क्तिपुरता तो मर्यादित नाही आशियातील लोकशाहीचे भविष्य त्यावर अवलंबून आहे या दृष्टीने तो निरुद्धीने व नीट रीतीने हाताळला जाणे जरूर आहे

बादशाहखानांच्या चरिाने या क्षेत्रातही काही आदर्श आम्हाला दिलेले आहेत परंपरांच्या सदकार्यातून व विश्वासाने एकत्र काम करण्यातून हे प्रश्न छुट्टा शकतात, आम्ही तो प्रश्न सोडवलेला आहे ' अशा आशयाचे त्यांचे उद्गार या चरिात अनेक ठिकाणी आहेत, पण त्यांनी सोडवलेला हा प्रश्न किती सहजतेने नंतर उद्घ्वस्त केला गेला हेही आपण पाहिलेले आहे हा सारा विषाड धर्माच्या नावाने किंवा जाति-पयातील भेद-मात्राच्या नावाने केला जात असल्याने, मूलतः धर्म अगर जातिभेद यांचाच तो प्रश्न आहे असे आम्ही मानीत चाललो आहोत धर्माचे अगर जातीचे नाव वापले जाते, पण मुख्यतः सत्ताप्राप्तीचे एक साधन म्हणूनच या भावनांचा वापर केला जातो, तसेच अल्पसंख्याक म्हणजे एक मुसलमानच नाहीत किंवा केवळ भिन्नधर्मीय म्हणजे अल्पसंख्याक नव्हेत, मुसलमानांप्रमाणे शीख, बौद्ध, पारशी, ख्रिश्चन हे भिन्नभिन्नधर्मीय आहेत, तसेच हजिजन गिरिजन या अन्य सगळ्या जमाती आहेत, त्यांचे प्रश्न कमी तीनतेचे नाहीत भाषाभेद अगर प्रांतभाषना हे भेदही आज फार तीन झालेले आहेत हे आपण पाहतो, पण पक्ष स्थापना अगर जाती भाषना अगर वर्णद्वेष हे या मतभेदांना कारण नाहीत परंपरांच्या आदर्शां-

विचारांसवधी अनादर ही मावना पोशन अपने, पण सदा हानी राखण्यासाठी तिचा वापर होत असतो व त्यातून ही मांडणे वाढत असतात. ही मांडणे व त्यातून निर्माण होणारे रस्ते दळणे आता निवृत्तीचे किंवा अपरिहार्य झाले आहे, म्हणून विवेचने हे प्रश्न सोडवले पाहिजेत व तसे ते सोडवता येतातही. हिंदुमुसलमानांचे प्रश्नही ज्या प्रांतात मुसलमान अल्पसंख्य होते तेथे निश्चल गेले. बहुसंख्य मुसलमान जेथे होते त्या पंजाब, बंगाल किंवा सीमाप्रांत, यामाख्या प्रांतांत आपले नेतृत्व टिकविण्यासाठी मुसलमान नेत्यांना हिंदू अल्पसंख्यावांशी तडजोडीने वागणे भागच पडत होते. त्या दृष्टीने पंजाबचे नेते सर फजरी हुसेन अगर शिंदर हयातखान व बंगालचे फजलूल हक बंगरे नेते, जातीयवादाला नंतर मुस्लिम लीगने जे स्वरूप आणले ते स्वरूप येऊ देण्यास तयार नव्हते. मुस्लिम बहुसंख्येच्या सर्व प्रांतांत १९४६ च्या निवडणुकीनंतर लॉग रातेवर येऊ शकली नव्हती. केवळ जाझोलीच्या साधनांनी व त्या नीट दळून न दाखण्याच्या विविधाध्याय धोरणातून पाकिस्तान निर्माण झालेले आहे; हे त्याचे मुख्य स्वरूप विसरल्यास त्यावरील उपाय यशस्वी होणे निश्चय करीत होईल.

आजही अल्पसंख्याकांचा प्रश्न म्हणजे मुसलमानांचा प्रश्न या दृष्टीनेच आपण पाहतो. ते निश्चयाने बघाव नाही. पाकिस्ताननिर्मितीमुळे व पाकने नित्य चालू ठेवलेल्या वैचारिक व व्यावहारिक झगड्यामुळे हा प्रश्न चिपळत राहिलेला आहे. त्या झगड्यात धर्माचे पन्ना नाव आहे. हा प्रश्न सध्या आस्थेने अभ्यासला व चर्चित जात आहे हे योग्यच आहे; पण तसे फक्ताना पूर्वीच्या शुभा कायम राहिल्यास तो प्रश्न सृष्टी अडचणीचेच होईल. मुसलमान-समाजाच्या आजच्या सध्या मानना व अपेक्षा काय आहेत याची नीट माहिती नसता जर हा विषय चर्चित गेल्या तर त्यातील धोके वाढतील. पाकिस्तान निर्माण करण्यास माहायत्कर झालेल्या एका पिढी आपण ह्यात आहे; त्याचे निष्ठा नेतृत्वही आपण सिद्धक आहे; आणि जे नेते, पाकिस्तानचे सध्याचे धोरण व इतर प्रमुख देशांची आंतरराष्ट्रीय धोरणे-कारस्थाने यांच्यामुळे हा प्रश्न चिपळत राहत आहे, पण या सर्वांवर मात करणे समजत व मात्तीय नेतृत्वाला शक्य झाले पाहिजे. 'सर्व मुसलमान समाज हा विशेष धर्मनिष्ठ किंवा धर्मवेडा आहे, त्याला आपल्या धर्मपरंपरेप्रमाणे या देशात पुन्हा इस्लामी मता प्रस्थापित करण्याचीच इच्छा आहे; इस्लामचा अर्थ जुन्या कटव्या वृत्तीच्या धर्मनेत्या-कडून सांगितल्या जातो तोच मुसलमान समाजाला पडतो व त्याप्रमाणे ते वागण्यास सिद्ध असतात' ही आमच्यातील काही लेखकांची विचारमंथनी अतिशयित व अतिव्याप्त स्वरूपाची वाटते. इतकेच नव्हे तर ती मनुष्य-समावाशी सुसंगत नाही. अशा प्रचारात हानी आंधर होण्याचे धोके आहेत. साम्राज्यवादी अगर मांडवलादी देशांत युद्धसाधने वाढतून त्या

मृत्युमुळे त्या योजनांचाही अतः शाला अमात्रा पाकिस्तानच्या जनतेचे भले साधन याबद्दल भारताच्या अतः कणात पूर्णसद्मान आहे, त्यांनी आपला कारभार त्यांना वागेल तसा चालवावा हीच भारताची इच्छा आहे आणि दोन्ही राष्ट्रांच्या सहकार्यातून स्वतःचा व आशियाचा उत्कर्ष साधला जावा हाच भरा मार्ग आहे असे जमले तरी तेथे अन्याय-अनाचार माजला, तेथील सतः पुरुषांची, पोर पत्नीराची, आमच्या जुन्या साथी मर्याप्रघांती छळणूक गाजणूक झाली, मानवी मूल्यांची पायमर्जी मांजली गेली, आमच्या स्नेहमात्रनात्र विलक्षण ताण पडू लागला तरा आम्हाला त्याविरुद्ध आवाज उठण्याचा अधिकार नाही हे धोरण जगाच्या शांततेसाठी व आमच्या नैसर्गिक हक्कांशी सुसंगत ठरणार नाही हे न्याय्य लोकमत योग्य तेथे व योग्य वेळी प्रभावीपणे व्यक्त केले गेले तर पाकिस्तानच्या कल्याणाचा दावा करणारे अल्पसंख्यक अयुबखानही या लोकमताची कदर करतील भारताने आपले हे कर्तव्य ओळखले पाहिजे

अल्पसंख्याकांचे दुखणे

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या बीस वर्षांत आम्ही अल्पसंख्याकांचे प्रश्न नीट सोडवू शकलेले नाही, इतकेच नव्हे तर आजही तो एक विंतेचा नियमच आहे केवळ अल्पसंख्याक किंवा बहुसंख्याकांच्या माननेपुरता अगर हितापुरता तो मर्यादित नाही आशियातील लोकशाहीचे भरितव्य त्यावर अवलंबून आहे या दृष्टीने तो निकडने व नीट रीतीने हाताळला जाणे जरूर आहे

बादशाहखानाच्या चरित्राने या क्षेत्रातही काही आदर्श आम्हाला दिलेले आहेत 'परस्परांच्या सहकार्यातून व विश्वासाने एकत्र काम करण्यातून हे प्रश्न सुटू शकतात, आम्ही तो प्रश्न सोडवलेला आहे' असा आशयाचे त्याचे उद्गार या चरित्रात अनेक ठिकाणी आहेत, पण त्यांनी सोडवलेला हा प्रश्न किती सहजतेने नंतर उद्घ्वस्त केला गेला हेही आपण पाहिलेले आहे हा सारा विघाड घर्मांच्या नावाने किंवा जाति-पक्षांतील भेद भावांच्या नावाने केला जात असल्याने, मूलतः धर्म अगर जातिभेद याचाच तो प्रश्न आहे असे आम्ही मानीत चाललो आहोत घर्मांचे अगर जातीचे नाव वापरले जाते, पण मुख्यतः सत्ताप्राप्तीचे एक साधन म्हणूनच या भावनांचा वापर केला जातो, तसेच अल्पसंख्याक म्हणजे एक मुसलमानच नाहीत किंवा केवळ भिन्नधर्मीय म्हणजे अन्यसंख्याक नव्हेत मुसलमानाप्रमाणे शीख, ब्राह्म, पारसी, ख्रिश्चन हे भिन्नभिन्नधर्मीय आहेत, तसेच हरिजन गिरिजन या अन्य सरप जमाती आहेत त्यांचे प्रश्न कमी तीव्रतेचे नाहीत भाषाभेद अगर प्रांतभाषा हे भेदही आज कमी तीव्र झालेले आहेत हे आपण पाहतो, पण पत्त खभाषा अगर ज्ञानी भाषना अगर वर्णभेद हे या मतभेदांना कारण नाहीत परस्परांच्या आचारां

निर्वाणमवधी अनादर ही भावना पोषण अजने, पण सता हानी राखण्यासाठी तिचा वापर होत असतो व त्यातून ही मांडणे वाढत असताना ही मांडणे व त्यातून निर्माण होणारे लढे दारूने आता निक्कीचे किंवा असहिये झाले आहे, म्हणून प्रियेमाने हे प्रश्न सोडवले पाहिजेत व तसे ते सोडवता येतानाही हिंदुमुसलमानांचे प्रश्नही ज्या प्रांतात मुसलमान अल्पसंख्य होते तेथे निश्चयाला गेले बहुसंख्य मुसलमान जेथे होते त्या पंजाब, बंगाल किंवा सीमाप्रांत, यामारख्या प्रांतांत आपले नेतृत्व ग्विनिष्वासाठी मुसलमान नेत्यांना हिंदू अल्पसंख्यावांशी तडजोडीने वागणे सांगत पडत होते त्या दृष्टीने पंजाबचे नेने सर फजरी हुसेन अगर शिखंदर ह्यातखान व बंगालचे फजलूल हक वगैरे नेने, जातीयवादाला नंतर मुस्लिम लीगने जे स्वरूप आणले ते स्वरूप येऊ देण्यास तयार नव्हते मुस्लिम बहुसंख्येच्या सर्व प्रांतांत १९४६ च्या निवडणुकीनंतर लागू सत्तेवर येऊ शकली नव्हती केवळ जाळपोळीच्या साधनांनी व त्या नीट दडपून न दारूण्याच्या ब्रिटिशांच्या धोरणातून पाकिस्तान निर्माण झालेले आहे, हे त्याचे मुख्य स्वरूप विसरल्यास त्यावर्गिल उपाय यत्नांस्वी होणे निवृत्तेच कठीण होईल

आजही अल्पसंख्यावांचा प्रश्न म्हणजे मुसलमानांचा प्रश्न या दृष्टीनेच आपण पाहतो ते तिनकेंने बोगस नाही पाकिस्ताननिर्मितीमुळे व पाकने नित्य चालू ठेवलेल्या वैचारिक व व्यावहारिक झगड्यामुळे हा प्रश्न चिघळत राहिलेला आहे त्या झगड्यात धर्माचे पत्र नाव आहे हा प्रश्न सध्या जात्येने अग्यासला व चर्चिला जात आहे हे योग्यच आहे परंतु तसे करताना पूर्वीच्या दुरा कायम राहिल्यास तो प्रश्न सुटणे अडचणाचेच होईल मुसलमान समाजाच्या आजच्या खऱ्या भावना व अपेक्षा काय आहेत याची नीट माहिती नसता जर हा विषय चर्चिला गेला तर त्यातील धोरे वाढतील पाकिस्तान निर्माण करण्यास साहाय्य करू शकलेली पुर पिरी अद्याप ह्यात आहे, त्याचे निष्फळ नेतृत्वही अद्याप सिद्धक आहे, आणि जुने नेने, पाकिस्तानचे सध्याचे धोरण व इतर प्रमुख देशांची आंतरराष्ट्रीय धोरणे कायद्याने यांच्यामुळे हा प्रश्न चिघळत राहत आहे, परंतु या सर्वोवर मान करण समजम व मातृतीय नेतृत्वाला शक्य झाले पाहिजे 'सर्व मुसलमान समाज हा विशेष धर्मनिष्ठ किंवा धर्मवेडा आहे, त्याला आपल्या धर्मपत्रेप्रमाणे या देशात पुढा इस्लामी मत्वा प्रस्थापित करण्याचीच इच्छा आहे, इस्लामचा अर्थ जुन्या बऱ्या वृत्तीच्या धर्मेने या म्हण सांगितला जातो तोच मुसलमान समाजाला पत्तो व त्याप्रमाणे ते वागण्यास सिद्ध असताना' ही आमच्यातील काही लेखकांची विचारांमरणी अतिरंजित व अतिव्यात स्वरूपाची वागते इतकेच नव्हे तर ती मनुष्य-समावाशी सुसंगत नाही अशा प्रचाराने हानी आंध्र होण्याचे धोरे आहेत साम्राज्यवादी अगर मांडकलवादी देशांत युद्धसाधने वाढतून त्या

नमः यात्रा जगणारे काही उद्योगशी व त्यांना साथ देणारे राजकीय नेते असतात; यावरून तेथील सर्वसामान्य जनता युद्धप्रिय आहे असा निष्कर्ष काढणे बरोबर नव्हे. अमेरिकेने हिंणुनाम युद्ध वर्गानुर्वे चाळवले असले तरी ते अमेरिकन जनतेला प्रिय आहे असे मानणे किंवा चीनचे आजचे आक्रमक धोरण हे तेथील जनतेचे आहे असे धरून चालणे स्वाभाविक दिसले तरी ते बरोबर ठरणार नाही. ज्यांना हे प्रश्न सोडवावयाचे आहेत त्यांना यापेक्षा अधिक खोल गेले पाहिजे; इतकेच नव्हे तर तथा दुःखद द्वेषभावना जेथे असतील त्या दूर करण्याच्या दृष्टीने हा प्रश्न हाताळला गेला पाहिजे.

पुष्कळ मुसलमान पुढारी 'या देशात पुन्हा इस्लामी सत्ता प्रस्थापित करवी, हा देश 'दार उल हक' म्हणजे इस्लामी धर्माचे युद्धस्थान आहे किंवा 'दार उल मुल्ह' म्हणजे इस्लामच्या प्रभुत्वाबद्दलची तात्पुरती तडजोड केलेला असा देश आहे, असे मानतात' हे निष्कर्ष घेणे नाहीत. काही बेदमपिशाटांच्या ढोक्यांत तसे विचार असतातही; पण ते त्या समाजाचे प्रतिनिधी नव्हेत. मुसलमान समाजातील बहुफनीकत्वाचे स्वातंत्र्य किंवा कुटुंबनियोजनासारखे प्रश्न सोडवण्यात ते विरोध करतात; हे सर्व राजकीय गुतागुतीचे प्रश्न आहेत व ते निग्रहाने सोडवले जाऊ शकतील. त्यासाठी योग्य ते व पुरेसे प्रयत्न झालेले नाहीत असेच विचारांती पडेल. अस्पृश्यतानिवारण हाच वैदिकधर्माचा धर्म आहे व मंदिरप्रवेशासुळे भूकंप होऊ लागले असे प्रांजलपणाने मानणारे अंधश्रद्धा हिंदूमध्येही आहेत. हिंदुसमाजात समाजसुधारक व शास्त्रीय दृष्टिकोण स्वीकारणारे नेते लवकर उदयास आले. तोच मार्ग इस्लामनेही स्वीकारला पाहिजे. त्या नवविचाराचे नेतृत्व मुसलमानांमध्ये निर्माण होण्यास आमचे धोरण पोषक झाले पाहिजे. त्याच्या उलट खोऱ्या धर्मभावना विकृत लोकप्रियता संभाळणाऱ्यांचे नेतृत्व आपापल्या पक्षासाठी वापरण्याचे पाप येथील सर्व राजकीय पक्ष करीत आहेत; हाच आमच्या लोकशाहीला मोठा धोका आहे. समान नागरिकत्वावर आधारलेला, सर्वांची समानता प्रांजलपणे स्वीकारणारा व कोणाचीही उच्चनीचता न जुमानणारा असा विचार निर्मयपणे शिकवणे हाच लोकशाहीचा आधार आहे. तो प्रचार करणे म्हणजे कोणत्या धर्मात हस्तक्षेप करणे नव्हे आणि तो हस्तक्षेप असेल तर तोही करणे हा लोकशाहीचा अधिकार आहे व तशी गरज आज आहे. या दृष्टीने आमच्या कार्यवाही दिशा असली पाहिजे व त्यासाठी ऐक्यमताशी नव्हे तर ऐक्यभावनाशी आमचा नीट संपर्क राहिला पाहिजे.

इस्लामच्या जन्मापासून स्वतः हजारत पंगवार यांनी केलेल्या युद्धांखेरीज अन्य पक्ष थोडी युद्धे ही धर्मयुद्धे म्हणजे स्वतःक्षणार्थ झालेली युद्धे आहेत. इस्लामला धर्मप्रचारार्थ आक्रमक युद्ध मान्य नाही. इस्लाम म्हणजेच शांती; सर्व सृष्टीबद्दलचे प्रेम होय;

हा उपदेश बादशाहखानांनी पटाणांना पत्रव्याचा प्रयत्न केला इस्लामच्या अन्तिम पुढमधर्मानूनच इस्लामच्या एका खिलाफतीचे अन्ततः तुरुडे होत गेले त्यानून अख, तुर्क, पग, मोगल ही राये व साम्राजे शास्त्री हा इस्लामच्या अतर्गत युद्धाचा इतिहास आहे तो त्या धर्माचा इतिहास नव्हे, ही सत्ता स्पर्धा सुरू झाल्यावर अधिक पसा व साधने अमणाच्या साम्राज्याचा नाच अमाना तुरुंगविरुद्ध, पटाणांना आपमात, इतनेच नव्हे तर मल्लेच्या शरीराला इस्लामी धर्मसुधारक म्हणून बाहेर पडलेल्या वदाबी राजाविरुद्ध घुनविळे आणि या सगल्या लढायांमध्ये इस्लामी समाजनेने मुत्त-मालवी हे कोणा ना कोणा धर्मघातकी सत्तेच्याच मागे होते तुर्कांच्या प्रज्याविरुद्ध काढाया करणाऱ्या मुत्त-मालवींचा नि पात फत्तल्लाशांना भयाना लागला अमानुषाच्या विरुद्ध कारस्थान या मुत्त-मालवींनाच केली, आणि पाकिस्तानमधील लैस्त्रादी भ्रष्ट व नष्ट करणारे हे धर्मनेतेच आहेत अगत्या पाच वर्षांनी पाकिस्तान निर्माण करणारी मुस्लिमलीग यांनीच निर्माल्यनत केली लियारुतअलीखान व डा खानसाहेब यांमागच्या नेत्याचे मृत झाले, बायदेआझम जीनामार्गे यांनी पाकिस्तानी राज्यघटना सेक्यूलरच राहिल अशी घोषणा करताच त्याच्या विरुद्ध दगाडनेकीची निदर्शने केली गेली, हे करणारे व करणारे कोण? छोट्या व टोंगी धर्मप्रसारण गेणाऱ्या आमनाशाचा ममुना राजणीपाटोपाठ पाकिस्तानमध्येच इतक्या भयावह रतीने चित्ताचून ठेवलेला आहे की त्याकडे निचारी मतुच दुर्लक्ष करणा ना? पुढे अन्धम अतृवखान यांनी हाती सत्ता घेतात स्वार्थी पुढाऱ्यांनी देशाचा मन्यानाश कसा केला व त्यामुळे राज्यघटना रद केली झाली याचे वर्णन केलेले आहे (१९५८) हे स्वार्थी पुढारी म्हणजेच धर्माच्या नावाने चळवळी करणारे मुस्लिम नेते होत त्यांनीच लाहोरची (१९५३) अहमदियापत्राविरुद्ध म्हणजे मुसलमानांनील एका समर्थित सप्त व सत्ताधीश वगाविरुद्ध अत्याचारी चळवळ केली अहमदिया पत्राला तक्रारीच्या वर आता धर्मप्रचार करणे (जिहाद-बनेफ) अमाय आहे अहमदिया पत्राविरुद्ध झालेले भयान अत्याचार ही पाकिस्तानची धर्मनिष्ठ मानाव्याची का? हेच डाव पेच मात्तात घुगवर्दा यांनीही केले होते पण ते सारे सत्तेसाठी केलेले डावपेच अमत्तात व ते भयावह टीने करणाऱ्यांच्या अगावरच उलटतान हा अनुभव पाकिस्तानला आलेला आहे आजही निरुध्द झालेले धार्मिक नेते अ अतृवखानांची सत्ता उडवण्यासाठी तेच डावपेच सेव्दत आहेत तथे त्यांना आता यश येईल असे दिसत नाही मग हिंदूस्थानात तरी मीती का वागली? धर्मवद्दचि यश त्याच्या सादरप्यक सधिसाऱ्यामध्ये असते व ते सधिसाऱ्या सर्व धर्मनुयायांत व राजकीय पक्षांत अमत्तात, त्यांचा प्रतिहार योग्य मार्गाने केला पाहिजे

बादशाहखानांना हा प्रश्न सोडवताना तेथील अल्पसंख्याकांचा म्हणजे हिंदू-खीख याचा उपद्रव झाला नाही असे नव्हे. तेथील हिंदू-खीख हे मुस्लिम सधिसाधू नेत्यांबरोबर ब्रिटिश पोलिटिकल खात्याच्या हातातच खेळलेले आहेत. बादशाहखान व कॉमेस यांना तुरुंगात डागून टाकण्याच्या घोरणाचा पुरस्कार या हिंदू जमीनदार नेत्यांनी नेहमी केला होता. तरीही त्याच हिंदू-खीख नेत्यांना डॉ. खानसाहेबांच्या मंत्रिमंडळात मरपूर प्रतिनिधित्व दिले गेले होते. त्या हादिक सदस्यांतून व विशेषतः खुदाईखिदमतगारानी केलेल्या निष्ठेच्या सेवेतून तेथे अल्पसंख्याकांचा प्रश्न सुटला होता. अर्थात तेथील प्रश्नाचे स्वरूप व आजच्या भारतीय मुसलमानांच्या प्रश्नाचे स्वरूप पुन्हा मित्र आहे हे खरे.

मुख्यतः आज येथील मुसलमानांच्या भावना व अपेक्षा यांसंबंधी आमच्या समजुती ज्या आहेत त्या नीट तपासल्या पाहिजेत. शुद्ध नागरिक भावनांचा पुरस्कार मुसलमान जनतेने करणे त्यांच्या हिताचे कसे आहे हे पटवण्यासाठी योग्य तो प्रचार व तशी समाजसेवा केली पाहिजे. मुसलमानांमधील पुतोगामी तत्त्वनिष्ठ व राष्ट्रनिष्ठ नेतृत्वाशी सहकार्य केले पाहिजे, त्यांच्यावर राज्यकारमातून कोठे अन्याय किंवा दुर्लक्ष होऊ अमत्यास ते दूर करण्यास साहाय्यक झाले पाहिजे. दोंगी व सधिसाधू मुस्लिम नेत्यांना सर्व राजकीय पक्षांनी दूर ठेवले पाहिजे. या मार्गांनी व दीर्घ प्रयत्नांनी हा प्रश्न निश्चित सुटू शकतो हाच विश्वास या चरित्राने दिलेला आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालात भारत 'सेक्यूलर' राज्यपद्धतीच्या मार्गावर स्थापत्याने प्रगती करित आहे याचे प्रतीक सध्याचे राष्ट्रपती डॉ. झाकिर हुसेनसाहेब हे आहेत. पाकिस्तान-शिनाय इतर कोणत्याही इस्लामी देशांत धर्माधिष्ठित राज्यघटना नाही ही वस्तुस्थिती भारतीय मुसलमानांच्या पुढे आहेच. राजस्तरणात धर्म घुसडल्याचे मोषण पर्यवसानही या चरित्राने आपल्यापुढे ठेवलेले आहे. त्यापामून बोध घेण्याची दृष्टी या चरित्र-वाचनाने लाभेल या अपेक्षेने ते वाचकांच्या हाती दिलेले आहे.

साहाय्यकाचे आभार

हे चरित्र पूर्ण करण्याच्या कामी अनेक परिचित अपरिचित मित्रांचे, कार्यकर्त्यांचे साहाय्य झालेले आहे. स्वतः बादशाहखानांची भेट व त्यांच्या साधिसाधू मित्रांमधील स्फूर्ती व माहिती ही अमोल स्वरूपाची आहे. त्याची भेट घ्यावी हा सद्ग्राह देण्यापामून तो तो भेट घडवून आणण्यासाठी सर्व प्रकारचे सहकार्य व साहाय्य श्री कमलनयन बजाज यांनी दिले, त्यांचा माझा विशेषता परिचय नसता केवळ कार्य निष्ठेने त्यांनी हे सहकार्य दिले, मुख्यतः त्यांचमुळे मी ही भेट घेऊ शकलो व त्यामुळेच चरित्रलेखनाचा निर्णय होऊ शकला. माझ्या काळामेदीम, खासदार श्री. उपाध्यायजी-जवाहरलालजींचे भूतपुनः चिटणीस, सा. श्री.

टमाशार दीक्षित, सा. एम्. एस्. घोंक यांचेई माहात्म्य झाले आहे. बादशाहानांच्या बुरुजेर
 समज व हिंदी चरित्रांचा उपयोग या माहितीमध्ये केलेला आहे. विशेषतः बॅ. मइमद पूतम, श्री.
 प्योरेगल व श्री. बुमारी यांच्या माहितीचा मग्न उपयोग केलेला आहे, पण बादशाहानांच्या-
 कडून मिळालेल्या शब्दांवरून त्याने दिव्यनील एक कार्यकर्ते श्री. नाग यांनी कष्टपूर्वक
 केलेले साक्ष्य अमोघ स्वरूपाचे आहे. श्री प्योरेगल यांनीही अनेक प्रकारे माहात्म्य केलेले
 आहे. पेशवराचे एक वृद्ध मानिसाच कार्यकर्ते व 'मॉंटियर मेल' (देह्यइन) या
 मानाईकाचे संपादक श्री. अर्मीरचद कववाड यांनी मॉन्मापदेशांतून मांधीपूर्वमाल्यानील
 गजकथे जागृतीची पार्श्वभूमी विस्ताराने चर्चित, इतकेच नव्हे तर त्यामाठी स्वतःच्या
 वृत्तपत्राचे जुने अंक व इतर साहित्यही पुढिले ज्या सरकारी दप्तरात मी कार्य करीत
 असतो तेथील कागदपत्रांतील माहितीचा स्वाभाविकच उपयोग झालेला आहे. माझे सहकारी
 श्री. ब. न. घाटक यांचे साहाय्यही झालेले आहे.

'सुर्वर्द्ध कॅनिकल', 'म्रीडेम', 'मॉंटियर मेल', 'दैनिक लोकशक्ति', 'चित्रमय
 जगत्', 'स्वयं साप्ताहिक' या साधनांचा उपयोग केलेला आहे.

शेवटी जोडलेल्या उताऱ्यांपैकी डॉ. गणपिंग कसोब यांचे १९३० मधील पेशवराच्या
 गौळीवारामकथेचे पत्र हे नवीन माहिती देणारे असे आहे. कार्यकर्ता व हंगामानेच अगता
 यांनी हे पत्र लिहिलेले आहे. त्याच्या पत्राचे मोल ठरणे कठीण आहे. बादशाहखान-
 मदाल्यावरून हे पत्र श्री. कमलनाथन बजाज यांनी दिले व पु. विनोबाजी-बादशाहखान
 यांच्या पत्रसंग्रहाच्या अधिष्ठान नक्का श्री. दत्तोबा दाम्बाने-महापौरांनी सर्वेतेचा सन-
 यांनी पाठविल्या.

हमजिखित तयार होत असता व ते तयार-साऱ्यावर आचार्य भागवत, श्री. मासामादेव
 देवनिर्गिर, श्री. मेनुमाधवराव पगडी, श्री. धनराज बीर, श्री. पी. बी. उर्फ आचामादेव
 कुलकर्णी, श्री. दा. न. शिंदे, श्री. धीपाद वेळकर, प्रा. ग. प्र. प्रधान, श्रीमती कुसुम
 नागोळकर यांनी उपपुन सूचना केल्या या निर्यानी ठरावित भाष्य वाचला अजर फेरिलेल
 आहे. त्यामुळे चरित्रान इतर दोन अगर चुरा राहिल्या असल्यास त्या लेखकाच्याच आहेत,
 आणि असे दोन बरेच राहिले आहेत याची जाणीव लेखकाच आहे. इस्लामी धर्मरचने-
 विशेषतः व इतर उर्दू बरेच शब्द लिहिलेला दोन राहिले असण्याचा समज आहे. हे दोन
 टाळण्याचे शक्य ते प्रयत्न केले आहेत त्या त्या भाषेचा व पार्श्वचा परिचय नसल्याने
 असे दोन राहू शकतात त्याबद्दल कोणी गंभीरमज करून घेऊ नये अशी विनंती आहे.
 पुस्तू उताऱ्यांची विस्तृत साधने, शब्दोच्चार बरेच दुरुस्त करण्याचे काही सेंट्रल पब्लिश
 जिर्गा-ए हिंदच्या महापौरांखेचे अध्यक्ष माई अब्दुल रसॉ स्यानी यांनी केलेले साहाय्यही

फार मोलाचे अमे झाळेले आहे मीने सुसंग्रहाच्या नामनीव ही थी नाम न ऊर्दूसाहितिक
 श्री रामशरण नगीना, काबूल येवील यू नो चे शिक्षणतन्त्र थी आठव्हे, आकाशगणीचा
 प्रकाशाविभाग, थी मामामाहेन देवगिरीसर व थी प्यारेलाल यांचे साहाय्य झाले आहे
 या सर्वांचा मी अत्यंत कर्णी आहे सूची तयार करण्याचे कामी प्रा चि वें ल जोशा व
 माझे नातू चि श्रीप्रकाश जोशी, चि शिरीन शुळगणी व चि त्रिजय जोशी याचे श्रम हेच
 महत्त्वाचे आहेत

ग्रंथलेखनाचा विचार चालू असता नीलकण्ठ प्रकाशनाचे थी दामुअण्णा रानडे यांचा सग
 विचारला असता प्रकाशनाची जबाबदारी घेण्याचे आश्वासन त्यांनी दिले यामुळे लेखनाचा
 माझा निर्णय निश्चित होण्यास मदत झाली त्यांनी हे आश्वासन दिले इतकेच नव्हे तर
 माझ्या लिहिण्याचा प्रारंभही नसता काबुलला जाण्याचा विचार ठरताच व त्यांना सूचविताच
 त्यांनी शक्यते सहकार्य दिले ग्रंथप्रकाशनाचे कोणास काय अनुभव येतात हे मला माहीत
 नाही, परंतु थी रानडे यांच्या सदकार्यांचा हा अनुभव माझा उसाव मादवण्यास
 साहाय्यक झाला माझ्याकडून लेखनकार्य वेळेवर पुरे झाले नसताही वेळीवेळी श्रम घेऊन
 त्यांनी परिश्रमपूर्वक हे प्रकाशन सारार केले आहे कल्पना मुद्रणालयाच्या संचालकांना
 जास्थेने हे काम पूर्ण करण्यासाठी केलेले साहाय्य मोठे आहे

दि २ जानेवारी १९६८ हरिमाऊ जोशी
 ४७९ शनिवार पेठ, पुणे २
 व मॅजिस्ट्रॅट हॉटेल, मुंबई १

अ बु क्र म णि का

लेखाचे मनावत

१	मिथुनियोद	१
२	चीनप्रवास	६
३	मार्सीण शिण्याचे मर्याद	१७
४	दु. खाने व्यापक रसादर जीवन	२१
५	राशत्र प्रतिष्ठापण्या सग्नत	२५
६	सयाप्रस्थाप्या गागा	३१
७	मरुण्या जागतिक धमपत्रिदेव	४६
८	'सुताचे सेवक' - सग्नची उमाणी	५०
९	मन्याप्रणी सग्नताची प्रचानी	५७
१०	गांधी-आयर्विन तटजोर्गेचे फगर स्वरूप	७०
११	पशावर काप्रेसमधील मनभद	७४
१२	१९३२ मधील दपराज्ञा	७७
१३	जमनालज्जीण्या 'हुजण्या'त	८२
१४	मिस्ती समाजापुलील मापण	
	व शिण्या (१९३४)	८९
१५	तनीपार दिवसांची दनदिनी (१९३६ ३७)	१०२
१६	राजरीय सुधारणाविगुवर अतगत	
	दुर्गेची पली १९३७ ३९	१०९
१७	स्वानीला सावगमनीचा मे	११८

फार मोलचे अमे झाडेचे आहे पोगे पुरग्याच्या वापरीन ही था नाग व ऊर्दूसाहिलिक
 श्री रामशरण नगीना, काबूल येथील यू नो चे शिक्षणतज्ज्ञ श्री आठव्ये, आम्हासवाणीचा
 प्रकाशनविभाग, श्री मामासाहेब देवगिरीकर व श्री प्यारेलाल यांचे साहाय्य झाले आहे
 या सर्वांचा मी अत्यंत कृणी आहे सूची तयार करण्याचे कामी प्रा चि वें ल जोशी व
 माझे नातू चि श्रीप्रकाश जोशी, चि शिगेष शुळगणी व चि विजय जोशी यांचे श्रम हेच
 महत्त्वाचे आहेत

ग्रंथलेखनाचा विचार चालू असता नीलमठ प्रकाशनाचे श्री दामुअण्णा रानडे यांचा सद्ग
 विचारला असता प्रकाशनाची जबाबदारी घेण्याचे आश्वासन त्यांनी दिले यामुळे लेखनाचा
 माझा निर्णय निश्चित होण्यास मदत झाली त्यांनी हे आश्वासन दिले इतकेच नव्हे तर
 माझ्या लिहिण्याचा प्रारंभही नसता काबूलला जाण्याचा विचार ठरताच व त्यांना सुचविताच
 त्यांनी शक्यते सहाय्य दिले ग्रंथप्रकाशनाचे कोणताच काय अनुभव येतात हे मला माहीत
 नाही, परंतु श्री रानडे यांच्या सद्गम्यांचा हा अनुभव माझा उमाह वाढवण्यास
 साहाय्यक झाला माझ्याकडून लेखनकार्य वेळेवर पुरे झाले नसताही वेळोवेळी श्रम घेऊन
 त्यांनी परिश्रमपूर्वक हे प्रकाशन सामार केले आहे कल्पना मुद्रणालयाच्या संचालकांनी
 आस्थेने हे काम पूर्ण करण्यासाठी केलेले साहाय्य मोठे आहे

दि २ जानेवारी १९६८

हरिभाऊ जोशी

४७९ शनिवार पेठ, पुणे २

व मॅजिस्ट्रिक हॉटेल, मुंबई १

अ नु क्र म णि का

लेखकाचे मनोग्न

१	विनयस्थित	१
२	जीवनप्रवाह	६
३	ग्रामीण शिक्षणाचे गरज	१७
४	दुःस्थाने व्यापलेले वैज्ञानिक जीवन	२१
५	राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धाच्या मध्यात	२५
६	मन्याप्रवाहाच्या मार्गावर	३१
७	मन्याच्या जागतिक धर्मपरिचय	४६
८	'शुद्धाचे सत्र' - सत्यनेरी उमावर्णा	५०
९	मन्याप्रवाही समितीची प्रचलनी	५७
१०	गांधी-आयर्लिन तटस्थतेचे फल स्वरूप	७०
११	पेशावर वृत्तिमार्थाल मनभेद	७४
१२	१९३२ मधील दंडपत्रात	७७
१३	जमनाल्लजीच्या 'हुज्या'त	८२
१४	गिस्ती समाजापुढील आव्हान व शिक्षा (१९३४)	८९
१५	तटीपार दिवसाची दनदिनी (१९३६ ३७)	१०२
१६	राजसीय सुधारणावर्गक अंतर्गत दुसरी घेवणी १९३७ ३९	१०९
१७	स्वामीना साकमनीची भा	११८

१८	यद्वकलानील अहिंसायुद्धाचा आदर्श (१९३९-४०)	१२३
१९	१९४२ च्या चढाईची पगणी आगवणी	१३७
२०	राजसिंग भूस्वाचा शारम	१५०
२१	अग्नि-पर्यक्षा (१९४६ ४७)	१६८
२२	अग्निप्रवेश (१९४७)	१७४
२३	अग्निशायन (१९४८)	१९०
२४	अग्निशायन (लडन ते यायूळ-१९६४)	२२४
२५	अग्निशायन (त्यांच्या साभिष्यानील आठ दिवस) छायाचित्रे	२३१
२६	समर्पित उतारे (परिशिष्ट)	२५८
	(१) लाहोर हायकोर्टातील करियत (१९५६)	
	(२) पखतूनिस्तान हे वेदांचे उगमस्थान आहे	
	(३) विनोबा-बादशाहखान-पत्रे	
	(४) डॉ. गंगासिंग कभोज-पत्र	
	(५) बादशाहखान-मदालमावदन-पत्र	
	(६) बादशाहखान यांचे पखतून दिनाचे भाषण (१९६७)	
	(७) पखतून-उतारा	
	सदर्म ग्रंथ	२९३
२७	सूचि	२९७

भार्द सनडे,

आपका प्रेम और
मुहब्बतका पैगाम मिला
सारी मिनात्र छपनेसे
काम नहीं चलेगा ।

फ व त

अब्दुल गफ्फार

(प्रकाशनाम आलेख सदेन)

I am, naturally, more concerned about the present and the future. I hope the book will help the Marathi readers to understand my mind, plans and movements. I am the same simple Khudai Khidmatgar as I was 37 years back and look with the same respect and affection to all. I wish you success in your work and thank you for remembering the Pathan sufferings and sacrifices.

Kabul, Sept 3, 1967.

(लेखकास आलेल्या एका पत्रातील उतर)

वेद्य शिरीष,

तुम्हारा पैगाम मिला,
हिन्दोस्तान हमे भूल गया,
लेकिन तुम भूल न जाओ,

फ न त

अख्दुल गफार

(भारतनाल युवनाम अलेला सदेश)

प्यारी आनदीबाई,

आपकी बहनोकी पैग़ाम मिली ।

हम ग़रीबोंको लोह भूढ़ गये ।

आप भूढ़ना नही ।

फ़ क त

अब्दुल ग़फ़्फ़ार

(मौ. आनदीबाई जोशी यांना आठले पत्र)

विषय विशेष

सरदार गांधी या नावाने मागतात विमान अमलेने खान अहमद गझराखान हे बादशाह खान या नावाने पठाण मुख्तार प्रसिद्ध आहेत. बादशाहखान ही पठाणांनी त्यांना दिलेली पदवी आहे. बादशाहखानांचे मोठेपण मापणे सोपे नाही.

माग्याच्या स्वतंत्र्याच्या लक्षातील त्यांचे स्थान अमर स्वरूपाचे आहे. अहिंसेच्या लक्षातील ते पण अमामान्य असे सैनिक आहेत. पण त्यांचे सार्वजनिक जीवन १९११ पासून सुरू जे गांधीजी भारतात पण येण्यापूर्वी सुरू झालेले आहे. अहिंसा मार्गानेच दुर्बल व दलित मानवाचा उदर होऊ शकतो या निदानावर गांधीजीप्रमाणे त्यांचाही नितान्त श्रद्धा आहे.

पठाण म्हणतात वंश, साहसी व हिंसाचारात तारबेज अशा भाषणाचे बिन टोळ्यांपुढे उभे राहते. आपल्या हातापायांतले स्वतःचा बहुतेक प्रेम करणारा व त्या बहुतेक वर्षांच्या वयवर आपले स्वतःच्या साम्राज्यात असा हा पठाण आहे. आपला त्यांचा सगळ्या परिचय बादशाहखानांनी प्रथम करून दिला.

वायव्य सीमा प्रान्त व त्यापलीकडील जवळ स्वतः अमलेला डोंगराळ पठाणमुख्य आसिना, या दोही प्रभागतील सुमारे ५० लाख पठाणांचे बादशाहखान हे आरण्य दखन बनलेले आहे. अरगाज क्षेत्र हे ही बादशाहखानांना विशेष मानतात.

वायव्य सीमा प्रांतातील पठाण सुमारे १०० कोटी हिंदूस्थानचे नागरिक म्हणून नांदले. अमले तरी त्यांची राजावरील श्रद्धा कधीच कमी झालेली नव्हती. वायव्य सीमेपलीकडील यागिस्तानातील लोकांवर कोणीच शासक शासन चालू शकलेले नाहीत. विविधामारया

विषय विशेष

सरहर् गांधी या नावाने भागतात विख्यात अमलक छान अबदुल गझरखान हे बादशाह छान या नावाने पण मुसलमान शक्ति आहत बादशाहखान ही पटाणांनी त्यांना दिलेली पदवी आहे बादशाहखानाचे मोठेपण सापणे सोपे नाही

भागाच्या स्वतंत्राच्या लष्करीय त्यांचे रथान अमर स्वरूपाचे आहे अहिंसे या लष्करीय ते एक अमानात अने सैनिक आहेत पण त्यांचे सावजनिक जीवन १९११ पासून सुरुवाते गांधीजी भागान परत येण्यापूर्वी सुरू झालेले आहे अहिंसाप्राप्तनेच दुसरे व दक्षिण मानवाचा उद्धार होऊ शकेल या निदानावर गांधीजीप्रमाणे त्यांनीही नितात्म श्रद्धा आहे

पण सुरुवात करून सांगती व हिंसाचारत तसेच अशा माणसाचे चित्र डोळ्यापुढे येते गहते आपल्या हातापायांदरुन स्वतःच्या बंधुचीय प्रेम करणारा व त्या बंधुबन्धुच्या बलावर आपले स्वतंत्र साम्राज्यावर असा हा पटाण आहे आपल्या त्यांचा सगळ्या परिक्रम बादशाहखानांनी प्रथम कर्मन दिले

वायव्य सीमा प्रान्त व याफरीकनीत अथवा स्वतंत्र अमलेला डोंगराळ पटाणमुलूख यागिस्तान या दोही विभागांतील सुमारे ५० लाख पटाणांचे बादशाहखान हे आणखी दूर वनलेले आहे अजमाग खेन हेही बादशाहखानांना विशेष मानतात

वायव्य सीमा प्रान्तातील पटाण सुमारे १०० वर्षे निश्चि हिंदुस्थानचे नागरिक म्हणून नांदले अमले तरी त्यांची साम्राज्यील श्रद्धा कधीच कमी झालेली नव्हती वायव्य सीमेपलीकडील यागिस्तानातील लोकांवर बोलीच सामक सामन चालू शकलेले नाहीत निश्चिनात्मक

साम्राज्यसत्ताधीर्शानाही या पठाणांना वेव्हाही नमविता आले नाही. ३०-४० कोटी लोकां-
संख्येच्या भारतासारख्या सभ्यतिसंपन्न व विशाल देशात इम्रजाना निमेषपणे सत्ता चालविता
आली परंतु मृठमर यागिस्तानी पठाणांवर त्यांना स्वामित्व व्यादता आले नाही या वडव्या
लढव्या पठाणांना नमविणे-दमविणे हेच एक काम ब्रिटिश सैन्यातील मोठमोठ्या अधि-
कान्यांकडे सोपविलेले असे तरुण ब्रिटिश लष्करी अधिकाऱ्यांना तयार करण्यासाठी रागून
ठेवलेले यागिस्तान हे एक 'मृगया स्थान' होते अन्ना उद्धेष्ट विलोप परक्या लष्करी
अधिकार्यांनी लज्जेने केलेला आहे.

शमर बॅरॅपर्यंत ब्रिटिश लष्करी अधिकार्यांना समस्या होऊन राहिल्या हा प्रश्न हाच
बादशाहखानांच्या घोर कार्याचा व मोठेपणाचा निष्पत्ती आहे.

पठाण हा कुरूर, शरप्रिय, लुटारू येवढेच त्याच्याबद्दल आम्ही ऐकत होतो, परंतु तो
खरोखर अत्यंत स्वातंत्र्यप्रिय आहे. आपल्या मुलखावर तो पठाणाव्यतिरिक्त कोणाचेही स्वामित्व
होऊ देणार नाही स्वतःच्या पुत्रू माषेवरील त्याचे प्रेम तसेच नितान्त स्वरूपाचे आहे
त्याचे साहित्य सुंदर आहे व ते रसिक आहेत हे त्याचे गुणविशेष आम्हाला अपरिचित होते

पठाणांचे काही स्वभावदोषही तितकेच मोठे आहेत त्यांच्या अनेक जाती-जमाती आहेत.
या जमाती (टोब्या) मधील अतर्गत हाडबैर हे पिन्धार् पिन्ध्या चालू असते 'बदला' म्हणजे
जुन्या भाडणाचा सूड घेतल्यावाचून पितृक्राणून सुक्ती नाही या भावनेने तो आयुष्यभर
भारलेला असतो यामुळे त्यांच्या या जमातींमध्ये कायमच्या कट्टरी-भाडणे चालू राहतात.
या टोब्यांच्या एकमेकांमधील लढायाही नेहमी चालू असतात ते अतर्गत भाडणामुळे
कायमचे द्वेषाचे राहिलेले आहेत.

त्यांच्या या अतर्गत कलहाचा फायदा घेऊनच स्वतःच्या सामर्थ्याने यशस्वी होऊ न
शकलेल्या इम्रजानी त्यांना अर्धवट गुलामगिरीत बांधून ठेवले होते त्याची अतर्गत दुही
हीच त्यांच्या पिन्धार् पिन्ध्या नाशाचे व दैन्याचे कारण होते

शहनिष्ठ व हिंसक कृत्यांत अत्यंत चाखणार पठाणांवर अहिंसातताचा अनुयायी बनवणे
हा एक चमत्कार होता उघड्या छातीवर बंदुकीच्या गोळ्या सोसण्यासाठी ध्येने पुढे धावणारे
हजारो अहिंसानिष्ठ सैनिक त्यांच्यात निर्माण झाले काचेच्या फुटक्या तुकड्यांसारखे परस्परां
पासून फुटून वागणाऱ्या जमातींना एका झेंड्याखाली एका ध्येयामाठी—अयायाचा प्रतिमार
करण्यासाठी—बादशाहखानांनी एकत्रित केले ज्या भारत भूमीला ते दार-उल्ल-हख (ज्या
राज्यात मुसलमानांना राहता येत नाही असे शत्रुराज्य) इतकी परकी मानीत होते, त्या
भारतभूमीच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यामधील त्यांना अप्रदूत बनविले शेकडो पठाणांनी भारतीय
स्वातंत्र्यासाठी बलिदान दिले हजारो लोकांनी बंदिवास भोगला, हजारो स्त्री पुरुषांनी

अन्वित्र प्रसारे छल सोसले—या पट्याग्या वीग्विन नि शय प्रतिगगचे तेज पन्न गधवाली पळणीच्या तुकडीने आपली शये द्याली ठेवली व साऱ्या साम्राज्यमतेला मोठा हादरा दिय । अशा या पट्याग्या नव जागृतीचे व त्यांच्यामधील अहिंसानिष्ठचे बादशाह पान हे जनक आत मात्तीय रानव्यवस्थातीन त्यांची ही गवा उमर स्वरूपाची आहे

पगगांमध्ये शीस, हिंदू आदी अयमग्याकांच्या सवर्धाच्या शेजाग्वमाची जी जाग्व निर्माण झाली तीदी अशीच अमास्यन्य स्वरूपाची आहे मिश्रधन्या व मिश्र जाती-जमाती याच्यामधील हार्दिक सहकार्य व स्नेहमात्र हाच लोकशाहीचा आधा आहे हे या देशाच्या नेत्यांनी नीज ओळखले होते कॉम्रेमच्या जमापासून या ऐक्यमात्रेवर राष्ट्रीय नेत्यांनी भर दिलेला आहे, १८८७ च्या निमच्या गट्रीय समेच्या बर्नपासूनच रायग्यांनी हे ऐक्य नियवण्याचे प्रच्छम प्रयत्न सुरू केले त्या वळचे राष्ट्रीय समेचे सर्वधर्मीय नेते ह्यूम (इमन), बॅनर्जी (बगाली मिशन), तप्यनजी (मुसलमान), दादामार् (पाग्या) इत्यादींनी विराटन ते हाणून पाडण्याचे प्रयत्न आगले याच राष्ट्रीय ऐक्याचा पाया घालता इणून लोकमाय ठिक व बें निना यांनी १९१६ मध्ये लखनौ कार घडून आणला “हिंदू व मुसलमान हे भागताचे दोन दोळे आहेत, एका टाऱ्याने काम केले नाग तर ते अर्धे आंधळपणच ठेले ” या इक्याल वरीच्या सम्यपत्तीचा उल्लेख करून गांधीजींनी आपल्या राजक्य प्रचाराचा प्राम (१९१६) केला त्या राष्ट्रीय ऐक्याच्या ठिकच्या ठिकच्या झालेल्या, स्वातन्त्याच्या जमनाली गांधीजींनाच पडल्या लागल्या “ आपल्या जीवनकार्याचा सेवक अशा रीतीने होत आहे, आता दीघमाल जगण्याची इच्छाशी राहिली नाही ’ अशा आशयाचे वदर त्यांना वागवे लागले

हे जातीय ऐक्य बादशाहान यांनी आपल्या मन्तात घडून आणले होते मुस्लीम बहुसंख्येच्या बहुतेक प्रदेशात व मुसलमान पत्रावण्या सीमेवर सरेंज जाळपोळ व वत्तली सुरू झाल्यावळी ९० टक्के पट्याग वस्ती अमरेल्या वायव्य सीमाप्रदेशात हिंदू-सीमांच्या मुली—माता सुदाई खिदमतगार मार्दस्या छग्यावली राह—नोदू शकल्या हे आहूय यत पन्न बादशाहखान यांनाच लाभू शकले जे दमदार व सशस्त्र पणण इमजाच्या शस्त्रवज्रापुढे बेजार होत अमत त्याच नि शयपणापुढे इमजाचे शय कार्यकळ अपमावी झाले—हाच तो चमत्कार स्वत बादशाहखान अहिंमेकचे कमे वळले, व त्यांनी हजारो पटाणांना कमे अहिंसानिष्ठ बनविले हा जगातील विवाग्वताना समित करणान अमा प्रथ झाला

बादशाहखानांची सुदाई खिदमतगार ही सधना हे या लोकजागृतीचे मोठे साधन होते त्यांचे स्वतःचे सतःचारिय हे त्यांचे सामर्थ्य, इस्लाम धर्मावरंगल त्यांची नितात व दोळस निष्ठा हा त्यांच्या जवनाचा आया ‘ दशित-दुर्बलांना सारो मानणे व त्यांची

साम्राज्यसत्ताधीशानाही या पटाणांना केव्हाही नमविता आले नाही ३० ४० कोटी लोका-
संख्येच्या भारतामागच्या सत्तृतिसपन व विशाल देशात इमजाना निर्वेधपणे सत्ता चालविता
आली परंतु मठभर यागिस्तानी पटाणांवर त्यांना स्वामित्व राहता आले नाही या कडव्या
लढवय्या पटाणांना नमविणे-दमविणे हेच एक काम ब्रिटिश सन्यातील मोठमोठ्या अधि-
काऱ्यांकडे सोपविलेले असे तरुण ब्रिटिश लष्करी अधिकाऱ्यांना तयार करण्यासाठी राखून
ठेवलेले यागिस्तान हे एक 'मृगया-स्थान' होते असा उद्देश नित्येक परक्या लष्कर
अधिकाऱ्यांनी लज्जेने केलेला आहे

शभर बॅरपॅरेंट ब्रिटिश लष्करी अधिकाऱ्यांना समस्या होऊन राहिलेला हा प्रश्न हाच
बादशाहखानांच्या घोर कार्याचा व मोठेपणाचा निकम आहे

पटाण हा करार, शस्त्रप्रिय, लुटारू येवढेच त्यांच्याबद्दल आधी ऐकत होते, परंतु तो
खरोखर अत्यंत स्वातंत्र्यप्रिय आहे आपल्या मुलखावर तो पटाणाव्यतिरिक्त कोणाचेही स्वामित्व
होऊ देणार नाही स्वतःच्या पुत्रू भाषेवरील त्याचे प्रेम तसेच नितान्त स्वरूपाचे आहे
त्याचे साहित्य सुंदर आहे व ते रसिक आहेत हे त्याचे गुणविशेष आम्हाला अपरिचित होते

पटाणांचे काही स्वभावदोषही तितकेच मोठे आहेत त्यांच्या अनेक जाती-जमाती आहेत
या जमाती (येड्या) मधील अतर्गत हाडवे हे पिढ्यान् पिढ्या चालू असते 'बदला' म्हणजे
छान्या भांडणाचा एवढेच त्याबाबतून विवृकणातून मुक्ती नाही या भावनेने तो आयुष्यभर
मालेल्या असतो यामुळे त्यांच्या या जमातीमध्ये कायमच्या कणकणी-भांडणे चालू राहतात
या येड्यांच्या एकमेकांमधील लढायाही नेहमी चालू असतात ते अतर्गत भांडणामुळे
कायमचे दुःखीच राहिलेले आहेत

त्यांच्या या अतर्गत कलहाचा कायदा घेऊनच स्वतःच्या सामर्थ्याने यशस्वी होऊ न
शकलेल्या इमजानी त्यांना अर्धवट गुलामगिरीत बांधून राखले होते त्यांची अतर्गत द्वंद्वी
हीच त्यांच्या पिढ्यान् पिढ्या नाशचे व देण्याचे कारण होते

शस्त्रनिष्ठ व हिंसक कृत्यात अत्यंत वाक्चकार पटाणांला अहिंसानताचा अनुयायी बनवणे
हा एक चमत्कार होता उघड्या छातावर बंदुकीच्या गोळ्या सोसण्यासाठी इथेन पुढे धावणारे
हजारो अहिंसानिष्ठ सैनिक त्यांच्यात निर्माण झाले काचेच्या पुऱ्या तुकड्यासारखे पारस्पां
पामून फुटून वागणाऱ्या जमातींना एका होंड्याद्वारे एका ध्येयमाटी—अयायाचा प्रतिस्वार
करण्यासाठी—बादशाहखानांनी एकत्रित केले व्या भारत-भूमीला ते दार-उल-हाथ (ज्या
यात मुसलमानांना राहता येत नाही असे शत्रुपक्ष) इतकी परती मानीत होते, त्या
भारतभूमीच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यामधील त्यांना अप्रमूढ बनविले शेकडो पटाणांनी भारतीय
स्वातंत्र्यासाठी बलिदान दिले हजारो लोखणी बदिबास मोगला, हजारो छी पुरुषांनी

अनन्विन प्रसारेचे छळ सोमने—या पटागांच्या वींगेवित नि शय्य प्रतिप्राचे तेज पटून गववाली पल्लणीच्या तुकडीने आपली बांधे खाली ठेवली व साऱ्या साम्राज्यसत्तेला मोठा हादरा दिला ! अशा या पटागांच्या नव जागृतीचे व त्यांच्यामधील अस्तिनिष्ठचे वादशा खान हे जनन आहेत मास्तीय स्वान्वय्यचातीत त्यांची ही सेवा अनं स्वरूपाची आहे

पटागांमध्ये शीस, हिंदू आदी अन्यधर्माकांच्या रावणीच्या संज्ञाधर्मांची जी जागृता निर्माण झाली तीही अशीच असामान्य स्वरूपाची आहे मिश्रधर्मीय व मिश्र जाती जगती यांच्यामधील हार्दिक सहकार्य व स्नेहभाव हाच लोकशाहीचा आधार आहे हे या देशाच्या नेत्यांनी नीट ओळखले होते कमिश्नरच्या जनापासून या ऐक्यभावेनच राष्ट्रीय नेत्यांनी भर दिलेला आहे, १८८७ च्या निम्न्या राष्ट्रीय संमेल्या बटर्नपासूनच रायस्त्रांनी हे ऐक्य विघडवण्याचे प्रयत्न प्रयत्न सुरू केले त्या वेळचे राष्ट्रीय संमेली सर्वधर्मीय नेते ह्यूम (इंग्लंड), बॅनर्जी (बंगाली मिशन), तय्यबजी (मुसलमान), दादामार्ह (पाशा) इत्यादींनी चिराटने ते हाणून पाडण्याचे प्रयत्न आगले याच राष्ट्रीय ऐक्यचा पाया घालावा म्हणून लोकमान्य टिळक व बॅ जिना यांनी १९१६ मध्ये लग्ना कर घडवून आणला “हिंदू व मुसलमान हे भाग्याचे दोन डोळे आहेत, एका डोळ्याने काम केले नागे तर ते अंधे औधर्त्यगच टोले ” या इश्याल वरवीच्या यात्रधर्मीचा उद्देश करून गांधीजींनी आपल्या राजकीय प्रचारचा ग्राम (१९१६) केला त्या राष्ट्रीय ऐक्याच्या टिपच्या टिपच्या झालेल्या, स्वान्वय्याच्या जमवाटी गांधीजींनाच पदाव्या लागल्या “आपल्या जीवनयात्राचा सैव अशा रीतीने होत आहे, आता दीर्घकाळ जगण्याची इच्छाही राहिली नाही ” अशा आशयाचे उद्गार त्यांना वाढावे लागले

हे जातीय ऐक्य वादशाखान यांनी आपल्या शातत घडवून आणले होते मुख्यतः बहुसंख्येच्या बहुतेक प्रदेशांत व मुख्यतः पटागांच्या सीमेवर सरून जाळपोळ व कत्तली सुरू झाल्यामुळे ९० टक्के पटाग वस्ती अमलेच्या बायब्य सीमाप्रदेशात हिंदू-दीर्घांच्या मुली—माता सुदाई खिदमतगार मार्हच्या छयाखाली राहू—नांदू शकल्या हे अपूर्व यश फक्त वादशाखान यांनाच लाभू शकले, जे दमदार व सशस्त्र पटाग इंग्रजांच्या शस्त्रबळामुळे बेजार होत असत त्याच नि शस्त्रपटागापुरे इंग्रजांचे शस्त्र वगळ अग्रभावी झाले—“च तो चमत्कार स्वतः वादशाखान अहिंसेरडे कसे वळले, व त्यांनी हजारे पटागांना कसे अस्तिनिष्ठ बनविले हा जगातील विचारवनाना स्तुति कण्याय असा प्रश्न झाला

वादशाखानांची सुदाई खिदमतगार ही सध्या हे या लोकशाहीचे मोठे साधन होते त्यांचे स्वतःचे सतःचारित्य हे त्यांचे सामर्थ्य, इस्लाम धर्मावगुल त्याची नितात व डोळ्या निश हा त्यांच्या जीवनाचा आधार, “ दक्षित-दुर्बलांना साम्ये मानणे व त्यांची

सेवा निरपेक्ष बुद्धीने करणे हीच खुदाची सेवा,— हीच इस्लाम धर्माची आज्ञा ही त्यांची दृष्टी, हे जीवनविशेष हा त्यांच्या यशाचा पाया

अशा थोर थड्या व कर्तृत्वाचा मुस्लिम नेता व त्याचे लाखो सख्येचं खुदाई खिदमतगार स्वयंसेवक याचा नि पात करण्याचे दुष्ट कार्य निरिच्छ सत्तेने १७ वष केले व तेच अवोरी कर्म इस्लामच्या सरक्षणासाठी जन्म पावलेल्या पाकिस्तानमध्ये १७ वर्षे अतिरिक्तपणे चालू राहिले, यापेक्षा देवदुविलासाचे चित्र कोणते असणार ? परधर्मां इमज सत्ताधान्यापेक्षा स्वधर्मां सत्तापिपासू व स्वार्थी इस्लामियांनी त्यांचा छळ अधिक करावा व तो त्यांच्या साऱ्या धर्मनांधवांनी उपह्वा डोळ्यांनी पाहता याच्यापेक्षा राजिरवाणे दृश्य कोणते असणार ?

पण स्वबाधव—स्वधर्मीय यांनी केलेल्या या छळालाही त्याच अहिंसानिष्ठेने बादशाहखान व त्यांचे सेनिक यांनी गेली १७ वर्षे तोंड दिले आहे “ पाकिस्तानच्याच भव्यासाठी, पाकच्या सरक्षणासाठी पटाणाना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे व इच्छतीने जगू द्या ” असे बादशाह खानानी पार पार्लमेंटमधील पहिल्याच मागणात आक्जून सांगितले पाकचा राज्यनारभार हा पूर्वीच्या ब्रिटिश कारभारापेक्षा अयायाचा व नयावी उधळपट्टीचा चालू असल्याचे त्यांनी वजावले साऱ्या पाकिस्तानमध्ये आपली सुदार खिदमतगार-सघटना फेलावण्याचे त्यांनी जाहीर करताच खानबहू व दहा हजारवर कार्यरत यांना तुरुंगात डावून टाकले १९४८ ते १९६५ या सतरा वर्षांच्या स्वातंत्र्याच्या काळापरी सुमारे पंधरा वर्षे त्यांना कैद बदि शाळेत नव्हे तर नितनिष्ठच्या चारीरिद्र व मानसिक छळात—कलशात खितपत टाकले आश्चर्य किंवा स्वतः वागणारी गोष्ट अशी की, आपल्या वाणीने किंवा लेखणीने ज्यांनी १९४५ पर्यंत खानबहूचे आकड वसोगान गाविले, “ इस्लाम धोक्यात आहे असा घोषणा देणाऱ्या जातीय पुढाऱ्यांपासून जगून राग ” असा इशारा ज्यांनी आपल्या मावयांना पूर्वी दिला त्या सय्यूमखानानीच स्वतः वायव्य सीमाग्रन्ताचे पहिले मुख्य मंत्री बनून खान-बहूच्या शिवांगीला सुखात केली सत्तेची विमया किंवा धुंदी इतनी प्रतारणा करू शकते !

आता बादशाहखानांची ७७ वर्षे पूर्ण झाली आहेत या जीवनकलखजालील एक-तुर्तीयांश म्हणजे सुमारे पचनीस वर्षे तुरुंगात गेलेली आहेत त्यांतील १२ १३ वर्षे इमज्याच्या बदिशाळेत तर सुमारे १५ वर्षे पाकिस्तानच्या—अप्रमान, उपमर्द आदी छळाला तोंड देण्यात गेली आहेत

इतक्या छळानंतरही आयुष्यभर रामाळलेल्या त्यांच्या निष्ठा तिज्मानही ठळकेल्या नागेत किंवा ज्यांनी त्याचा हा छळ केला त्यांच्यासबवी द्वेष अगर कटुता त्यांनी आपल्या अंतःकरणात तेवत ठेवलेली नाही आपल्या अजपणी पण स्वातंत्र्यप्रिय अधश्रद्ध व दृष्टी पटाणाना स्वातंत्र्य व सौम्य मिळवून देण्यासाठी ते आजही सिद्ध आहेत त्यांची अहिंसे-

वर्गेल धडा आजही निमरीच अरळ आहे " अन्त्याचा प्रतिहार वगण्यामागी अन्वड
जगन्मय राहण्यानेच स्वातंत्र्य मिळू शकते " हा संयोजकज्ञाचा मिळान्त बादशाहान
जाफल्या जीवदाने मिळवलीत आत्म स्वाध्यासाच्या मानवतेच्या उपामकाला इतक्या
महत्वापेक्षात जीवन घालवावे लागते हा जगातील विचारवर्तना खून वागवी असा विषय
आहे त्यांचे चरित्र व चारित्र्य हा जगा भारतीय स्वातंत्र्याच्या आन्दोलनाच्या इतिहासाचा
एक सृष्टिप्रद माग आहे त्याचप्रमाणे ते इस्लामच्या भोर पपरेच वगळ दर्शन घडविणारे
उमे आहे

सेवा निरपेक्ष बुद्धीने करणे हीच खुदाची सेवा,— हीच इस्लाम धर्माची आज्ञा ही त्यांची दृष्टी, हे जीवनमिशेन हा त्यांच्या यशाचा पाया

अशा धोर श्रद्धेचा व कर्तव्याचा मुस्लिम नेता व त्याचे लाखो सत्येचे खुदाई सिद्धमतगार स्वयमेवक यांचा नि पात करण्याचे दुष्ट कार्य निश्चि सत्तेने १७ वर्षे केले व तेव अघोरी कर्म इस्लामच्या सारक्षणासाठी जम पात्रलेल्या पाकिस्तानमध्ये १७ वर्षे अविश्रुतपणे चालू राहिले, यापेक्षा देवदुर्विलासाचे चित्र कोणते जमणार ? परधर्मा इमज सत्ताधाऱ्यापेक्षा स्वधर्मा सत्तापिपासू व स्वार्थी इस्लामियांनी त्यांचा छळ अधिक कराय व तो त्यांच्या सान्या धर्मबांधवांनी उघड्या डोळ्यांनी पाहता याच्यापेक्षा राजिरागे इत्य कोणते असणार ?

पण स्वबांधव—स्वधर्मीय यांनी केलेल्या या छळालाही त्याच अहिंसाविधने बादशाहखान व त्यांचे सैनिक यांनी गेली १७ वर्षे तोंड दिले आहे “ पाकिस्तानच्याच भल्यासाठी, पाकच्या सारक्षणासाठी पठाणांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे व इच्छतीने जगू द्या ” असे बादशाह खानांनी पाक पार्लमेंटमधील पहिल्याच मापणात आनर्जून मागितले पाकचा राज्यराज्यार हा पूर्वीच्या ब्रिटिश कारभारापेक्षा अन्यायाचा व नज्राची उघडळमट्टीचा चालू असल्याचे त्यांनी बजावले सान्या पाकिस्तानमध्ये आपली खुदाई सिद्धमतगार-सघटना फैलावण्याचे त्यांनी जाहीर करताच खानबदू व दहा हजारांवर कार्यरते यांना तुरुंगात डांबून ठावले १९४८ ते १९६५ या सतरा वर्षांच्या स्वातंत्र्याच्या फाळापेकी सुमारे पंधरा वर्षे त्यांना केवळ ब्रिटिश शाब्दिक नव्हे तर निरनिराळ्या शारीरिक व मानसिक छळात-केलांत ठितपत ठावले आश्रय देणाऱ्या दल याणारी गोष्ट अशी की, आपल्या बाणीने किंवा लेखणीने ज्यांनी १९४५ पर्यंत चानबदूचे आम्ह यशोगान गाविले, “ इस्लाम धोक्यात आहे अशा घोषणा देणाऱ्या जातीय पुढाऱ्यापामून जगून राहा ” असा इशारा ज्यांनी आपल्या बांधवांना पूर्वी दिला त्या कथूमगनांनीच स्वतः वायव्य सीमाप्रान्ताचे पहिले मुख्य मंत्री बनून खानबदूच्या शिस्तगिरा मुरुवात केणी सत्तेची निमया किंवा धुडी इतकी प्रतापणा करू शकते !

आता बादशाहखानाची ७७ वर्षे पूर्ण झाली आहेत या जीवनमालमळातील एक-तृतीयांश म्हणजे सुमारे पचवीस वर्षे तुरुंगात गेलेली आहेत त्यांतील १२ १३ वर्षे इमजांच्या ब्रिटिशनेत्र तर सुमारे १६ वर्षे पाकिस्तानच्या—अपमान, उपमर्द आदी छळाला तोंड देण्यात गेलेली आहेत

इनक्या छळानतही आयुष्यभर सांमाललेल्या त्यांच्या निश्च तिक्रमावही टळलेल्या नातेत, किंवा ज्यांनी त्यांचा हा छळ केला त्यांच्यासवधी द्वेष अगर कटुता त्यांनी आपल्या अन्-करणान तेवत ठेवलेली नाही आपल्या अजाणी पण स्वातंत्र्यप्रिय अधशब्द व दलित्री पठाणांना रगतन्य व सत्य मिळून देण्यासाठी ते आजही सिद्ध आहेत त्यांची अहिंसा-

वरील धर्मा अजरी निरसीच अटळ आहे. “अन्यायाचा प्रतिष्ठा कण्वामाटी अमंड जागृत राहण्यानेच स्वातंत्र्य मिळू शकते” हा राज्यशास्त्रज्ञांचा सिद्धान्त बादशाहाने आपल्या जीवनाने सिद्ध करून आले. त्यांच्यासारख्या मानवतेच्या उपामयला इतक्या हालअपैष्टीत जीवन घालवावे लागते हा जगातील विचारवर्तना खत वागवी असा नियम आहे. त्याचे चरित्र व चरित्र हा जगा भारतीय स्वातंत्र्याच्या अन्दोलनाच्या इतिहासाचा पुनरुक्तिनंद माग आहे त्याचप्रमाणे ते इस्लामच्या भीर पंथचे वेगळे दर्शन घडविणारे असे आहे.

जीवनप्रवाह

बादसाहखान, फक्रे अफगान, सरहद्द गांधी इत्यादी नामभिधानांनी भारताच्या छापछिमेत असलेले अनजुल गंगखान यांची जन्मतारीख त्यांना स्वतः लाही टाऊक नव्हती असे त्यांचे पहिले चरित्रकार मरादेवभाई देसाई० यांनी म्हटले आहे. “ माझा जन्म ‘ जेठ ’ महिन्यात झाला येवढे मला ठाऊक आहे. ” असे उत्तर दानसाहेबांनी मरादेवभाईंना दिले होते. ‘ जेठ महिना ’ म्हणून मरादेवभाईंनी विस्मयाने विचारले; पण त्या उत्तरावरच पयःपाण्या वायव्य सीमाप्रान्ताचे मूळ भारतीय स्वरूप मरादेवभाईंच्या टोऱ्यापुढे उभे राहिले अगणार. वायव्य सीमाप्रदेश हे माग्रीय सत्सृष्टीचे चार हजार वर्षांपूर्वीचे केन्द्र होते. फनिक्काचा मूळ दानसाहेबांच्या जन्मस्थानापासून २०-२५ मैलांच्या अंतरावर असेल. बुद्धबालातील मूर्तीच्या मोठक्या अवशेषांची खेळणी दानसाहेबांनी काळमणी चापलीही अगतील या सीमा प्रान्तात व त्याच्या उत्तरेकडील शेवडो मैलांच्या आगमतात बुद्ध सत्सृष्टीचे अवशेष त्रिजुल असे उपलब्ध झालेले आहेत. वेदचे जन्मस्थान, बीटाचे धर्मकेन्द्र व फनिक्का-शुनांचा सत्तापगिर असा या शेजात दानसाहेबांचे पूर्वज जन्मले व वाढले होते

गंगखानांचा जन्म १८९० मध्ये झाला. १८९० चा ज्येष्ठ महिना १९ मे ते १७ जूनच्या दरम्यान गेवो. अगीतडे बादसाहखानांनीच दिलेल्या गतिनीत शिमेंस-

[२३ दि मार्च १९०० ऑगस्ट १९००—ले. मरादेवभाई हंगियाई देगार्द. गांधीजींचे छापछिमेत चिरगांग दग इद्रियाचे मर्याद-जन्म. १ जानेवारी १८९२, मृत्यू १६ ऑगस्ट १९४२-मराठी रूपांतर-दत्ता चरक]

जानेवारी हे महिने मागिले आहेत मराठेवार्डना दिलेली माहिती ३५ वर्षांपूर्वी त्यांनी स्वतःच दिलेली होती, तर १९४२ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या चरित्रात (प्रॉटिअर स्पीकर्स—ले मरमद युनुस) जन्मसमय जानेवारी दिली आहे या चरित्रात स्वतः बादशहा खान यांनी पुरस्कार लिहिलेला आहे प्रस्तुत लेखकांनी झालेल्या चर्चेत त्यांनी डिसेंबर जानेवारी महिन्यांचा फरक हाच उद्घेष्टिला आहे. त्यामुळे १८९० चा डिसेंबर अगर १८९१ चा जानेवारी यामध्ये त्यांचा जन्म झाला असावे.

यागिस्तानमधील दीर-बाजोर या स्वतंत्र विभागातील मोहमद* ही एक जमात असून गझनखानाचे घराणे निरुद्ध पेशावर इलाख्यात आले आहे १८४८ मध्ये शीख सत्तेचा पडाव झाला वनविला फेल, पण हा सीमाप्रदेश रानटी स्वरूपाच्या सत्तेत ठेवण्याच्या दृष्टीने १९०१ पासून तो कमिशनच्या ताब्यातील अलग भान्त करण्यात आला.

पेशावरमधील उतमशहा खेड्यातले हे खान घराणे या खानांची बरीच जमीनदारी आहे आजही त्यातील बरीच शेतीवाडी बादशहाखानांचे चिन्मीव बगिन असतात.

सारे पयल हे छद्म पयरेचेच असतात तरासाठी छद्म्याची पयल या घराण्याकडे आलेली दिसते बादशहाखानांचे पणजोबा ओबुझाखान हरी सत्तेतील व छद्म्या वृत्तीचे दुयणी बदाईविद्द म्हणजे पठाणी येथ्यांच्या स्वातंत्र्यासाठी ते लढले व त्यात पाडी दिले गेले त्यांच्या जमातीचे ते पुढारी होते ते सामर्थ्याने होते तसेच समजले व चाणाक्षही होते, पणजोबाप्रमाणेच आजोबा सेतुझाखान हेही लढव्ये होते त्यांचीही सारी हयात इमजा निम्द छद्म्यात गेली वागव्यमीमा प्रदेशाफलीकडील यागिस्तानच्या क्षेत्रात राज्यविस्तार करण्याचा विनिश्चा प्रयत्न अनेक वेळा झाला १८५७ नंतरही तसे पाही प्रयत्न झाले यामधवीची निष्ठि नीती सतत बदलत राहिलेली होती सेतुझाखानांच्या फक्तान बुनेर भागावर ताबा घेण्याचा इमजांनी प्रयत्न केला, १८५७ नंतर इमजांचा दबदबा वाढला होता त्यामुळे बरेच खान इमजांना साहाय्य करण्यास तयार झाले होते त्यांचा मोबदलाही त्यांना मोठमोठ्या जमीनदारीच्या भिवा जहागिरीच्या रूपाचे मिळाला, पण सेतुझाखानांनी बुनेरच्या रक्षणार्थ इमजांनिम्द छद्म्यात दिली जेथे जेथे पठाणांवर इमजांनी स्वारी केली

[* ' मोहमद ' जमात ही कबेद्वतील मधुमत वंशचीच होय " मधुमत म्हणजेच वायू नदीच्या उत्तरेकडे राहणारे मोहमद होत, हे स्पष्ट आहे " (अरुगाणिस्तान गॅझेटियर) " मधुमत हे लोकवाचक नाम या छद्मीने महामातात (भीमर्ष १० ५३) त्याचा उद्घेष्ट आहे पाणिनीने देशवाचक गांधार विभागातील एक प्रदेश (४=१३३) असा त्याचा उद्घेष्ट केला आहे (' India as known to Panini , ' p 455)]

तेथे तेथे सैपुन्हाखान पटाणांच्या मदतीस जात स्वातंत्र्यक्षणाचा व इमज निरोधाचा हा वारसा आजोबांकडून गणारखानांकडे आला असे दिसते

त्याचे बाल्यद—पिताजी—बहिरामखान यांचा समाज यादून वेगळा होता ते वृत्तीनेच शान्त गमीर व निस्तार ईश्वरचिंतनात गढलेले अमृत ते विरौप धर्मनिष्ठ असले तरी त्यांना अर्वाचीन जगाची कल्पना आलेली होती शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना कळलेले होते त्यामुळे मुझा मोलवींच्या दटपणाला दाद न देता त्यांनी आपल्या विज्जीनांना शिक्षणामाठी पायांच्या इमजी शाळेत पाठवले होते स्वतः ते सदाचारी असल्यामुळे त्यांच्याकडे गावाचे पुढागणगी असे त्यांच्यावर लोकांचा पूर्ण भरोसा असे आपल्याजवळचा पैसा-अडका गरीब लोका त्यांच्याजवळ निर्धास्तपणे ठेवीत कोणास कधी चिड्डी-पावती यांनी लागत नसे सान्यांना त्यांचा आश्रय लाभे व आधार वाटे

बडिलांची धर्मनिष्ठा व सेवाभाव हा चादशाहखानाकडे आला, पण त्यांच्यावर छरे सत्कार त्यांच्या आईचे झाले निर्मळ उत्कट प्रेम हेच तिच्याकडून मिळालेल्या शिक्षणाचे माध्यम असणार, सर्व गोरगरिबांवर सारखेपणाने प्रेम करणे हाच त्या साध्वीचा धर्म होता छुन्या पद्धतीप्रमाणे धीमतांच्या बाब्यांमोरीती गोरगांवर नेहमी घोगळत राहत त्यांना जमऊ बोलवून रोज रोटी-भाजी त्यांची आई देत असे तसेच स्वतः बडील या गरिबांच्या पत्रती मादीत असत समाजाबद्दलचे हे प्रेम हीच त्याची छरी बडिलाजिन संपदा होती “धार्मिक प्रवृत्तीचा वारसा आईकडून व अहिंसेसमधीची ओद ही बडिलांकडून मिळाली” असे स्वतः गणारखान सांगतात आई-बडिलांचे ईश्वरचिंतन, उपामतापास, रोते पाळणे व गरीबांना अजयदान देणे हे कार्यक्रम कधी टळत नसत स्वामाविरुद्ध त्यांच्याबद्दल गात्रात आदरभाव नांदत होता इतकेच नव्हे तर बाहेरून येणारे बडे बडे इमज अधिपतीही बहिरामखानांना ‘ओल्ड अक्ल’ ‘बडे चाच्या’ असे आदराने संबोधित अशा धर्मनिष्ठ सेवापणपण व प्रतिष्ठित घराण्यात गणारखान यांचा जन्म झाला

गणारखानांच्या बाल्यपणाचे काही वर्णन आता बोणी सांशू शकेल हे समजत नाही त्यांची सारी चरित्रे ही प्रबोधनपर व तत्त्वप्रचारातर्प लिहिली गेलेली आहेत त्यात चरित्रविषयक भाग पार धोना आहे स्वतः त्यांनी जेलमध्ये आत्मचरित्र लिहिलेले आहे ते कधी काळी प्रकाशात आले तरी त्यात चरित्रविषयाचा भाग क्वचित असणार ! आजही त्या दृष्टीने काही प्रश्न त्यांना केले तरी पार धोडी माहिती त्यातून निघते व्यक्तिविषयक माहिती सांगण्याचे ते टाळतात नाही म्हणण्यापुरते ‘आपल्यास जग्यासात कधीच गोडी लागली नाही व पारसे काही समजतही नसे’ येवढी माहिती सांगताना ते थोडे सुलळे होते, पण ते नितरसे खरेही नसावे कारण त्यांचा गणित (भूमिती) हा विषय आवडीचा होता व त्या विषयात त्यांना

गुणही चांगले मिळत असत

त्यांचे बालपण म्हणजे सुमारे १० वर्षांपर्यंतचा काळ उत्तमशाईसच गेला. घरी विपुल गोधन, घराची शेतीगाडी, दारी टाणवद घोडी असे त्यांच्या खानदानीचे वर्णन करता येईल. गफारखान स्वभावाने गरीब व अखोल असेच लहानपणी होते असे काँग वगैरे नांवाने विसरते. 'आज खोल्या पुढळ करीत होतो, पण बडील बंधी रंगाने निघेन बोलले नाहीत, जिवा शिक्षा सोमात्री लागली असे झाले नाही' असे ते एम्मा म्हणाले. 'आईचा लड्या पाह व घरातील नोनरचाररांनी कडे-खांबावर घेऊन व चारू लागल्यावर बोटाला धरून गागात कोठेही फिरत ठेवावे' असे चालावयाचे. पण ही बाल्यवस्था मागे पडताच त्यांना घोऱ्यावर नमण्याचा व पोहण्याचा छंद बराच लागला होता. त्यांच्या गावालापासून स्वाती नदी आहे. जणू उत्तमशाई गावाचे दर्शन घेण्यासाठीच या स्वाती (एवाल्ड) नदीने त्या गावाजवळ धोडे वळण घेतले आहे, पण श्रीमतीमुळे स्वातऱ्याला बघने येनात. गावाजवळी प्रसन्न प्रवागाचे डोंर असूनही तिरुडे खानांना कोणी जाऊ देत नसत. गरीबांना तसा अडचणी नमनान निबडुना घरी पिण्याचे पाणी साठविण्यास भाडी नसल्यामुळे जेथे पाणी अगेल तेथे गुंग प्रमाणेच मुलांनाही घ्यायत जावे लागते, पाणी पिता पिता ती मुले तथे मुतपणे खेडू गगळ शरतात. अशा मुलांच्या सगतीत गफारी केव्हा केव्हा नदीकडे दडा मारू लागले. खोल पाण्यात उतरल्यासाठी पोहण्यास यावे लागते हे टाऊन नसल्यामुळे एम्मा त्यांच्यावर प्रसन्न श्रद्धालू होता. त्यानून ते बचावले गळे, पण या छेड्याशा अपमातामुळे त्यांनी स्वामीवर राग धरला असावा, तो अद्यापी त विसरले नसावेत असे वाटते. काँग स्वातापेक्षा गांगी (पजरोर) नदी ही चांगली असे पक्षपाताचे वर्णन ते करतात. गांगीचे पाणी पार पाचर रोचक आहे, तसे स्वातीचे नाही अशी गांगी ते आजही मुडतात. लग्नपणी स्वामीने त्यांना चारदोन वेळा दगा दिला होता. त्याचा राग त्यांच्या या पक्षपातामाग नसेल असे नाँग. "उत्तमशाईच्या 'स्वाती' मध्ये गोरीही मिळलेली आहेच" असे मी म्हणताच, "स्वाने गोरीचे गुण नष्ट विलेत. सगळ्यांची गोरी ही पार गेड आहे" अशी माग्नी त्यांनी सांगितली.

गावाजवळीच असलेल्या डोशत गफार रूप पोहले-डुवले आहेत. पुढे ते तबेज तम्पे झाले आणि बुडण्याना वाचण्यास वाचण्याच्या त्यांच्या प्रवृत्तीमुळे एम्मा ते भय च सफेदल प्राणाम मुक्त होते. ब्याला वाचवावयाचे त्याने त्यांच्या गज्याला मिठी मारल्याने दोघेनी सिंधुल मिळण्याच्या प्रवासातून लागले होते, पण खेकानी बजेवर उठता घालून त्यांना वटावर आणले. पोहण्याप्रमाणे घोद्यावर बसण्यातनी ते लग्नपणी प्रवीण झाले जेने खेक्यातील भीमत मुलांना स्वाभाविक लागणारे हे बळण अने

गंगारखान हे श्रीमतांचे चिरजीव असले तरी गावातील गोरगरीबांच्या मुलांना एकरस सल्या-उठण्यास किंवा रोवण्यास अडचण नसे. मुलगे-मुली एकरस खेळत व त्यांत आपण रूपां रमून असू असेही ते म्हणाले. १०-१२ वर्षांचा, पुण्या उंचीचा, गोरपान, देसणा पण लहानपणापासूनच चेहऱ्यावर सौजण्याचे व सार्विकतेचे लेणे घेऊन आलेला हा खान त्यावेळी साऱ्या मुलांत बऱ्या दिशेत असेल याची कल्पना करता येईल.

गंगारखानाचा दहा वर्षांपर्यंतचा बाल स्वातीच्या काठी स्वतःच्या शेतीवाडीवर व आईच्या मांडीवर रोवण्यात गेल्या. त्यानून त्यांना मिळालेले सस्कार हेच त्यांचे खरे सस्कार. आईवडिलांकडून अ-शब्द भावाने जे सस्कार त्यामुळे तेच त्यांचे शिक्षण होते. अन्यथा तेथे महत्त्वाचे असे शिक्षण होऊ शकले नाही. जुन्या पारंपरेचे शिक्षण मौलवीकडून मशिदीत-दर्यात दिले जाई; पण या धर्मशिक्षणाकडे पठार्णाचा स्वामाविवच ओढा कमी. वायव्य नीमाग्रान्त प्रथम ५० वर्षे पंजाबमध्ये होता. तेथे पठार्णाबद्दल इंग्रजांना व पंजाब्यांना सहाय्य-भूती नव्हती. त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाकडे कोणती कधी पाहिले नाही. पुन्हा मायेबद्दल कोणाच्या आस्था नाही. ज्या मुझा-मौज्बींच्या हाती सारी मूर्ते त्यांना नवशिक्षणाची शिसारी.

सबबदे मद्रसेनाई ।

पागदे पैसेनाई ।

जगतके मे यजाप । नई दो शाप के बाई बमेबाही ।

(जे शाळेत शिकण्यास जातात ते पैसासाठी. शाळेत जाणाऱ्यांना स्वर्गात जागा नाही, आणि नगरातही त्यांच्या वाड्याला कटाचेच जीवन येते.)

मुझाची अक्ता प्रकारची कडवी अधपडवृत्ती. असे असले तरी घानांचे पिताजी नव-शिक्षणाचे महत्त्व जाणणारे होते, ते मुझाच्या आघळेकणाची बदर ठेवीत नसत. पण गावात अन्य काही व्यवस्था नसल्यामुळे गंगारना जुन्या दावणीतच काही फाळ टेंरणे भाग होते. त्याप्रमाणे ते मुझाकडे जाऊन मशिदीत कुराणाचे पाठान्तर करीत. जुन्या वैदिक पंपरेतील वेदपठणाप्रमाणे मशिदीत कुराणाची आयते पाठ म्हणवून घेत. अरबी लिपी किंवा भाषा कोणत्या विषयेत येत नसे. तेव्हा एक धोक्यादीफलीकडे अन्य शिक्षण काही नसेच.

गंगारना कुराणपठणाचा प्रारंभ पार लखनूर म्हणजे पाचव्या-सहाव्या वर्षांचे झाला. त्यांना शिकवणाऱ्या मुझालाच मुळी कुराण नीट येत नव्हते. उलट घरच्या सरकारांमुळे गंगारनाच ते अधिक पाठ होते. त्यामुळे शुद्ध शिष्यांचे झगडे होण्याचे प्रसंग निर्माण होत, आणि अडाणी शुरू भेटला म्हणजे शिष्याची व दळ्याची गाळमेढ होण्याची पाळी येते. तसे थोडेसे झाले. मार-मीट बऱ्यापलीकडे त्या गुरुजीला कधी करता येत नसे. त्यामुळेच गंगार-खानानी स्वतःच स्वतःपणे कुराणाचा अभ्यास पुरा बेल्या त्या वेळी माता फियांना विती आनंद

झाला होता ते सांगताना गणराखानांच्या चेदव्यावर्ती त्या आनदाच्या छग उमग्न हो या कुणाअप्ययनममार्ताच्या निमित्ताने गावात सर्वत्र पेटे वाटण्यात आले त्या पेटव्यावर्तीवरच त्यांच्या अध्ययनाचे श्रेय कुराण न येणाऱ्या मुजने आपल्यापेटे घेतले असणार हे उघड आहे

सर्वसामान्यतया पटाणांचा कल व्यावहारिक शिक्षणाकडेच असतो ते अधिक व्यवहारी असतात, पण त्यांच्यावर अधश्चद्वेचे शिक्षण लादले जाते परिणामत पटाणांनी अमले धर्मशिक्षण मनापामून कधी स्वीकारले नाही व इतर नवशिक्षण त्यांना मिळाले नाही, यामुळे या तेजस्वी जमातीचे पार गुप्तमान झाले त्यांच्यातील अतर्गत दुही ही त्यांच्या धर्मगुरूंनी वाढविथी कर्तुलाला वाव न मिळाल्यामुळे एकमेकांच्या कत्तली करणे येवढेच कम शिष्टक सांगिले मुजत्वा विरोध व रायदर्यांचे सहेतुक आदामीन्य, त्याचप्रमाणे विशिष्ट जमाती शिक्षण घेण्याच्या शेजारच्या हिंदू पणपेरुळेती पटाण शिक्षणाला मुसले असणेत असेही उद्गार गणराखानांनी फाटले इस्लामच्या आगमनापूर्वी पटाण मुद्र व त्यापूर्वी आर्य होने या पूर्णपणेत विशिष्ट वर्गाकडे शिकण्याची मक्तेदागी होती त्याही पत्तरेची बाधा पटाणांना झालेली असली असे ते म्हणाले

मुज-मालवींची जमाती पटाणांवर मिती जबर पारड असते याचा अनुभन आजही याशिस्तानमधील जमातीमध्ये येतो. जमाती-जमातीमधील साडणे हे मुज निर्माण करतात अग्राणिस्तानमधील अनेक रायकान्या व अनेक रायकान्यांच्या हला या धर्मगुरूंच्या प्रेरणेने झालेल्या आतंत अमानुष्टासारख्या पणकमी व पुणेगामी अर्मागचा काग फाटण्या साठी इमजानी हीच धर्मशक्ती बापली होती अशा या धर्ममतेच्या परकीनून मुजणे कठीण असते पण स्वतः धर्मनिष्ठ व सदाचास्त्वप अखणारे लोक असल्या पाण्यागत धर्म-मार्तंगना धाव्यावर कमचू शकतात त्याप्रमाणे बरिगमखानांनी केले त्यांच्या विरुद्ध मुजानी बुळबुळ केली, पण त्यांना प्रयत्न विरोध करण्याचे सामर्थ्य कुराणासीदी नीर परिचय नसलेल्याच्या माथे कसे असणार ? बरिगमखानांचे ज्येष्ठ चिज्जीव हे पेशवरच्या मिशनस्कुलमध्ये पूर्वीच दाखल झालेले होते हस्तनगर* विमागानून शक्ती शिक्षणासाठी बाहेर जाणारे खान-मादव हे पहिले विचार्य होने पेशवरच्या या मिशनस्कुलचे मुख्याभापक कॅनान विर्मन नावाचे धर्मोपदेशक होते त्यांच्या चारित्र्याचा लार्कि मोन्था चिज्जीवांच्याकडून बरिगम खानांनी ऐकलेला होता त्यामुळे छोट्या चिज्जीवाची खानगीही पेशवरच्याच केली गेली

* हस्तनगर हा अष्टनगर शब्दाचा अपभ्रंस आहे उतमझार्द, उमझार्द, परांग, बाका, चामदा बगरे आठ वाक्या हे पुराणशालातील अष्टनगर अनावे त्यातील चारमरा ही नगरी पुक्तावली या नावाने पाणिनी सांगून राजधानी होती

गणराखान हे श्रीमताचे चिज्जीव अगळे तरी गावातील गोसरीवांच्या मुलाना एकाच बमण्या उठण्यास किंवा खेळण्यास अडचण नसे मुलगे मुली एखाद खेळत व त्यांत आपण रूपा समन अन् अनेही ते म्हणाले २०-२१ वर्षांचा, पुण्या उचीचा, गोरपान, देखणा पण लहानपणापासूनच चेद्र्यावर सोज्याचे व सार्विकतेचे लेणे घेऊन आलेला हा खान त्याबद्दी साऱ्या मुलांत कसा दिसत असेल याची कल्पना करता येईल

गणराखानाचा दहा वर्षांपर्यंतचा काळ स्वातीच्या काठी स्वतःच्या शेतीवाडीवर व आईच्या मांडीवर खेळण्यात गेला त्यानून त्यांना मिळालेले सस्कार हच त्यांचे खरे सस्कार आईवडिलांपडून अ-शब्द भाषाने जे सस्कार लाभले तेच त्यांचे शिक्षण होते अन्यथा तेथे महत्वाचे असे शिक्षण होऊ शकले नाही जुन्या पारंपरेचे शिक्षण मालंगीरूद्धून मशिदीत-दर्यांत दिले जाई, पण या धर्मशिक्षणाकडे पठार्णांचा स्वाभाविकच ओढा कमी वायव्य सीमाप्रान्त प्रथम ५० वर्षे पन्नाबमणे होता तेथे पठार्णांबद्दल इमजाना व पजाण्यांना सहानुभूता नव्हती त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाकडे कोणी कधी पाहिले नाही पुस्तु भाषेबद्दल कोणाचा आस्था नाहा ज्या मुझा-मोन्त्रीच्या हाती सारी रूने त्यांना नवशिक्षणाची शिसारी

सबरदे मद्रमेगई ।

मरादे पसेवाई ।

जमतके वे यजाय । नई दो इरा के बाई घसेवादी ।

(जे शालेत शिष्यास जातात ते पशासाठी शालेत जाणाऱ्यांना स्वर्गांत जाणा नाही, आणि नरकातही त्यांच्या वाट्याला कष्टाचेच जीवन येते)

मुलांची अशा प्रकारची कट्टी अवप्रवृत्ती असे असले तरी खानांचे पिताजी नव शिक्षणाचे महत्त्व जाणणारे होते, ते मुझांच्या आंधळेपणाची पदर ठेगीत नसत पण गावात अथ काही व्यवस्था नसल्यामुळे गणराखाना जुया दावणीतच काही काळ ठेवणे भाग होते त्याप्रमाणे ते मुझारुडे जाऊन मशिदीत कुराणाचे पाठ्यन्तर करीत जुन्या बदिर्क पंपरेतील बदपठणाप्रमाणे मशिदीत कुराणाची आयते पाठ म्हणून घेत अरबी लिपी किंवा भाषा कोणाला विशेष येत नसे तेव्हा एक घोळपट्टीपलीकडे अन्य शिक्षण काही नसेच

गणराखाना कुराणपठणाचा प्रारंभ पार लग्न म्हणजे पाचव्या-सहाव्या वर्षांचे झाला त्यांना शिष्यवर्णाच्या मुलांलाच मुळी कुराण नीट येत नव्हते उलट घरच्या सस्कारांमुळे गणराखान ते अधिक पाठ होते त्यामुळे गुरु-शिष्यांचे झगडे होण्याचे प्रसंग निर्माण होत आणि अडाणी गुरु मेझा म्हणजे शिष्याची व दळ्याची गाठमेत होण्याची पाळी येते तसे थोडेसे झाले मार-पीट करण्यापलीकडे त्या गुरुजीला काही करता येत नसे त्यामुळेच गणराखानांनी स्वतःच स्वतःपणे कुराणाचा अभ्यास पुर केला त्या वेळी माता फियांना किती आनंद

ज्ञान होना ते सांगना गाराखानाच्या वेदव्यावर्ग त्या आनदाच्या ह्या उभयत होया
 कुणाअध्ययनगमनाच्या निमित्ताने गमनात सर्वत्र पदे वाण्यात आले त्या वेदमारोवरच
 त्यांच्या अध्ययनाचे श्रेय कुणाने येणाऱ्यामुळे आपल्याकडेच घेतले असावे हे उघड आहे

सर्वमामा यतया पयणांचा बल व्यावहारिक शिक्षणाकडेच असतो ते अधिक व्यवर्ग
 असतात, पण त्यांच्यावर अथशब्देचे शिक्षण लादले जाते परिणामत पयणांनी अमठ
 धर्मशिक्षण मनापासून कधी स्वीकारले नाही व इतर नवशिक्षण त्यांना मिळाले नाही, यामुळे
 या तेजस्वा जमातीचे पार सुस्थान झाले त्यांच्यातील अतर्गत दुही ही त्यांच्या धर्मगुरूंनी
 वाढविशी कर्तूचाला वाव न मिळाल्यामुळे एम्मेरांच्या कठळी करणे येवदेच काम शिद्धक
 राहिले मुळांचा विरोध व रायस्थ्यांचे सदेतुक औदासीय, त्याचप्रमाणे विशिष्ट जातींनी
 शिक्षण घेण्याच्या शेजारच्या हिंदू पंपमेळीची पयण शिक्षणाला मुरले असावेत असेही उद्गार
 गाराखानांनी काढले इस्लामच्या आगमनापूर्वी पयण बुद्ध व त्यापूर्वी आर्य होते
 या पूर्वपंपेत विशिष्ट वर्गाकडे शिक्षणाची मक्तेदारी होती त्यांनी पंपरीची बाधा पयणांना
 झालेली असावी असे ते म्हणाले

मुझ-मालवींची जाती पयणांवर कितो जवळ पडत असते याचा अनुभव आननी
 यागिस्तानमधील जमातींमध्ये येतो. जमाती-जमातींमधाल मांडणे हे मुझा निर्माण करतात
 अजगागिस्तानमधील अनेक रायस्थान्या व अनेक रायस्थ्यांच्या ह्या या धर्मगुरूंच्या
 प्रेरणेने झालेल्या आहेत अमानुषासारख्या पराक्रमी व पुरोगामी अमोघाचा फाग काढण्या
 साठी इमजानी हीच धर्मशक्ती वापरली होती अशा या धर्मस्थेच्या पकडीतून सुटणे कठीण
 असते पण स्वतः धर्मनिष्ठ व सदाचारमय असणारे लोक असल्या पयणात धर्म-मार्तंडांना
 धाव्यावर धमवू शकतात त्याप्रमाणे बहिष्मखानांनी केले त्यांच्या विरुद्ध मुझानी बुल्लबुल्ल
 केली, पण त्यांना प्रयत्न विरोध करण्याचे सामर्थ्य कुणालाही नीट परिणय नसलेल्याच्या
 मध्ये फसे असणार ? बहिष्मखानांचे ज्येष्ठ चिरंजीव हे पेशवराच्या मिशनस्कूलमध्ये
 पूर्वीच दाखल झालेले होते हस्तनगर : विमाणातून शहरी शिक्षणासाठी बाहेर जाणारे खान
 साहेब हे पहिले विद्यार्थी होते पेशवराच्या या मिशनस्कूलचे मुख्याध्यापक जॅनान विमम
 नावाचे धर्मोपदेशक होते त्यांच्या चारित्र्याचा लाभिक मोठ्या चिरंजीवाच्याकडून बंगिम
 खानांनी ऐकलेला होता त्यामुळे ज्येष्ठ चिरंजीवांचा खानगीनी पेशवरासल्लच केली गेली

हस्तनगर हा अष्टनगर शब्दाचा अपभ्रंश आहे उठमहार्दे, उमणहार्दे, फांग, चाका,
 चामरा बंगारे आठ वाज्या हे पुणवलातील अष्टनगर असावे त्यातील चामरा ही नगरी
 पुनवलावनी या नावाने पाणिनी वास्तव्य राहिली होती

१९०१-२ च्या सुमारास गफार पेशावरला गेले त्यांच्या स्वतःच्या बोलण्यात वयाच्या आठव्या वर्षी आपण पेशावरला गेले असे आले

बादशाहखानांचे भव्य चारित्र्य हे बऱ्याच अंशाने फादर मित्रम यांच्या थोर सरस्वातचे ऋण आहे असे स्वतः बादशाहखान मानतात मिशनऱ्यांच्या शिक्षणप्रमाराचे व सेवा-माराचे ऋण त्यांच्या शब्दाशब्दानून अथापटी घट्ट होत असते आपल्याला शिक्षण-कायाकडे व समाजसेवेकडे वळण्याची बुद्धी मित्रम गुर्जामळे झाली असे ते मोठ्या ऋण-भावनेने सांगतात अनेक जाहीर व्याख्यानानून त्यांनी रिश्तेत गुन्हे हे ऋण सांगितलेले आहे इस्लामी धर्मशिक्षणानून असे सेवेचे शिक्षण कधी मिळालेले नाही, पण त्यानून कधी समाजसेवेकडील निर्माण झालेले नाहीत असेही ते म्हणतात पेगावरच्या एडवर्ड्स कलेजच्या प्रांगणातील एक छेगमा बंगला खानबग्यामाटी दिला गेला होता तेथे बडील बंधू दानसाहेब राहात होते गफार तेथे गेले ते स्वतःचा थोडा लबाजमा घेऊन गेले वतानी चचा हा त्यांचा आवडता नौम्र त्यांच्याबरोबर होता त्या दोघांना एम्मेकांच्यावाचून फक्त नसे वतानी पाजाला आपल्या छोट्या खानानसल नितान्त प्रेम वाटे आपले छोटे खान हे कोणी तर महान पुण्य आहेत, 'ते मोठे असल्यार होणार आहेत, हक्की कपडे घानल्यावर ते कसे दिसतील, कसे डोलाने चालतील, काय त्यांची मित्रास वाढेल' अशी खप्र बतानी काका गफारच्या लढानपणापासून पदात असे पेशावरगारच्या पक्क्या सगून मोठे बंधू असले तरी बतानी चचा हा गफारला अधिक जिद्दाच्याचा होना आणि बतानी यांची तरी सारी देखमाली आईच्या प्रमाने करीत असे

पेशावरमधील त्यांच्या शिक्षणाचा आगम म्युनिसिपल बोर्ड स्कूलमध्ये झाला तेथील शिक्षण सफाव मिशन हायस्कूलमध्ये त्यांना प्रवेश मिळाला त्याचे शिक्षण कोट्टेरी झाले तर त्यांच्यावर मुख्य देखरेख विप्रमनाहोरांची असे

पेगावर येथील शिक्षणकाळान ते सामुदायिक सेव्हान विशेष रम घेत नसत, असे उच्च वर्ग लेखकांनी केले आहेत गफारच्या स्वभावान जो स्वाभाविक मर्यादशील्यमा रिवा भोनामा अवैक्यणा आहे तो या काळान निर्माण झाला असेल प्रमळ आईपापापासून दूर गेलेली इच्छा मनाची मुले केव्हा केव्हा वायमच कोमेजल्यामाग्या होतात गफारगान कोमळ मनाचे प मोठे अवोल वृत्तीचे असे आहेत १६-१७ मध्ये बडील बंधू दानसाहेब पुरील शिणगामाटी मुर्वस गेल्यानंतर त्यांचा हा पणधपण अधिकच वाढला

वयाच्या १६-१७ च्या सुमारास गफारखानांनी बरिद मॅनिफी शिणान प्ररा निव्वरगामाटी प्रदन केला बतानी चचामाग्या त्यांच्या घण्या नोरमचारगीनी त्यांच्या मनात हे आकर्षण निर्माण केले तेथे गेल्यात शिम्न सोमोठ अधिकारी सगल्या

ल्योरांच्या छुत्राज पोभाळाकडे व त्यांच्या वनागतीकडे बोट दाखवून आपल्या गद्दास्थानांनी तसेच वनावे असे त्यांना वाटे. शेवटी कमिशन मिळण्यासाठी अर्जही केला. त्यांच्या खानदानी फर्मोमुळे त्यांना प्रवेश मिळणेही सुलभ झाले. बरिग्रांनी त्याची निवड केली; पण विधिघटना वेगळी होती. आपल्याच जमातीवर गोळ्या घालण्यात तरवेज होण्याऐवजी गोळ्या घालणाऱ्या ल्योरांच्यापुढे उघडी छाती करून उभे राहण्याचे धैर्य देणाऱ्या अर्दिसायुद्धाचे सेनानी बनण्याचे त्यांच्या लक्षाधी स्त्रिदेचे होते. पेझार येथेच सेनादलान नोकरी करणाऱ्या वेगा निमाच्या मेयिस ते गेले अन्ना त्या नोकरीसाठी कनिष्ठ पण योग्य अधिकारी त्या मिथाची अंमदलना करीत असल्याचे गळाले पाहिले. त्या गोऱ्या नोकरीचे उर्मटपणाचे वर्तन पाहून सेनेतील नोकरी म्हणजे काय याचा कवाम त्यांनी बाळगला आणि त्याच दिवशी सामिमानास भक्ता देणारी अगली नोकरी खगत्रयाची नाही असे त्यांनी ठरविले.

गडभरखान मॅट्रिकचा अभ्यास करीत असताच पेझार सोडून एवढम कॅवेलपूरला जाण्याचे त्यांनी ठरविले. कॅवेलपूरचे वानावण अधिक धान्त व अभ्यासासाठी सोयीचे असे समजून ते तिकडे गेले होते. मॅट्रिकच्या परीक्षेला त्यांना बसायचे होते. याच वेळी शालेय विषया-ध्यतिरिक्त अली भाषा वर्गरेण्या अभ्यासाबद्देली त्याचे लक्ष लागले होते; पण कॅवेलपूरलाही ते लक्षच कंटाळले. तेथे त्यांना उन्हाळ्याचा ग्रामरी बाच झाला व ते आजारी पडले. त्यांच्या सारासप्रमाणेच विचारशक्तीची वाढ या काळात क्षपात्र्याने होत चाललेली असणार । मुख्यतः बंधूच्या प्रयाणानंतर त्यांचे मानसिक अस्वास्थ्य वाढले असावे. मानसिक व वैचारिक अस्वस्थतेचा हा त्यांचा काळ होता.

अलीच्या अध्ययनासाठी कादिनचे मालवी सुरदीनसाहेब यांची त्या बंदी निघेव ख्याती होती. त्यामुळे गद्दाले आपल्या ग्रान्ताबाहेर कादिनला जाण्याचे ठरविले. एका दिवसा बंगवर घेऊन ते कादिनला पोचलेही; पण तेथेही त्यांचे मानसिक अस्वास्थ्य आड आले. त्यांना काही आतंरिक मार्गदर्शन होत असले असाही त्यांचा अर्थ होऊ शकत. कादिनला पोचल्यावर व तेथील पाठशालेत परवानगी बंगरे मिळण्यापूर्वी एका रात्री त्यांना स्वप्न पडले. 'चाळता चालता एका विहिरीच्या कायजवळ आपण पोचले, आणि विहिरीत पडणार इतक्यात एका वृद्ध गृहस्थाने रोखले व धोक्याचा इशारा दिला.' असे ते स्वप्न होते. जागे होताच त्यांनी स्वप्नाचा अर्थ टाकला व तडक ते कादिनहून बाहेर पडले. मालवी सुरदीन यांचे शिष्यत्व किंवा त्यांचेद्वारे अली भाषेचे अध्ययन देही त्यांना मिळवावयाचे नव्हते. अलीच्या पुरील अभ्यासाची त्यांची शब्द बंदीशाल्याच टाळेली होती.

कॅवेलपूर-कादिनहून ते बाहेर पडले ते वा व बोणत्या हंतूने याचा नीट उलगडा होत नाही. त्यांना मिळणाऱ्या शिक्षणावर ते संतुष्ट नव्हते हे उघड आहे. त्यांचा सामिमान पूर्ण

१९०१-२ च्या सुमारास गंगार पेशावरला गेले. त्यांच्या स्वतःच्या बोलण्यात वयाच्या आठव्या वर्षा आपण पेशावरला गेल्ये असे आले.

बादशाहखानांचे भव्य चारित्र्य हे कव्याच अंशाने फादर विग्रम यांच्या घोर संस्कारांचे ऋण आहे असे स्वतः बादशाहखान मानतात. मिशनऱ्यांच्या शिक्षणप्रणालीचे व मेका-मावांचे ऋण त्यांच्या शब्दाशब्दानून अद्यापही व्यक्त होत असते. आपल्याला शिक्षण-कार्यासाठी व समाजसेवेकडे वळण्याची धुळी विग्रम गुरुजींमुळे झाली असे ते मोठ्या कृतज्ञ-माननेने सांगतात. अनेक जाहीर व्याख्यानांतून त्यांनी ख्रिश्चन गुरूंचे हे ऋण सांगितलेले आहे. इस्लामी धर्मशिक्षणातून असे सेवेचे शिक्षण कधी मिळालेले नाही, किंवा त्यातून कधी समाजसेवेकडील निर्माण झालेले नाहीत असेही ते म्हणतात. पेशावरच्या एडवर्डन् वॉलेंजच्या प्रांगणातील एक छोट्यासा बंगला खानबधूच्यासाठी दिला गेला होता. तेथे बडील बधू खानमाहेन राहात होते. गंगार तेथे गेले ते रवतःचा थोडा लवाजमा घेऊन गेले. बगनी चचा हा त्यांचा आवडता नोकर त्यांच्याबरोबर होता. त्या दोघांना पुढे त्यांच्याकडून परमत नसे. बगनी फागला आपल्या छोट्या खानाबदल नितान्त प्रेम वाटे. आपले छोटे खान हे फौजी तर्ग महान पुरुष आहेत; 'ते मोठे अमरप्राणी होणार आहेत; लष्करी कपडे घातल्यावर ते फसे दिसतील; कसे डोलाने चालतील; काय त्यांची मित्रास वाढेल' अशी स्वप्न बगनी फाका गंगारच्या लहानपणापासून पहात असे. पेशावरमार्गच्या पावण्या दारान मोठे बधू असले तरी बगनी फाका हा गंगारला अधिक जिव्हाळ्याचा प्रेमा आणि बगनी यांची तशी सारी दिसमालिनी आईच्या प्रेमाने करीत असे.

पेशावरमधील त्यांच्या शिक्षणाचा आरंभ म्युनिसिपल बोर्डे स्कूलमध्ये झाला. तेथील शिक्षण सप्ताच मिशन हायस्कूलमध्ये त्यांना प्रवेश मिळाला. त्यांचे शिक्षण बोर्डेरी झाले तरी त्यांच्यावर मुख्य देखरेख मिशनमाहेनांची असे.

पेशावर येथील शिक्षणसंस्थात ते सामुदायिक स्तरात विशेष रस घेऊन नसत, असे उद्घेष्ट वाही रेड्मॅनानी केले आहेत. गंगारच्या स्वमागान जो स्वाभाविक मर्यादशीलपणा मिता थोडासा अवोल्याला आहे तो या वाळ्यात निर्माण झाला असेल. प्रेमळ आईवापापासून दूर गेलेली हळब्या मनाची मुले वेव्हा वेव्हा वायमन बोमिजल्यामासी होताना. गंगारान बोमल मनाचे व थोडे अवोले वृत्तीचे असे आहेत. १६-१७ मध्ये बडील बधू खानमाहेन पुढील शिक्षणासाठी मुंबईस गेल्यानंतर त्यांचा हा प्रमाणीपणा अधिकच वाढला.

वयाच्या १६-१७ च्या सुमारास गंगारखानांनी बरिष्ठ सैनिकी शिक्षणान प्रवेश मिळवण्यासाठी प्रयत्न केला. बगनी चचागाऱ्या त्यांच्या घरच्या नोकरवाऱ्यांनी त्यांच्या मनात हे आकर्षण निर्माण केले होते. सैन्यात शिरून छोटेमोठे अधिकारी झाल्या

लोक्यांच्या एखाद्या पोशाखातडे व त्यांच्या वयायतीतडे कोडे दाखवून आपल्या गंधारखानांनी तसेच बनाव असे त्यांना वाटे. शेवटी कमिशन मिळण्याच्यादी अर्जही केला त्यांच्या खानदानी पंपरेमुळे त्यांना प्रवेश मिळणेही सुलभ झाले. बर्निंगनी त्याची निवड केली, पण विधिबध्ना वेगळी होती. आपल्याच जमातीवर गोळ्या घालण्यात ताकेज होण्याऐवजी गोळ्या घालणाऱ्या लोक्यांच्यापुढे उबडी छानी करून उभे राहण्याचे धोरण देणाऱ्या अर्दिसायुद्धाचे सेनानी बनण्याच त्यांच्या लक्ष्याने छिन्नेडे होते. पेशवर येथेच सेनादखत नोसरी कणाच्या कोणा निगण्या मेथीस ते गळे अवतात त्या नोसरीमिशनचा स्नेह पण गोग अधिकारी त्या मिशनची अवडळना करीत असल्याचे गंधारने पाहिले. त्या गोऱ्या नोसरीचे उर्मण्याचे वर्तन पाहून सेनेतील नोसरी म्हणजे काय याचा कयाम त्यांनी बाबला आणि त्याच दिवशी सामिमानास धका देणारी असली नोसरी कयवयाची नाही असे त्यांनी ठरविले.

गंधारखान मॅडिक्चा जम्यास करीत असताच पेशवर सोडून एकदम कॅबेलपुला जाण्याचे त्यांनी ठरविले. कॅबेलपुलाचे बातावरण अधिक शान्त व अम्यासाला सोयीचे असे समजून ते तिथडे गळ होणे मॅडिक्च्या परिक्षेला त्यांना कयायचे होते. याच वेळी शालेय विषया व्यतिरिक्त अरबी भाषा वगैरेच्या अम्यासावडेही त्याचे लक्ष लागले होते, पण कॅबेलपुलाही ते लीकच क्यळले. हीये त्यांना उद्दव्याचा राखडी बगच झाला व ते आजारी पडले. त्यांच्या शरीरप्रमाणेच विचारसत्तीची वाट या कालात झपाट्याने होत चाललेली असणार ! मुख्यत क्यूच्या प्रयाणानंतर त्याचे मानसिक अस्वास्थ्य काढलेअसावे मानसिक व कॅवारीक अस्वस्थतेचा हा त्याचा काळ होता.

अरबीच्या अध्ययनासाठी कादिनचे मालवी नुरहीनसाहेब याची त्या बंदी विशेष ख्याती होती. त्यामुळे गंधारने आपल्या ग्रान्तागडर कादिनला जाण्याचे ठरविले. एका मिन ११ घोरन घउन ते कादिनला पोचलेही. पण तेथेही त्याचे मानसिक अस्वास्थ्य आट जाले. त्यांना काही आंतरिक मार्गदर्शन होत असाय असाही त्याचा अर्थ होऊ शकेल. कादिनला पोचल्यावर व तथील पाटशाक्रेत परवानगी वगैरे मिळण्यापूर्वी एका रात्री त्यांना स्वप्न पडले. 'चालता चालता एका विहिरीच्या कायजवळ आपण पोचले, आणि विहिरीत पडणार इतक्यात एका वृद्ध गृहस्थाने रोखले व घोव्याचा इशाग दिला.' असे ते स्वप्न होते. जागे होताच त्यांनी स्वप्नाचा अर्थ लावला व तडक ते कादिनहून बाहेर पडले. मातवी नुरहीन यांचे शिष्यत्व किंवा त्यांचेद्वारे अरबी भाषेचे अध्ययन हरी त्यांना मिळवावयाचे नव्हते. अरबीच्या पुनील अम्यासाची त्यांची शाळा बंदीशाळाच टांगेली होती.

कॅबेलपुल-कादिनहून ते बाहेर पडले ते वा व बौकल्या हनुने याचा नीट उलगडा होत नाही. त्यांना मिळणाऱ्या शिक्षणावर ते स्तुष्ट नव्हते हे उघड आहे. त्यांचा सामिमान पूर्ण

जाग्रत झाला होता हेही हाती आलेली जावर्षा नोकरी त्यांनी राधावली यात्ररून स्पष्ट होते या वेळी त्याचे वर १७-१८ वर्षांचे अमात्रे राजकीय विचारांचे वारे त्यांना स्पर्श करू लागले होते अशा स्थितीत ते अलिगडला गेले त्या वेळी अलिगडचे छात्राध्य भलेले होते त्यामुळे गंगत यानामुनीत रागत्र लवले तेथेही अध्यापकांका वृत्तपत्रांच्या वाचनाचा नाद त्यांना लागला सो हपरअलीखान याच्या 'जर्मीदार' पत्राचा प्रभाव त्या वेळी तरुण मुसलमान विद्यार्थ्यांवर निलक्षण पडलेला होता १९०० ते १९०८ या काळात महायुद्धात 'वेसारी, काळ, माला, गडमत, हिंदु पंच' या पत्रांनी जे लोकजागृतीचे काम केले तेच पार्श्व 'जर्मीदार', 'अल् हिलाल', 'हमदर्द' या पत्रांनी १९०६ ते १९१४ या काळात उत्तरेकडील मुस्लिम समाजात जागृती करण्याच्या क्षेत्रात केले अग्निगडचे त्या बळचे विद्यार्थी मोठ्या विचारक्षोभात सापडलेले होते ! गंगारसारख्या स्ववेदनाशील मनाच्या विद्यार्थ्यांच्या मनाची स्थिती त्या काळाने वाय झाली असेल याची कल्पना करणे कठीण नाही, पण अलिगड येथेही त्यांना पार दळटिकू देश्याची सवितव्यतेची दृष्टा नव्हती गंगार पुढाचा कृतार्त पश्चात्तापाचे विचारमनासाठी या गावापासून त्या गावा- वडे, या गुरुवडून त्या गुरुवडे धात्र घेत, तर त्याचे देव त्यांना दूसरीकडे खेडून नेत होते त्यांना जे शिक्षण—ज्ञान पाहिजे होते ते त्या त्या शाळेतून मिळत नव्हते त्यामुळेही त्यांचे मन अस्थिर, अस्वस्थ होत राहिले असाव या ओटातांगीला 'विधिधटना' या शिष्याय वाय नान देता येईल ? अलिगड येथेही दीड वर्षे पुरे होण्यापूर्वीच पिताजीची त्यांना तार आली त्यांच्या मनात वडील विजयी इलडमध्य आहत तोमरच धाकट्या भाईनाही तिरुद पाटवून घावे अने आल पण त्याही योवनच्या बाक्नीत, 'पिताजाच्या मनात आले पण माताजीच्या मनात' तमे नव्हते व घडले बाळिव ! 'गंगारखानानी एन्गी नोन्गी नाराखी हे योगवच शाळे' असे लिहून वडील कथूनी गंगारला लडनळा घोलात त्याप्रमाणे बहिममखानानी गंगारला अग्निगडहून परत भोगविने होते

थडिलीच्या अदेशाप्रमाणे गंगारने अग्निगडला गंगारस रोखला व ते उतमंझादला पोचले मुलागा परदेशी पाठ्यावे—नागी—या चर्चेत पुढुनीयांचा पुढा भोग करू गेल मालव्यांच्या तीन माननांका विरोध भोग झालाच पण बहिममगगांच्या निर्भीणपुढे माथ्याचे बागी चाक्यागाराचे नव्हते उलट या रुपेत आर्दच्या आसवांच्या पुढाने समुदाचा रस्ता अग्निग आगि स्वतः गंगारच त्यात अग्निग पन्त्यामळ याही वडी 'दवमन्यप्र पितयेत्' या उगीची प्रचीना आगी गंगारन बास्तुशाय्या अग्निग कगात अगा विचार पन्त्यामगांनी टरिंग रोला त्या दलीन तम्य गंगारच्या पदेशात्मनाची रात्र तपासि शागी, वी जेड ओ वफनीच्या कगाचे निमित्त झाले गड होते निघण्याच्या

वर्या विरजीव नमस्कार करून आईचे आशीर्वाद घेण्यासाठी तिच्यापुढे उभे राहिले तब्या
 स्वामिश्रित निष्ठा अश्रूचा बांध फुटला. “पुन माऊ निम्हे जाउन इल (निघा)
 शिकन राहिला आहेच ! तूही इतक्या दूर गेल्यावर मला येथे कोण ? तिकडे गेल्या मुले
 पण येत नाहीत ” असे सवाल करून आई हुदके देऊ लागली आणि आईची ही व्यथा
 पाहून गह्वर पेचान पडले. “आपला देशातील अज्ञान घालविले पात्रिजे, इमनी
 अन्यायाला सात देण्यासाठी शाहीने झाले पात्रिज ’ वगैरे त्यांनी सांगून पात्रिजे, पण स्वतः
 त्यांनाच आईचे दुख पाहिले नाही. त्यांच्यातील थोर मातृप्रेम जागृत झाले त्यांनाच
 पदेद्याल जाण्याचा निर्णय द्या केला. ते त्यांचे इच्छितदेशेन पचावष वर्षांनंतर म्हणजे
 १९६४ मध्ये स्वधर्मायांच्या छत्रने रोगज्वर झाल्यावर औषधोपचारसारा म्हणून
 घडावयाचे होते ! आईचे प्रेम सर्वानाच असते, पण त्यापेक्षा शिक्षणासाठी पदेद्याल जाण्याचे
 प्रेम अधिक प्रभावी ठरते. आईच्या व्यथित मन स्थितीचे चित्र पाहून आपल्या सासू भविष्य
 काल घडलून याकण्याम तालाल तयार होणारे विद्यार्थी पार क्वचितच आढळतील. मध्य
 चांगल्या घडविणारी ही तेजस्वी बाजे अमृतात कोमल मनोवृत्तीचे तरण गणगणान विप्रम
 शुद्धीच्या शाळेतून बाहेर पडल्यापासून असा रीतीन कॅबेलूर राहिन अन्निगडामों उतमशा
 ईच्या स्वाती नदीच्या काठाला पुढा लागले. तथाल रम्य टक्क्याशी व हनापाण्याशीच
 पदनी काळ खेळत राहण्याचा योग होता, आणि खगेखर पन शाळच्या शिक्षणातून मनाचा
 विप्रम नितीया होऊ राहिले ! बॅंगलोरपासून पुनपणने बाह्यारे ओगेळ आणि करे, पांत
 रममाण होणारे पशुपनी, समृद्ध गोवनाचे कळप निर्मळ मनाची मळपणे चालणारी
 ग्रामीण जनता आणि कुटुंबीयनानून लामणारे वामत्य यांमधून केवळ सत्कारच
 लामनात अने नाही, तर त्यातून सगमी, स्वस्थील, त्यागा असे जीवन सासरा होऊ
 शकते याचे गह्वरस्थान हे ठसठसाल उदाहरण आहे. इगडचा प्रवास रद होण्याचे
 तात्कालिक कारण जरी आईची व्यथा झाली अमली तरी त्या सुमागस धगत एकदोन
 मृत्यु घडले व त्याचा परिणाम सर्वांच्याच मनावर झालेला होता. हेच कारण अनेक
 पन्तु परिणामन विषयीच्या सीमवर बघिलेले तरण गवत स्वतःच्या शिक्षणाच्या साया वाग
 बंद पन्त्यान आपल्या घडुलात येउन पडले. पण त्यांचे चित्त केवळ आईचा प्रेमात रिया
 आईच्या दुघान गून राहण्यास्तरे लहान राहिले नव्हत.

स्वतःचे शिष्य अशा रीतीने अर्धवट अवस्थेत सोडावे लागले अमले तरी या दोन
 तीन वर्षांच्या कालात बादशाहस्थानांना नवशिष्याचे महत्त्व उमगले होते. बर्लिनची
 शिक्षणविषयन आम्हा व विप्रामनाईवांची लोकांना शिक्षण व धर्मसंस्कार देण्याची तळमळ
 यांचा प्रभाव त्यांच्या मनावर पडला होता. आपल्या समोरासरी ग्रामीण जनता कोणत्या

मयाण अज्ञानात आहे व त्याचे परिणाम किती मीपण होतात हे ते नित्य पाहत होते केवळ परदेशगमनालाच नव्हे तर एवढे सर्वच अर्थाचीन शिक्षणाला मोलखाचा विरोध होता त्यामुळे सरकारी शाळा निघाच्या तरी तिरडे मुले पाठवण्याला ते विरोध करीत आणि मशिदीत मिळणाऱ्या तोंड्या धर्मसंस्कारान लोकांचे-विशेषतः पठाणांचे-समाधान होत नसे त्याचा पोर भरण्यास मदत करणाऱ्या व्यवसायी शिक्षणाकडे ओढा असतो, आणि अगदी त्याच बाबीला त्याच्या धर्मगुरूचा विरोध असे. जुन्या पद्धतीच्या धार्मिक शिक्षणाने आजच्या जगाचे व आपल्या समाज स्थितीचे काही ज्ञान होत नाही, व त्यामुळे निरनिराळ्या पठाण जमातांमध्ये विद्वान् विद्व्या मांडणे, लढाया चालू आहेत, त्यामुळे आपला समाज रसातळाला गेला आहे याची तीव्र जाणीव गफारखानाना या वेळी झालेली होती विद्यामसाखे पात्री आपल्या घराचे घाऊन हजारे मेल येऊन लोकांना ज्ञान देतात, त्यामुळे आपल्यास वेगळ शहाणपणाच नव्हे तर माणुसकीची वपना आली आणि ही जाणीव आपण आपल्या समानापर्यंत पोचवली पाहिजे हा निर्णय बादशहाखानांनी इंग्लंडला जाण्याचे रहित होताच घेतला

ग्रामीण शिक्षणाचे संघटक

चादसाहूनानांनी शाळा वगळताचे ठाविले ते या समाजमेवेच्या दृष्टीने सुदैवाने त्यांना शिक्षकांचा सचही चांगला मिळाल्या. बायब्य सरदर प्रांत हा पूर्वीपासून जिद्दादी मुसलमान पंपरेचे एका केन्द्र झालेला होता, छद्दीद सय्यद अहमद यांचा शेवट बलाफोरच्या निरगण्या लढाईत झाला (१८३०), त्या बेल्लेपासून तो शेख मरमूद हसन (शेख उल् हिंद) यांनी १९१४ मध्ये केलेल्या सशस्त्र प्रतिभाषाच्या लढ्यापर्यंत ही पंपरा अखंडत्वाने मिनना नाशेरगजदार आदी ठिकाणी चालू राहिली होती त्या पंपरेचे भारतातील केन्द्र देवबंद (निम्न सगरनपूर--युन प्रदेश)--देधील शिक्षणमस्था १८६३ मध्ये स्थापन झाली होती मुसलमानांच्या या सगळ्यानिष्ठ सघनेची वार थोडी माहिती उपलब्ध आहे इस्लामी साम्राज्याच्या प्रयत्नाचा (फतह्स्लामिस्त) तो एका भाग, असा समज अमल्याने व तसा प्रचार साम्राज्यादी लेखनांनी केल्याने या प्रयत्नांची योग्य ती मोद घेतली गेली नसावी या प्रयत्नांचा योग्य तो पत्तिव्य मागला होणे जरूर आहे गद्यरत्नान यांचे प्रारंभोचे समाज सेवके प्रयत्न हे या देवबंद पंपरेची सत्य अमल्याने यागियशी येथे उद्धेख केलेला आहे

गणमानान हे या देवबंदच्या सशस्त्र जिद्दादी पापरेत एफेफादी असले तरी ते केवळ देवबंदी नागीत, ते व्यापक धर्मनिष्ठेने झालेले, खेद्दशादीवादी व स्वातन्त्र्यनिष्ठ आहेत त्यांची ईश्वरनिष्ठ अनन्यसाधारण स्वरूपाची आहे हेही नीट लक्षान न घेतल्यास त्यांचे चरित्र व त्यांच्या समाजमेवेची प्रेरणा व प्रसार, त्यांचा गांधीवादावरील इद विश्वास आदी वशिष्टे कळणार नाहीत, सयार्थाने ती समजणार नागीत आपली जन्मभूमी (पंजाब प्रदेश), आपले समाजवाध व आपली माया याच्याबद्दल त्यांच्या अन कणात गाद प्रेम आहे

पठानांमधील अज्ञान व त्यांच्यामधील अनर्गत कलहामुळे होणारा नाश याबद्दल खानाचे अतः करण शब्दशः तिळतिळ नुस्त असते ही पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन त्याच्या चरित्राकडे पाहिले पाहिजे

बादशाहखानानी आपले सार्वजनिक आयुष्य शिक्षणप्रसाराच्या कार्यातूनच आरंभले त्यांचे आग्नीचे मार्गदर्शक तुरुंगझाईचे हाजीसाहेब होत, असा बहुतेक चरित्रकारांनी उल्लेख केलेला आहे, ते अशक्त खरे आहे त्यांचे बहुतेक सहकारी शिक्षक देहभद येथेच तयार झालेले होते त्यामध्ये मौ ताजमहमदसाहेब हे सुपरवायसर म्हणजे प्रमुख म्हणून काम पहात होते इतर शिक्षकांमध्ये फजले मद्दूद मक्धी, फजले रबी, अब्दुल अजीज हे होते स्वतः गफारखानही शिक्षकांचे काम करीत असत उत्तमझाई येथेच ही पदिली राष्ट्रीय धार्मिक स्वरूपाची शाळा १९११ चे शुभाष्टा सुरू झाली ही शाळा मध्यवर्ती असून वर्ष-दीड वर्षांच्या काळात आसपासच्या गावातून तिच्या शाखा सुरू झाल्या त्या भागातील बहुजनसमाजातील जागृतीचा तो बाळ होता

या शाळाच्या स्थापनेशी किंवा सक्नेशी तुरुंगझाईच्या हाजीसाहेबांचा विशेष संबंध पोचत नाही ते आयुष्यभर सशस्त्र बंडाचे पुरस्कर्ते व सचटपच राहिले, पण नवीन शिक्षण-संस्थांना फक्त्या मुद्द्याचा विरोध होता त्याला कायदा म्हणून या तरुण मंडळींनी धार्मिक क्षेत्रातही वजनदार असलेल्या या हाजीसाहेबांना आपले प्रमुख नेमले होते हाजीसाहेबांनाही देवबंदवाले तरुण जवळ आल्याम पाहिजेच असणार या स्वरूपाचा त्याचा स्पर्श व संबंध होता

या राष्ट्रीय शाळा म्हणजे शालेय शिक्षणापेक्षा लोखंडागृतीचे केन्द्र या दृष्टीने त्यांचे अधिक महत्त्व होते साधारण त्याच दृष्टीने शाळांच्याबद्दल साक्षर होते इजिप्त, तुर्कस्तान, इराण या इस्लामी देशांतील राष्ट्रीय जागृतीची झळ इतर अरब व इस्लामी देशांना लागू नये याबद्दल ब्रिटिश राज्यकर्ते त्या वेळी जगणूक होते

उत्तमझाईच्या राष्ट्रीय शाळेत अल् दिनाल, अल्बलाग, गदिना, जमींदार, फौजेद ही वृत्तपत्रे घेत असत व ती अधाशीपणाने वाचली जात या वृत्तपत्रांनी त्या वेळच्या तरुण पिढीचा राजकीय पिंड तयार केला त्या लेखक-नेत्यांमध्ये मौ हसरत मोहानी, मौ आझाद, मौ महमद अली, व झफरउल्लाख हे होते ही वृत्तपत्रे बोणाच्या नावावर येताना व ती बोण वाचतात यावर पोलिसांनी नजर असे, आणि स्वाम्मारिच या साऱ्या शाळा सरकारशी व्यवसायातले व्यवहार भरडल्या जावयाच्या होत्या

गफारखानांनी अशा रीतीने राष्ट्रीय शिक्षणाची संपन्ना स्थाप्याने उभारली व तिचा विस्तारही अवघ्या २-३ वर्षांत करच बाटला वर उद्दिष्टाप्रमाणे त्यांच्या सदस्यांमध्ये

प्रिथिध प्रवृत्तीचे तरण कार्यकर्ते मिळवलेले होते. स्वतः गंधारखानांच्या मनावर खरी पकड विप्रास गुर्जोंच्या सेवाभावाची व धरण्याची भेती तर त्यांनी ज्यांना सत्तेचे प्रभुत्व बनविलेले होते ते हाजीसाहेब वज्रदार धर्मेने होते, पण त्यापेक्षा ते 'जिहाद' पयाचे तडव्ये होते. गांधारखानांच्या अतः करणान परकीय खतेबदलचा विरोध कमी होता असे नव्हे, पण आपल्या समाजजोशामुळे आपण बोण ना बोणचे ताबेदार होतो, सिवा एस्मेरांच्या कत्तली करण्यात शुनती, हे आपले समाजदोषाचे दुखणे दूर केल्यावाचून आपण खग उन्वय रेषणार नाही या उदात्तमतवादी विचारांची त्यांच्यावर अधिर पकड होती.

१९१४ मध्ये पहिल्या महायुद्धाची हवा सुरू होताच या शाळेचे अध्यक्ष हाजीसाहेब आपल्या धर्माच्या सत्याला लागले. स्वतः पठाण मुलखान जाऊन त्यांनी पठाणांचे हजे पेशावरर चदविषयान मासम केला. त्यांच्या या लक्षांची बाहीच विशेष माहिती मिळून नाही पणु बरेच कमिटी व इतर बाही साखारी अहवाल यामध्ये हाजीसाहेबांनी सीमाप्रान्तावर हल्ले चढवणाचा उद्देश आहे.

या हाजीसाहेबांचे "Who was a Thorn in the British administration in the first quarter of this Country" असे वर्णन जेम्स स्पेन याने केलेले असून ['The Pathan border land' — pages 95, 165-66] १९३० एप्रिलमध्ये पेशावर मागावून सत्याग्रही चळवळ सुरू होनाव हाजीसाहेबांच्या ४ हजार लोकांनी मे सहिन्यात पेशावरर चढाई केली, तमेच ४ हजार गदाखेल व खिजखेल पठाण येथी मागाव उतरले. "कयरे सशस्त्र उद्यवणीची माहिती दिली आहे. गंधारखानाची सत्याग्रहाची चळवळ व ही सशस्त्र पठाणांची चढाई याचे सुत होते असा बहुतेक इमज लेखकांचा समज आहे. गंधारखान व हाजीसाहेब तुंगसहार् यांचे एके बळी निकर सहकार्य होते हेही हारे, पण सुदारें खिदमतगार सपन्ना १९२९ मध्ये स्थापन करते मर्दी गंधारखानांनी पुर्नानुमत्तानतर जे अहिंसेचे धोरण स्वीकारले ते निर्भळ स्वरूपाचे व खऱ्या निष्ठेनून आलेले असे होते. या सशस्त्र चढायांत अब्दुल गफूरखान या नावाचेही एक लढव्ये आहेत, पण ते गंधारखान नव्हेत त्यामुळेही संपमज झाला असेल.

१९१४-१५ मध्ये या शिक्षणांना एकामाणून एक असे पकटले त्यामध्ये गंधारखान होते असे दिसत नाही. कारण त्याची पहिली शिक्षा गणेश कायदा-चळवळीच्या बळी झाली आहे (एप्रिल १९१९) सर्वच शिक्षकांना खटले न मरता तुसते जाडून टावले व काही शिवांनी सोडून दिले अनेकी झाले अनेक प्रियार रेग्युलेशन अॅक्ट या कायद्याखाली चौकशी न करता पक्षीपर्यंतची कोणतीही सजा देता येत असे. तेव्हा या शिक्षकांना सोडवून काढण्यात व तेही मंगलुद्ध सुरू झाल्यावर कसली अडचण येणार ?

१९१४-१५ मध्ये या राज्य बंद पडल्यामुळे मोठ्या शाळेच्या गमाखानांना देश-सेवेचा पारी उघोण शोधणे भाग होते. याच वेळी देशभंदचे नेते व कुलगुरू शेरा महमूद हमन यांच्यासह त्यांना मेडीमाटी पाचारण आले; त्यांच्या भेटीनंतर गमाखान सशम प्रतिस्पर्ध्या लज्जात प्रविष्ट झाले आहेत. राष्ट्रीय शाळांना सफ्याने कुटुंबे लावल्याने गमाखान देवबंदच्या दवाण्यासडे लोखंडे मेल्ले ही वस्तुस्थिती लक्षात ठेवणे जरूर आहे.

दुःखाने त्यापलेले वैवाहिक जीवन

१९१२ मध्येच मलाचे राष्ट्रीय शाळांच्या वर्गात गद्यरचान गुनले त्याच वेळी व वयाच्या २२ व्या वर्षी त्याची शादी झाली. उत्तमशार्ङ्गवळच असलेल्या रज्जगावचे हाजी मन्मदसाहेब त्यांचे श्वशुर, गद्याखानांच्या घर्षाचे नाव मेहेखान हाजीमहमदखान हे सगळे दारांनी वजन असणारे असे होते त्यामुळे या कुटुंबाचे सक्थ विशेषेने वाढू शकले नसावेत. शिवाय वयाच्या तिसाव्या वर्षापासूनच बोंग्या ना बोंग्या रूपाने गद्याखान त्यांच्या समाजात अग्रिय बाणाच्या सभाजमुधारणेच्या कामात भाग घेऊ लागले होते, त्यामुळे ते सवविन कुटुंबापासून अलग पडलेले असणार.

विवाहापूर्वीपासूनच गद्याखान हे देशभक्तीत रगलेले असल्यामुळे त्यांना कोटुचिकर्ज रनात रस घेण्यास वेढ्याचे विशेष सवड नाही. पहिल्या मुलाच्या जन्माच्या वेळी ते आपल्या राष्ट्रीय शाळेच्याच उद्योगाने असण्याने उत्तमशार्ङ्गच्या आसमनात असण्याचा समव, पण १९१५ नंतर त्यांची राज्यस्त्यांशी झगप सुरू झाली ती नंतरच्या ५० वर्षांत वेढ्याचे सपली नाही. या झगपीत वेढ्या नुस्गात, तर कॅप नुस्गाच्या भागांवाळ लढायांत असे त्यांचे स्वतःचे जीवन आकार घेत व इतरांना प्रगश देत राहिले हे त्यांचे जीवन इतरांना प्रगश देत राहिले हे खरेच, पण ते नवादीपात्रनाणे शान्त प्रगश देणारे असे झाले नाही. धीन बडाडत राहवी व दयाल्वीयातील पायस्थाना प्रकाशवरेव हादरे देत देत तिने स्वतःचा प्रवास बगवा असे ते झाले अने. यानुळे त्यांचे हे वैवाहिक जीवन म्हणजे बण्ढावनील सहलीसारखे झाले आहे. १९२२ ते १५ हा काळ ज्या मदीविरुद्ध झगटाने गेला असला तरी तोच थोडा स्वस्थत्याचा झाला असणार !

गणराखान तसे कुटुनमल, मुलावाळाचेर जिझाळ्याने प्रेम करणारे व त्यांच्यात रमणारे असे आहेत, पण कर्तव्यजागृतीची मानना व रायकऱ्यांची दडेली यांचा सर्पर सुरू झाल्या नंतर या सान्या भावना वरपून जातात. गणराखानांच्या जीवनात तेच घडले १९१५-१७ या कालातच बेचारिक सधर्मातून त्यांचा जीवनप्रवाह वाहात गेलेखन आहे. लोकांशिखण, लोकांजागृती व समाजसुधारणा या विधायक सेवेरडे त्यांचा आत्मा ओढ घेत होता आणि चार्ग वाजूनी त्यांचा रस्ता अडविला जात होता.

निमादानतर पत्रिल्याच वर्गात १९१३ मने गणराखान व मेहेरखन यांना मुला झाला. तोच गनी होय. त्याचा दुसरा मुलगा बली याचा जन्म १९१५ मध्ये झाला. त्यानंतर ते भक्क्या जमातीच्या लोकांप्रमाणे ळषड विना गुण कार्यांच्या सघर्नेत गुरफटून राहिले. याच कालात म्हणजे १९१७-१८ मध्ये भारतात प्रलयकार झालेव्या 'इन्डुफ्फा'च्या साथीने राजकीय जागृतीप्रमाणेच चोरव्या पावलांनी या प्रातात प्रवेश केला, उतमझाईलरीही त्याची लागण झाली. गणराखानाशिवाय बहुतेकांनी घरी विथने पकडले होते. सान्या घराचे इस्पितळ बनले होते व गणराखान नसचे काम करीत होते. मेहेरखन यांचा आजार थोडा मागे पत्तो तोच गनीच्या तापाने जोर केला. आई-वडिलांनी मुलाची शुध्दया केली. बरेच दिवस लोले तरी ताप हटेना व मुलाची क्षीणता परमावधीची वादली. तेव्हा आईचा धीर दबला. तिचे उपास-तापाम प्रार्थना सुरू होत्याच त्याच वेळी तिने अड्याची परुणराणीने प्रार्थना केली, "यह बच्चा बवाओ, हमारी जान ले जाओ." या मुलाचे प्राण, देवा वाचव, माझे प्राण घेऊन जा।" ही प्रार्थना आईने व्याकुळतेने आशिली, आणि खरोखरच गनीचे प्राण वाचले व आईने स्वर्गाची वाट धरली। बावरने आपला दुबळा पुत्र हुमायून याला वाचविण्यासाठी अशीच मृत्यूची प्रार्थना केली होती असे म्हणतात. मेहेरखनने आपल्या पुढारला वाचविण्यासाठी हे बलिदान देऊन आपल्या पतीच्यारी पुढे त्यागाचे एक उदात्त चित्र ठेवले. त्याचेही वाही पडोर परिणाम गणराखानांच्या मनावर झाले. अरतील त्यांच्या घरी प्रेमळ आई-वडील होतेच, इतर कुटुंब-परिवारही मोठे. त्यांच्यामुळे गणराखानांना स्वतःच्या मुलाची चिंता असा नव्हती, पण पत्नीचा जो थोडा पाश होता तोही कमी क्षान्याने ते आपल्या समाजकार्यास अधिक मोकले झाले.

पुढे वर्षभरान रीलेय कायद्याचे वादळ भारतात निर्माण झाले व काजने काही पेशत जागी त्याप्रमाणे सान्या देशभर भडका उडाला. महाभार्जीचा अहिंसात्मक प्रतिकार आजार घेऊ लागला. त्या वेळी बादशाहखानांनी प्रथम बंदीघातेची यांना केली. इतनेच नव्हे तर सरकारी धोरणाच्या निषधापेक्षा पुढेप्रमाणे जिझाळ्याने बहिःसरखानांनी तोच रस्ता पकडला. या शिरोपाटोपाड खिलाफतीची चळवळ व त्यानूच निजगणचे (धर्मागामी देशयाग

करणे) यद्गुरुः वेष्टे या कर्मांत ते आधाडील रहिले त्यामुळे काही तरी निमित्ताने रायकल्याणा त्यांना दूर करणे जरूर वाटले असणार व त्याप्रमाणे १९२१ मध्ये त्यांना साडे-तीन वष तुम्हात व्हातून राहिले

त्यांच्या वैवाहिक व कुटुंबजीवनामबधी पार शोचक माहिती मिळते सोयीच्या स्थाने तो परिचय येथेच दिलेला आहे

१९२० मध्ये देशत्यागाच्या बादली कळतच गणारखानांचा दुसरा विवाद झाला मित्राह रोनाच ते सुमारे वर्षभर झिजत यावेस गेले परत आल्यावर थोडा काळ पुढा शिक्षण-कार्यास लागले त्यामुळे त्यांचा दुसरा बंदिवास झाला साडेतीन वर्षांच्या बंदिवासामुत बाहेर पडल्यावर १९२६ मध्ये ते हाज यात्रेच्या निमित्ताने अत्र देशाचा परिचय करून घेण्यास बाहेर पडले या यात्राप्रवासान त्यांच्या दुसऱ्या पत्नीने पाठेपाचा रस्ता पळवला या सहा वर्षांच्या वैवाहिक जीवनाच्या काळापेक्षा साडेतीन वर्षे बंदिवासात व सुमारे एक वर्ष अन्धाण-मानत-गळे अशा प्रकारच्या वैवाहिक जीवनाला कणव्यातील सडक म्हणावयाचे नाही तर काय म्हणव ? दुसऱ्या पत्नीपामुत त्यांना मेहरतज ही कन्या व लाली हा पुत्र अशी दोन अपत्ये झाली

पहिल्या पत्नीचा मृत्यू मुलाला पाचविण्यासाठी झाला, तर दुसऱ्या पत्नीचा देशान्त रात्रीचा येथे, यात्रेच्या काळत उच्च पायऱ्यावरून पडून झाला या दोही पत्नींच्या मृत्यूने त्यांना मोठे आघात झाले, पणु त्या वेळी ते कार्ययोग पुरुषाला शोभेल अशा धोर्याने व स्वयमाने राहिले कार्य सोडले नाही त्या वेळी त्यांचे वय ३६ वर्षांचे होते त्यानंतर त्यांच्यावर अनेक दडपणे आणली गेली, पण त्यांनी पुढा विवाह करण्यास नकार दिला

त्यांच्या दुसऱ्या लग्नापूर्वीचा एक मोजेवा-आता मोजेवा म्हणण्यास हरकत नाही-किस्सा सांगण्यामाखा आहे त्या टल्यानतर एक दिवस गणारखान आपल्या एका मित्राला घेऊन लग्नामाग्री बपडा बगरे काही वस्तू खेळी करण्यासाठी पेशावरकडे गेले पण रस्त्यात सरदारराव येथे त्यांना पोलिसाने अटक केली व छान्याचे इन्स्पेक्टर शर्मा यांचे पुढे पेशावरला नेऊन उभे केले बाजारपेठेतील दुकानात घेऊन्याऐवजी ते कोतवालीत पोचले, येवराच परत हा शॉर्ट नावाचा-शॉर्ट टेंपर्ड-अधिकारी त्या वेळच्या अनेक कार्यकर्त्यांना बांधलेला आहे थडी कडाक्याची पडलेली गणारखान व त्यांचे मित्र यांना रस्त्यात उभे ठेवून पोलिस शॉर्टने गेला होता मग वेळ येण्यावर गणारखानांना त्यांच्यापुढे उभे केले शॉर्ट अत्यंत उर्मट होत व राजसीय कार्यकर्त्यांना अकल चिक्किण्याची त्याची महत्वाकांक्षा होती गणारखानांनी काही उत्तरे दिली तेव्हा “इतक्या हट्ट बोलायला काय झाले ? आवाज निघतो की नाही नी ? ” वगैरे मुत्तापळे त्याने गारळी, ते धोडे धोळ्याने बोलू लागलाच “ इतक्या मोठ्याने वशाला बोळवतोम ? ” असा दुसरा तडाखा दिला व खाली नेऊन उभे ठेवण्यास सांगितले

येगारे औदार्य अगर व्यापकता होती अमे दिशत नाही किंवा त्यांच्या क्रान्तिनिष्ठता राष्ट्रीय तेची बैठक होती अमेही दिसत नाही 'Flame' (फ्लेम) नावाचे एक पत्र ते चालवीत होते (जे एस् माइट-प्रॉटेक्टर अँड इटस् गाथी) पण " ती फ्लेम होती, तीत पत्र राष्ट्रीयता नव्हती. " असा उद्देश माइट यांनी केलेला आहे. आणि गणराखानाही हाजी-साहेबांना आपले नेते अगर मार्गदर्शक अणे मानीत नाहीत. उलट महमूदसाहेब देववडी हे देशप्रियाने भालेले, धर्मनिष्ठ, आचारसंगम व जाडे विद्वान होते अमे त्यांचे वर्णन बादशाह खानच आदरभावाने करतात

१९१४-१५ मध्ये महमूदसाहेब यांच्या मेथीस देववडकडे जाण्यापूर्वी आपा येथील मुस्लीम स्त्रियांच्या चारित्र्य बैठकीस गणराखान गेले होते तेथून पत्र येताना ते दिव्यस भोलांना फजलुर रहमान यांच्याकडे ठिकले होते त्या वेळीच त्यांचा ओबेदुल्लाखान सिंधी यांचा सपर्क आला, व ओबेदुल्लाखाच्या द्वारे देववडी महमूदसाहेब यांचा हुवा खळ्या, देववडून गणराखान पात पेशावरकडे गेल व लागलीच पुढील कार्यक्रमासाठी सिद्ध झाले. ही सारी चोन्क माहिती अनेक ठिकाणच्या उल्लेखांतून मिळते

आज्ञाद शास्त्रा सुरू असतानाच बादशाहखान स्वतः पत्राण शुलघात काही काल फिरत राहिले होते. त्या भागात कार्य आस्माचे, इतर कार्यकर्त्यांनाही साहाय्य करणे वगैरे हेतूने त्यांनी ही पाहणी केली असे ओझाते उल्लेख काही चरित्रकारांनी केलेले आहेत तसेच या प्रयत्नांतून त्यांना नीट वाट न दिसल्याने त्यांनी ईश्वराची कृपा मागली, तसे-उपास केले आणि पुन पत्र स्वप्नामी येऊन शिक्षणपार्यांतच रमण्याचे ठरविले, असा वृत्तान्त या चरित्रकारांनी दिलेला आहे पण वस्तुतः बादशाहखानांचा हा साध प्रवास, हे सारे प्रयत्न सशक लढ्याच्या कार्यासाठी सोयीचे कार्यक्षेत्र व केंद्र शोधण्यासाठी होते

वायव्य सीमा प्रदेशात शहीद सय्यद अहमद यांनी १८२० च्या सुमारास सुरू केलेल्या जिहद्दी पारंपरेचे काही कार्यकर्ते अद्याप टिकाव धरून काळ कटीत होते त्यांची वाताहत बरी झाली होती व त्यांच्यामध्येच गुप्तपणेच छात्रांचे हस्तकही निर्वेधपणे बसे नांदत होते याची माहिती गणराखानांना होती बुनेरच्या स्वतः विभागात बुने केंद्र असल्याने त्यांच्या अगदी उलट दिशेला बाजोरच्या स्वतः विभागाकडे आपले नवे केंद्र करावे अमे या नव्या जिहद्दींनी ठरविले स्वतः गणराखान या काटेरी प्रवासाचे बहादार वर्णन करतात त्या प्रयत्नांची त्यांनाही आत्ता रमत वाटते

आपल्या क्रान्तिसेवाची ही जागा शोधण्यासाठी निपताना त्यांनी त्यांच्या शाळेतील सदसगी शिक्षक व जेले महमूदसाहेब यांना बघीस घेतले होते नव्या केंद्राची जागा शोधण्याचे जबाबदारीचे कार्य या दोन तरुणांकडे सोपविले होते यावरून त्यांच्या योग्यतेची

कयना कयना येदं बादशाहान व पज्जे मइमूद हे रेग्यादीने तत्तावर्ग स्थानावमन
 प्रवाणाला लागल व दर्गेंद्र उजले पूरुडे मल्लद वागेने त्यांना जावयाचे गेने
 दर्गेंद्र उजव्यावर त्यांनी घोळांची टमम (टांगा) घेतली, पण त्या वांगर एज्जी
 मत्ताचे पालीमपणे होते पुढे चौथी आल्यावर पज्जल मइमूद व दुसरे वांगडे हे टमममून
 सार्य उजळ व पगरेक्यासी बोलत राहिल बादशाहानांनी स्वत मोवनी मरीमोरी
 चादर गुडाटून घेतली बुग्याचा उपयोग केल्या त्या बुग्यातून ते चौथीरमन शिगलामन
 वचावळ अर्धा वळ होती टांगवाल्यानेची चलाची करून घोडी टमट्टी घोल्लेनेची
 मीराद्विग्य गमने त्याने टमट्टमऊडे पाडिले न पाडिले अगे वेळे व जाऊ दिले अद्या रीतन
 या पद्विच्या मानिसायांच्या वचाच्यातून ते पार पडले त्यानंतर छेउ भागातून पुढे जावयाचे
 गेने त्यांच्या अर्धागच्या सदनेने तं आपण प्रताम वर्गन होते केळ माग टाकल्यावर
 मराट्टी जगप्रगिद्ध चक्रदरा (चक्रदार) पुलावरून फणीऊडे जावयाचे होते त्यापूर्वी
 टममन मोहन जिला वांगडारी पण गला भोव्या अतगवर अमलेच्या पज्जले मइमूद
 यांच्या खज्जान पाचवायचे होते " चक्रदराचे पगरे शुद्धून आगरी वाटला लागला
 ररा दिवसाच सांग प्रताम पाणीच कयवयाचा होता मूळ लागलेली होती व थरना मूप
 आला होता माग दिवस चालून मण्याकाट्टी गावानजीवच्या नदीपासी पोचले थडी
 वडाक्याची पलट्टी तयार ती नदी ओर्गाडायार्ची होती पण साऱ्या सक्तांना तोंड देन
 देत त्या गावी रागी पोचले व मोहन केल्यावर प्रतामालील पडिले स्वधपणाची झोप
 धन्य " हानावायांनी त्यापूर्वीच रजा घेतली अग्याने त्यांना स्वत ला झोपेने वेड्या गाळले
 ते त्यांनाही समजले नाही मरात्र प्रतिमराच्या सक्तासय्यातील पद्विच्या प्रवासाचे हे
 वर्गन त्यांनीच कलेले आहे

पज्जल मइमूद यांच्या गाडी त्यांना त्यांचे भेते मी ओवेदुडा ह येऊन भेगवयाची हाने
 त्यांची गंधारखानांनी काी दिवस तथे वाट पाहिली, ते न आल्याने पज्जले मइमूद यांना
 मागे ठेवून स्वत बादशाहान पुटीठ वाट काटण्याच्या उद्योगाग लागले पूर्वसडील बाजार
 वाव्या या भागातून चक्रदरजीवच्या अड्ड्याच्या मुडाऊडे ते पोचते मुडा पगसवारी
 झाले गेने, पण त्यांचे वाग्य शेवटगाहेच तथे होने त्यांचा खलबतछाना त्या पद्विगत हाना
 सदर खलबतगायाची जागा व खगरछाना (मोजनछाव्य) ही त्यांनी पाहिली ही जागा
 नेड्यान मण्यामागरी म्हणजे कोणाच्याही छटीच्या टप्यात न येणारी अशी होती शेख
 गाहेच तथे पुरवच रहात होते भवाची पोवळी पाहून ते त्यांवर स्वत चा योगक्षेम चालवीत
 जगत त्या जागची पाण्या करून पुढे कोटकी (Kotki) चा रस्ता पाळला कोटकीच
 खानवटू जिझागछान व अकछान हे इमजासी छग देत आलेले होते या खानवटूच्या

या भागात हाजीसाहेबांनी आपले ठण मांडले व ठणे उमाले. पण त्या भागातील लुने मुझा-मौलवी असल्या भानगडीमुळे त्यांचे स्वतःचे स्वास्थ्य बिघडू नये म्हणून हाजीसाहेबां-
 मागे लोमांनी जाऊ नये असा प्रचार करण्याच्या उद्योगास लागले होते. हे धर्मप्रचारक
 वदहशी इम्रानाचे हस्तम्ही असत. हाजीसाहेबांनी उमालेल्या इमाती, वीर वगैरेकडे घोट
 दाखवून “ हाजीना हा धर्मप्रचार करवयाचा आहे वा येथे मालमत्ता उभाकरवयाची आहे ”
 असा प्रचार मौलवी करू लागले. यामुळे तेथे अतर्गत मांडणेही सुरू झाली. पटणाची शस्त्र-
 क्रिया अतर्गत मांडणातच अधिक तेजीने चालत असे. त्यामुळे मानसिक दृष्ट्या खरा
 धैर्यवान सिवा तत्त्वनिष्ठ घनण्यास पटणास वेळ लागतो, पण तो मृत्यूशी खेळ खेळण्यास
 सतत तयार असतो. त्याला मार्ग दाखवल्यास तो मृत्यूला शान्तपणे कवय्यण्यासही तयार
 होतो. हाजीसाहेबांना जिहाद - होली वॉर - करवयाची होती. त्यांच्यागेवर त्यांचे चिरजीव
 चादसाह-गुलखान हेही होते. या पिता-पुत्रांना स्थानिक मौलवींनी दिलेल्या आसामुळे ते
 चिंतानुर झालेले होते. आपल्या जिहादचा प्रारंभ या खर्चीक धर्मचा निहाल लावून करवा
 असा विचार हाजीसाहेबांचा होता. पण अशा क्षणाने आपल्या कार्याचा नाश होईल; तो
 मार्ग रोखला पाहिजे असा सल्ला गणारखानांनी हाजीसाहेबांना दिला विशेषतः बुनेरवाले
 मौलवी हे धोरेबाज - विश्वासघातारी आहेत असेही त्यांनी हाजीसाहेबांना सांगितले.
 पण हाजीसाहेबांना त्यांचा सल्ला पडला नाही. त्यांनी त्यांचे कार्य चालू ठेवले. गणारखान
 त्या प्रयत्नांचे भवितव्य ओळखून पण धरण्या वाटेला लागले. धोड्या दिवसांत हाजीसाहेब
 प्रत्यक्ष लढाई करण्याच्या मार्गास लागताच बुनेरी मौलवींनी त्यांना पकडून इम्रानाच्या
 स्वाधीन करण्याचे कारस्थान रचले. याचा सुगावा हाजीना वेळेवर लागल्याने हाजीसाहेबांनीही
 तेथून पळायन केले. त्यांच्या जिहाद प्रयत्नांचा हा असा शेवट झाला. हे दोन्ही प्रयत्न
 (१) इगई केन्द्र निर्माण करण्याचा, व (२) हाजीसाहेबांचे समवेत जिहाद उभाण्याचा,
 गणारखानांनी पाहिले. आपले निष्ठावान कार्यकर्ते त्या मार्गावर लागल्याने ते अडचणीत
 पडून त्यांची व कार्याची कशी हानी झाली हेही त्यांनी अनुभवले.

हाजीसाहेबांच्या जिहादी प्रयत्नांचा शेवट राज्यकर्त्यांना प्रतिचार करण्यापेक्षा अतःस्थ
 लक्षात झाला व त्या निमित्ताने राज्यकर्त्यांनी त्या विभागात जोरची दडपसाही सुरू केली.
 त्यातच आझाद शाळांची व शिक्षकांची शेवटची आहुती पडली; जे थोडे विधायक कार्य
 प्रारंभले गेले होते ते तात्पुरते तरी बंद पडले. या विवादात गणारखान उतमझाईच्या बंद
 शाळांपासून बोध देण्याचा प्रयत्न करीत होते. ज्या प्रयत्नातून चतुर्जनसमाजाची जागृती
 होत नाही व त्याची प्रतिकारशक्ती वाढत नाही ते मार्ग अतिशय कल्याणाच्या दृष्टीने हितकरक
 असून नाहीत हाच निष्कर्ष त्यांनी त्या वेळी काढला.

सत्याग्रहाच्या मार्गावर

१९१४ ते १९१७ हा काळ गवाराखानांनी सशस्त्र प्रतिस्पर्धा देशांवेगळे घालविला होता त्या मार्गाने जाण्यातील स्वाभाविक मर्यादा त्यांच्या ध्यानात आल्या होत्या विशेषतः केवळ राज्यकर्त्यांच्या मुलेच नव्हे तर स्वकीयांमधील शुद्ध राष्ट्रीयतेने निमाणे होणारे धोके व त्यामुळे कार्यकर्त्यांच्या मनामध्ये निगड वावणारी भीती यावरून त्यांना पार हु ख वागे या भीतीने कार्यकर्त्यांच्या पारुष वृत्तीचा नाश होतो या अदुर्मर्यादांच्या वायव्य निर्मय व उघड मार्गाची वाच्य पादात होते अशा वेळी रॅलेट वायव्याविरुद्ध मार्गाने गांधीजींनी जे आन्दोलन उभावे त्याचे वार पेशावर मार्गातही शपाथाने पोचले व पॅलावले

वायव्य संप्रदायान्त हा राजकीयदृष्ट्या अगदी मार्गानेले व राजकीय क्षेत्रांचा, ही मार्गाने अमलेली समज बघूची बुद्धिची होती ही आपल्या राष्ट्रवादाच्या सोयीसाठी राष्ट्रकर्त्यांनी कल्पन दिलेली होती, पण या द्वैतवादा पदार्थांनी आपली स्वातंत्र्यकल्पना कधीच सोडलेली नाही स्वातंत्र्यमात्रनेत्राळ निशा ही एक सुसंस्कृततेची श्रेष्ठ पायरी आहे हे त्यांचे स्वातंत्र्यलढे इमर्जाविरुद्ध चालवले होते असे नव्हे पश्चिमकडून अफगाणांना केलेले आक्रमण अमो किंवा पूर्वकडून मोगल-शीखानी केलेले स्वातंत्र्यलढे अमो, त्याविरुद्ध पदार्थ सतत लढत राहिलेले आहेत त्याचे हे प्रतिवारयुद्ध शतशतशतकेच चालू आहे

इमर्जी अमलाच्यातील लोकजागृतीच्या बाबतीतपुढा ते भारतातील इतर पुरास्तेल्या प्रदेशांपेक्षा पारने मागे नव्हते किंबहुना एक पंजाब सोडल्यास साग उतर भारत शक्तिशाली व राजकीय विचारात भार उशीय जागृत झालेला आहे आणि वायव्य सीमा प्रदेशाचा इतिहास म्हणजे पंजाबचाच इतिहास होय ही सीमाप्रदेशनिमित्ती हादेखील साम्राज्यवादी

ब्रिटिशांच्या कुठिल राजनीताचेच पर्यवसान होते. मगत्रांप्रमाणे शीखांना स्वतःच्या राज्याची त्रिस्मृती केव्हाच झालेली नव्हती. पंजाबमधील वैचारिक व राजकीय जागृतीपासून पठाणांना अलग ठेवण्याच्या हेतूने स्वतः पठाणी प्रदेशाशी सलग्न जसा बहुसंख्य मुस्लिम लोकसंख्येच्या या सीमा प्रदेशात लष्करी स्वरूपाचा कारभार जागी करताना म्हणून १९०१ मध्ये पंजाबची फाळणी केली व हे पाच जिल्हे अलग केले गेले. त्यामुळे १९०१ च्या पूर्वार्धाची पठाणांमधील लोकजागृती म्हणजे पंजाबमधील जागृतीच होय. असे असले तरी पश्चिम पंजाबचा भाग व सीमांना ताचे हे पाच जिल्हे यामध्ये मुस्लिम लोकसंख्या पार मोठी असल्याने तेथील हिंदू-मुसलमानांमध्ये एकत्राग्र्याचाही भावना निर्माण होणे हे भ्रमत्वाचे होते, व त्या दृष्टान्ता हा इतिहास उद्बोधन आहे.

या त्रिशिष्ट परिस्थितीमुळेच पंजाबमध्ये आर्यसमाजाचा प्रभाव व विस्तार इतर प्रांतांपेक्षा अधिक झाला. पंजाबमधील राजकीय शिक्षणसंस्था बऱ्याच आर्यसमाजाने प्राप्तिलेल्या आहेत. १८९० मध्ये लाहोरच्या दयानंद शिक्षणसंस्थेची शाखा पेशावरला सुरू झाली. या शिक्षणसंस्थेनेच संसाराप्रातात राजकीय विचारांचे धीजारेपण केले. पेशावरच्या या शिक्षणसंस्थेच्या विद्यार्थ्यांमधूनच निघाल्या शतकाच्या प्रारंभी तयार झालेली पिढी जातिवादाकडे भावनेने पायांला लागलेली होती. राजकीय विचारांपासून समाजाला अलग ठेवण्यासाठी राज्यतः दंडपंशाची कर्तव्य व त्याच्या प्रतिपादार्थ, वृत्तपत्रे व वक्ते प्रचार करून शिक्षण मोगीत. या आघात प्रत्याघातातून भारतातील लोकजागृती व राष्ट्रवाद विवसित होत गेला आहे. तोच प्रकार पेशावरच्या शिक्षणसंस्थेचा झाला. इतर ठिकाणांप्रमाणे प्रथम पांढरपेशा म्हणजेच तेथील हिंदूसमाजाने शिक्षणप्रचार झाला. त्या भागातील वाढत्या इस्लामी धर्म प्रदागचा प्रतिवार करणे हाही आर्यसमाजाच्या कार्याचा एक प्रधान भाग होता, असे असले तरी ही धर्ममावना राजकीय विचारांना त्या वेळी मागे टाकू शकली नाही. हानी सत्ता येण्याचा समय आल्यावर जातीय झगडे सुरू झाले व तेही सत्ता देण्याची राज्यगळ करत याची दासाटी राज्यकर्त्यांनी वाढविले.

राज्यातानी सार्वजनिक जीवनात १९१२ च्या सुमारास प्रवेश केला. तोही प्रामाणिक विमान शिक्षण सुरू करण्यासाठीच हेही दृष्टांत ठेवण्यासारखे आहे. १९०५ मध्ये पेशावरला 'प्रोग्रेसिव्ह अॅडव्होकेट' ही अनीरचद वक्ताक यांचे वृत्तपत्र सुरू होऊन १९१० मध्ये प्रग्रेसिव्हच्या दंडपंशातील कर्तव्य पळेल्ले हेने अनीरचदांचे ज्येष्ठ साथी-सहाय्यी प. रमचंद्र भास्कराज हे गंदर पंशाच्या प्रमुख नेतृत्वाधी व हदराळांच्या जागी नेमले गेलेले जातिवादाक, तेही पेशावरच्या या दयानंद शाळेचेच विद्यार्थी. १९१४-१५ मध्ये गंदर प्रख्यात पेशावरला घाते झाले व त्यात अनेक सग्यांना मर्णाच्या मुक्यात

दीर्घकाळ देवदंड मोठ्या राहला नंतरच्या गांधीयुगाच्या शास्त्रीही (एप्रिल १९१९) पेशावरच्या अनेक हिंदू-मुस्लिम तरुणांनी सत्याग्रहाच्या लढ्यात धडाडीने पुढार घेतला होना त्यांचे नेतृत्व डॉ. चामरुचंद घोष, श्री बबराळ, अब्दुल जलील नदवी, मिलापसिंग आझाद, अमलानंदान साहनी आदी तरुणांकडे होते सहा एप्रिलला अनपेक्षितपणे पेशावरला प्रचंड समा झाली व बंडक हल्लाखंडी पडला या अनपेक्षित विंगडुना अद्भुत जगृनीच्या दर्शनाने कमिशनर सर हेमिंग्टन ग्रॅव्ह्स व लॉकरा अधिकारी मंडळाले त्यांनी तत्काळ जनरल तरुणांचा छत्रल मन्जून त्यांना प्रत्येकात हद्दपार केले एवढे करून सरकार धांवले नाही जेथे जेथे हे नवजागृतीचे बारे पोचले व समा झाल्या त्या त्या गावांचा सामुदायिक दंड बसवला गेला हा दंड खेव्यात शेनमार व पाणीपट्टी या प्रमाणात बसवला गेला पेशावर शहरावर हा दंड साडेचार लाख रु बसवला होता या भागातील गांधीयुगापूर्वीच्या लोकजागृतीचे हे जोसले स्वरूप आहे त्यामध्ये अनेक हिंदू-मुसलमान तरुणांनी एकरुपाने कार्य केलेले आहे व बदिशालेतील जीवन एकच घालवले आहे त्यातील काही वृद्ध हिंदू मुसलमान मित्रांचे सवध आनंदी स्वरुपाचे व व सलील्याचे आहेत असे त्यांच्याचपती एक प्रमुख श्री बबराळ यांनीच सांगितले

‘‘छात्रांनाचे गांधीयुगातील कार्य याच वळी सुरू झाले असहकार युगाचे बारे उत्तमदर्शन पौचण्यास बळ लागला नाही शास्त्रज्ञांच्या रसातल्येमाच्या उम उलाढालींचा जमना पश्चिम वाचवार्ता झालेला आहे त्या प्रयत्नांतील खाच-खळगे व धोकेच नव्हे तर त्या भागाच्या मगदा बादशाहछात्रांनी तत्काळ ओळखल्या होया

एप्रिल १९१९ मध्ये उत्तमसाहसही समा झाल्या तथेही ७० मुसलमान व ४० हिंदू असे ११० कार्यकर्ते परगळ ३० हजार रु सामुदायिकदंड बसविल्या व त्या जागी एक लाख रु बसूल केले तप्री कार्यकर्ते तुग्गानच होते परंतु कमिशनर रुमसेमन्ने सर्वाना मुक्त केले तो पराणाना नीट ओळखून होता व संख्यही होता वायस्तर्यांना दिलेली ही शिक्षा नासमान दिली होती असे दिसते सहा एप्रिल ते चौथीम एप्रिल या अरण्या अठरा दिवसांच्या काळात पेशावरमारख्या लॉकरा कारमागण्या जिझात शान्ततेच्या चळवळीचे रान शब्दशः वणव्यामाखे पेटत गेले जिजा शान्त उपमा वाक्याची तर पुढेच्या घटनांच्या पाणलोगसाले पसरत गेले बादशाह छात्रांचे भूमिगत कार्य बहरी अज्ञात स्वरुपाचेच होते पण ते स्वतः लवकरच सर्व परिचित झाले पेशावरच्या समा बठरांना ते हजार गडू लागले परधान्तांतील मोठ्यांच्या मुस्लिम नेत्यांशी मात्र त्याचा स्पर्क पूर्वीच झालेला होता

या तहण कार्यकर्त्यांपैकी रामचंद्र घुदन (घुद ?) यांना तुहगात इतके मारले की त्यांच्या जिवाला धोका पोचणार हे ओळखून अधिकाऱ्यांनी त्यांचा दंड बसूल

प्रारंभी या मोहाजरीन चळवळीला इमजानीं बगच विरोध केला. पण पुढे हे धोरण बदलून त्यांना उत्तेजन देण्यात आले. या स्वातंत्र्यमन यात्रिकांमध्ये काही गुप्त सरकारी हन्मन्ही घुसवून दिले. या यात्रिकांचे वाटेत व क्यूट्या पोचल्यावर हाल झाले हेही खरे. पण अमानुषांनी त्यांचे स्वागत केले, व त्यांना साहाय्यही केले. तेथे हे यात्रिक स्थायी होण्याचा निचार करू लागले, तेव्हा अमानुषांनी त्यांना “ स्वतः वसाहत करा व त्या केंद्रातून इमजानिबद्ध लढा या ” असा सद्वा दिला होता. “ तुम्ही येथे प्रॉपर्टी-शेतीवाडी करण्यासाठी आलात, का केव्हा तरी जिहाद करण्याचे तुमचे उद्दिष्ट आहे ? ” असा सवालही अमानुषांनी केला होता. या मुस्लिमात बादशाहखानाची व अमीरांची भेटही झाली. अमानुषाना पुन्हा भाषा येत नव्हती. त्यात पुन्हा भाषेचे शिक्षण दिले जात नव्हते. त्या मुद्द्यावर बादशाहखानांनी त्यांना ठेडले; “ स्वदेशास जाऊन तेथे लोक्यांची सवटना करणे हेच उचित कर्तव्य ” असा सद्वा अमीरांनी दिला व तो बादशाहखानांनाही पडला. “ इमजानी भास्तावर त्यांची भाषा लादण्याचे किती भयान परिणाम झाले आहेत; लोकांच्या भाषेन सारे व्यवहार चालले पाहिजेत ” या बादशाहखानांच्या बोलण्याचा अमानुषांच्या मनावर प्रभाव पडला असेही दिसते. कारण त्यांनी स्वतः पुन्हा पुढे अभ्यास केला. त्या भाषेची वर्तमानपत्रे वाढली. तेथील मुस्लिमात बादशाहखानांनी हरीथिया विद्यालयास भेट दिली. तेथील विद्यार्थ्यांना ‘ तुमची भाषा कोणती ? ’ असा प्रश्न केला, तेव्हा ‘ अरबाणी ’ असे उत्तर मुलांनी दिले. पुन्हा भाषा ही बहुजनाची भाषा आहे व तिला योग्य स्थान मिळाले पाहिजे हा प्रचार त्यांनी त्या भेटीत केला. ‘ हिजरात ’ वरून परत फिरल्यावर बादशाहखानांनी चाजौरच्या स्वतः निमागात काही करल मुस्लिम ठेवून होता. तेथे राहून शिक्षणसंस्था वाढण्याचा त्यांचा विचार होता. त्याप्रमाणे धोर मधील चालो येथे शाळाही सुरू केली. हा त्याचा काल पुन्हा अंतर्मुख होऊन विचारमयन करण्यात गेला. चालो येथील ही शाळाही पार दिवस चालू शकली नाही. कारण मालकडच्या ब्रिटिश एजन्ते दाराच्या नमाबावर दडपण आणून शाळा बंद करवली ही शाळा बंद पडल्यानंतर लोकप्रतिष्ठेची पाहणी करण्यासाठी त्यांनी चाजोर-धीर भागात पुन्हा संचार केला. त्या भागात दिवस घालण्यामागे त्याचा हेतू आपल्या ग्रामस्थांच्यावर हिजरातवर जाऊन परत येण्याचा परिणाम पाय होईल हे शोधणे हाही एक होता. त्याप्रमाणे त्यांनी आपले एक सहकारी महमद अन्वाससा यांना पुढे उतमशार्ईस पाठवले. मोहाजरीनांनी परत यावे याबद्दल लोकांत नाराजी असल्याचे त्यांच्या धानी गेले होते. पण बरेच हिजराती लोक परत मागे आल्याने लोकांनी पारशी कुराशू केली नसावी असे दिसते. या चळवळीने पटार्णाचा आर्थिक व शारीरिक नाश पार झाला असा शेरा बादशाहखानांनी त्याच वेळी माला होता. प्रतिभाराच्या प्रत्येक चळवळीत साहाय्यक व्हावयाचे त्या

बळवळीच्या यशापयशाचे निर्मयस्थे मोनमाप करायचे, अपयशाची खत बाळगावयाची नाही, व पुढा निव स्वल्पाच्या शिक्षणवर्गाच्या स्थापनाचे हा बादशाहखानांचा उपक्रम गांधीजींच्या सत्याग्रही पद्धतीतील छंदे व त्यांच्या तयारीमाटी विधायक काम, या स्वल्पाचाच होता दिजगनच्या या अनमवान व काजारादीर विभागाच्या पाण्यात त्यांचे १९२० हे वर्ष उलटले

१९२१ च्या प्राची बादशाहखानांनी पुढा आपल्या शिक्षणमार्गाची यथाडे गुपे करण्याचे ठरवले पण या खेपेला केवळ डाळदरी मुलांच्या शिक्कास सनुष्ट न गन्ता सामाजिक सुधारणा व त्याचा प्रचार याकडरी लक्ष देण्याचे ठरवले १९२७ ते १९२० या काळातील भूमिगत कायदा व लग्न मोठ्या मध्य प्रतिभासच्या सधनाचा मोठावृत्त अनमय त्यांनी घेतला होता त्या अनुयायकून त्यांनी स्वतःचे स्वतः अने मिळान्त बनविले, व त्याप्रमाणे पुढीं धोरण आढळे या मिळान्तपिडीपरिण व भक्ताचा म्हणजे रायकल्याविष्ट जी चळवळ सगवयाची ती उघड असल्या पात्रिज परके रावदत आम्हांग नवी आगत व लोकांनी तसे निमयतेने सांगण्याम त्यां झाले पाहिजे या नव्या धोरणाची त्यांनी आपल्या कायकल्यांशी चर्चा करून 'अजमने' इत्या अन्-आगान ही सध्या स्थापन केली

बादशाहखानांच्या या सर्व सधनचे उद्दिष्ट प्राचीन जनतेचे सधन हे होते हा परकही लक्षात घेणे जरूर आहे मातातील व त्याचप्रमाणे बायब्य सीमा प्रदेशातील पुन पातृतीचे माथम पत्त पात्रपशा - मध्यम वर्ग होता जागृतीचा लोंग ममाजाच्या शेवटच्या धरापर्यंत पोचव्याशिवाय पम्पटची मुळे उखडून निघणार नाही हे काम जनतला निर्मय केव्यानेच होणार आहे हे गांधीजींनी निर्माण केलेल्या प्रचंड जागृतीवरून व स्वतः भगवळनेही बादशाहखानांनी घुरेपूर हल्ले होते

या दृष्टीने उत्तमझाई व समोवारची खेजी यांच्यासाठी १९२१ मध्ये "आझाद शास्त्रा" सुरू केव्या पूर्वीच्या विद्यार्थ्यांपेरी आता काही श्राद झाले मोते व ते शिक्षक म्हणून त्यांना मिळाले पण सधेनळ पसा नाही कमी पशानर काम करणार त्यागी कायकर्ते माझान, अशा अवस्थेत नव्या शाळांचा प्रारम्भ झाला होता स्वतः बादशाहखानांनी शिक्षकाचे काम करित असत पण त्याचा अधिक बळ बाह्या राखनेरडे जात असे या वेळी त्यांश बागेक साथी म्हणून पुढे त्या प्राताच्या पाहिन्या भनिमडळान प्रमिर्दी पावलेले काही अनाउष्टा हे लामले होते काशीसाहब जने बुद्धिवान तमेच विरभी व मयशाचे सधरु होते त्यांच्याप्रमाणे मित्रा अहमदशाह हाजी अमद गपूर हाँ (चन्त चुरत माऊ), अब्दुल अरबखान मम्मद अब्बाखान ताज महमद खान आदी तरुण सांगव्यर

एतज्ज जमले होने त्यांच्या प्रयत्नांमुळे शिक्षणगम्यांचे जाऊंही थोड्याच दिवसांत वाढले होते पण त्याचमुळे सरकारी तथा सामान्य तळाळी संपन्न घालणे जमर वाढले अगणार, आणि त्याप्रमाणे एर वर्षे पुरे होण्यापूर्वीच या शाळा शिक्षणगम्यांना पुढा वृत्तूप लागले. पुन पुढा सरावा उभारणे व त्याच्यावर सरावाने बरगड मिळवणे हा जणू शिवाशिवाची गेळ चालला होता शिक्षणाभेद लोकांप्रतीच्या कमानडे सरावाने लक्षा देत व त्यामुळे त्यांच्या पदार्थांची मुळे समजात परतना वामा नवे म्हणून सकारणी सांगी धडपड होती

या खेपेस शिक्षण व समाजउद्योगा याप्रमाणेच लोकांनी व्यापारउद्योग व इतर उद्योग धंदे यांतले पडाव अगानी त्यांनी प्रयत्न केला पदार्थांचा प्रथम मूलत आधिक इतरांच्या जाह, त्यांना घेताची जमन कमी आहे, इतर उद्योगधंदे नाहीत, पाण्याचा सर्वत्र दुर्भाव, अशा परिस्थितीत डोंगराच्या खिंडी-वपारीमधून वरती वरून राहणाऱ्यांना शेजाऱ्याच्या सोन्यामात्या करणे हाच ध्येयसाध राहतो पण गावसुद्धी वरून राहणाऱ्या पदार्थांच्या मधेही काही ध्येयसाध न करणाऱ्यांचे सराव आहेत त्यामध्येही सामान्य करणे धर्मवाच, तसेच व्यापारधंदे इतनेही त्यांना असाय यामुळे साऱ्या पदार्थवस्तीत सावकारी व व्यापार करणारे पण हिंदू आहेत व ते पिन्ना पिन्ना तेथे सुखाने नांदत आले आहेत

पदार्थांचे हे विचार बदलावेत व त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा व्हावी म्हणून बादशाहखानांनी उत्तमसाई येथे लोकांच्या पेशी वाढली, एर दुषानही चालवले या त्यांच्या प्रयत्नांमुळे हिंदू व्यापाऱ्यांच्यामध्ये गेलसमज पसरविण्याचारी शिष्यांनी प्रयत्न केला पण हे सर्वच प्रयत्न बरगडान संपुष्टात यायलाचे होते

१९२० अंग्रेजी म्हणजे विजयत वरून पण येताच बादशाहखान अल्गिद येथे गिराजत जलशाचे वेद्री उपस्थित होते असे दिसते पण ते बढसीस हजर राहिले नव्हते तसे जमलेल्या इतर पदार्थप्रमुखांशी मान आपल्याकडील सधनेच्या दृष्टीने त्यांनी विचार केला होता गिराजत चळवळीकडे पाण्याची त्यांची विशिष्ट दृष्टी होती केवळ धर्माचे नाव घेऊन समोवाराच्या आपल्या सामान्यांच्या दुखाडे दुर्लक्ष करणाऱ्या धोरण त्यांच्या समजाला परत नाही आपल्या घरचे प्रथम सोडून जगातील प्रश्नांच्या माग लागण्याची सक्क हिंदी लोकांना आहे, तसे न करता आपल्या प्रश्नाडे त्यांनी नीट लक्ष दिले अगने तर स्वानय बघळ आले अगने अगने ते म्हणत त्याचमुळे पेशानर मागात निवृत्त शाळा अगली तरी त्यात ते विशेष भाग घेत नव्हते १९२१ मध्ये लागेल्या गिराजत बढसीस ते हजर राहिले पण तेथील प्रमुख मुसलमान नेत्यांची मागणे त्यांना परत पडणी नाग्न लागेल मुकामात त्यांनी आपल्या शाळांमधील दोन शिक्षक मान मिळविले निधायक कामाची ओढ त्यांना विशेष लागली होती लागेलून परत आल्यावर मान पेशानर गिराजत

किती दिवस तुरुगात होते याचा नीट उलगडा होत नाही गेल्या ॲम् (१९१९) चळवळीचे वेळी ६ महिने व या वेळी (१९२१) ३ वर्षे, पहिल्या खेपेच्या बंदिवासाची नीट माहिती उपलब्ध नाही

स्वतः बादशाहखान यांनीच आपले जेलचे अनुभव, जेल सुधारणा घडून आणण्याच्या दृष्टाने आपले 'पखतून' पत्र (१९२८) मुरू कैलानंतर त्यात प्रसिद्ध केले आहेत

१९२१ च्या डिसेंबरमध्ये ही शिक्षा झाली ते प्रथम मियानवाली येथील तुरुगात होते, असे दिसते (यूतुस) पण त्याच्याबरोबर तुरुगात असलेले भजावचे खुने पुढारी लाला दुनीचंद यांनी लिहिलेल्या आठवर्षांमध्ये (मॅग्टियर मेल, नेहरू-अक, देह्रादून १९६१) डेरागाझीखान जेलमध्ये आपण एमन काढले असे म्हटले आहे स्वतः बादशाहखान यांच्या लेखनात आलेले वर्णन हे डेरागाझीखानच्या जेलमधील असले पाहिजे, परंतु शानदिस हातापायांत जाड बॅन्डा व गळ्यात लोखंडी पडे अशा स्थितीत त्यांना त्यांच्या छोट्या चिरजिबाने पाहिल्यामुळे त्याला रद्द फौसळ्याचे वर्णन आहे लाला दुनीचंदाच्या वर्णनात हा भाग नाही त्या अर्था मियानवाली येथे प्रथम असलेल्या २-३ महिन्यांच्या कालातील ते वर्णन असले पाहिजे अलग एकाकी कमन्याची शिक्षा, रोजचे १५-२० शेतांवे दळण वगैरे वर्णन त्यांच्या लेखातही आहे या सर्व शरीरकैशाविरुद्ध त्यांनी कधी प्रती काढला नाही इतकेच नव्हे तर ज्या अधिराच्यांना त्यांच्या या कैशाबद्दल दुःख वाटे त्यांची ते समजूत काढण्याचा प्रयत्न करीत सर्व शिस्तीचे नियम ते फौसींनी पाळीत संसेच जेलच्या काळ्या घास्मारविरुद्ध ते राहत तो प्रचार करीत त्याबमुळे अशा कैद्यांची इफदून तिरुळे बदली करीत टेवणे येवढेच जेलच्या अधिकाऱ्यांच्या हानी राहते त्याचप्रमाणे मियानवाली, डेरागाझीखान व गुजरात या जेलामध्ये त्यांना पिरवले गेले

"१९२२ पासून ते पाळणीच्या काळपर्यंत जेलमध्ये व जेलबाहेर बादशाहखानांचा आपला सतत सनध राहिला, त्यांच्यासवधीचा आदर व श्रद्धा सतत वाढतच गेली " असे दुनीचंदानी म्हटले आहे जेलमध्ये कोणत्याही मोडाला बन्नी न पडता किंवा कमलीच सरलन न घेता त्यांनी दिवस काढले उलट अनेक गुहेगा बंदिवासाना, त्याचप्रमाणे लाचखांड अधिकाऱ्यांना व गरीब नोकरांना त्यांनी रागागाला लावले बाहेरच्या जीवनास्तरेचे बंदी शास्त्रेतील जीवन आदर्श स्वरूपाचे ठेवणाऱ्या धीरेदत्त पुर्यांपरी ते आदर या बंदिवासाच्या काळात त्यांनी जेलचे नियम कधीच मोडले नाहीत किंवा स्वतः सांगी फादी सरड सरलन मागितर नाही " ज्याला तत्त्व साम्राज्यवशाच आहे त्याने कैंगच तडजोड करता यामा नये लहान लहान बाबतीत तत्त्वोड घट्ट लगलगी म्हणजे त्याचा क्षेत्र स्वाभिमान गमावण्यात होतो " लगन लहान सगळी मिळवण्यासाठी राजकीय बंदीही कसे लावावी करताना,

पोलिस्मान्हून पेशाचे कट्टरवर कशी कामे करून घेतात, याचे अनुभव वस्तुतः राजवडाना असतात, पण पोलिस्मानी कोणत्याच हेतूने अष्ट होऊ नये याबद्दल ते त्यांना उपदेश करून अधिकाऱ्यांच्या लावघोरगिरिस्तही त्यांनी मोहीम उघडली होती त्यांच्या उपदेशामुळे व तेवढ्या प्रमाणत पोत भरता येत नाही म्हणून जेलमध्ये एका पोलिसाने नोमरी सोडली या सान्या प्रसंगामुळे बादशाहहून जेल-अधिकाऱ्यांना उपद्रवाचे झाले होते त्याच्या काही राजकीय सहकार्यांसही त्यांची ही शिस्त नको होती शेवटी त्या जेलमधून त्यांना गुजरात (पनाब) जिल्ह्याच्या जेलमध्ये पाठविण्यात आले

गुजरात जेलमध्ये बदलून आल्यानंतर तेथे त्यांचा पनाबमधील इतर राजकीय येथंशी संपर्क आला येथे त्यांनी गीता, ग्रंथाहेव या दोन्ही ग्रंथांचा अभ्यास करण्याचे ठरविले परस्परच्या धर्मग्रंथांची व धर्ममात्रांची नीट कल्पना असेल तर स्पर्धावा वागण्यास त्यांची मदत होते या जाणिवेने हिंदू, मुसलमान व शीख बर्दीनी गीता, कुराण, ग्रंथाद्वय व बायबल यांचे वाचन परस्परांच्या साहाय्याने करावे असे बादशाह खान यांच्या सूचनवरून ठरविले गेले धर्मग्रंथांच्या अभ्यासाचा हा कार्यक्रम बारी दिवस चालला पण अभ्यासकांच्या अभावी तो व्यवस्थेवर बंद करावा लागला स्वतः त्यांनी या धर्मग्रंथांचा अभ्यास चालू ठेवला स्वतःच्या अन्यधर्मीय मित्रांच्या प्रेमासाठी ती प्रयत्नेने रंग देलेच पाहिजे असे ते मानित ' पुढे पुढा वाचूनही गीता मला तेव्हा कट्टर शक्य नाही मी अपरिपक्व होतो पण पुढे सन १९३० मध्ये अदमानहून स्वतः आलेले प जगतगम यांनी मला ही नीट समजावली अने ते म्हणत स्वतः त्यांनी इतर बर्दीनाथवांना इस्लाम धर्माची भीर तत्वे नीट समजावून सांगितली बारी मुसलमान कदांना ही माहिती नवीन होती त्यांच्या या व्यापक दृष्टीकोणामुळे स्वरोपच कायर्त अथिज जवळ आणण्यास मज झाली ते म्हणत ' धर्मनिष्ठ जर मानवाच्या आचारानुसार व्यवहार नाही तर ती निष्ठा कसली ? मानवाची बोरी मोजून तिचा मतांच्या सम्येवरून धर्माचे सामर्थ्य मी मोजून नाही इस्लाम म्हणजे वार्य धडा व प्रेम होय (अल यकीन-मुत्तब) एकाच फलेश्वरावर धडा ठेवून सत्तमें वगण्याने मुक्ती लागू शकते अने कुराण शरीरमध्ये स्पष्टपणे म्हणिले आहे ' ते म्हणतात, ' प्रत्येक धर्मान त्या धर्माच्या अनुयायांना मागू शकते तिचा मुक्ती देण्याचे सामर्थ्य आहे याची कोबर जगेश नमल्याने ही मागणे होताना मज त्यांच्या व सर्व देशांच्यासाठी फलेश्वर आफडे प्रीत धाडीत अमनो व ते त्या त्या देशांचे धर्मनिरा अमनात (प्राथेय्) ते सगळे अधिकाऱ्य पुण्य जमान (अल-इ-किताब) अने पवित्र कुराणात स्पष्ट म्हणिले आहे ' यांनी पुढे वाऊन मी भगवती म्हणतो की, सर्व धर्मांनी म्हणून तत्वे एकाच जागेत तपस्वित्वन (कवन) अमने त्या प्रदेशान जो धन

उदनाप येतो तेथील परिस्थितीचा त्यावर प्रभाव पडलेला असतो यामुळे हे फर पडतात या शिक्षेच्या काळाने गानेचे अन्वयन आपल्याकडून नीट रातीने होऊ शकले नाही, " तो निमग्न आपल्या टीक्यापुस्तक जात असे, " असे ते म्हणत ग्रंथसाहेब व वायकल यांची त्यांनी जास्थेने अभ्यास केला फक्त तेथे झडअनस्ता मिळू शकले नाही मित्रा त्यांची भागिती देणारेहा कोणा न मिळाल्यामुळे तो निमग्न पाडिला गेला नाही

अखंड लोभनेत्र हा वादशास्त्राचा स्यायीमात्र निर्मयता ही त्याची शक्ती आहे दुर्लक्षित लोभनेत्राबद्दलचे प्रेम त्यांना कधी स्वस्थ राहू देत नाही यामुळे योगदान सगळ्या त्यांच्या धर्मशास्त्रातून म्हणजेच लोभनेत्रातून रोखू शकली नाहीत. तीन वर्षांच्या दीर्घ बदिवासातून १९२४ मध्ये सुटताच त्यांनी पुढा आपले कार्य दुहेरी जोडाने आगमल या बदिवासाच्या वादशास्त्राचा झालेला छळ, त्याच आनंदाने तोंड देऊन त्याची काळाने जेल मध्ये केलेली देखरेख ही पटाणाच्या कानापर्यंत व तेथून त्याच्या हृदयापर्यंत पोचली असण अप्रतिम होते यामुळे सुटकेच्या वेळी लोभनेत्राच्या छायेला मगनी आली अगला तर आश्चर्ये कसे? ते सुटून येताच उत्तमज्ञाईत एक प्रचंड जिरगा (परायत) जमण या जिरगात जमल सर्व विचारांचे प्रमुख पटाण नते असतात त्याच प्रमाणे वादशास्त्राच्या आतापर्यंतच्या समाजसेवामुळे आकर्षित झालेले तरुण कार्यकर्तेही हंगारांच्या सारखे जमते होते या मनातमेन अत्यंत प्रेमाने त्यांचा गाव करण्यात आला व त्याच बरी त्यांना "कर्म-अभ्यास" (अभ्यासाचे भूषण) हा नितात देण्यात आला पण शिक्षनतर पटाणांनी त्यांना 'वादशास्त्र' केले तर या शिक्षनतर त्यांनी नवी 'उपासी' लावू पुढील उपासीचा प्रारंभ केला त्याच सारे जीवन वेवळ उपाधिमय नव्ह तर छप्पूकनाजणूत यांनी व्यापक व अनेक वळ मूल्येचा जनदान झालेले असेच गळ आ

जनतंत्रने गांधीजी व हमला सोवनी गांधी सरले मल्ल्याच्या सदस्यीन वेळटा आहे (Source Material for a History of the Freedom Movement in India, मंगल-गुप्तगय प्रकाशन, खंड ३ व) इतर प्रातः जी दडपसारी अमहमदगी चळवळ दडपून यमण्यासाठी शारीर तर्तीच ती बायल्य समद प्रातःगी शारीर सारद प्रातःचे भारी गांधी हे मंगला गांधीच्या पूर्वीच थोडे दिवस मुम्बई टांके रेड होते (गंगाव्दान शिवा ३ व, डिसेंबर १९२१, गांधीजीची शिक्षा ६ व, मार्च १९२२) जनतेच्या विश्वासाचे हे पुढारी मुम्बई टांके टांके गेले व नंतर देशातील फेब्रुआरी आणि एप्रिलचे दिवसांसाठी प्रत्येक शाले गांधीजी मुम्बई जाताना मुद वॉमम मेल्यामध्ये फेर-ना फेर असले वाद वायदे-मज्जाच्या बहिष्कायकून सुरू शाले, आणि खिलाफतीचा निकाल मुद केमाल पाशामाग्या शक्तिशाली मुम्बईने केल्याने येथील खिलाफती नेगांमध्ये विश्वास बसत नव्हते, मुस्लिम समाजाच्या त्या प्रभुत्व मल्ल्याचा उपयोग अंतर्गत दूरी मानविण्यासाठी करून घेण्यात आला १९२४मध्ये दोन्ही गांधी मुम्बईतून बाहेर आले आणि १९२० मध्ये देशात जी हिंदू-मुस्लिम एकताचा धून व धुद निर्माण वेळी गेली होती तीच हा माला आहे या अशी शका वागरी अनेक राज्यांमध्ये वातावरण १९२३-२४ मध्ये सर्वत्र फलातून चालू गेले मल्ल्या, मुम्बई, मद्रास, मद्रास, गुलबर्गा येथील जातीय दगली व भीषण अयाचात यांमळे आधीच अधाळेल्या वानावण्यात सीमा प्रांतर्गत योग्य येथील दम्याने पेट घेतला (१० सप्टेंबर १९२४) बादशाहग्यानांच्या या प्रातः ९५ टक्के मुसलमान जनता जमूनही तेथे जाताय दगली विसर होत रिवा रिवा समत ज्या चीन्यामाग्या, एंगुडी होत त्या पत्रात विरुद्ध इमजी राय, अगर फाण विरुद्ध हिंदू-मुसलमान सागर या स्वरूपाच्या होत्या इमजी मुलखान होणाऱ्या पत्रांनी हडयामच, पत्रांचे हिंदूच्या वरील हट्टे अनेक स्वरूप देऊन इमजी गव्हाळत त्याचा प्रचार करीत कोराग्या दम्याचाही माग्यावर किती विलक्षण परिणाम झाला होता याची कल्पना त्या वेळेचे कोरागेरी वर्तमानपत्र उदर पत्रिकाय वेळेल

गांधीजी व अलीनूर यांच्यातील वागणूक व त्यातला खिलाफती पुढार्यांच्या गज दारणाला दारलेले उलट वजन यामुळे बोदाचे नाव माताच्या इतिहासात राहू शारून लिहिलेले अनेक राहीर योग्य व वातावरण तग होत आहे अनेक रिमताव पेशावरचे पुढारी हाची जातमसद ३ प अलीनूर वरनात निवडे करे, व दोन्ही पक्षांतील नेगांच्यामध्ये सारद घडून आले पण पुढा तेथे भांडणे बाटली ती अलि वमिसनर एडवर्ड गांधीच्या घोडगाळ कामाचे फळ होते, वमिसनरने श्री वरनाल यांच्या लेखावरून 'लेली मिलाप' पत्रात मल्ल्या छान्दने हे उघड झाले आहे बोदाचे हजामे हिंदी नागरिक

आपले वतन-वाटी-व्यापार सोडून पंजाबत रावळपिंडीस येउन राहिले, व तेथे त्यांना एका वर्ष काढावे लागले. हिंदी व्यापारी हेच त्या भागाचे सावकार, त्यामुळे सावकार व कुळे यामध्ये होणाऱ्या तऱ्याचेही थोडे स्वरूप त्यात होते. स्वतः त्याच वेळी गांधीजीही तेथील पाहणी करण्यास जाण्याचे होते, पण त्यांना सरफाने प्रतिबंध केला. त्यामुळे मालवीयजी, कृष्णरू, शिवप्रसाद गुप्ता आदी नेते यांनी रावळपिंडीस जाऊन तेथील निवासितांची परिस्थिती पाहिली, मालवीयजींनी तर रातोरात कोहाटला भेज दिली, तेव्हा तेथील मुसलमानांनी त्यांचे स्वागत केले. गांधींच्या उपोषणानंतर सीमाप्रान्तात सर्वत्र ऐक्यदिन साजरा झाला, पण त्याचमुळे रा. यकत अधिक अस्वस्थ झाले.

कापेसमधील अनर्गत मतभेद कसे मिटवावत या चर्चेत व चिंतित अमता कोहाटचा अयाचारानी गांधीजींना व्यथित केले, व त्यातच त्यांनी आपला २१ दिवसांचा उपवास जाहीर केला (१८ सप्टेंबर). या सर्व परिस्थितीत वादशाहखानाच्या विधायक वृत्तीप्रमाणे ते जनतेमध्ये सतत फिरून खोड्या धर्मसमजुतींमधे आघात करत होते. हिंदू-मुसलमानांची भाडणे ही या घोऱ्या धर्मसमजुतीमुळे होतात व जनता भडकवली जाते. त्यासाठी समाज-मनावर सत्कार करण्याच्या उद्योगात ते लागले होते. त्यांना सुमारे वर्ष-दीड वर्ष (१९२४-२५) आपल्या प्रदेशात शब्दशः गाव ते गाव अशी पदयात्रा केली. धर्माच्या नावाखाली अशी भाडणे व असले अयाचार घडणे हा आपल्या धमाला फटका आहे, राजकीय दृष्ट्या त्यात फायदे धोके आहेत हे ते आपल्या साध्या व स्पर्शदायी भाषेत सांगत असत आणि बक्षिरी-स्नानप्यतिरिक्त इतर पटाणमुलखात या दग्याची लाट विशेषशी पमरली नाही. याचे बऱ्याचकडे त्यांच्या प्रमाणी प्रचारालाच होते. बक्षिरीस्तानातील ज्या येथ्यातून हिंदू रहिवासी फायसचे स्थलांतर करून निघून गेले होते त्यांनाही ग्रामस्थ पटाणप्रमुखांनी मगावून परत बोलावून नेले जातीय सलोखा व अस्मितात्त्वाने कार्य करण्याची जमनी या दोन मार्बीक या दोन वर्षांच्या प्रचाराने त्यांनी भर दिल्या होता.

गणेशांच्या या पोन्झीडीच्या घोण्यास आपलेच पुढारी कसे सांगण्यास होतात. हनी लोकांपुढे त्या कधी येऊ लागल होणे स्वतः तुर्फी नेत्यांनी खिल्लात सपत्री, त्याविरोध तुर्बांना सद्दा देणाऱ्या भारतीय मुसलमान नेत्यांना तुर्बांनी चांगली चपगाव दिली होती. त्या इम्रानांनी तुर्फी सत्ता हट्टहट्ट नष्ट केली, त्या इम्रानांचे हस्तक म्हणून त्यांनी जम पात्राल त्यांनी आपणाय सद्दा देऊ असे आगावान व अमीराज्दी या बऱ्या मुसलमान नयाना तुर्फी वृत्तपत्रांनी कडाकडे होते. आगावान तुर्गमानाना आगावान त्यांना पकडण्याची आरागी तुर्फी सरताना देऊन ठेवली होती. तसेच त्या हून सौदने मका-मदिनील दर्जे साफ बरून राहिले त्या सौदला मद्दा देणाऱ्या मुस्लिम नेत्यांचीही त्याने चांगली समाजना केली.

होनी. असा रीतीने भागतातील खिलाफतवाले मुसलमान नेते हिंवा सार गण्यद अहमद-
 प पंगेचे निदिश सत्तेचे पोषिदे पुढागी या दोहोंचीही जग्यातील स्वतः राष्ट्रातील इस्लामी नेत्यांनी
 अशी सभासना केलेली होनी. १५मरी सत्तेच्या डावपेचांना बरी पडून त्यांचे माघाच्य जगत
 मादतग्याम मदत करणारे म्हणून इजित्त नेते हिंवा मुसलमान नेत्यांची निर्भरना करीत असत.

कोशट्या दयाच्या निमित्ताने अलिखू मदान्ना गांधीच्यापामून अलग झाले. कोशट
 दगलेचा रंग वृत्तान्त हिंदु-मुसलमान पुढ्यांच्या एवमताने जो आला तोच गांधीजांनी
 रवीमाला, पण शीकतअर्जनी त्यावर मतमेद व्यक्त केन्ना येथून अलीबधू गांधीजांपामून
 अलग होत गेले व त्याचा शेवट देवान जातीय तेंद भाजविण्यात झाला. भागतातील हे
 जातीय वानावण पाडूनच इतर अन्व राष्ट्रांची परिस्थिती पाहण्यामायी कादशादखान १९२६
 मध्ये हाज-यातेला गेले.

पा इन् सौदने परिपदेच्या आदल्या दिवशी इतर राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींशी विचारविनिमय करून साऱ्या अंगाचे राजेपण आपल्याकडे घेऊन तगे जाहीर करून टाकले. त्यामध्ये ही धर्मक्षेत्रे (मक्का मदिना) आलीच तेथील राजसत्तेचा प्रश्न अग्रा उढवून लावल्याने हिन्दी प्रतिनिधी निराश झाले. “अगे राजेपण घोरित करणे हेई इस्लामी धर्मनत्वाविरोद्ध आहे” वगैरे मुद्दे उपरिधन करण्याचा प्रयत्न हिन्दी प्रतिनिधींनी केला अगे दिमने पन्तु परिपदेपुढे तो निपय येऊ शकला नाही अगे दिसते.

बादशाहखान त्या परिपदेत प्रेक्षक म्हणून उपस्थित होते “हेझाजची सत्ता व व्यवस्था निरडून दिलेल्या राज्याकडे सोपविली तर या धर्मस्थानांचे राखण भारतीय प्रतिनिधी करणार आहेत का ?” असा रोखडा सवाल मादने भारतीयाना विचारला होता अगे बादशाहखानाचे स्मरण आहे.

जागतिक परिपदेच्या ५९ प्रतिनिधींमध्ये भारताचे १२ प्रतिनिधी हजार होते. उपाध्यक्षामध्ये मा नदरींची निवड झाली होती त्यांची कीर्ती व विद्वत्ता इस्लामी जगात मान्यता पावलेली होती. इन् सादने या धर्मक्षेत्रांच्या सारक्षणार्थ सगळे इस्लामी देशांवर प्रत्येरी ३०० पौडांचा खर्च लादला तो मान्य करून हिन्दी नेते परतले होते.

या यात्रेच्या निमित्ताने बादशाहखानांनी मक्केम जमलेल्या निरनिराळ्या देशांच्या प्रतिनिधींच्या गादी-मेढी घेतल्या. भारतीय परिस्थितींवरूनची चर्चा केली. त्या वेळी भारतीय मुस्लाम नेत्यांवरून स्वतः इस्लामी राष्ट्रांच्या नेत्यांमध्ये विद्वती आदर किंवा अनादर आहे हे त्यांना दिसून आले. या परिपदेनंतर बादशाहखान, तैफ यांनी जेदा, मदिना, इजिप्त, पॅरिसाइन, बेरुत, निरिया, बसरा, राण, बगची या मार्गाने व या देशांमून प्रवास केला. हिन्दी मुसलमानांवर इजिप्तमध्ये, निदान तेथील स्थानन्यनिष्ठ लोकांत भारतीय मुसलमानांवरून काय भावना त्या वेळी होत्या याचा अनुभव त्यांना बगेम आला. करो, अलेक्झांड्रिया ही स्थळे त्यांना पाहूनयाची होती. पण बदरात पाऊल ठेवताच तेथील अधिकारी त्यांच्यावर कडाडला, “तुम जलील बगेम हे, तुम्हें पेर रक्ता न देता, तुम गुलाम होकर तुम्हारे हाथोमे जजीर बना देते और दूसरोंको गुलाम बनाते” — (तुम्ही पतित हीन दशेला पोचलले लोकां आहात. स्वतः गुलाम आहात आणि इतरांना गुलाम करणाऱ्या शस्त्रात आपल्या हाताने तयार करून देत असता, तुम्हांला इथे पायही ठेवू दिला नसता.) केरोच्या बदरात त्यांची झालेली ही विडवना ऐकून त्यांना काय वाटले असेल ही कल्पना करता येईल, आणि ही विडवना साऱ्या भारतीय मुसलमानांची होती, त्याची वैयक्तिक नव्हती. यामुळे त्यांना विशेष दुःख झाले असणार ! त्यामुळे केरो-अलेक्झांड्रिया न पाहता त्यांना परत यावे लागले. या दुःखापेक्षा आपल्या देशातील यादी नेत्यांच्या धोरणामुळे साऱ्या भारतीय मुसलमानांची इतकी बदनामी झालेली आहे हे

पाटून त्यांना विशेष दुःख झाले. " मागे स्वतः होण्याने अनेक गुलाम देशांना स्वातंत्र्य लाभले, मागाच्या नेना वन तुर्कांच्या विरुद्ध नाही तर आफ्रिका, चीन, मध्य आशिया, इराक, अफगाणिस्तान, ब्रजदेश, इन्डोनेशिया अशा विनी तर्ग देशांत त्या बाकल्या गेल्या आहेत. आम्ही वन स्वतः च गुलाम न राहता इतरांना गुलामगिरीत ठेवण्यास सक्षम होत असतो " हे मूळ बहुरेक इस्लाम देशांत त्यांना ऐकिले गेले त्यापामून योग्य तो धडा त्यांनी घेतला असताच ! त्यांना स्वातंत्र्यप्रेमाचे बाळगदू होतेच, इजिप्त-तुर्कांच्या राष्ट्रवादाचे हे दर्शन मात्र त्यांना नवीन होते.

‘ खुदाचे सेवक ’ — संघटनेची उभारणी

१९२४ मधील सुटकेनंतरची ही दोन वर्षे वायव्यसीमा प्रान्त, स्वतंत्र पठाण सुदुल व स्वतंत्र आरबी राष्ट्रे यांमधील परिस्थितीचा अभ्यास करण्यात बादशाहखान यांनी घालविली. सुमारे एक तपाच्या समाजसेवेमुळे व राजकीय तपश्चर्येमुळे त्यांच्याकडे नेतेपद धावत येत होते. त्यांच्या प्रान्तात किंवा पठाण मुलखात अन्य नेते नव्हते जसे थोडेच होते. पण सीमाप्रान्तात प्रभाव होता तो राज्यकर्त्यांच्या हस्तर्शाचा. निगिशाच्या साम्राज्यशक्यता खपलेले असे हे नेते होते. पेसा व प्रतिष्ठा यांच्या शिष्या त्यांच्या पायांखाली भरपूर होत्या. त्याविद्द ब्रिटिश बादशाहखानांना केवळ लोभसेवेच्या बळानेच नव्हे तेन्तुच व नवी शक्ती निर्माण करण्याची होती. इजिप्त-तुर्कस्तानात प्रवास करून येताच त्यांनी पुढा सधनकार्याला जोराने प्रारंभ केला.

‘ पखतून जिर्गी ’ किंवा ‘ तरुण अफगाण ’ ही नवी राखणा त्यांनी उभारली. या संघटनेच प्रचारसाधन म्हणून “ पखतून ” मासिक सुरू केले. प्रचलित राजकीय कार्य पद्धतीची ओळख त्यांना झाली होती याचेच हे निदर्शक आहे. पखतून जिर्ग्यामध्ये त्यांच्याच शिक्षणसंस्थेतून तयार झालेला तरुणवर्ग त्यांना सामील झाला होता. ‘ पखतून ’ मासिकामधील लेखन ते स्वतःच बहुधा करित. परंतु लोकजागृतीत चेतनाची भर घालणारे काव्य, साहित्य व नाट्य हे विषयही त्यात भरपूर येऊ लागले. त्यांची निमतही करणारा नवा साहित्यिकांचा वर्गही त्यांच्या कार्यक्रमांमध्ये जमा झाला होता. त्यांच्या प्रचारामध्ये नाटके व स्फूर्तिदायक पत्राडे यांचा भरपूर वापर त्यांनी करून घेतलेला आहे.

या दोन वर्षांत या प्रचाराने त्यांनी आपला सीमाप्रान्त व त्याजगतचा मुलूख धुमटून

शास्त्रा केवल धर्मप्रवागची एका लांच्या कार्यान केव्हाच नव्हता शिक्षण व समाजसुधारणेस
 त्याचा पूर्वी भर होता आता त्या जागी राष्ट्रवादी विचारांची शिक्षण लांनी सुरू केला
 पूर्वी इस्लामी धर्मसत्तेच्या रक्षणाचे अद्विष्ट मुसलमानांच्यापुढे होते, तर साम्राज्य
 वादी लांडग्यांच्या ताबडीतून आपले देश वगे सौडवावयाचे सिद्धा वगे वाचवावयाचे
 हा राष्ट्रवादी विचार अर्धी नगतात पंढरावत चालला होता या विचारांचा प्रभाव
 बादशाहखानांमगी शाला इजिप्त, तुर्कस्तान अफगस्तान व इराक या चारी देशांत
 सगळ्या पाशा, इन्त साद व रेखाशाह यांचे नव राष्ट्रवादा नवून निमाण झाले होते
 साम्राज्यवादी युगेपीय सत्तापिपाकूच्या मर्यामितीतून यांना म्बन त्या वाचवायचे होते
 कमाल पाशाने खिलाफतीचाच निवारण केला आंधच्या धमक्याचा पायदा घेउन
 राजरीय कास्थाने पिरविण्याचे मूळच कातून दाखले अशा कास्थानामळेच तरुण अफगान
 राना अमानज देशोधडीला लागला होभा ही सर्व राजकीय विचारांची वांग बादशाहखान
 यांनी पदार्णाच्या दया-योच्यातून उठविनी जानीजमातीमर्धाल धुत्र मत्सर व अनगन
 माडणे यावर त्यांनी पशिला हडा चढविना ज्या खानदानांनी निर्म्यांचे जागी नवतर्णाच्या
 मव्या सयगना उम्या केव्या हीच पगण मुलखानील पहिली भान्ता होती मुका
 माल्कींचा प्रमान व दोळीयमुखांची जग्न यागिस्तानमर होनी ती अगदी दिल्ली झालेनी
 नव्हती पणु राष्ट्रवादी नवविचारांच्या वाच्यामुळे जसा वायव्य सीमा प्रदेश हा सुगधिन
 झाला होता त्याचप्रमाणे त्या विचारांचा पेलान इतर पदार्ण मुल्ताकनी पड लागला
 या दृष्टीने ही खपेखार विचारकान्ती होऊ लागली होती बादशाहखानांच्या लागी सेवाशाली
 व तपस्वी जीवनाचा हा प्रभाव होता त्याच्या या उज्जल धमनिष्ठ जीवनापुढे आंधळे व
 दुपामनी नेतु व कोसळून पन्त चाखले होते हा थोरा दोळीवाल्यांच्या मुल-मालवापण्या
 त्रिपिधाना अधिक जाणला

'पखतून जिगा' व 'पखतून' मामिज यांच्या बद्रावर बादशाहखानांनी दोन वर्गान
 आपल्या भान्तात व समोकाराच्या पदार्ण मुलखात रूप जाणुती घन्वून आणली या नव
 विचारांचा अमल नी शिराने टिक्टिराणी केला जावा, यासाठी स्वत ची शिस्तबद्ध
 म्दमेना निमाण करणे त्यांना जरूर वापले त्या विचारातूनच १९२९ मध्ये खुदार् खिद
 मतगार ही पगर्णाचा सपूर्ण कायापालट करणारी सयगना निमाण झाली सयगनतील सीनिर्वांनी
 अर्जिसानिष्ठेचे अतूव दशन मास्ताला व त्यादीपेक्षा निश्चि रायकर्यांना घडविले व
 यामुळे १९३० च्या स्वातन्त्र्यआन्दोळनाने मास्तात एम गार्धपेवजी दोन गांधी
 नांदत व वादत अमल्याचे अगाच्या निदशनाना आले ।

'खुदार् खिदमतगार ही सयगना हा बादशाहखानांच्या विचारविचारांनील व कार्य
 'खुदाचे सेपक' सघटनेची उभारणी

निस्तागनील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. सामाजिक चळवळी व लोकजागृती याचा वराच पट्टा त्यांनी गाळलेला होता. त्यांच्याजरील तरुण कार्यकर्त्यांचा सचरी चांगला जमला होता. त्यामुळे त्या कार्यकर्त्यांना योग्य अशी शिस्त लावण्यासाठी ही स्वयमेवक-शाखा निघाली. सधनेच्या या नागानच त्यांची ध्येयनिष्ठा सुस्पष्ट रीतीने समानिष्ठ झालेली आहे. ते ईश्वरचे-अज्ञाचे सेवक आहेत आणि पुढाची सेनाही त्यांच्या सुटीच्या सेवेतूनच कावयास पाहिजे, ही त्यांची शिकवणही त्यांच्या कार्यकर्त्यांच्या अत कणापर्यंत पोचली होती. त्यामुळे अवघ्या दोन वर्षांत त्यांनी आपल्या अंदेचे व पराक्रमचे प्रदर्शन पेशार येथे प्रचीनीस आणून दिले.

या सधनेचे नियम व तिचे उद्दिष्ट पाहिले म्हणजे हे पठाण-गाधी, गुजरातच्या गाधी-प्रमाणेच स्वतन्त्रता वाढत आलेले आहेत, हे लक्षात आल्यावाचून राहत नाही. त्याच्या प्रतिज्ञेत पुढील निबंध आहेत—

(१) मी गंभीरपणे व सत्यनिष्ठेने माझे नाव दाखल करित आहे.

(२) मानृभूमीच्या फार्शासाठी माझ्या सुखसोई व प्राण यांचा त्याग मी करीन.

(३) अतर्गत (दोस्तीवाजीचे) झगडे, हेवेदावे व भांडझोपणा आदींपासून मी अलिप्त राहीन; बरेडे जुलूम-अन्याय झाल्यास अन्याय करणाऱ्याच्या विरुद्ध व ज्याच्यावर अन्याय होईल त्याच्या बाजून मी खडा राहीन.

(४) दुसऱ्या बोणत्याही पक्षात मी दाखल होणार नाही; माझ्या सधनेने परस्पर सत्तेविरुद्ध लढा सुरू केल्यास माफी मागणार नाही.

(५) मी अहिंसेच्या मार्गानेच नेहमी जाईन.

(६) सर्व मानवजातीची रीत समान भावनेने पुरीन, माझ्या देशासाठी व धर्मासाठी स्वान्त्य मिळविण्याचे माझे उद्दिष्ट राहील.

(७) परमेश्वराला राजी राहण्याचे, त्याला सत्तोय देण्यासाठी माझे सर्व प्रयत्न राहतील. तसे करताना वैयक्तिक स्वार्थ, हेतू किंवा मेदभाव यांचा विचार करणार नाही.

ही सधना पंचा वर्षांच्या चळवळीनंतर चादशाहग्यानी निर्माण केलेली आहे, तमेच गांधीजींच्या प्रत्यक्ष मंत्र्य येण्यापूर्वीच त्यांचे हे धोरण आहे, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. अर्थात या वेळपर्यंत (१९२९) ते तीन वेळा गुन्गान जाऊन आलेले आहेत, व एका पश्चिम बँटरीनर्य ते हजार राहिले होते (१९२५, यमनूर). पण गांधीजींचे राण्याप्रसि तत्त्वज्ञान त्या वेळी पेशावरची तटबंदी तोडून तिफटे पोचलेले नव्हते तरी सशस्त्र लढ्यात आपण शानध्योस्वत राज्यकर्त्यांपुढे दिवू शकणार नाही व तत्त्वनिष्ठपुढे राज्यकर्त्यांचे राज्य बोधत होऊ शकत हे त्यांनी पुरेपूर ओळखले होते. आपल्या शध्यागाण्या धोरणागमधी पार्थ-वर्गांनी धेयाना ते एके दिवशी म्हणतात—

“ आपल्या श्रान्तात कामाला लागले त्या वेळी आमचे लोक आपापसांत एकमेकांचे निती निर्दयपणे रून करतत याची पुढील उदाहरणे मी पाहिली त्याचा परिणाम माझ्यावर झाला हे अमेच चालले तर आपला सर्वांग होईल, असा मीतीही वाटली त्यांना या हिंसाचारामुळे पणवृत्त करून वेगळा मार्ग दाखविणे कर्तव्य आहे असे वाटले हा दुसरा मार्ग म्हणजे सत्याचा, शान्ततेचा व इतरांच्या जीविताबद्दल कदर राखण्याचा होय आमच्या लोकांचा-पटाणांचा-इतिहास मी वाचलेला शेता व आमच्या पूर्वजांबद्दल मला अभिमानही वाटतो, पण त्याबोबदाच त्याच्या दोषांचीही मला जाणीव होती पटाण एकमेकांच्यावर प्रेम करण्यास शिक्तले तर वीणतींगी सत्ता त्यांना विरुद्ध घडणार नाही ”

मादशाहखानांना अहिंसेचे दर्शन असा रीतीने झालेले होते पटाणांना त्याबद्दल तीव्र जगताच येणार नाही आपसांतील लढ्यातच त्यांचे सर्व रत्न वागत असते, हे त्यांच्या विचारानुसारचे मूळ होते महात्माजींचे तत्त्वज्ञान, त्याची ही निष्ठा जागृत व स्वामी दण्डायन व त्या गरजेचे दर्शन बनविण्यास खास उपयोगी पडलेले आहे पुढे गांधीजींशी संपर्क आल्यावर त्यांनी ते ऋण अन्तः टिपणी व्यक्त केले खुद्दार्ई छिद्रमत्तारांची प्रतिष्ठा जशी अर्थपूर्ण व त्यांचे उद्दिष्ट व मार्ग स्पष्ट करणारी आहे त्याप्रमाणे त्यांचे स्वामीन निवा समुद्र-गंतव्ही स्पष्ट व अर्थबोधक असे आहे

—१—

आम्ही सुदाचे सेनिक आहोत
 सपत्नीची किंवा मृत्यूची आम्हाला कदा नाही
 आम्ही आणि आमचे नेते, आम्ही पुढे चाललो आणेत
 मृत्यूला भेगण्याची आमची तयारी आहे

—२—

सुदाचे नाव घेऊन आम्ही पाऊल टाकत आणेत
 आणि त्याच्याच धीर्मासाठी आम्ही बलिदान करीत आहोत.
 त्याच्याच नावाने आम्ही नेत्रा करीत आणेत
 त्याचेच अग्नी बंदे आणेत

—३—

सुदाच आमचा बंधू
 तोच सर्वदेव आहे ।

आम्ही आमच्या घन्याची सेवा करतो ।

त्याचेच आम्ही चानर आहोत ।

—४—

आमच्या देशाची सेवा ।

आमच्या स्वसनानूनही आम्ही तेच करतो।

त्या थोर देशसेवेसाठी ।

मृत्यू आण तर महद्भाग्य ।

—५—

आमचे लोक आणि त्याचे कार्य

त्यावर आमचे प्रेम आहे व तेच आम्ही करतो ।

आज्ञादी आमचे ध्येय आहे ।

आमची मान त्याची विमन आहे ।

—६—

आमच्या देशावर आमचे प्रेम आहे ।

आमच्या अंतरात त्याच्याबद्दल आदर आहे ।

निर्धाराने त्याचे रक्षण करू ।

सुखाची सेवा त्यानेच होणार ।

—७—

बंदूक व तोफ यांची हर कोणाला ?

सैनिक येथेत किंवा घोडदळ येथे ।

आमचे कार्य आणि कर्तव्य ।

यामध्ये कोणीच आडवे येऊ शकणार नाही ।

स्वतः नदीच्या शांत शीतल वेदगणेशास प्रचंड लागाचा खळखळत्या व्हावा व समो-
चारच्या पहाडांना तडे उडवत असा निर्धार या शब्दांत प्रचीतिला येतो, हे सारे वाक्य
बादशाहखानांच्या समोवारा जमलेल्या तम्र पत्र्यांचे होतं त्यांची अत करणे घोग्या
पोलादी निष्ठेने व कोणत्या तेजाने भरलेली होती त्याचा नमुना त्यांच्या समुद्र-गीतांत दिमून
येतो त्यांच्या त्या वेळ-पादपत्रा जेव्हा हे समुद्रगीत गात ह्याचे सैनिक शिम्मीने मार्च
करत अगतीत त्या वेळी मिश्रित सेनाधिकाऱ्यांना हेम घाटला जमनाम आश्रय घालते ।
ग्रामाविकच त्यांच्यावरील दहपशाही क्षात्र्याने पात्रले टाकीत आद्य व तावकांस मिश्रित
मत्तची आधुर्म्यादाही क्षात्र्याने घटत घालणी

पट्टण हा स्वभावानेच रमिर आहे, कविहृदयी आहे, व तत्काल भावनावश होणारा आहे. शब्दाशब्दानून राष्ट्रप्रेमाचे निचन कणाग सुराल्लयान हा त्याचा स्फूर्तिदाता होता. बादशाहानांनी आपल्या प्रचारतंत्रात या काव्यगुणांचा भरपूर उपयोग करून घेतला हे तर्क नवी नवी नागने करून दाखवीत त्यामुळे नवविचारांच्या प्रचाराबरोबर स्वाभिमान जागृतीही तसे होई. सुदारें खिदमतगारांची सल्ला १९२९ मध्ये पुणे पाचोही नमेल भरभाई दंडपशाहीच्या पुण्याईने व निर्मय बलिदानामुळे १९३१-३२ मध्ये ती एका लागान गली होती आणि या सधनेमाटी कोटून बाहेरून पेन्ना-अन्य कमन्नी मदत आली नाही, ती न घेण्याची व स्वावलंब्याने व गरिबीचे जीवन घालविण्याची त्यांची निष्ठा होती. उल्लेख आपल्या सल्याकद्वार ते आण्य दोन आणि वर्गणी करून मोल्मोटी शिबिरे, समा, इत्यादी घडून आणीत अन्य वाढत या सधनेने स्वतःचे सामर्थ्य निर्माण केले व त्याच-प्रमाणे जनतेचा विश्वासही संपादन केला. शब्दांच्या प्रवचनशैली आणि आपल्या जीवनातून व नियाण्या आचारानून बादशाहानांनी या हजारे तर्कांचे जीवन निर्माण व सारसर केले होते त्यामुळे ते स्वतःच त्याचे पुढेवाढितीय असे दबत बनले होते.

दंडपशाहीमुळे स्त्रेन्जागृताचे काम बरे पोषावते याचा अनुभव सर्वत्रच येतो अहिंसात्मक चळवळीतही तो भरपूर आला आहे. अहिंसेने जनतेला निर्मय केलेही त्यातील मोठी शक्ती होती जालियनवालाबागतील पाशानी अन्याचाराने साय देव हादरून निघाला त्याहीपेक्षा मोठा पायदा म्हणजे स्वतः गांधीजींचा साम्राज्यसत्तेरडे पाहण्याचा दृष्टिकोन संपूर्णतया बदलला. अमृतसर कॉमिस (डिसेंबर १९१९) मध्ये साम्राज्यसत्तेला सहकार्य द्यावे म्हणून आर्जून विनविनारे महात्माजी अकण्या सह महिन्यांत त्या साम्राज्यातील सैतानी असे संबोधून तिच्या तत्काल नाशाला तयारीला लागले ही क्रिया जागरणहीचीच ठरली असे मानणे अवास्तव नाही. लोकभावना स्वार्थी रायवर्त्यांना नीट ओळखताच येत नाही, ते दंडपशाहीच्या शस्त्रावर अधिर विश्वास ठेवतात व त्याचा परिणाम उलट्याच होतो.

गणसत्तान यांना सरहद गांधी करणारी जालियनवालाबाग म्हणजे पेशावरचे २३ एप्रिल १९३० चे हत्याकाण्ड होय. वस्तुतः तेथील त्या दिवसांच्या घटनांशी बादशाह सत्तानाचा तितका संबंध नव्हता, पण वायव्य सीमा प्रदेशातील नवजागृतीचे जनक ते असल्याने व पेशावर गोळीबागनतल्या दंडपशाहीत सान्या सुदारें खिदमतगारांना मरवून त्यांच्याची शिक्का झाली असल्याने या यराचे अर्थ त्यांच्याच पदरात पडणे योग्य आहे.

२३ एप्रिलच्या घटनेची जालियनवालाबागेची स्मृती पुढून टाकण्याचा प्रयत्न सरकारने भरपूर केला. तेथे झालेल्या सत्याचे भीषण दर्शन जगाला होऊ नये म्हणून पेशावरची तऱ्हेची चिरेबंदी करून टाकली. पण झुलाची घाण झालेली जात नाही, त्यामुळे व

विशेषतः निःशस्त्र जनतेचे शान्ततेचे वर्तन पाहून गंधकाली पलटणीच्या दोन तुकड्यातील सैनिकांनी वरिष्ठांचे हुकूम अमान्य केले, तोंडावर गोळ्या झाडण्याऐवजी स्वतः गोळ्या खाण्याची हिम्मत दर्शवली, या अपूर्व घटनेमुळे ब्रिटिश सेनाधिकाऱ्यांना हादरा बसला ! या वार्ता ऐकून जगातील वार्ताहर त्या पुण्यक्षेत्राची पाहणी करण्यास धावले, आणि त्याच्या सरकारी डावपेचार मात करून त्याही परिस्थितीत कॅप्टन चौवशी मद्रासाचे काम पत्ते करणाऱ्या पटेल-समितीच्या अहवालाने हे बलिदान अमर करून ठेवले ! नेत्यांचे हे राष्ट्रीय ऋण इतिहासाच्या अभ्यासकांना जाणवल्यानानुन राहात नाही

सत्याग्रही संस्कृतीची प्रचीतो

२३ एप्रिलच्या हत्याकांडाचा सांगस पुढीलप्रमाणे आहे — १९२९ च्या हागेर कॉंग्रेसच्या बैठकीस शेफर्डो पत्रण इतर एवढे होते. एकी तीगवा उठल्या जयघोषांचे निनाद स्वातंत्र्याचालू नघांच्या काटांनी उठत गेले. गुदाई विदमनगा हे प्रयत्न कॉंग्रेस-मैत्र्याखाली पेशावर हत्यामणनतर आले हे हारे अमले तरी साम्राज्यमतेला आव्हान देणारी गांधीजींच्या चढाऊ राजकारणातील रा सामिमाना पटाणांना हमर्वात नुलवीत चालली होती. ते कॉंग्रेसमध्ये नसले तरी त्यांची मने कॉंग्रेसमध शाली होता. त्यामुळे दांडी मोर्चा सुरू होताच पटाणांच्या पणजी मुल्यवानही चळवळीचे धारे मध्ये तर वादळ उठू लागले होते. गुड पेशावरमध्ये दगादहा वर्षे कॉंग्रेसचे कार्य करणारे व गांधीजींच्या अहिंसात्मक प्रविकासाकडे ओढले गेलेले कार्यकर्ते होते. डॉ. घोष, अमीरचंद बबराळ, अमलामगान साजरी, अब्दुल जलील नदवी, मिलापरमिष आझाद आदी त्यांमध्ये प्रमुख होते. या कॉंग्रेस सधनेने व गुदाई विदमनगा स्वयमेवघानी हागेर कॉंग्रेसचा स्वातंत्र्याचा टावर छेने पाडी नेऊन पोचवला. तेथाल हागीर अविशान्याना हे सक्र दिमन होते. त्यामुळे त्यांनी ठिरठिकणच्या कार्यक्रमांची धापकड सुरू केली. या दडपशाहीच्या प्रतिसागर्थ स्थानिक कार्यक्रमांनी दारूदुखनापुढे निगेधन चळवळ आगली. हा प्राग्न दिनांक ५ एप्रिलला झाला, पण दारूदुखनेदारांनी घोडी मुदत मागितल्याने कॉंग्रेस-कार्यक्रमांनी ५ एप्रिलदेवची २२ एप्रिल ठरवून दिली. इतक्या पद्धतशीरपणे ही चळवळ चालू होती.

दिनांक २२ हाच अविल भारतीय कॉंग्रेस समितीने हागेर बैठकीच्या वेळी नेमलेली चान्धोममिती पेशावरकडे निघाली. वायव्य सीमाशेजारात चालू अमलेल्या दडपशाहीची

पावणी करण्यासाठी ही समिती [हॉ सय्यद मक़मद, लाला दुर्नीचंद व मो कासरी] नेमली होती. सदर समिती अर्क येथेच अर्कवली गेली त्यांना प्रतिबंध करून परत पाठविले त्या बाबतेमुळे पेशानर व इतर प्रमुख ठिकाणी निषेध व्यक्त करण्यासाठी सभा, मिखशुका निघाल्या त्यावेळी पेशानरला नऊ प्रमुख नेत्यांना पकडले दिनांक २३ च्या घस्पन्डीवरुद्ध पुढा सभा मिखशुकी सुरू झाल्या ज्या दोन नेत्यांना, पोलिसांना पकडवयाचे होते ते आपण होऊन पोलिसांच्या स्वाधीन झाले त्यानंतरच्या प्रत्यक्ष अत्याचाराचे साधत व साधार वृत्त विट्ठलभाई पटेल-अहवालाने आहे विट्ठलभाई पटेल व बॅ रणधीर पंडित (निजया लष्मीचे यजमान) यांनी ही चौकशी पुरी करून व चिनासह हा अहवाल प्रसिद्ध करून या समितीने किती मोठी देशसेवा केली आहे, हे सदर अहवाल वाचण्यानेच घ्यानी येते याशिवाय अनेक लहान मोठी चोपडी स्थानिक धार्यकर्यांनी प्रसिद्ध केली आहेत या चळवळीतील एक नेते मिलापसिब आझाद यांनी लिहिलेल्या एरा ट्रेसात (Dawn of Gandhian Era in the N W F P) पुढील वर्णन आहे —

“ ३१ मार्चच्या सुमारास पेशानरसमूहून हद्दपार असलेले अमीरचंद बख्वाल २१ दिवस आधी, एके राती चोरून पेशाबाला आले दिनांक ६ एप्रिलचा हस्ताळ पाळता अशी भारतीय पुढाऱ्यांची निती त्यांनी निवेदन केली, पण त्या परिस्थितीत हे सर्व अवाक्य वाक्ये कोणतेच स्वतंत्र नागरिकांना नव्हते, पण २१ दिवसांत सगळ्यांकडे भित्ति-पत्रके चिटकविली गेली होती ”

“ तारीख ६ एप्रिलच्या हकीम महमद अस्लामखान सांजगी हे सवात्री आले व अत्यंत दु खाने, “ काही करता येणार नाही का ? ” असे म्हणाले आम्ही उमयता आमची दुखने बंद करून हॉ घोष यांच्या दवाखान्यात गेलो हकीम नदवी घरेवर होणे नंतर चौवे शास्त्रा दिवस रात्रिहो आथर्य हे भी सध्यावाक्रमयंत सर्वत्र बडक हस्ताळ पाळता गेलो ! व कधी न झालेली अशी प्रचंड जाहीर सभा शाहीमंगत हॉ दत्त यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली नंतर गेजच्या गुंज अद्या मक्षा मिखशुका निघू लागल्या व त्यांचा विस्तार साहगी सगदी गौहन सेव्हापाख्यांत पोचला ”

पुढाई दिवसभरा ही सभाना मुख्यत सेव्हापाख्यांत वाढत होती त्यांच्यानाल दशमेनाच्या राण्यांनी व अदिसेच्या निम्ने दोन वर्षांत रागी मानसिक बननी घडून आली होती त्याचवेळी वाज्याबोवर बाळल्या राण्याचे बोंगर पडत जावन तगे हे शान्तेच्या चळवळीच रान येत गले

२३ एप्रिलच्या दारू-दुखानांचे पिरेमिंग सुरू झाले ते योजनारूनी र्तीने व शान्तनने वाडू झाले मिलापसिब आपल्या लेखान म्हातात, “ ता आझादी अपपनी (१९६१)

माझ्या अतः करून विज्ञान कटुता व काळ्याकाळ्या निर्माण करून कार्यकर्त्यांचा भ्रमना-
 पण धरपकड सुरू झाली. हजारो लोकांच्या शान्तिताऱ्या जमावावर वदका चालवण्यात आल्या
 तोफाही डागण्यात येऊन लोकांचा शब्दच चेंदुमंदी करण्यात आला. धोव्याव वेळान सवा
 सन्निधीच्या स्वयसेवकांनी कॉम्रेम-दमणपुढे तीन मूर्तीची प्रेते आणून ठेवली. जमावाचा क्षोभ
 मध्यस्थ वाढत होता. पण त्यांनी पणिविहीन कॉम्रेम-दस्तावा फडकण्यात राहून
 अधिकाऱ्यांना अधिन बुजवात होता. दमण्याच्या द्वांद्यात बसाल दिसले. त्यांना पाहून
 ' सैन्य सार्वत्रिक उदर ' असा हुकूम पोलिस अधिकाऱ्यांनी सोडला. ते न जुमानता बसवाल
 सार्वत्रिक निघून गेले, पण अस्मिष्ट कमिशनर वॉच यांनी सैन्य उतरून त्यांच्या स्थापन
 करण्याची आज्ञा केली. ११ व्या शाखा फट्टणीचे फर्नल गॉडन यांनी तरीच आज्ञा बसवात
 यांना फेरी, पण बसवाल यांनी न ऐक्याने त्यांना टोने लगावण्यात सुरुवात केली. स्वतः
 फर्नल गॉडन यांना त्यांना द्याय. पाडल्यावर त्यांना मागण्यास सुरुवात केली, पण कें काय
 यांना ते पाडवते.

येथल्या गोच्या सन्निधींनी सत्पुत्र व उत्तम सार्वत्रिक फेरी व कें गाउन याने ही पायांसाठी
 घुरावून घेतल्या. हजारो लोकांच्या जमावापुढे हा सारा नगा नाच सुरू होता. स्वतः
 बसवाल हे जेने शान्तिभारक व संपादने पुरे थिपाड आहेत. आजही ८० वर्ष ओलाडल्यानंतर
 त्यांचे शरीर एकदोन गॉडनना छेळवू शकेल अशा मारुतीचे आहे. पण सत्पुत्रपुढे तेथे फक्त
 शान्तिताच लोकांचे धर्म गिफ्टु शब्दही त्याप्रमाणे निर-साखानी. राजाजबळ हजारोंच्या
 जमावावर गोच्या सडल्या जात अमता धी पुरव आपली जागा न सोडता आपली प्रेते पकडून
 बसले होते. ते वर्णन पटल-अद्वयातात आहे. विशेषतः सदावर भगवत्सिंग आपली पत्नी व मुले
 यांना टांग्यातून घेऊन चालले. अमता टांग्यातील बाई व त्यांचे लहान मूल यांच्यावर गोच्या
 सडल्या गेल्या व त्यांची प्रेते लोकांनी ताब्यात घेऊ नयेत म्हणून त्यांच्यावर पुन गोळीबार
 फट्टा अगळे हे अमातुय नव्हे तर इतिहासातील कोणत्याही अत्याचारांना लाजवणारे प्रसंग
 तेथे घडले. त्यांची तुलना पंडित नरहरनी १८५७ मधील काही अत्याचारांची केली आहे आणि
 इतरां मोग त्या घटणाती दिला त्यांनी त्याविषय काही गरमवाची केली नाही हे ऐकून
 पातितर्चाच्या बोझ्यातून पाणी बाहू लागले. या अत्याचारांची कर्तव्य मानिती ' पण इंडिया'मध्ये
 दिली आहे (A pilgrimage for peace) त्यावरून या या वीरांची निघा स्पष्ट
 हेने मुले, धी-पुत्र यांच्या पुढील रागांमधील लोक द्यातात होऊन पडल्यानंतर मागील
 लैन आपली शक्ती घडवी करून पुढे सभाबले कर्तव्या शरीरांवर २०-२० गोळ्यांच्या
 जलमा झाप्याचे आणून आले आणि इतरांच्या हलकड्यातही त्या लोकांनी आपली जागा
 सोडली नाही. एका तरुण शीघ्र सुलाने पुढे होऊन गोळी चालण्याचे आव्हान एका

सोनिशला केले, आणि त्या शिपायानेही तात्काळ गोळी घातली ! तो मुलगा जागच्या जागी मरून पडला एक वृद्ध बाई आपली नात्यागोत्याची माणस जखमी झालेली पाहून पुढे झाली तिच्यावर गोळ्या झाटण्यात आल्या ती जखमी होऊन पडली एकाच्या साधारण चार पाच वर्षांचे मुल होते त्याला ही कत्तल पाडवली नाही तो लग्नाने पुढे झाला व ' घाला पाडू मला गोळी ! ' असे म्हणाला त्या यावर गोळी घातली व तो जखमी होऊन पडला असे एकामागून एक लोक गोळीसारखा पुढे चालत गेले पुढे पन्हाळीचे ते हाताने मागे केली जात व तेथे नवे लोक पुढे होत ' गांधीजींच्याकडे पाठवलेली हा माहिती एका जनानेदार पत्राची मुसलमान नेत्याने पाठविली होती

पण स्वतः एका एका अहिकान्याने ' इंडियन डेली मेल ' या ब्रिटिश वृत्तपत्रात प्रसिद्ध केलेल्या वृत्तान्तात या सेनिकांचा उन्माद किती भयवोगीला गेला होता हे स्पष्ट होते तो अहवाल द्योत अग्न अवास्तव मानण्याचे काही कारण नाही तो म्हणतो

“ वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाले आहे त्यापेक्षा किती तरी पण अधिक बळ हा गोळीमार घाडू होना हे मी सांगू शकतो त्या मूर्खाना आम्ही चांगला धडा दिला आहे तो ते आता कधी निसरू शकणार नाहीत आमचे लोक (गेसेनिक) पुण्या व कच्छळे लोकांना निवडून काढून त्यांना गोळ्या घालीत होते पोलिस त्यांना हे लोक दाखवीत होते बंदुकीच्या धोक्याचा फरी किंवा वार काढण्याचीही बात नव्हती जखड चाललेल्या गोळीबाराचा तो प्रकार होना ’

या पाशवी स्वामिमानावर मान्य करण्याचे कारण नाही गोळीबाराचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष समर्थन करणाऱ्यांना ते परमारे उत्तर आहे जनता पूर्णपणे शांततने वागत होती सरकारी पुरवठ्यात म्हणूनचप्रमाणे कोणाहीजवळ कायद्याला नव्हत्या हाही पुरावा काही सरकारी अधिकाऱ्यांच्या साक्षीनून (सरकारी चाकरी) पॅले कमिशनने नोंदलेला आहे

प्रक्षोभाने तत्काळ मडकून जाऊन आपल्या बंदुकीस हात घालणारा पण अशा रीतीने अत्याचारापुढे आहुती देण्यास तयार झाला हे अद्भुत दृश्य दाखवणारी ही निम्साद्यानी पेट झाली ! पेशवराच्या या जालियनवालाबागने दुसऱ्या पत्रात गांधीजींनी जगभर केली आणि ही वागेचित अहिंसाविशेष एवढा नाही दहा बला त्यांनी प्रचलित आणून दिली ही निष्ठा मागतात अन्य कोठेही कसाला उत्तरेही नव्हती व नाही या भीषण हत्याकाणानंतर ता २४ ते २८ हे तीन-चार दिवस पेशवराची सर्व सत्ता तशील अभिनात्यांनी जननेच्या हाती सोडली होती पोलिस घाबरून निघून गेले होते, अशी जगा उठवली होती तसे म्हणून सत्ता चार दिवस नव्हती हे सत्य होते पण त्याची कारण काळी होती, या पाशवी अत्याचारांना शोभणारे अनेक ते धोष्य होते ते म्हणजे पूर्णपणे स्वतंत्र वोगळ जमानीच्या धोक्यांना पेशवरावर आक्रमण करण्याची संधी गवसल्यांनी दिली होती पण

आक्रमणही बादशाहानांच्या मेसुरेचेच निग्रम ठले. टोळीवाऱ्यांमधील काही लोक गोऱ्या निपावीनमाने पोयथा रिवा वाट चूकलेले अजमात ! त्यांनी पेशागला लुगटुडीमाटी हल्ले चढवले; परंतु त्यापुर्वीच गुदार्द खिदमतगारांच्या चौक्या-पक्षी तेथे हजर झाले होते. त्यांच्यापुढे या टोळीवाऱ्यांना मिगेच प्रसाद पडला नाही. त्यानून हिंदू-मुसलमान ही भांडणे निर्माण करण्याचा दुसरा दृष्ट हेतूही शासकांना होता, परंतु हिंदू कुटुंबांतील मिया व मुते यांचे सरक्षण केवळ गुदार्द खिदमतगारांनीच नव्हे तर इतर पटणांनीही आपल्या वस्त्रिणी-भातडांमार्फत केले. बादशाहानांच्या मिथ्याद्व फायांचा हा प्रभाव होता पेशागमनील रिवा इतर शहरांतील राजकीय जागृता काँग्रिस-मवज्जेच्या द्वारे, काँग्रिस-नेत्यांनी केलेली होती. पण त्या काँग्रेस कार्यकर्त्यांमध्ये व विशेषतः जननेत व खेजालाण्यांमध्ये व त्याचप्रमाणे आमपामच्या स्वतंत्र टोळीवाऱ्या जगामध्ये जी मायुमयी जागृत झाली होती, निर्मम तत्त्वनिष्ठेचा जो उदय होऊ लागला होता, तो बादशाहानांच्या अखंड सेवेचा प्रभाव होता. शत्राचा वापर करून पाहिल्यानंतर नि दान्न मार्गाकडे वळलेल्या गुदार्द खिदमतगारांच्या सेवेचा तो प्रभाव होता. या पेशावर दहश्याच्या निमित्ताने व नंतर १९३२ मध्ये सीमाप्रदेशात दहशत घमविण्यामाटी “ लन्स, टॅक्स, निमाने यांचा मुसलमान वापर केला होना जून महिन्यात ५०० टन बोंब पटणांच्या वस्तीवर पेरले होते ”

१९३० मध्ये डॉ. छानसाहेब प्रथम पट्टले गेले नव्हते त्यांनी त्या वेळच्या गुदार्द खिदमतगारांमधील बंद्यांचे वर्णन केले आहे. ता. २४ ला पेशावरचे अत्याचार व बादशाहानांची अटक यामुळे उदमझाई येथे गडबड होईल असे वाटून ते तातडीने तिसडे रेल्वे. तेथे छोटदळ पोचले होते. डॉ. छानसाहेबांनी छोसांच्याकडे बघून होया त्या मागून घेतल्या. ममंत हजारे शेर जमले होते शिवा व मुलेही जमली होती “ तेथे काही दमो-जास्त घडल्याम ते व्याना सहन करणे शक्य नसेल त्यांनी सभास्थान सोडून जावे ” अशी तिनती त्यांनी केली, परंतु समेतून कोणी हाकले नाही शिवांनीही आपली जागा सोडली नाही. (गांधी-गंग्राम, ऑक्टोबर-१९४४)

हे सर्व काँग्रेस जन रिवा त्यांचे पक्षपाती यांचे पुरावे आहेत असे कोणी म्हणेल, पण सर फजली हुसेन यांनी पटणांच्या या अहिंसाविषेचदल व तेथील राज्यकारभाराच्या नि-
बुधनेदल दिलेल्या निर्यादा हा बोगाल अमान्य करता येणार नाही. ते त्या वेळी (१९३०-३५) व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळीचे समायद होते. त्यांच्या रोजनिशीतील उतारे अनेक महत्त्वाच्या घडामोड प्रभाव पाडणारे आहेत. ते म्हणतात :

“ वायव्य सहार प्रांताचा या बंडचा वारमा अत्यंत अप्रिय होता लोक जिनिगीला आलेले होते. सुशिक्षित तरुणांना आपल्या कर्तृवास कोडेही वाच मिळत नाही याचा

त्यांना न्याय द्यायला होता इतर प्रांतांतील राजकीय अधिकार आपल्या प्रांतास उपभोगता येत नाहीत याबद्दल त्यांच्यामध्ये असमाधान होणे राज्यसभेमध्ये ते घेतागलेले होते (Disgusted) ”.

“स्थानिक अधिकारी दाखवतात त्याप्रमाणे ही चळवळ (सुदाई विद्रोह) क्रांति कारकांची बगैरे नाही ती जबाबदार नेत्यांनी उमावेली आहे, तिचे विचारी उदार पारंपरेचे—मॉडरे—आहेत ”

“सुदाई विद्रोह ५०-५० हजारच्या सभा शान्ततेने पार पाडतात ता २४ एप्रिलला लखनऊ येथे (पेशवामुन) आणि तेथे तत्काल शान्तता प्रस्थापित झाली ता ४ मे ला पुन्हा लखनऊ आले व पुन्हा अस्थिरता निर्माण झाली धर पन्ड सुरू झाली ” (Fazali Husam by Azim Husam)

पहिली हुसेन हे पंजाबचे एक जबाबदार व्यक्तीचे प्रमुख नेते होते ते सरकारच्या निश्चिंतातले असले तरी स्वतः बाण्याचे होते त्यांनी पंजाबच्या राजकारणात मुस्लिम लीगला प्रवेश करू दिला नव्हता ते अवेढी पंजाबींनी झाले नसते तर भाग्यंतील जातीय चळवळीला जे बळकट झाले ते लखनऊ नसते, जसे त्यांच्या चरित्राच्या प्रस्तावनेत श्री राजगोपालाचार्य यांनी म्हणून आहे

सीमाप्रश्नास लखनऊ कायदा लागू करण्यासिद्ध मत देताना त्यांनी “आपल्यापुढे आलेली (सरकारी) माहिती असमाधानकारक व संशय बाणवण अशी आहे वस्तुस्थिती घट्टपणाने हुसूम काढणे बगैरे होणार नाही केवळ दडपण्याच्या धडानर पार वेळ शान्तता राखता येणार नाही ” (पहिली हुसेन टायम्स, ता २६, २७, २९ मे १९३०)

२४ एप्रिलच्या पेशवामुन आत्मचरित्र बरी पडलेल्या व पीडित झालेल्या लोकांना सांगण्याच्यासाठी पं. मालवीयजींनी पंजाबी माहिती होती ती सरकारने नाराज होती त्याबद्दी पहिलीसाहेब म्हणतात, “मृतांप्यातून नुकसानमग्याई देण्याची जबाबदारी सरकारने घेतलेली नाही अशा स्थितीत इतरांना-मालवीयांना-प्रतिबंध करणे योग्य ठरणार नाही. ”

पहिलीसाहेबांच्या इतर उद्देशांवरून सीमाप्रश्नातील दडपण्यादीच्या कायद्यावर थोडा प्रकाश पडतो लखनऊ कायद्याला विरोध करताना ते म्हणतात—

“बाहेरील प्रांतांतील लोकांची येजा रोम्यास प्रतिबंध आहे ऐक्यातून एकमेकांकडे जाण्या-येण्याच्या हालचालीसही निर्बंध आहेत. तेथून बाहेर जाणाऱ्या बातण्यांना नियमने आहेत मग मार्शल लॉची काय जरूर ? ” (टायम्स—१७ डिसे १९३०)

“राज्याच्या प्रदेशातील लोकवस्तीवर बांध जाण्यासही तसे इतर दिले जाताना ती प्रथा

आपण का पाळली नाही ?" असा प्रश्न त्यांनी उपस्थित केला होता. यावरून १९३०-३१ मध्ये बँकचाली बंद करेला हे स्पष्टच होते. जागृितवालागर्जात अयाचारप्रमाणे पेशावरच्या या विस्वास्तार्नी-बाजारा अयाचारचा जगभर गवगवा झाला. त्यावर प्रसार टाऊनवर बरील पुराण विस्ताराने येथे दिले आहेत.

२४ एप्रिलच्या बादशाहखान व त्यांचे शेकी सुदारईखिदमतगाव यांची धरपकड केली गेली व त्यांना ठिकठिकाणच्या तुम्हान केवून देण्यात आले. स्वतः छानमोडक प्रचारहीत्यात थमना तालातुम्हात्या आडरल्याच्या छानाच्या गावी त्यांचा राहला. 'रेडुलेशन् जेव' या वाघनसुता वायवाच्याली चालवला त्यांना तेथे पर बळ न ठेवता पजारातील युज्यात जेलमध्ये पाठवण्यात आले. सीमाप्रान्ताच्या १९३० च्या शान्ततामय चळवळीचे पठिते पर येथे तालु शाके सुदारई खिदमतगावचा आता बोठे थोडा परिचय छानमोडना झाला होता ते अयाप हजारांच्या समुदेच्या आत होते, परंतु त्यांच्या कयायनी, रादुप्रेसाची गणी, व समानसेवा यांमुळे जनतेच्या अनु कण्यात खांदी स्थान मिळविले होते. मळके कपडे दिवू नयेत म्हणून स्वस्त रिया पुष्प मिळणाऱ्या गरू रगात रिया विस्तराच्या धुनयेने ते रगरीत त्यामुळे रशियातील राल मास्तीचा शिका मारून त्यांच्याविषय लोकरत करता थाव म्हणून इमजोनी त्यांना 'रेड श' नाव दिले होते परंतु त्यांच्या हाती ते काटीही ठेवीत नसत. १९३० मधीक अदियामक जागृतीचे वर्गन करताना जवाहरलालजी म्हणतात, 'मातातील अलीनगील सत्समणीय धडामोडीमध्ये अडदुल गराखानांनी पठाणांसारख्या लडाऊ लोकांना रादवीय लष्पानील शातनेच्या मार्गवर आणले. यामाली विस्मयाची दुखी गोष्ट नाही. त्यांनी भोगलेले हंडा भयप्रद आहेत. पण अणे अमले तरी पठाणांनी शिस्त व सयम विळक्षण पाळला. त्यामुळे सरकारी अधिकारी अगर अन्य बोणावरगी हात उगारला गला नाही. अयाचार घडले मारीत, मोगिया प्रान्त छान अडदुल गराखानांच्या नेतृत्वाखाली रवीम्पणे कॅप्टेनच्या बामूला येऊन खडा झाला (डिस्ग्रही-)

बादशाहखानांना शिक्षा झाली व त्यांना जेलमध्ये नेणाऱ्या पोल्स गार्डियुदे काही कार्यकर्ते आडव पडले व गडी अडविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु बादशाहखानांनी सगिताच ते दूर झाले. पुढाऱ्यांना पकडल्यानंतर जनतेमध्ये काही झोम होणे स्वाभाविक आहे. परंतु सीमाप्रान्ताच्या अधिराण्यांनी स्वतः जे अयाचार केले (२४ एप्रिल) त्या अयाचारची क्षम्यता रिया अपरिहार्यता पक्क्यामादी सुदारई खिदमतगावच्यावर आरोप करण्यात सुकवाठ केली होती, परंतु त्यांनी खोखार प्रयत्न काही अयाचारच नव्हे तर आम्होही केल्या नसल्याने क्षम्यतेचा काय पुराव देता आले नाहीत. पेशावर

सोयनाय प्रचार अरड चालू ठेवला होता त्यामुळे गांधी-आयर्विन-कंगराच्या वळी बादशाह-खान व मुदई सिदमतगार यांना त्या कंगरात घालण्यात गूप अडथळें आले

आपण व आपली सघटना ही काँग्रेसकडे कशी लोखली गेली, मुस्लिम लागने पगणाच्या वरील आपत्तीचे केव्ही त्यांना आपले दार कसे बंद केले व फक्त काँग्रेसमार्फत मदतीचा हात दिल्याने आपण अप्रतिष्ठितेने काँग्रेसमध्ये कसे गेले याचा माहिती स्वतः बादशाहखान यांनाच अजर वळक कथन केल्या आहे “बाहेरच्या अयाचारी व गांधींच्या परिस्थितीने व्यथित झालेले एकदोन सहकारी येथे (गुजरात जेल) येऊन भेटले त्यांनी सांगितलेली माहिती ऐकून मलाही पार दुःख झाले आम्ही आमच्यामध्ये विचार करून भेटीस आलेल्या मित्रांना सांगितले की, त्यांनी लाहोर, दिल्ली, सिमल्यास जाऊन मुस्लिम-लीग व इतर मुस्लिम संस्थांच्या नेत्यांच्या भेटी घ्याव्यात त्यांना आम्ही आमचे भाऊ मानात होतो व अशा भयाण संकटाली ते आम्हाला साहाय्य करतील अशी आशा होती, पण तसे घडले नाही ” काही दिवसांनी आमचे हे कार्यकर्ते पण येऊन आम्हाला जेलमध्ये भेटले त्यांनी सांगितले “ मुस्लिम लीगच्या नेत्यांना इमजानिखद्द झगडे करावयाचे नाहीत तुम्हा इमजानिखद्द लडत आहात म्हणून ते आम्हाला मदत करण्यास तयार नाहीत ” बादशाह-खानांनी मुसलमानांच्याकडेच प्रथम मदतीकरता आपलं कार्यकर्ते पाठवले, म्हणूनही त्यांच्या घोरणासंबंधी गोरसमज करून घेणारे का । लोक तेथील काँग्रेस-जनांमध्येही होते बादशाह खानाच्या अडचणी या टीकाकारांच्या लक्षात येणे सोपे नाही अत्यंत धर्मवज्या व जातिनिष्ठ अशा स्वजनाकडून त्यांना कार्य करून घ्यावयाचे होते स्वतः त्यांच्यावर हिंदूंचे प्रच्छन्न भिन इस्लाम धर्माला मान न देणारे वगैरे टीका केली जात असे आपल्या अनुयायांचा व समाजाचा गोरसमज वाढू न देता त्यांना आपली सघटना सामर्थ्याने करावयाची होती ही ही निष्ठा लक्ष्मप्रसादाच्या ज्या घोरणास्तर रानातनी लोबांना समाधीत असत, - साधारणतः तशा घोरणाने बादशाहखान प्रार्थनाच्या या कालात पाकळ टाईत असणाऱ्या मान त्यांनी केव्हाही प्रतिसादी विचारांचा पाठगुवा केलेल्या नाही

बादशाहखानांनी आपल्या कार्यकर्त्यांच्या मागे अधिक प्रमाणी राखटनेच अगम नेत्यांचे पाठबळ निश्चय म्हणून घेण्याची अजर शक्य तर मुस्लिम लीगला सलग हाण्याचा प्रयत्न केला की त्यामाग अन्य कार्य कारण हात यात्रिकरी भिन्न भिन्न प्रवाद आहेत गोमात्रान्तात दटपराहीची परिमिता झाल्याने सुदार्द-सिदमतगारांचे काही कार्यकर्ते सर फझली हुसेन यांना जाऊन भेटले सर फझली हुसेन त्या काही काळासाठी आपल्या कार्यकर्त्यांमधून सध्याचे सभापद होणे मुसलमान समाजामध्ये त्यांच्या नेतृत्वाबद्दल फार मोठा आदर होता सर फझली हुसेन यांनीही काँग्रेसमध्ये जाण्याचा सडा दिल्या, अग एव श्रुतान आहे, तर हिंदूस्थान गंगारी

‘मीना प्रांताच्या लष्करी अधिकाऱ्यांना पुढे मुक्त दिलेल्या आहे व तशीच अधिकारी या मजगतीचा पुढा बंधो करणार आहेत या घोषणांचा बग लागल्यामुळे त्या प्रांताचे बंडे उभे राहिले व सरकाचे फौजदारी मुस्लिम नेते सर अब्दुल कयूम गांधींचे खुदाई-विदमत गांधीयांनी सधरना व निवेदन करून साफ चिन्हे जाऊ नयेत म्हणून कायद्यांना तमा त्या त्या अंगे अंगे जाऊ (मुस्लीम-पा १०३) मर अब्दुल कयूमच्या सभाप्रमाणे कायदे मसलिम लॅंगच्या नेत्यांना भेले व त्यांनी नकार दिला असा हा दुसरा प्रवाद (मुस्लीम पा १०१)

मजगती या घटना गांधी आयतन तज्जीरीच्या मर्जीच्या काळाने घडल्या आहेत इतर पुढा मुस्लिम नेते बादशाहखानांना सोपे नव्हते मुस्लीम विदमतगांधीगुल नियतने दिल्या करण्यास सीमाप्रांताचे सामर्थ्य तयार नव्हते त्यामुळे हा सधरना कॉमेसला पोल्याचा निणय घड्यात मजगतीकरील नियतने दूर करून घेणे गांधीजींना सुलभ होय या म्हणून तो निणय घेतला गेला असणार त्याप्रमाणे याविषया वचा करण्यामाध्य साक्षात् प्रांताचे जने कायदेमने अलिप्तता व मिया चार हे बादशाहखानांना सुलभता जाऊन भेले हे गांधीजींचा निणय घेऊन गेले होते असे दिसते बादशाहखानांनी आपल्या इतर मजगतीचा सजा घेऊन आपली सधरना कायदेमने समविष्ट करण्यास व कॉमेसच्या अहिंसाधोरणाम बाधलेली अहिंसा अमल्याचा लक्ष निणय दिला त्यानंतरच आयतन याना त्यांच्या मुक्तीची जाहा दिनी (मुस्लीम)

या घटनेत अवस्थित जम करी नाही बादशाहखानांना नवी अमलेली काही बंधने यांना लादून घ्यावी लागली जमरी काही लेखकांना मासले आहे तेही खर नहे अहिंसेचे किंवा सत्याग्रही मत्वाचे बादशाहखानांचे प्रेम नहीन नव्हते सत्याग्रही मानवागतील सामर्थ्य १९२० मध्ये त्यांनी पात्रे जोडले होते खुदाई विदमत गांधीच्या सधरनाप्रतिबंध अहिंसेचा अन्माव आहे तेहा या गोष्टी त्यांना मान्यच होना वन आपली सधरना शक्यतो राजभरणापासून अहिंसा गहावी ती समाजसुधारणच्या कावागव बांधून ठेवली जावी अशी त्या वळपत बादशाहखानांची इष्टी होती दसप शाहीच्या या वळपताने व कोणी मसलिम नेते कायद्यांच्या अन्यायाविरुद्ध खे होण्यास तयार नाहीन हे दिवल्यानंतर बादशाहखानांनी कॉमेसनाचा हा निणय घेतला हे त्यांच्या घोषणा मुसलत असेच आहे पेशावर प्रदेश कॉमेसचे नाव हे त्या प्रांतापुरते बगळ म्हणून

सधरना प्रॉग्रेस जिगा असे ठरून त्या नावाने काम करण्यास त्यांना अ मा कॉमेसने अन्मनी मित्री जहा गितीने गांधी-आयतन करणवये सीमाप्रांताच्या या नव्या व प्रमादी मजगती कॉमेसच्या राह्यापी मजगतीन समविष्ट करण्यात आले किंवा राखनामर

सपरि साधण्यात आला. काश्मीर इतर घट्ट राज्यप्रमाणेच अमनाता त्या रायाला वही फल काही निशिष्ट अध्यक्ष वेगळेपण मोष्ट ठिले होते. तशाचमासी काही अशी मीमा- प्रदेश केमिसवटनेची स्थिती होती.

गांधी-आयर्निनगर हा केवळ मत्यामनी चळवळीच्या दटपणामुळे घट्टला अमे वोगी मानलेले नाही. त्या चळवळीचा प्रभाव राज्यक्रांती पूर्णपणे जाणवला होता हेही निक्केच खरे. त्याशिवाय इतके पासनी अत्याचार करण्यास राज्यमने तयार झाले नव्हते. इस्लाम फापडागील चहिन्यामुळे मेचेस्तराही पार हिंसा होत आहे असा ओरडाही कमथान येऊ टागला होता. त्या काळातील ६० टक्के आयातीपर परिणाम झाला होता. यावरून बहिष्कार चळवळीचा परिणाम इस्लामधील मांडलवाल्या वर्गावर किती झाला असला व त्याची स्वावलंबनाला गांधीजां इतके महत्त्व का देत होते हे लक्षात येईल. गांधी-आयर्निन-तडजोड मुख्यत त्या वेळी लंडनमध्ये गोलमेज परिषदेचे जे नाटक चालू होते त्याची पूर्णता कमथ- साठी होती. ती परिषद फॅमिसच्या हजेरिशिवाय निरर्थक आहे हे मन तेथे हजर गहगारे सन्-शाही-जयकर याच्यामाखे नेतंच मागत होते. त्यामुळे व स्वभावतः धार्मिक प्रवृत्तीचे असलेले आयर्निन त्या वेळी सत्ताप्रमुख अमन्याने तडजोड घडून येऊ शकली. या तडजोडीत जे अनेक अडथळे होते त्यांमध्ये लवंग सत्ता वापरण्यास बघावलेले पेशारचे अधिकारी व पोलिटिकल खाते हे होते बादशाहखान व त्याचे लाल बडीबाले खुदाई खिदमतगार हे कम्युनिझमचे अग्रदूत आहेत, पॅन इस्लामिझमचे ते प्रवर्तक आहेत- वगैरे डांगीत तेथील अधिकारी दिलेक बॅप करीत आले होते १९३० मध्ये तर सन्यामनी चळवळीच्यावेळी या अधिकाऱ्यांना पूर्ण मुभा दिली गेली होती ते स्वानव्य गमावून पुन्हा त्याच लाल बडीबाल्याशी गोळीने बोळण्याऐवजी भाणसासारखे धोलावे लागले हा मरणप्राय प्रसंग सीमाप्रान्तीय अधिराज्यावर होता. त्यामुळे त्यांनी निमराने बादशाहखानांच्या सुटकेला निरोध केला. पण गांधीजींनीही सीमाप्रान्न न सुटल्यास तडजोड होणे व टिकणे घटीत जाईल हे स्पष्ट केले या अडचणीच्या प्रसंगी सर फझली हुसैन याचा समजसपणाचा सडा आयर्निन याना मिळाला व तो उपयोगी पटला अने दिसते १९३१ जानेवारी- पेम्बारीच्या आपल्या कायरीमध्ये ते म्हणतात, “ खुदाई खिदमतगार चळवळ दहशतवादाची नाही किंवा अडगाण अगर रशियाप्रतिही नाही. हे अधिकाऱ्यांचे आतिथ निरुधार आहेत. ती चळवळ चाहण्याच्यामध्ये अनेक जमीनदार धर्मीक आहेत, ते मवाळ धोरणाचेच आहेत. पॅन इस्लामिझम किंवा इस्लामत या चळवळी आता मेलेल्या आहेत. ” (सर फझली हुसैन, पृ. १९७) हे उद्धृत बादशाहखानांना सोडण्याच्या सुमाराचे आहेत. त्यांना सत्ताच ही तडजोड घट्टून आणण्यास उपयोग झाला असला पाहिजे. प्रॉडियर प्रान्ताचे पर्यवर्तही

सर पक्ष्यां हुयेन गांता मेय्यात्ता टळ्ळेरा आहेच.

या तडजोडीनुसार त्यांची सुटका झाली व भोग्यने ते लाहोरला व तेथून पेशावरला दि. ११ मार्चला पोचले. त्यांची मिस्त्रणूक त्यांच्या लागला व यशाला साजेशी निघाली. पेशावरमध्ये अशी मिस्त्रणूक कधी निघालेली नव्हती. आगवामच्या सेनागून येणाऱ्या लोकांच्या गंगा लागलेल्या होत्या. शहरावर आनंदोत्सावाला मगते आलेले होते. स्म्यथर शेकडो कमानी-भोग्ये उभालेली होती. बादशाहखान, गुदाई-गिदमतगा व आझादी - यांच्या जयजयवागन मिस्त्रणूक सुरूच्या गतीने चालली होती. त्यांच्यावर उघडल्या जाणाऱ्या गुलदगुलांचा खूब स्फापर पडलेला होता, तर त्यांच्या सुगंधामुळे सरकारी कचेऱ्यांमधील अधिकार्यांचे अंतःकरण रुचन चालले होते. बादशाहखानांना अशा मिरवणुकी व त्यांच्या पादोपाट वाट चालत अरणाऱ्या परचवोंटच्या चिलखती भोग्या यांचा चांगलाच पन्चिय झालेला होता. त्यामुळे या सर्वांच्या वातावरणातून ते फक्त जनतंचे प्रेम ओळखीत व श्रवणार्जन होते. आपल्या नव्न सल्लासने ते त्या प्रेमाचे उत्तर देत होते.

गांधी-आयर्विल तडजोडीचे फसवे स्वरूप

मुलगी फळवून आणलेल्या रंगात सर्वे बारी जसा धांदलाने उरकल्या ज्ञानात त्याप्रमाणे गोलमेली परिपदेमध्ये गांधीजींना स्त्रेण्यासाठी आयर्विल व त्यांचे पाठीराखे सांगत प्रयत्न करत होते, तर त्या तडजोडीमुळे असतुष्ट असलेले गांधीजींचे सहकारी आपण अगदीच या ना त्या रूपाने घात करीत होते जवाहरलाल, वल्लभभाई यांना ही तडजोड पसंत नव्हतीच तशीच ती दानवनादी नापात होती सुमापकाने अन्यतः रष्ट तर त्याची नौजवान मघटना सुग धेडन रिद्ध होती या गरि बादव्यत वतव्यबुद्धीने व परिस्थिती ओळखून ती तडजोड कॉंग्रेस अधिवेशनात पास करून घेण्याचे अभिदिष्ट गांधीजींना करायचे होते आणि बगेवर याच बळी जेलसुवेत भाजूस सारून ठेलेल्या वळच्या पूर्व रात्री भगतसिंग-राजगुरु-दत्त यांना फाशी दिले गेले (२४ मार्च) गांधीजींची अपत्या होती या तरुणाची फाशी टळल दिव्जीतील याविपरीची बोलणी संपूनून ते वगचाच्या वाटला लागले होते वगचीस स्टेशनवर पाचतात तो केवळ काळ्या निशाणानीच नव्हे तर नाजवानाच्या हुन्दीने त्याचे स्वागत झाले सर्व दश दुसमय व शोकाकुल शालेंज होना वगचाच्या कॉंग्रेसनगरातील हे वातावरण निरक्षण व्यथा माननानी कुद झालेल होते

अव्यक्त सत्कार वल्लभभाई त्याच्या पाठोपाठ बादद्याह्मण व त्यांचे ५२ लालवडागाळ बड पादप वाजरीत राष्ट्रसभेच्या उध्दग मण्णात आले तेव्हा केवळ नावाने परिचित असलेल्या या पटाण प्रतिनिधीचे उल्फूत स्वागत प्रचंड खळ्या-या गज्जराने करण्यात आले थोल्यांच्या डोळ्यांपुढून पशवस्था गोळीबारचे, गधवाही पळटणीच्या बहादुर सनिकाच व ३१ मेला टांग्यातून जात असलेल्या गगासिंगांची दोन लहान अमके गोळ्या लागून पण्या

नगर शेनडो लोख छतीनर गोच्या घेण्यास घडावड पुरे झाले होते, त्या बातण्याचे चित्रक चालले असणार ! अग्न्यानिष्ठेचे व अर्जुन धेनूचे प्रतिनिधी म्हणून या पणन देशमर्तांचे दर्शन बॅंमिसजनांना प्रथम शेन होते त्यांच्याबरोबर २०० पठाण कारंईलेंदी आले होते या बेटनीन बादशाहखानांचे मागणी झाले गांधी-आयर्विन तडजोडीचा ठगर पाव झाला अमताच, पण भगतसिंगाचे वडील निशानसिंग व बादशाहखान या उभयताची उपस्थिती व त्यांनी गांधीजींच्या नेतृत्वाला गिरेला हार्दिक पाठिंबा, यांचे वजनही त्यात कमी नव्हते, बादशाहखानांचे हे झेप्यानी मारण त्यांनी त्यानंतर गांधीनन्वावर जी नितान्त निर्ण समावर्त्य निचे पोतर आहे ' माग व भारतीय यांचा परिचय व त्यांची मर्फी गांधीजींच्या मुळे आम्हांला झाली आहे ' असे अर्थपूर्ण वाक्य त्या मागणान आहे

फयजीहून बादशाहखान मुबईस दोन दिवसांमाघी आले गांधीपुगीन चक्रवर्तीच्या घाबरात मुबई ही राजकीय हालचालीच कळ झालेली होती दे स नसिन हे त्या कडी मबईचे लोखप्रिय नेते होते दि ५ एप्रिलला तीचे झालेल्या राष्ट्रीय मुसलमानांच्या परिवर्तन हजार राहण्याचाणी एर कर्यक्रम या भेगन होता त्याची ही मुबईची भेग बगपाइपच्या बाधायन त्यांनी कुरी त्रास मागात केलेल्या पदयानेमुळे मुबईकरांच्या पुक्कल दिवस स्मरणान राहिली होती आझाद मद्रासावर त्याचा जाहीर सत्ता व मारण झाले या सत्तागुण्या कडी पासी गेलेल्या राजगुरूची आहे स्व माझे राजगुरू व अपचभावनने त्यांना चिक्कन लाहोर-हून त्यांच्याबरोबर आलेला भगतसिंगांचा लोख माई कुल्लारसिंग याचाही गोख या नमत करण्यात आत्र माई राजगुरू व कुल्लार यांना ग्यामपीटावर पावताच सगोराच बनलल्या द्वियापडी कित्येकांना दु म्हातूचे रुदके आरुणे कटीण झाले येथील मागणांत, अग्न्याने पणणांचे सामर्थ्य कम वाढले यांचे बादशाहखानांनी विक्कन केळ तमेच आपण केवळ शिस्तीचे सनिक आशेत, अगे त्यांनी या विरु समेत मागितले समेत मागपुरे टवलटनली व चेंगसचेंगरी पत झाली बादशाहखानांनी पार्गांच्या सत्ताप्रगी छात्रणीस व बाधाय भेग दिली

पार्गांची-मुबईहून आपल्या प्रांतान पत पोचताच बादशाहखानांनी सीमाप्रदेशात राहणा पाव्यान दारे वाढण्यास प्राग्न केला गांधी-आयर्विन तडजोड त्यांना पमत नव्हती फलु मिळालेली हा संधी जनतेन प्रचार करण्यासाठी त्यांनी पुरेपुर वापरली त्यांच्याविरुद्ध प्रति गामी मुसलमानांनी चालवलेल्या प्रचाराला उत्तर दण्यासाठीही ही संधी चांगली होता

कगची बॅंमिसला जाण्यापुर्वीच बादशाहखानांनी मुबई खिदमतगार सक्कनत तण्यानी दारुल द्दाव असी पिनती केली ही क्कसनेपरांची सख्या एक लाख कण्याची इच्छा त्यांनी त्या वेळी व्यन केली अर्दिता व शिस्त यांच्या निष्ठेवर ते सतत मत देत, मत्कारी गम्माने

बेजार झालेल्या जनता त्यांचे नेतृत्व आनंदाने व आदराने स्वीकारण्यास उमुर होती या
 तीन चार महिन्यांत त्यांनी साधे सोई पात्रांसाठी घातले. ते रस्त्या दिशेदिशे जाईल
 आनंदाने शेत चालले होते. शेतात धोरेंदी गेले तरी धुधा पाणी प्रवास करीत ही पद-
 यात्रा म्हणजे भिन्ना-बोलीची ममाच असे. त्यांनी आफिडी व इतर स्वतःच मुलगांसारखे
 जमातींनाही या अहिंसापद्धतीत सामील होण्याची विनंती केली. त्यामुळे तर अधिकाऱ्यांचे
 धावे दहशतले होत्या. गांधी-आयर्विन तडजोडीची अविनाश्यांना पठाणांच्या वाग-आक्रमणा
 साऱ्याच सकट वागले. त्यांनी आपली दहशतीची शस्त्रे ग्यान केलेली नव्हतीच ! त्यांचा
 मारास वापर एक केला निरोधन (पिंकेिंग) करण्याचा जनतेचा ह्मण या तडजोडी
 प्रमाणे गमून देण्यात आला होता. त्यांचा धरून बादशाहानांनी पेशवारी येथे पिंकेिंग
 सुरू केले. त्यामुळे ज्या पेशवारीसमर्थीत सामाजिक व सामंजसिक हालचाल आपण विडून
 टाकली होती असे अधिकाऱ्यांना वागते होते त्या अविनाश्यांना तंथे पुन्हा चढाऊ चढवली
 सुरू झालेल्या पाहून धक्काच बसला. २४ एप्रिल व ३१ मे १९३० चे पेशवारीचे अत्याचार
 हे पित्याने पित्या दहशत बसवण्यास पुरे आहेत असे गोण्या अविनाश्यांना वागते होते,
 पण निर्भयता व त्यास यांमध्ये पत्ता माने हटणाऱ्या नव्हता आणि मृत्यू तयार अगणान्याला
 अहिंमामार्गाचे मजत सहज पणण्यासारखे आहे. त्यामुळे एक वर्षापूर्वी ज्या रस्त्यावर
 आपल्या रत्ताच्या चिळींसारख्या उडलेल्या होत्या त्या रस्त्याने पुन्हा खुर्चा विदमनगार व
 कांभ्रम स्वयंसेवक शिस्तीसारखा रांग करून फिर लागले. पेशवारीतील नरचिंतन पुन्हा
 पुरेले, दार-पिंकेिंग बगदासाठी एका केळी ९०० रुपयतेवर नोंदले गेले व एकाच
 वेळी तीनशे लोक ठिकठिकाणी निरोधन करीत राहिले. स्वामाविच लोकांचे धर्म वाढले
 अधिकाऱ्यां तितकेच बेचन होत गेले. याचा पणाम काय होईल हेही बादशाहाने जाणून
 होते. गुजरातमध्ये काळोशीच्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी पत मिळाल्यात, इतर अत्याचारांची
 चाकर्षी ब्रह्मी नगरे प्रयत्नात सगदार गरज होते, तर सीमा प्रांतात बादशाहाने लोकांच्या
 ह्या दारा वाचा फोडत व पिंकेिंगसारख्या सरक्षक चककळीला चालना देत होते. हे सर्व
 तडजोडीच्या अटीला धरूनच होते. या रस्तीनेच तडजोडी टाकून घोरत जाऊ नये
 म्हणून शास्त्री-सफर श्वास हातात धरून घातलेली कीत होते. गांधीजी व लॉर्ड आयर्विन
 हे कर्मालीच्या सयमाने वागत, तर हा करार हे एक ब्रिटिश सत्ता लोकांचे असे मानणाऱ्या
 पात्रांसारखे चर्चित व अत्युपायी—सत्तावादी नोकरवर्ग, अफली, पिंकेिंगे शोषात राहिले
 होत्या अशा वातावरणात गांधीजींची गोलमेजी बोर सफरकटपणे चालला लागली होता.
 कांभ्रमच्या गरजेनेच उणीव तर कणे एकाच वेळी गांधी-आयर्विन तडजोडीने साधला
 आमने अतर्गत मतभेद किती ताव जाहत हे दिस तेथे उघडे केले गेले. निवटलेले प्रतिनिधी

हे सम्मानित, मुसलमान, हिन्दू, सिद्धू ममा इत्यादि निगिगच्या सुगत बोलणार एवढेच नव्हे तर त्याच मतस्य कव्हाच होउ शकणार नाही असे पुंगी तसे जमवले गले होत मुख्य प्रधान मन्त्रानाउ हे मजूरपगचे नव्हे असा तर्क असल्याच फान दगवशाच्या हाती असताना त्यापसून सिद्धूधननिधन सन धोण मर मंग्युअल गेल्या यांच्या बाग हुकूर पल चांगीत नेता तेच तसे नाही विसर यत्त पय पय अशी अपत्या गांधीजीनी केली नव्हती. शुभ टक्क पयिदइन गांधीजीनी पय भारतात पोचण्यापूर्वीच त्यांना त्या लोकांचाइच्या तयारीन 'राजपुताना बाईवर वाजत गाजत चढायल हात त्याच लोकां येथे त्यांच्या बागचा तयारी करून टक्क गेली नाही कुठिल सननीतीचा हा एव विद्वक्षण असत त्या कर्तु आग अथवा हे सामर्थ्य कळत त्रिगिश गजनीतीच तेच असे मानण्याचे कारण नाही पहेल्या राउट टेक्नच्या अड्याच्या सावधान मी मन्मज्ज्या यांनी एव सम्मर्णीय धास्य च्छास्य होत ' दुसळी वग च सय चालला ' ही भा नी सयक्याची रीत असते पण मानतात अन्नीच दुसळी पातुतो व सय तुम्ही करता किती विद्वान सय त्यांनी एका धाव्यान ध्यान केले होत ! त्यात वाणाचा अविर रिक्ता होनी ह्मी कोणा कथी त्रिपन्ने तपाम नमगा !

पेशावर काँग्रेसमधील मतभेद

राउड टेबल बठरीस जाण्यापूरीच्या मुबईतील अ मा कॉंग्रेस समितीच्या मंडळीत सामा-
 प्रांताच्या कॉंग्रेस समितीचा प्रश्न बविला गेला होता मुबई खिदमतगार रासत्या कॉंग्रेसमध्ये
 समाविष्ट करणे व अफगाण-जिस्स या नावाने तेथील कॉंग्रेसचे कार्य चालवले जाण, या
 निर्णयाला पेशावरच्या कॉंग्रेस नेत्यांचा विरोध होता हा विरोध तान-चार मन्त्रिने शिजत
 होता यात बेपत्तिर हव्यादाव्यापेक्षा तो दृष्टिमेदाचा प्रश्न होता सदर लोकांच्या हातून
 तो फाम्मार उतमझाईच्या छेडवळ पटाणांकडे जावयाचा होता हीच एक मेछ त्यान होतीच,
 पण स्वतः बादशाहखानांच्या फारी करण्यांना मुबई खिदमतगाराचे, समाजमवच्या
 संपन्नेचे स्वरूप तसेच त्रिगव, अने वाटत होते त्यासाठी त्यांनी निर्भयतेन बादशाह
 खानानाही विरोध करण्याच धर्म दाखवले याचमुळे म प्रश्न शेवटी जॉल इडिया
 कॉंग्रेस समितीने नेमल्या उपममिनीपुढे आला या उपममिनीत डॉ अन्सारी, मन्देव
 देसाई ही मंडळी होती स्वतः गांधीजीही लक्ष घातून होणे अपेक्षेप्रमाणे बादशाहखानांच्या
 वानूचा निर्णय झाला प्राम्यिर कॉंग्रेस जिगी या नावाने तेथील प्रदेश कॉंग्रेस ममिताचे
 दमर उतमझाईस हालविले गेले कॉंग्रेस व मुबई खिदमतगार या दोन्ही सभ्यांच सचलन
 बादशाहखानांकडे मोपविण्यात आले जो प्रयत्न यश वगते त्याच्यावरच नेत्र जाण
 अपरिहार्यच अगने, ते जिताचेही अस्त बादशाहखानांच्या नेत्राला कोणाचा विरोध
 नव्हताच, त्यामाग धोडी सदर विद्रुद मारण अशी मावना होती त्याचप्रमाणे शागा
 कॉंग्रेस मन्नेची व नाव माव जिगी, व बाही कॉंग्रेसनेत्यांनाही पमत नव्हत रचन
 गदार वदममार् यांना हे माव नव्हत अग पुत्रिवान होणे बादशाहखानांच्या धोताग

विगंध कर्णार पशावरचे नवे आगारा नदशाह, हर्मम अवदुल जलाल, बेगिटर अहमदशाह, जिबोदेदी ही मालीदी बादशाहखानांच्या नेतृत्वाचे विगेधक नव्हते, पण त्या परिस्थितीत काम फणे मोर्षाचे धन यामागी, प्रादेशिक जिर्गा हे नाव घेण्यात पुढील विगेध दळत होता. बादशाहखानाचे धोरण विगेधनाच्या गळी उतरून नव्हते. पण गांधीजींना त दळत गेले म्हणून शब्दाळा विरुद्धाध्वनी कार्यगिरीकडे लक्ष देण्याच्या धोरणाला ते पार्श्वीक देत त्याचप्रमाणे येथेही घडले 'पण काँग्रेसमच नाव दळण्यात बादशाहखानांचा हनुकमनाच होता व त्याचे सर्व लक्ष अफगणिस्तानाकडे होते' असे मानणारे जातीय दृष्टीच फणी दामदार येथेच व ते तसे आजही अगदील त्यांमध्ये हिंदू व मसलमान दोघर्ष होते.

काँग्रेस सध्याचे प्रत्यक्ष नेतृत्व घेणारे बादशाहखानांचे काँग्रेसप्रभ कमीअधिक काळ अण येथेच होते ? एप्रिल १९३१ पासून त कामान दग झालेच होते त्या सगळीं मिन्यांत त्यांनी अधिकाऱ्यांना धाम पोडला होता. छेदपाट्यांतील अधिकाऱ्यां मर्यादांवा हान दळ लागले होते. जून मिन्यात काही मागान समावदी जाही करी होती. तडजोडच्या धोरणाशी मर्यादांचे हे वर्तन सर्व्वी प्रतिदुल होते. फणु अधिकाऱ्या वन्नाकडे अकाल वगिर्ना दत छान्नात तणांनी केलेल्या एका नायकान एका गोऱ्या उन्मत्त अधिकाऱ्याची बघिच दगळी केलेली होती. पण चामन दळुदी समितीनच्या सुनाला त्यान मोन्नात होते. या जागेपा छाली त्या नायकान काम केलेल्या कार्यकर्त्यांना तुम्हा दामविण्यात जाल. अला धिडछो पणानच छेदनात रायकल्यांदलचा अनादर कादत गेल. व लाल बडीवाल्यांची सग्या येज पुगत काळी छेदपाट्यांतील गरिबांचे दय हा बादशाहखानांच्या हृदयवेदनचा नित्याचा विषय आहे. प्रवासान त्यांना त्यांच्या मीगण दक्षिणेचे दर्शन होद. न्यामाविमच 'अलुळते प्रमाणेच सारा चा' जसा सग ते देत हा सगळी कसपाला करून होता, पण हा कसवीचा बेवायदा प्रचार आहे अशा तकापी अधिकाऱ्यांनी सुरू केऱ्या होया सप्रेम ते डिसेंबर हा चार मिन्यांचा काळ गांधीजी लडन येथे होते. त्या काळान गांधीआयर्विन तडजोड गाडून दवगवाची ही अधिकाऱ्याची काम्याने इकडे सिजत होतीच. समुजल होअ याच्या काही अर्थबोधक उद्गागवळून ही तडजोड लवकरच सपुगत येईल असे सूचक संदेश मंगदेवभाईंनी सरदार पटेल यांना लडनहन पाठवलेल होत. जवाहरलाल, सदाग व बादशाहखान ह सरदरचे टाव जोळमून व तनेच आपल्या हद्दाची पायमल्ली होत कामा नरे यावरल अउड जागळक होते. मणुन प्रांतात धनस्यांचे सागतदुर्बचे ठगव हजागच्या समानून होत होते. बागेलीला पुहा लव्याची दयागी सुरू आहे असे छेत्रीग रिपो येत छालीवर धावले जात बादशाहखानांचे कार्यक्रम उघड व अडड चालू होतच आणि ज्या लाड आयर्विनच्या धोणी व ममनगपणामुळे ही तडजोड क्षात्री व मिक्नी त्या आयर्विनच्या जगा लाई

विलिंग्डनसारखा साम्राज्यादी शमन आला ' गांधींमारल्या धूर्तशी बोल्णी कण्याच्या भानगर्भान पडता कामा नये त्याला दोन हात दूर ठेवावे ' या मनात विलिंग्डन याचे धोरण साठवलेले आहे. गांधीजी निसवरअसे मुर्दस परत पोचण्यापुढाच देशातील तुरुंग मार-
सून घेऊन ठेवण्याचे काम प्रातातील अधिकारी करीत होते त्या संधीचा फायदा घेऊन सीमा प्रातातील सरकारी हस्तक पुतंगी, बादशाहखानाच्या विस्तर प्रचारात लागले होते या प्रचारात खानयादुर-राययादुर हेच प्रमुख होते मुगलमानापेशा हिंदू हे त्यात अधिक पुढाकार घेत होते, वारण सत्कारी पाटण्यासच आपण तेथे निवास धरू शकू अशा सोव्या ममवृत्तीत ते ब्रिटिश अमदानीत वाढले होते आणि बरमर याच पणतलवनाचा फायदा घेऊन अधिकारी त्याचे धाड लावून देत असत " या प्रातात आपण हिंवा बादशाहखान यापशी एव कोणी तरी नादू शकले " असा तगादा प्रांटियरच्या कमिशनरनी आयविन याचेमागे लावला होता

येणाऱ्या बादली हवचा वाग बादशाहखानांना येत होताच नोव्हेंस मन्थ्यात त्यानी पेशवा येथे स्वपसेवकांच्या शिक्षणासाठी प्रचंड शिबिगी योजना घेई होती एकाद्या लहरी छावणाचे व्यापक व शिबिगीचे स्वरूप त्या छावणीला होते या सर्व बातावरणाला तोंड घेणे खानयाचे याचा विचार करण्यासाठी कमिशनरनेही दि. २२ डिसेंबला पेशावरला एक दरबार भगविला व त्याला खानबूनाही निमण दिले होते पण निल दडपशाही चालू ठरवणाऱ्या धोरणाचा पुरस्कार करणाऱ्या तांतुपु या होयवाची भाऊदा जेथे होणार तेथे कसाला जाये म्हणून खानयू तेथे हजर राहिले नाहीत

त्याच सुमारास प्रांटियर-प्रातिक जिम्माची-प्रदेश काँग्रेस समितीची बैठक २० डिसेंबला पेशावरला झाली या बैठकीत ब्रिटिश पंतप्रधानाच्या घोषणवर ती अयमाधानसारक असल्याचा शिक्षा मारता राग तसेच गांधी-आयविन तडजोड हा फारस ठरत आहे त्याचे विडमर सामा प्रदेशात निल चाललेले आहे तेव्हा हा फार सपराया अशा रितीनी काँग्रेसकय कारिणांक कळवण्याचा अधिकार बादशाहखानाना देण्यात आला त्या कामगिरीवर जाण्यासाठी व गांधीनाना मेण्यासाठी निघण्याचे त्यांनी ठरविले होते त्याचप्रमाण डॉक्टर खानसादेनाना प जवाहरलालजी यांनी प्रयागला गिममम घालविण्यासाठी निमण दिले होते पण पेशावरच्या लष्कर हुजूमगहानी या खान्याच नयांनी गिममम जलमये कराय असे ठरविले होत या दडपशाही धोरणास जबाबदारी केवळ सीमाप्राताचे कमिशनर हिंवा मयुत प्राताच वर्तन याच्यावर किंवा व्हाइसरॉयगदी टाकण यायाचे नव्हे ते धोरण साम्राज्यादी चर्चि-नृत्याचे होते व तेच देशाची पाळणी होईपर्यंत चालू होते येथे सत्तेवर कोणी अय तरी त्याची सूत्र साम्राज्याचा पाया दनीर गणू पाण्यात ब्रिटिश नते व लंकेनयारचे व्यापार याच्याच रानात असत

१९३२ मधील ठपगादी

गांधीजी राउड रेकड पण्डितेचे तूत वाजवून मुंबईक डिमेंडअहेर पोरोवले. त्यापूर्वी जवाहरलाल व बादशाहखान यांना पकडले होते. बादशाहखान गांधीजींना चाडोलीस मे महिन्यात मेवले त्या वेळी 'सरकार तुम्हाला पकडणार अशा बातम्या आहेत,' असे गांधीजी बोलले होते. बादशाहखान यांचे सारे कुटुंब यावेळी परड्या-परडीत गोरले होते. त्यापूर्वी २४ डिमेंडला नवा बटदुरुज सीमा प्रांताला लागू वेळ. त्या कायदाअन्वये त्यांना व त्यांच्या बगेवर शंकराचे कार्यरुगांना एकदम पकडण्यात आले. डॉ. खानसाहेब या केळकरांत प्रत्यक्ष राजकारणात नग्न. चळवळीतील जखमी लोकांना उपचार करण्यासाठी ते धावून जात तशी त्यांची राहणी-मैत्री इमज अधिपत्यासाठीच अधिक असे; पण हे दंडेल घोरण पाहून त्यांनी आपली नोकरी सोडून दिली होती. त्यांना त्यांच्या इमज मित्रांनीच आता राजकारणाची वीसा देण्याचे ठाविले होते. सरकाराी दरबाराला खानबटूंना आमंत्रण होते, तेव्हा ते जवाहरदार नागरिक ठले होते; पण त्यांनी निमंत्रण शहास्ताच ते बागी-बंडखोर, राजद्रोही ठले. २४ डिमेंडला सर्वांना उतमंशईल पकडले. डॉ. खानसाहेबांचे ज्येष्ठ पुत्र 'सादुशाखान' हे नुस्तेच पादेशचे शिक्षण पुरे करून आले होते व फ्रांसियर जिर्ग्याच्या सेक्रेटरीचे काम पाहत होते. त्यांचे दुसरे चिज्जीव ओबेदुल्लाखान या सर्वांना पकडले बादशाह-खानांना पकडणार हे उघड होते. त्यांच्या दोन बहिणी व भायजय-डॉ. खानसाहेबांची पत्नी फनी-यांना पकडले नाही; पण उपद्रव दिल्या. इतक पुढे, सक्थी असे अनेक लोक एकत्र पकडले गेले. डॉ. खानसाहेब आणि बादशाहखान व दोन सुपुत्र हे एकाच जागी पकडले. त्यांना एका स्वतंत्र गाडीत घातले व नैनिताल (संपुक्त प्रांत,) हजारीबाग, (बिहार,) वासी

व लधियाना (पजाब) अशा घरांगच्या टिकाणी टांगले आणि पुन्हा जेटमधील छत्राचे व बाहेर
 अयाचागुचे धेमान सुरू झाले. पेशावरला धप्परड सुरू करण्यापुर्वी इंग्रज गेलेल्या राहा
 तुकड्या चार्ग बाजूस आणून टाकल्या होत्या. तर्गम दि. २६ एर घोडाट येथे व दि. २९ एर
 पेशावरला धोडीपार दगळ झाली या दगळीत मुरलान टोळीवाल्यांचा भाग होता, आणि
 त्यानंतर पेशावर गेले गताधीन लालबडीवाल्यांची शिकार करण्यास मोरठे झाले. १९३० च्या
 विम्गाणी बाजागजवळील मीरान गोळीबागची चार्ता ऐकून जगाकून अनेक वृत्तपत्रकार
 पेशावरकडे धावले होते त्यापैकी एका अमेरिकन पत्रकाराने (Gunning the read
 shirts) लालबडीवाल्यांना गोळ्या घालण्याचा खेळ हा एर गोळ्या-मोजिन्यांचा करमणुकीचा
 व खेळाचा प्रस्न झालेला आहे, असे वर्णन केलेले होते. या खेळान रमण्याग गोरगाजिरे
 पुन्हा तयार झाले होते. तुरुंगातील यागशुर्वीवरल बऱ्याच तक्रारी झाल्यावर डॉ. खानसाहेब
 यांना इजागबाग येथे बादशाहखानाचे सांगाती राहून आणून टांगले ओबेदुल्लाखान (डॉ.
 खानसाहेबांचे दुसरे पुत्र) यांनी तुरुंगातील अयोग्य यागशुर्वीवरल पुन्हा अडतीस दिवस
 व दुसऱ्या रेषेग ७८ दिवस उपवास करून बडीशाच्यातील अनामोदी कायमाला सुरुग
 लावला होता, पण सत्ताधीसांचे गरड्य फाळेकमिष व भंगरी पट्ट न देणारे होते ओबे
 दुळांच्या ७८ दिवसांच्या उपवासामाच्या चार्ता ऐकताना त्यांच्या आयुष्याची चिंता जरी
 इतरांना बाग्न होती तितकीच चिंता डॉ. खानसाहेब व बादशाहखान यांना त्यामुळे नैपाच्या
 हंकारदल जनतेला वाटत होती, पण पटाणांच्या ताठर नांतीला साजेने बर्तन खानबट्टेचे
 होते दोबांनीरी सरकारकडे काही पत्रव्यवहार अगर जिनतीअर्ब केले नादीत चिंता ओबेदुल्लाच्या
 प्रवृत्तिमानावरल कधी चार्ता चीन्शी केली नादी सरवार आपण होउन काही मात्तिती
 पुत्रिण्यावनक्या माथुसरीच्या मर्यादन रुढिलेले नव्हतेच ! आता ओबेदुल्ला जगणे अगममर्नीय
 अने वाग्यावर त्यांच्या वडील व शुल्दयांनी त्यांच्या शाराची निम्बा निरुप करी कगरी यावरल
 तेवढे गरजाला करविले, पण त्यापुर्वीच ओबेदुळांच्या मागण्या मान्य होऊन त्यांनी उपवास
 सोडला होता जेटमधील छत्राचे प्रस्न सीमा प्रातात सर्वान अधिक व अमानुषतेचे झाले
 पेशावर जेटमधे दि. २९ जानेवारीला दोन गोळ्या पलट्यांचे लोफ रजसंय केपांचे विमागात
 घुमले व तेथे दोन ताम माग्याट केली तेथील नेर्यात्रचे शुलाम मुहमद लोदखोद, मालार
 नवाजखान, भुतिजाखान, अत्रदुल गभूखान, पीरगाहिन शाह आदि प्रमुख होते पहिल्या
 दिवशीच, अमीर मुहमदखान पीर मद्राखाह, शुलाम मुहमद लोदखोद बगरे मर्ने लेमना
 तीस-तीस पटक्याची सजा दिली होती तीन महिनेपर्यंत त्यांच्या शरीरापरील धाव मापळळले
 नव्हत उतमशाई येथील अन्याचार अर्बच मानमतेला कट्टर टावणारे होते सर्व गावाला
 सशय मेनिसानी धेग घालून लोकांना मात्तीट केली बादशाहखान, गांधीजी यांना शिष्या

दणे, त्याची निंदा करण्यास लोकांना सांगण, घाणगडे शब्द न उच्चारल्यास बहुकीच्या दम्यात टोपे टाकाव, नव करून घट्टाडून काढा घोंबण घाण पाण्याच्या टंक्यात लोटून द्या असे अमानुषपणाचे प्रचार करणे शब्दवाच्यनी मिटून अमहात्म्य जतनेवर करू पात्रम कमिण्याच्या इमाती व कार्यकर्त्यांची उर्मा पिकू जाऊन, अशा एका ना टोण हजरि प्रचारांनी लोकांचा अंत पाहिला पण एकेका बादशाहानांच्या कृत्याचा तसे बग रथातून या मंत्र वाचपी अन्धचारांना कमाळीच्या शांततन त्यांनी तोंड दिले

या भयनशीलतन म्याडपणा नवता गोंधीजींना पाहिजे असलली वीरची अहिंसा येथे प्रचारीला जाली अन्यथा पत्राण हा अपमान सत्तन करून जवू शकत नाही काही कार्यकर्त्यांचा इतरांनी दड मल्ल मिवा मृत्युसाय्येरील आहवापान मेण्यासाठी पेंगेलवर झुका करवली जसा बागी प्रमर्ग त्या कार्यकर्त्यांनी आमच्या केंद्र त्यांना तो अपमान सत्तन झाला नाही अशा उदाहरणे या काळत घाली असा स्वामिमांनी कायकरांनी इतके अमानुष छळ निमृपण सद्न केले ते कवळ नव्या तत्त्वज्ञानाची—अहिंसेची—त्यांनी आपण घेतली होती म्हणून बादशाहानाना वचन दिले होते त्या वचनात त नासल हाच सांग चमत्कार होता

गरीब चळवळी व त्यांग घेयरादी तरुणांनी वगळा व त्यांचा प्रायश्च उचळण्याचा बीजा सारवागी वस्तव व होयवा यांचेवर पत्राण हा सवय अनुभव आहे १९३० व १९३२ च्या गोलमन पण्डित सीस प्रोताप्या गजबरी एकाच प्रथ ध्येयग वरवण गरा व हा प्रान्त गार्नगचा फेला गला व त्याग माट्यूचेसरोई सुधाणा लवू वरण्यात आल्या यादमार तसे लोकांनिष्ठ मनी घनल गले त्या काळतील बरे जमीनदार साहसनाथ सर अब्दुल कयूम यांवरुड संग्रामाजिण्या मसलमानांचे नवने होते त्यांना मुसलमानात पागे अमिय होण पत्राणारे नवने तहा त सभ्य त्या तजोवृचीचा सभ्य सारमा ग देत अमत द्विदल लोकशाही पद्धत या प्रतात यशस्वी करून दाखविण्याची हा जवावगरी लाण्यात होती त्यामुळे १९३२-३३ च्या गन्वाधरी चळवळीचा जोर आत्मत्यावर कामेर व खुदाद-खिदमतदार सभ्यत्वगल बघने दिली करण्यासबधी काढा सूचना टाकव तीर्थ कायदमडळत आणल गले पण आप्रगाची व लाजिवाणी गोष्ट नी बी पौनिकल सानाण्या समजावणीतुगा विधिमन्त्राती हिंदू प्रतिनिधानी याम विरोध केल्या खानवतूर खण्ड न मगता राजवदी म्हणून तुलगात टाकले गले होत त्यांच्यावर काहीच युग शर्बात कला गला नहता त्यांनी शांततेच्या मार्गाने देशाची किती मोठी सेवा केली होती हे जगजागीर होते तमेच खुद पेतावर शत्रु पोलिस आण लष्कर यांनी युगांच्या लुगांसाठी खाली करून दिले अगता खुदाद खिदमतगानीच हिंदू

मित्रा व मुर्गीच गावात केलेले होणे कोडाग, टेंगमहादखान येथील हिंदूमुसलमान
 दंगलीच्या वेळीही या एका वर्जिताच्यानीच त्यांना गावण्या केले होते हे त्यांना माहीत
 नव्हते त्या हिंदू आमदारांनी एखाद्या व त्यांच्यानीच सध्या यांच्यातील बंधन टिपी
 करण्याविद्द मने घातले व त्यामुळे “ शांतता व स्वाग्याला धोदा पोदाचल ” या
 गवारी भोणाचा पुतरार येगा, यापेक्षा टाळासुद्ध खय जगू शकते ? या घनता
 प्रभास पाडणाग जगाटलाज्जीच्या रागाचा भिम्मा या वेळी घ्यानात जाल्यासालून गडात
 नाही मीमात्रानाताती मनीये आमदार पोमिक्कल रागाच्या टापागा बर्दी पडल
 अगनील, पण त्या भोणाचा गवसमेच एक चिणीगडी पुरस्कार व प्रचार करीत राहिल
 ते गातून जगाटलाज्जीना अखत मिवाद वाटला ते म्हणतात, “ हिंदू क्रिया मुस्लिम,
 कोणाच जातिगार्वाचा मी बधी पचपान मानलण नाही पण एका घनेमुळे हिंदूगमम
 बदल माझ्या मनान पडवण्या निर्माण झालला आहं हिंदूमहासमेच्या एका चिणिगडीनी
 राखवनीगार्वावर्गल नियमने मागे न घेण्याच्या गवारी भोणाचा पामिक्कल दिला आहं
 त्याबद्दल रागासची पाठ भोपायली आहे जानीय रडी इतक्या अनिदेखला जाऊ शकत
 असे गल वाटले नव्हते. महासमेचे प्रसुत नवे तरी या भोणाचा इतकर करनील असे
 वाटले होते पण तसे वांगे पुढेनेदि अद्याप केले नाही ” या घनेचा नेदरच्या
 मनारा इतरा परिणाम झाला होता की त्या अखय मन स्थितीत त्याचा टोड्य लागला
 दुपाची होप, त्यान त्यांना स्वप्न पडले “ अबदुल रागाटानावर चांगी बाजूना ह
 चढविले जान होते व त्यांच्या सरझणार्थ मी लयन होतो मी आगा झाले तो अगदी
 घडून गेले मन अगदी विरगण झालेले होते माझी उशी माझ्या आमरांनी भिन्नेली
 होती जोगेणी मावनाचा इतरा पण माझ्यावर बधी पडत नसे ” नेदरच्या
 या उद्गारावरून हिंदूमहासमेच्या आमदातरा व त्याजिराच्या भोणाचा परिणाम त्याच्या
 मनावर किती झाला होता हे उघड आहे, पण नेदर स्वप्राधीन असनानाच गटशाह्यानाच्या
 साठी प्रत्यक्ष धारले—रटले अठग बरे त्यांच्याकडेच सर्वश्रेष्ठ सत्तास्यान जाल्यानगडी,
 ते त्यांच्यासाठी घाडीही करू शकते नाहीत पणितर्जीच्या या स्वप्राजे त्यांच्यावर टीका करून
 टेंगला आ’ अयायाने व कवहा केवहा अत्याचाराच्या दहशतीने रायमत्ता टिगू पाहणाच्या
 परवरा रायनत्यांचे हिंदूअल्पसंख्याकरी कम इस्तक होतात हे पाहिल्यावर तोच डार मुस्लाम
 धनिक अगर सधिसातू नेते हिंदू बहुसंख्येच्या प्राणात खेळले असल्यास आश्चर्य का वागव ?
 यात धर्माचा अगत जातीक्याणाचा कोटोच सवध अउत नाही तो सधिसातू नेतृत्वाचा
 प्रसार असतो सासा प्राणातील जनतेचे हिंदू व मुसलमान प्रतिनिधी पुढाच जेळमधे त्या
 कवी खितपत पडलेले होते हातात हात घालून बहुकीच्या गोळ्या खात होते आणि मुस्लिम

बहुमन्येच्या देशमेवसांवर गोळ्या घालण्याचा हुकूम मोडणारी फल्लणारी शिंदीची होना हेही
 स्त्रात घेण्यासारखे आहे, पण हा सारा विवेक सद्या व स्वार्थ यांनी आंधळे बनलेल्या
 लोकांना असत नाही ते घमाच्या व जमातीच्या नावाच्या अगळे टाक घेतून राहतात व
 त्याला काय करण्यात आम्हांपेकमे बरी पद्धत व मात्या समाजाची त्यात आहुतीच पडते

जमनालालजींच्या कुजऱ्यात

बारा गमन । बाण सुक्ति
 शुभमगिरिची । जीवनव्याप्ति ॥
 चलान लाठी । चलाव गोली ।
 नको शुभानी । मात ही मल्ली ॥

बादशहपानांपासल्या कर्मयोगी पुरुषांची जीवनव्याप्ती तुरुंगाच्या परिघातच असे आणि हे त्यांच्या बाबतीत या दृष्टीपर्यंत सत्य ठरले आहे. प्रागतिव व सुधारलेल्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या मानवसमाजाला हा केवळ बळव आहे ? दि. २४ डिसेंबर १९३१ ला त्यांना पकडून हजारीबाग (बिहार) तुरुंगात नेऊन दारुले. त्यांची ही शिक्षा स्थानबद्धतेची व विनम्रदनीची होती. त्यांच्या मुक्ततेची मागणी सर्वच पक्षीयांनी-मुस्लिम लीगनेही-केली होती. गांधीजींनी पत्रप्रधान मॅकडोनाल्ड यांनी दिलेल्या जातीय निवाड्याविरुद्ध पोलंडा तुरुंगात प्राणांतिक उन्मेषण केले त्यानून, हरिजनचळवळ निर्माण झाली व सत्याग्रहाचा कार्यक्रम तद्द्वारे केला होता. पॅमिसच्या नेत्यांमध्येही त्यामुळे पायभूट व मतभेद सुरू झाले होते. गांधीजींनी तुरुंगातूनच हरिजन चळवळीवर सर्व शक्ती केंद्रित केल्याप्रमाणे नेहरू-सुभाषचंद्रब नव्हते तर बटभमाई-राजेंद्रबाबू यांच्यासारख्या निकटवर्तीयामध्येही अनमाधान होते. पॅमिसचे अधिवेशन बुधवार होण्याचे ठरले होते. अद्य परिस्थितीत खासबहूना २७ ऑगस्ट १९२४ ला मुंबय करण्यात आले आणि त्याच दिवशी सीमाप्रांत, पंजाब, पुन प्रदेश वगैरे प्रांतांत त्यांनी “ प्रवेश करू नये, वास्तव्य करू नये शिक्षा घातू नये ” अशा आज्ञांचे हुकूम त्या त्या प्रांतांच्या तर्फे त्यांच्यावर बजावण्यात आले. त्यामुळे सर्व पाजूनी

बौद्ध्यान्तर "बुद्ध विदाउट ए बिदा" या प्रसंगात रॉटर्सने स्वतः बदल झड्या-
माखी बादशाहखानाची मिती झालेली होती कोणत्या प्रांतात जाता येईल याचीही त्यांना
नीट कल्पना येणे कठीण होते कारण तिकडे जाण्यास निघाले तिकडील प्रांताचे प्रवेशप्रति
बधाचे हुकूम निघावयाचे पण मुबई प्रांताने "अशा प्रकरणात प्रतिबंधक हुकूम काढण्याचे
आपल्यास प्रयोजन दिसत नाही" अशा आशयाचे उत्तर दिले होते यामागेही काही हेतू
असेल गोर्धाजींनी स्वतः हार्जिनचळवळीमध्ये गुंतवून घेतलेले होणेच, तेव्हा त्यांच्या
प्रांतातच बादशाहखानांना वावरू देणे दहापणाचे असा दूरवरचा विचार दिशेमागील
केला नसेल असे मानण्याचे कारण नाही त्यांच्यातील प्रवेशावर्धने हे हुकूम गोर्धाजी व
त्यांचे वर्णातील यजमान व पाचवे पुत्र याने केलेले सेठ जमनालाल बजाज यांना पळवली
होतीच त्यांनी बादशाहखानांना लागलीच ताले वर्णाय येण्यास विनंती केली

हजारीबाग तुरुंगातून सुटल्यापासून पुढा असंकर ७ हा त्यांना पडले, तोपर्यंतच्या
तीन महिने दहा दिवसांच्या धाव्याची माहिती स्वतः बादशाहखानांनाच आपल्या "पसून"
मासिकान नक्का प्रसिद्ध केली आहे "हजारीबाग जेलमधून आम्ही बगु सुटलो तेव्हा ती एक
विचित्र प्रकाची सुट्या होती पण जेलमधून सोडले गेले होते आमच्या प्रांतात किंवा
पजावान प्रवेश करण्यास प्रतिबंध केल्या गेला होता आमच्या मुलतेबद्दल देशाच्या कोणा
कोप्यातून अभिनंदनाची पत्रे येऊ लागली आम्ही हजारीबाग सोडल्यापुढीं सेठ जमनालाल
बजाज यांची तार पोहोचली, त्यावेळेस आपण आपल्या प्रांतात जाऊ शकत नाही, इच्छून
वर्णास याव, येथेच रहावे" गोर्धाजीही तेथेच होते, शिवाय या आमरणशिखरय देशातील
जय कोणा हिंदू अगर मुसलमानांतच बालावणे मिळलेले नव्हते म्हणून त्यांनी वर्णास
जाण्याचे टाकले, पण इतक्यात या अवदुल्लाही आले व त्यांच्या आमहासुले पाटण्यास प्रयत्न
केले पाट्या स्टेशनवर आमचे जुने जेलसाथी रुज्जुबाजू व इतर महासुमाव आलेले होते तेथे
रात्री एक मोठी जाहीर सभा झाली सभाध्यक्ष काननाला गेलो, तेथे गरीबांच्या एका समेत
भाग घेतल्या नंतर शांतिनिश्चेतनाला पोहोचले तेथे वनियज टागोर व महाविद्यालयातील
शाखापक यांच्या गारीमेटी घेतल्या महाविद्यालय व त्यातील विद्यार्थी पाहिले रात्र अवदुल
गनीकडे घाटविली सभाध्यक्ष पाटण्याकडे खाना झाले तेथून प्रयाण व पुढे वर्णास
पोचले गोर्धाजींना गेलो थोड्या दिवसांनी अ मा कॉमिस कार्यावलीची बैठक झाली
त्या बळी मा आशादानी सांगितले की सर्वच बगालच्या मुसलमानांची व विशेषत
कलसच्यातील पेशावरी व्यापाऱ्यांची मी तिकडे यावे अशी इच्छा आहे मी या निमवणाच
स्वीकार केला, पणु बापूना ते माग नव्हते सरकार पुन्हा पकडील असे त्यांना तेव्हाच
वाले होते, पणु मातानाच्या आमहासुल त्यांनी ममती दिली आम्ही कलसच्यात निघालो

जमनालालजींच्या दुजऱ्यात

कारा गमन । कारा मुक्ति
 गुलामगिरिची । जीवनव्याप्ति ॥
 चलाव लाठी । चलाव गोली ।
 नये गुलामी । मात ही मली ॥

बादशाहखानासारख्या कर्मयोगी पुरुषांची जीवनव्याप्ती तुरुंगाच्या परिघातच अमे आणि हे त्यांच्या बाबतीत या क्षणापर्यंत सत्य ठरले आहे प्रागतिक व सुधारलेला म्हणून समजल्या जाणाऱ्या मानवसमाजाला हा केवढा चटक आहे ? दि. २४ डिसेंबर १९३१ ला त्यांना पकडून हजारीबाग (बिहार) तुरुंगात नेऊन ठाकले त्यांची ही शिक्षा स्थानबद्धतेची व विनमुदतीची होती त्यांच्या मुक्ततेची मागणी सर्वच पक्षीयानी-मुस्लिम लीगनेत्री-फेली होती गांधीजींनी पंतप्रधान मॅकडोनाल्ड यांनी दिलेल्या जातीय निवाड्याविरुद्ध येरवडा तुरुंगात प्राणातिथ उपोषण केले त्यातून, हरिजनचळवळ निर्माण झाली व सयाग्रहाचा कार्यक्रम तद्दुरूब केला होता काँग्रेसच्या नेत्यांमध्येही त्यामुळे पाटाफूट व मतभेद सुरू झाले होते गांधीजींनी तुरुंगानूनच हरिजन चळवळीवर सर्व जाती केंद्रित केल्याबद्दल नेहरू-सुभाषचंद्रच नव्हेत तर पट्टभमाई-राजद्रबाबू यांच्यासारख्या निकटवर्तीयामध्येही अयमाधान होते. काँग्रेसचे अधिवेशन सुर्वररा होण्याचे ठरले होते अशा परिस्थितीत खानबुधना २७ ऑगस्ट १९३४ ला मुक्त करण्यात आले आणि त्याच दिवशी सीमाप्रांत, पंजाब, मुल प्रदेश वगैरे प्रांतांत त्यांनी “ प्रवक्त करू नये, वास्तव्य करू नये जिवा धावू नये ” अशा आज्ञांचे दुरम त्या त्या प्रांताच्या तर्फ त्यांच्यावर बजावण्यात आले त्यामुळे सर्व बाजूनी

दोन्यांनतर “ वडें विद्याउ ए हिमा ” या प्रकणात टोंटस्थाने स्वतः बसल म्हण्य़ा सांग्ही बंदशाह्यानांची स्थिती झाल्ल्य़ी होती कोणत्या प्रांतात जाता येईल याचीही त्यांना नीट कल्पना येणे कठीण होते कारण जिकडे जाण्यास निघाला तिकडील प्रांताचे प्रवेशप्रति बंधाचे हुकूम निघावयाचे पण मुसलमान प्रांताने “ अद्या प्रभारचा प्रतिबंध हुकूम कडण्याचे आपल्यास प्रयोजन दिसत नाही ” असा आशयाचे उत्तर दिले होते यामागेही वादी हेतू असल गांधीजींनी स्वतः स हजिनचळवळीमध्ये शुनून धनल्ले होवच, तेव्हा त्यांच्या प्रांतानच बादशाह्यानांना बाबूर देश शरणपणाच असा दखतरचा विषय दिजीकरांनी केव्हा नमूद असे मानण्याचे कारण नाही त्यांच्यावरील प्रवेशबंदीच ह हुकूम गांधीजी व त्यांचे वध्यानील यजमान व पाचवे पुर मानल गेल्ले सेठ जमनालाल बजाज यांना कळली गेलीच त्यांनी बादशाह्यानांना राहलीच तारेने वर्ध्यास येण्यास विनंती केली

हजारीबाग तुळगावून सूर्यापामून पुढा डिसेंबर ७ ला त्यांना पकडले तोपर्यंतच्या तीन महिन दहा दिवसांच्या काळाची माहिती स्वतः बादशाह्यानांनीच आपल्या “ पस्तून ” मासिकान नंतर प्रसिद्ध केली आहे “ हजारीबाग जेलमून आम्ही बंधू सुट्य़ी तेव्हा ती एक विचित्र प्रसाराची सूर्या होती फक्त जेलमून सोडले गेल्य़ी होतो आमच्या प्रांतात शिवा पजाबान प्रवेश करण्यास प्रतिबंध केला गला होता आमच्या मुनतेबसल देशाच्या सीमा आपल्यातून अमिनदनाची पत्र येऊ लागली आम्ही हजारीबाग सोडण्यातूनही सेठ जमनालाल बजाज यांची तार पोहोचली त्यामधे आपण आपल्या प्रांतात जाऊ शकत नाही, म्हणून बघ्यास याव येथेच रहाव ’ गांधीजीही तथेच होते शिवाय या आमत्राशिवाय देशातील अन्य कोणा हिंदू अगर मुसलमानांतों बालाबणे मिळलेल नव्हते म्हणून त्यांनी वर्ध्यास जाण्याचे ठरवले पण इतक्यात या अब्दुलबागी आगे व त्यांच्या आमत्रासुळे पाटण्यास प्रथम गंगे पाण्या स्टेशनवर आमचे खने जेलखाशी राजदबाज व इतर महानुमात्र आलेले होते तेथे रात्री एक मोठी जाहीर सभा झाली सक्ती कयानाला गले तेथे गरीबांच्या एक समेत भाग घेतला नंतर शांतिनिकेतनला पोहोचलो तेथे कविग्रज दागोर व महाविद्यालयातील प्राध्यापक यांच्या गाठीमेठी धतल्या महाविद्यालय व त्यातील विद्यार्थी पात्रिले रात्र अबदुल गनीकडे धाडविली सक्ती पाटण्याकडे रवाना झाले तेपून प्रयाण व पुढे बघ्यास पोचलो गांधीजींना मेटली घोळा दिवसांनी अ आ काग्रेम कायकरिणीची बैठक झाली त्या बगी मी आझादानी सांगितले की सर्वच बंगालच्या मुसलमानांची व विजेबत करकत्यानी पेशवरी व्यापार्यांची मी तिकडे यावे अशी इच्छा आहे मी या निमंत्रणाच स्वीकार करण पणु बागूना ते माय नव्हते सारवार पुन्हा पकडील असे त्यांना तेव्हाच वागे गेले फक्त मौलानाच्या आमत्रासुळे यांनी समती दिली आम्ही कलकत्त्याला निघाले

कलकत्ता स्टेशनवर स्वागतासाठी खूप मोठा जनसमुदाय हजर होता. आम्हांला अत्यंत आदर सन्मानाने कलकत्त्यास गेले गेले. कलकत्ता महानगरपालिकेने मानपत्र देण्यात आले. काही दिवस तेथील पटाण माईच्याकडेही राहिले.

“बंगालमधील मुसलमानांना भेगवे अशी माझी इच्छा होती. काही जाहीर समानुनदी तसे बोललो, पण कलकत्त्यामधील (शहरातील) मुसलमानांच्या मनात मला या कामी साहाय्यक होण्याची इच्छा असल्याचे दिसून आले नाही. माझा निर्णय पक्का होता. मेकल-चंद्र घोष नावाचे एका कॉंग्रेसचे कार्यकर्ते आहोत. मला साहाय्य करण्यास ते तयार झाले. बंगालच्या एका भागात मी माझ्या मित्रांसह गेलो. डॉ. खानसाहेब आगामी असेंब्लीच्या निवडणुकीसंबंधीचे काही कागदपत्र तयार करण्यासाठी कलकत्त्यासच राहिले. त्या भागातील परिस्थिती मी पाहिली. तेथील राज्याच लोकांची स्थिती बरी नव्हती, परंतु मुसलमानांची स्थिती अधिक खराब होती. त्या भागात मी काही दिवस घालविले. मुबईला परत लवकर जावयाचे हेतू म्हणून बंगालचा हा दौरा आटोपला. बंगालच्या हून वर्षा व वर्षांइतक्या सुपरंत पोहोचलो. बंगालमधील मुसलमानांची जी शोचनीय परिस्थिती पाहिली होती तिचा माझ्या अंतःकरणावर व जोड्यावर खूप परिणाम झालेला होता. त्या लोकांची सेवा करायची असा माझा विचार होता. गांधीजींशीही मी याविषयी बोललो होतो. त्यांची अनुमति होती व या कामी मला मदत करण्याचे वचनही त्यांनी दिले होते.

“ज्या बंगाली मुसलमानांची परिस्थिती मी थोडीशी पाहिली होती त्यांच्याकडे व सर्वत्र गरीब बंगाली जनतेकडे माझे त्या दिवसांत लक्ष लागलेले होते. त्यामुळे दि. ७ डिसेंबर १९३४ ला बंगालच्या जाण्याचे ठरविले होते. आमच्या हातचालीवर सरमनेदी सक्त नजर ठेविऊन होती. त्यांना आमचा राग, नाराजी सहन होत नव्हती, बंगालमधील हिंदूंच्या जागृतीमुळे सरकासला अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले होते आणि जेव्हा त्यांना कळले की मी बंगालमध्ये जाणार आहे व काही झाले तरी मी परतून होणार नाही तेव्हा यांनी मला दि. ७ डिसेंबरलाच घण्याटा पकडले व मुबईला खाना केले. माझा इरादा एवढाच होता की माझ्या अंतःकरणात दुःखपीडित बंगाली बांधवांसदल सहानुभूती होती, त्यांच्यासदल माझ्या अंतःकरणात स्नेह व मेयाभाव निर्माण झाला होता. म्हणून माझ्यावर राजद्रोहाचा आरोप ठेवला गेला व खटला सुरू केला.” (मुबई प्रॅजिकल)

हजारीबाग तुरुंगानून सुटल्यापासून मुबईच्या प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेटच्या कार्यालय तुरुंगान पोरोचेपर्यंतच्या वाटातील महत्वाच्या घटनांचा हा गमिक अहवाल आहे तो स्वतः बादशाह खानांच्या लेखणीनून उतरलेला आहे. याही पत्रांनी तो खऱ्यात घेण्यायोग्य आहे. त्यांच्या लेखनशैलीचा साधेपणा, त्यातील स्पष्टता व जिद्दाव्य सहज प्तानात येण्यायोग्य आहे.

बादशाहखानांच्या सेवेचा प्रभाव खासा प्रदेशातीलच नव्हे हा स्वतः यागिस्तानमधील जमनीवरून मिती पडलेला होता हे राज्यकर्त्यांना याऊन होणे तेव्हा बंगालमध्ये तो प्रयोग त्यांनी करू दिला नसता हे उघडच आहे, पणु बादशाहखानांनी बंगालच्या ऐजजी बिहार मित्रा अँग्लोमार्गडे जाण्याचे टाकिले अमते तरीही सरकारने तेच केले अमते ते कुठे जाणार याचा महत्त्व नव्हते, ते काय बोलणार व काय करणार हे इतरांना नमले तरी सरकारला याऊन होते म्हणून जमादाराकच मरणाचीही ताहिष ठगरी त्याचप्रमाणे तुर्क दुस्मतेचे वेळीच दुसऱ्या तुर्कगचीही तयारी झालेलीच होती बादशाहखानांवर हा फायदा का याचे उत्तरी कठीन नाही इतक्या शुद्ध गट्टूवादाचा मुस्लिमनेना मोस्व्य ठेवणे सरकारला जड गेले अमते नव्या राजरीय सुधारणा त्यांना लवकरच पुढे आणावयाच्या होत्या पुढीक पण बादशाहाने मुस्लिम नेत्रच त्यांना बादशाह्याचे होते अशा वेळी बादशाहानांमारस्यांना मोस्व्ये कसे गुड दिले जाईल ? हा वेळीच तर्क नाही ! तुर्कगानून सुल्यावर बादशाह खानाच्या हाताखाली सुरू होणाव हिंदुस्थान सरकारने प्रांनांना सूचना देऊन ठेवल्या होत्या दि २० सप्टेंबर्ला मुबर्कच्या गृहस्थाच्याचे चिटणीस मॅकगवळ यांनी मिहाधिकार्यांना लिहिल्या सूचनात त्यांचा हद्द स्पष्ट केलेल्या आहे खानबू भिक्तीवर आहेत, त्यांची मागा फळजीपूर्वक नोंदली गेली पात्रिजेत, असे सांगताना सदा पत्रात झाले आहे "Have their speeches carefully reported with a view to their prosecution, should they bring themselves within the mischief of the law " याचा भाव व अर्थ दोही अगदी स्पष्ट आहेत. त्यांना बाहेर ठेवू नये हा सरकारचा निर्णय त्याच वेळी झाला होता हे उघड आहे

गांधीजींनी दांडीयात्रेसाठी निघताना साक्षमती-आश्रमाचा निरोप घेतला होता पण कसे जने कार्यकर्त्यांनी अतिश्रांत कार्य करून हा आश्रम उभा झाला होता शेकडो कार्यकर्ते तसे दशगेवचे घडे घेत होते सगूंना सामाजिक जातीचे विधायक प्रयोग तेथे चाललेले होते जगाच्या निम्नगिऱ्या मार्गानून पक्कत, समाजमेवर, तत्त्वचचे त्या आश्रमात येऊन जडिसामज जातीचे दर्शन घेऊन जात विश्वमितीच्या त्या निर्मितीवर पाणी सोडण्याचा निर्णय गांधीजींनी क्षणाधान घेतला होता दगड-भातीच्या सस्यांना चिन्टून राहणारी माणमे त्या दांडीमार्गावरूनच जड विद्या मृत झालेली असतात म्हणून सग्यांच्या मालकीमादी, तेथील सतेसागी लोकांची धम्पड चालते सर्वगणभक्तियाणी पम्पसपरिजातकाचार्यांच्या मपेही पिढ्यान पिढ्या वारसा हक्काचे झाले चालतात गांधीजी कार्यामादी मस्या उभ्या करत व नितर्याच लंलेने कार्यामादी त्यांची आहुती देत

" स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच आता येथे निवास " असे उद्गार काढून गांधीजी साक्षमती

आधमानून दोन्हीवांगेर मिश्र झाले होते १९३४ मध्ये चक्रवर्तीला हंगिन कायाचे वस्त्रण देऊन ते सतत देशभर फिरत राहिले त्या बऱ्या वर्गाचे सान्ध्यस्त लक्ष्मीपुत्र जमना लालजी बजाज यांनी त्यांना-गांधीजींना-त्यांच्याच मानल्या गेल्या वर्गास येऊन तेथे कार्यकेंद्र केले जाव अशी निती केली जमनालालजींनी गांधींना आपल बर्डील मान ३ होणे इतकेच नव्हे तर गांधीजींनी जमनालालजींना आपडे पाचन पुत्र मानण्यास बांधले गले होते, आणि हा माग अलाधिक नैतृत्वनिष्ठता सादा उभयतांमध्ये प्रेमाचे-स्नेही वगैरे-मंदार होऊन पक्क झालेला होता त्यामुळे बादशाहखानांनाही त्यांनी तिकडेच बोलवले व हद्दी साकळ होते या दोही गांधींच्या मनात कोठे तरी एका राहण असे मनोमनी वाटत होते आणि ही त्यांची इच्छा सरसावने अशा रीतीने राहिल केली होती बादशाहखान १९१८ व २१ मध्ये मल्याळमी सागाने तुरुंगात गेले होते व गांधीजींचा सत्याग्रही मार्ग त्यांनी मनो मनी स्वीकारला होता १९३० ३१ च्या सत्याग्रहात ते नेते बनले होते व गांधीजींस त्यांचा प्रत्यक्ष सवधर्मी फगची कॉन्ग्रेसमध्ये आला होता असे जमले तरी त्या दोघांची सवधर्मी भेद झालेली नव्हती आणि एकटे बादशाहखानच नाही तर दोही बंधू त्यांच्या आता आले, थोड्याच दिवसांत त्यांनाच छेपे कुठुब वजाजांच्या 'हुज्या'त जना झाले सीमा प्रांतात अतिथिगृहाला "हुजरा" म्हणून, पण त्यात केवळ अतिथिगृहाची कल्पना नाही धोतामोत्यांच्या बाळांना जोडून एक स्वतंत्र बठरीचे श्मश्रू असते तेथे सवातील लहानमोठ सर्व लोक दिवसभर एकामनाची सुलडु खे सांगण्यास येत जात असनात, गप्पा मारण्याचे, चळण्याचे असे तेथे पडतात जमनालालजींचे अतिथिगृहच नव्हे तर त्यांचा राहता वाडणी पठाणी "हुज्या" सारखा होता तेथे कोणाला मज्जाव नसावयाचा छुन्या परपरेचे माखाडी घनिर्काचे ते घर ! पण ते फक्त व्यापारी नव्हते मोठे जमीनदार आणि जमानदार व सेठिये यांच्या सख्खतीत जमीन-अस्मानाचा परक असतो शेतीबाजशा सवक असलेले मन समाजातील सर्व यत्नांची सवर्ष पावणारे ईश्वरी सत्तेपुढे लीन राणारे व त्यामळे लहान-मोठ सर्वांवरल स्नेहावना राखणारे असे अनते गाच्या उलट व्यापारी व उद्योगप्रधान सख्खतीत वाढणारे मन बयतिक बर्तुत्वावर अधिष्ठित अखंड सवधर्मावनेवर तरंगणारे व त्यामुळे समाजमावनेकडे पाठ मिळेल असे बनते जमनालालजींच्या राहत्या वाड्यातून काम करणाऱ्या कायाची शबडी रडवी पोर इतस्तत कोठेही त्यांच्या आयाण्यामाग रडत खळत फिरताना दिसायची, तर त्या पोर या मागे व मध्ये फिरणारी कुनींनी तितकीच असायची प्रत्येकाची बाजू घणारा तथे कोणी असायचा घरात राहिल व भीमत हा भेदमात्र पक्ष तिजोरीतील पसा मोजण्याच्या दिवाणजीला माहीत, किंवा खरे म्हणजे त्यांच्या छुन्या विश्वस्त दिवाणजीपनीकडे त्यांच्या कुठुबीयाना त्यांच्या सपतीची काही माहितीही नसेल,

त्याचा भोर फनीनेही कधी गप्तीची खात्री केली नव्हता. घरातील दहा नोकरां वाऱ्या बोक सत मेढणी व त्यांच्या मुलां-लेझींनी लग्नभोऱ्या कामान माग घेत. अग ते विच सांगतात. समानपद्धतीनी जमीनदारग्या मगावे अमते साया गावाचा मया ह धोडाभुत त्याच्या समाग्याचा माग अमायवा मुख्यत माया समाजजीवनाशी त्यांचे सवध जिव्हाव्याचे अमन विदमान अशी शेरणे जमीनदा-इजागदार कुटुंबे होती त्यांपैकीच वनाचंभुत होने आणि सामाप्रदेशातील सांनांची कुटुंबे हीही त्याच प्रभाची होती.

पणु बादशाहान व डॉ खान हे सानरीय निराश्रित बनून वर्धावा पोणेचं होने मर्यादा छद्ममुळे त्यांच्यावरले जनेनेतील प्रेम अले बाढले होने

गांधीजींचा सेवाग्राम आश्रम अयाप निर्माण व्हायचा होता भगनरात्रीन त्यांचा आश्रम होता खानबुता जमनालालजींच्या प्रेमाने इतके विवध केले होने की, बादशाहखाना-सारख्या थोड्याशा जवळ व अतमंदा वृत्तीच्या भागसालादी जमनालालजींनी बोलके व अधिक हमरे बनविले होने अतिभिगृहान त्यांचा मुकाम अमला तरी धीमती जानसंदर्वाच्या-जमनालालजींच्या सौमरील फनी-व त्याच्या मुलावालांच्या परिवाण त्यांना धोडव हिंदू मुसलमानपणा नव्हे तर फमलाच आडपंदा आढळला नाही जमनालालकुटुंब इणजेच एक लहानमे खेडे होते व त्यात मागी अगपगड जात गुण्यागोविंदाने नांदत होती त्या बेली जमनालालजी हरिचनगरांत गेले होने तेथे मेदमाव ससतील अमे नव्हे, पण स्नेह भाव सर्वत्र पमळेल अने

या बातावरणान खानबू लवकरच एकलप झाले अगल्यास आश्रय वसले? डॉ खानमादेव हे लडनच्या होस्पिटलमध्ये दुशार इंगून धीनी मिळतेते व लवची नोकरीन वाढलल पणु ते त्या प्रामीण व फदा बाक्तीत धाही ससतीला माय वान्याच्या बातावरणान रमून गेले. आश्रमी लेखामच नव्हे तर सेजापागान दूरदूर पायी आउन वैद्यकीय उपचार करू लागले कन्याशालेला सादण्य करू लागले खन रुग्णांमादी माया किंवा मूय त्यां करून देण्याच्या कामान ते रमलेते दिमाव्याचे बादशाहखान देशाच्या व समाजाच्या दु छाच्या विचारान नेहमीच मय अमत तोच भार आयुन्यमार सामालण्यामादीच देवाने त्यांना जन्माला घातले आहे की काय न केले ! पण त्यांनाही आश्रमी जीवनातील आध्यामिक वाच्याची थोनी घुटूक तेथे लागली, त्यात ते रमू लागले होने सक्कळी नांधीजी तुलसीगमायण ऐसत न्यायुर्वी त्यांची प्रार्थना अने या प्रार्थनेत एरुणीवरील मावपूर्ण मजने होत त्यांमधे बाद शाहखान तसल युग होत, किंहुना या आध्यामिक जीवनात ते थोडेसे तंगू लागल होते तुलसीदाम, मीरा, तुवरगम, कबीर, नामदेव यांची मजने नीट समजणे त्यांना कठीण जाई, तेव्हा त्यांचा मावार्थ नी समजावा इंगून ते व्याकुळतेने महादेवमार्ई किंवा प्यागेल यांना

विचारीत, लिहून घेत. हीच अशब्द जांती होय. निष्ठेनून; अनुभूतीनून होणारी जांती तीच खरी व टिकाऊ जांती असते, ती जांती भारतात सतराश्रम्याने घडवून आणली व दीर्घकाळ टिकवून धरली. तीरी आता बदलखीच पाहिजे; त्यात बाळ भेदभाव टिकलेले आहेत. ते रूपरंगाच्या भेदभावाप्रमाणे आहेत, पण अतृप्त्यापरामा ओळखणाऱ्यास बहिर्भावाचा भेदभाव बोचत नाही. याच्या सलट व्यापक बंधुभाव न ओळखता कसल्याची समानता स्तिरी बादली तरी तो सारखेपणा अगाल त्यात नाही त्यानून असमाधानाचा क्षोभ वाढतच असतो.

बादशाहखान व गांधीजांचा हा अण्य सहकार त्या दोघाना मनाने निकट आणण्याम जास्त करणीभूत झाला. तंसाच तो हजारो कार्यकर्त्यांना प्रभावी व मार्गदर्शन ठरला. तेथील सस्कारक्षम व प्रेमळ वातावरण पाहून बादशाहखानांनी आपली मुलगी मेहेस्ताज मिला तेथेच कन्याविद्यालयात आणून ठेवण्याचे ठामिने लटनमधील शाळेपेक्षा कर्ण्याचे महिलाविद्यालय अधिर हिताचे वाटणे हीच खरी जांती होय ! त्याचा छोटा मुलगा लाली हाही तेथे आला. गनी सादुद्दा व बली हेही येऊन-जाऊन होते. इंग्लंडमधील सौंदलप्या प्रमुखाची कन्या मिन रलेड-मीर-बहन याही जिवत सिस्ताच्या शोधार्थ भारताच्या बाटेला त्या वेळी लागल्या होत्या. त्यांच्याबगेवर मेहेस्ताजला आणण्यात आले आणि या सान्या विश्वकुटुंबाचे यजमान होते जमनालालजी ! गांधीजांच्या निर्याणानंतर व हातन्ययाती-नतरच्या बीस वर्षांच्या घडामोडीनंतर कर्ण्याच्या त्या विधकुटुंबातून सान्या सहजीवनाची बाटवाल केलेल्या कोतीची आज काय कल्पना येणार ? पण ज्यांनी ते वातावरण पाहिले त्यांना तो आनंद अपुन्यभार पुरला आहे. अनेक कार्यकर्त्यांनी त्या दर्शनानून आपले नवे जीवन व नवे जग निर्माण केलेले आहे.

ख्रिस्ती समाजापुढील भाषण व शिक्षा—१९३४

बादशाहान बघांच्या आध्यात्मिक वातावरणात बदाचित अदिर रमतील म्हणूनच की कथ न कळ, त्यांना मौलाना आझादांनी बळवरयाला येण्याबद्दल गळ घातली तरच मुबईच्या मित्रांनीही त्यांना बसवाचा सोम लावला मुबईवर त्या वर्षी कॉम्रेगबॅंकीच्या गर्दीतही शेत त्याहीमळे त्यांना मोठमोठे पांजे मिळवता आले तर हवा पैदा बगयला ते हन गेनेच पुढाच्यासाठी कार्यक्रमांचा निगुनिगुच्या हेतून लोकां अमृतोच

स्वतः बादशाहानांचे नाव मुबईच्या काही मित्रांनी कॉम्रेसच्या अपक्षपदासाठी मुबईला अगग काही प्रसंग पाहिले म्हणजे गदमरून जाणाऱ्या नेत्यांपैकी बादशाहान हे आहत त्यांनी लागलीच सांगून दारल “ मी एर सावामुघा शिपाई आठे व मग तमाच राहू पा मित्रांचा हेतू मी समजू शकतो माझ्या प्रांताच्या त्यागाचा गोंव बरावा हा त्यांचा हेतू आहे माझी स्वतःची सेवा वाग तोळी आहे हे त्यांनी विमळ नये राजद्रवाही नाव माग प्याव हा विचारही माग सेवणाग नाही तरी हा विचार मित्रांनी सोडून घावा ” त्यांच्या त्या गाग नराणमुळ तो प्रश्न संपग पण मुबईतील काही ना काही कार्यक्रमांची निमनगे त्यांच्या माग चिकट लागली नेत्यांचे बादशाही स्वागत मुबईने नाही कणवयाचे तर न कोण बरीठ हाही विचार मुबईच्या कार्यक्रमांच्या मनात असतोच मुबई अधिवेशनाच्या वाळींरील विम्वून नराणला “ गराणाननग ” अये नाव देऊन मुबईच्यांनी त्यांच्या बराचा आदर व्यक्त करेता होता मुबईच्या कॉम्रेग बॅंकीसाठी व त्याचे तिथे ठेवलेले कार्यक्रम ठरून घेण्यासाठी ते मुबईम दि १९ आग्नेवर १९३४ ला येउन पोगवल माग महेअर्ग म्थणवराचे कमान हेने त्यांचे शरीर दुबळे अगले तरी कपड्यांनी नवाव

मरून काढला होता बादशाहखानांची थागत मिराणूफ काढली गेली

या संपेचा त्याचा मुबईतील मुकाम १०-१२ दिवस झाला त्या काळातील त्याची व्याख्याने त्याच्यावर खटला भरला गल्यानारणाने निरर्जीव केला गेली अथवा त्या व्याख्यानां मध्ये त्यांनी केले किंवा विशेष कट्ट अमे वाहा सांगितले नाही मरारा खल्याचा कमी तयारी वर्गन होते ते वर व्यक्त केलेले आहेच

दि २० ला गफारखान-मराठीतील यादीप्रदर्शनाचे उद्घाटन करताना ते म्हणाले

“लेखांना उपदेश करणाऱ्या पुढ्यांनी स्वतः त्या आचार वरून नंतर उपदेश केला पाहिजे सत वातण्यान वेळ होत नाही अमे आपण म्हणतो, बापूजींना वेळ मिळू शकतो आणि आम्हांला मिळू नये? अजून वात आम्ही चरखा खेळातील दखिरी लोकांना एक बव्य जेवण देऊ शकतो चरखा हा अमदाना आहे केवळ निमी दुकाने काढण्यापेक्षा खेळातील उमादनकेंद्रावर अधिक भर दिला जाय माझ्या बदिवांमामुळे आमच्या खेळान सुरू केलेले विधायक कार्य बंद पडले आहे ” वर्यास आल्यानंतर सत काढण्याच्या कामात खानांनी गूप प्रगती केली होती या आठवड्यात काँग्रेसवेटरमधील भाषणाशिवाय त्यांची चिथासाटी, पठाणाच्या बंठरीत व हिंदी विस्ती समाजाने मुदाम आयोजिलेल्या सभेत अशी स्वतः भाषणे झाली यातील विस्ती समाजापुढील व्याख्यानामाठीच त्याच्यावर डिमेंड मध्ये खाल्ल भरला गला व पुन्हा दोन वर्षे तुरुंगात फाटवी लागली काँग्रेस अधिवसनातही नियमनियामक-समितीच्या बैठकीत व खुल्या बठरीतही त्याची भाषणे झाला खाद्य प्रामोयोग नियमावळे त्याचे लक्ष अलीकडे विशेष लागले होते काँग्रेसनेत्यामधील दुपट्या व विशेषतः विधायक कार्याकडे होत चाललेले दुर्लक्ष यामुळे गांधीजींनी काँग्रेसमधून निवृत्त होण्याचे ठरविले होते हरिजनकार्यासाठी देशाच्या कोनाकोप्यापर्यंत ते सदेश पोहोचवून आले होते यापुढे ते हिंदू-मुस्लीम ऐक्य, खादी प्रामोयोग, अस्पृश्यतानिवारण आदि कामात वाढून घेणार होते बादशाहखानाच्या मनाची ठेवण गांधीजींसारखी ततोतत बनत चालली होती यामुळे गांधीजींना जे ठराव पास होणे अभिप्रेत होते त्या ठरावावसू बादशाह-खानाची भाषणे झाली विषयनियामक सभेत ते म्हणाले, ‘ १८ टक्के रोन खेड्या पाड्यांत आहेत त्याची सुखदु खे माझ्या डोळ्यांपुढे आहेत बंगालमधील गरीब जनतेचे केविलवाणे चित्र माझ्या डोळ्यापुढे आहे ते इतके भिने बनले आहेत की परत मनुष्य पाहताच खेड्यातील मुले मिळून दूर पळत सुटतात त्यांच्यातील बुद्धिके अर्धपेग आहेत जेथे चरखा पोचला तेथे एक तरी जेवण मिळू लागले चरख्याबगुन राजकीय विचारी जातात हे लक्षात घ्या ! ” गांधीजींनी दि २८ ला काँग्रेस सभेच्या प्रत्यक्ष सभागदलाचा सबध संपल्या व ते सभेनेून निवृत्त झाले, पण या निवृत्तीच्या वेळी काँग्रेसमध्ये राहून

जेाठी बघने काभेसजनांवर लादता आली नगती त्यादून मिती तरी कडक बघनं त्यांनी
 फॅमिसजनांमदून मान्य करून घेतली. सूर्यवर्णीचा अन्तर्मात्र याच वेळी केला गेला.
 बादशाहखान या सगं कायद्यांचे पुरस्कर्ते होते. गांधीय विचारांच्या नेत्यांमध्ये त्यांच्या
 हक्का बोलून यद्धचे पार भोडे रोज होते. स्वान्वयोरु कालान तर हे सत्य भयावह
 रीतीन स्पष्ट झाले.

मुंबईतील चियासाठी बादशाहखानांचे एक मावण झाले. या सभेच्या अध्ययन श्रीमती
 गोशीबेन या होत्या. १९३० च्या लक्षाच्या काळान मर्ण्य दादामाई नोगेजींच्या तीन
 नार्तांनी पार धोर अशी अवोठ कामगिरी केली होती. पेनिब्रेन, गोशीबेन व खुर्शीदबेन या
 या तीन मगिनी होत. त्यांनी गांधीजांच्या कष्टांन सर्वेस्त्र दिलेले होते. मत्यानिश, सदाचार,
 धय व केज नोमण्याची तयारी या सगितींनी अस्त्रमायपणाने दाखविली होती. १९३१
 मध्ये गांधी आगविन तडचोनीच्या काळान सीमा प्रातरातील अयाचार-दगली आदि परिस्थिती
 पाहण्यासाठी ज्या बगरगळ्या मर्ळींनी त्या प्रांतांन भेगी दिव्या त्यांमध्ये खुर्शीदबेन या
 होत्या. भीमिदायक बाण्याच्या पगणांच्या मध्ये त्यांनी सुमारे एक वर्ग काळ घालवला होता.
 पद्मा चियांमध्ये प्रदंग केला व पटाणांची कडीण म्हणून त्या सगन रत्यानी पात्र्या
 सीमाप्रातात त्यांनी काम करू नये म्हणून सरसरने त्यांना तुमगी दाखवला. पण त्यांनी
 कयाचीही तमा न बाळगता तधून पाय बादला नाही. खुर्शीदबेन व त्यांच्याभोव भारतीय
 खीवगाचे हे प्रण बादशाहखान पार मोठे मानंत. त्याच्या नणाचा ते वागवा उखेखी
 करीत. मुंबईतील व्याख्यानात ते म्हणाले. आमण्यासाठी पांथी प्रियांनी कळल उपकार
 पटाण कधीही विमण्णा नाहीत. खुर्शीदबेन आमण्यासाठी दोन वळ तुमगात गेल्या. सरकारचा
 पटाणांवर गन का. तर ते भारताची, फॅमिसगी एकरूप झालेले आहेत म्हणून इम्रजानी या
 हेवून आम्हांला भारतापासून तोडून आमचा वेगळ्य प्रांत बनवला तो त्यांचा हू. आम्ही
 उधटून रावीत आहीत. भारताच्या स्वातंत्र्याचा लक्षात पठाण फॅमिसकोवर आहेत हे
 दस्य त्यांना सहन होत नाही. आम्ही भारत सोडला तर या देशान जातीजातींमध्ये
 दगळी होतील. अने आम्चे चीफ कमिशनर म्हणाले. हे त्याचे म्हणणे साफ खोटे आहे.
 हे भी त्यांना सांगितले. ते सोय प्रचार करतात म्हणून माझा त्यांच्यावर राग. मुदाई
 खिदमतगार हे प्रेमाचे प्रचारक व मानवतचे पुजारी आहेत. कोणताच धम एममराचा
 दय करण्यास शिक्वीत नाही. इस्लाम आम्हाला मानूमात्र व प्रेम करण्यास शिक्वीतो.

या काळान मुंबईतील पटाणांपुढेही दि. २८ सेजी एम स्वतंत्र बेटसित ते बोलले.
 “भारत हा कोण्या एकर जमातीचा नाही, तो हिंदू शीख पटाण मगी असा सर्वांचा
 आहे. सर्वांनी त्याच्या स्वातंत्र्यासाठी चान्प्रमणे भाग घिला पाहिजे.”

इकडे सानगाहेन आपल्या प्रचारन शुभ होते त्या वेळी अधिकारी त्यांच्या व्याख्यानाचे अहवाल जमवण्यान व त्यातील वाक्याची चीतपाड करून छत्रत्यास सोयीचे असे अर्थ वसे वादता येतील या विचनेत गर्ह होते. बादशाहखानांच्या व्याख्यानाचे अहवाल नीट समजून पुरवले जावन म्हणून पत्राच व मॉॅटियर भागातील लघुलेखन आणवून त्यांच्या मागे टाकले. मुयर्झडन बादशाहखान पत्र वर्णास गेले व तेथे इल्लडून परत आलेली आपली कन्या मेहेस्ताज हिच्या शिक्षणाची बगेरे व्यवस्था पाहण्यान थोडा थेंब घालवला. मेहेस्ताज ही १५-१६ वर्षांची अगणान व लागी हा माण वर्णाच दुसऱ्या पत्नीच्या अवस्थे व अनपेक्षित मृत्युमुळे पोषकी झालेली ही दोही मुले हाजयानेच्या गावेवर त्यांची आई त्यांना सोडून गेलेली, तर वडील देशमाटी वायमचे सत्याग्रही जिहादच्या मार्गावर असलेले. त्यांच्या कुटुंबीयांच्या मानसिक हेराचे वर्णन थोण करू शकेल ? लॉ सानगाहेच्या पत्नीने स्वतःच्या मुलांच्या बरोबर मेहेस्ताजला इल्लडला नेले होते. ती परत आल्याने आपल्या या दोन मुलांच्या सहवासात ते चार आठवडे घालवू शकले. तेवढेच कुटुंबीयांच्या त्यांना लाभले. इल्लडमधून आलेल्या आपल्या मुलीला जानगीबेहेन, मदाल्मा, बमलनयन या मर्दारी करी वागावे, आश्रमातील झालेल्या करण्याची शिस्त करी पाळवी बगेरे ते स्वतः निरुधीत जमनालालजी लालीचे खेडकीलुक करण्यात व्यग्र असल्याचे पाहून सानांच्या झोल्याचे पारण थोडे स्थित होते, तोच एक दिवशी छोट्या लालीने धावत येउन जमना लालजींच्या गळ्याला मिठी मारली व ओस्सबोवशी स्फुदत स्फुदत विचारले, "तुम्ही सगळे इथे राहणार आणि भादया पर्पाना तेवढे पकडून कशासाठी नेणार ?" असा हृदय व्याकुळ प्रश्नाला प्रश्न विचारला.

अक्येयगर्भान बादशाहखान वर्णास आले जिणेन ता ७ हा सण्यामाळी गांधीजींची चर्चा करीत बसले असता पो इन्पेकर खान यांनी त्यांच्यावर वादलेले पकड बॉर्डर खांच्या हाती दिले. बादशाहखान हे नेहमीच तुर्कगाच्या तयारीने वाकत असत. गांधीजींना तर सरसरी धोरणाचा वाग तत्काल पोचत असे. दोन महिने या दोघाना मिळालेला पम्पगच्या निकट परिचयाचा व आध्यात्मिक प्रेमाचा पाश इतक्या त्वरेने तुर्कगाचा होता. भगनवाजीतील ही वानर्म अनिधिपुत्रान चळताच लालीने जमनालालजींना बरील प्रश्न विचारला होता. भारताच्या क्षेत्रद्वारी गरीब जनतचे कुटुंबजीवन स्वास्थ्याचे, सुखाचे, आनदाचे ग्हावे म्हणून त्यांच्या वडिलोनी आपल्या सगळ्यांचे सहाय वाळव' नेऊ दिते' होते. हे लालीला माहीन जमले तरी ते त्याण परवणे जमनालालजींसारख्या माणमाला सुद्धा त्या वेळी जमले नाही. जमनालालजी कुटुंबीय वृत्तीत राणारे असले तरी तत्त्वनिष्ठाटी अयन कठोर निग्रहाने वागणारे नेने त्यांनी बादशाहखानांना विदा करण्याची तत्पळ तयारी केली. मर्दाना

प्रवेश घेताच साऱ्या लोकांनी उमे राहून अमिबादनपूर्वक त्यांचे स्वागत केले. श्री भुला भाई, मुनशी, तसेच अनेक प्रमुख वकील हजर होते, पण कोणाम वसले कष्ट पडू नयेत अशी त्याची इच्छा होती. मॅजिस्ट्रेटचे शिक्षेची वाक्ये उच्चारण्याचे कष्ट कमी कमी तेवढे त्यांच्या हाती नव्हते. मॅजिस्ट्रेटच्या 'तुम्ही गुन्हा नारी केला काय ?' या प्रश्नाला बादशाह खानांनी उत्तर दिले, 'मी काहीच म्हणत नाही—I do not plead—मला काही म्हणायचे नाही' असा आश्वासने उत्तर दिले. मॅजिस्ट्रेटनी "मी निर्दोष आहे असे तुमचे म्हणणे मी नादले" असे साहून त्यांनी कामाला प्रारंभ केला. सरकारी वकील वॉकर यांनी आरोपासंबंधीचे भाषण केले. पोलिस इन्स्पेक्टर चांदखान व भाषणाचा अहवाल घेणारी यांच्या जबाबदाऱ्यावर भुलाभाईंनी साक्षीदारांची उलटतपासणी करीत नमल्याचे सांगितल्यावर आरोप टेंवला गेला. बादशाहखानांनी आपले लेखी पत्र सादर केले.

या निवेदनात ते म्हणतात, "भाषणाच्या अहवालातील एवढा मावार्थ बरोबर असला तरी त्यामध्ये पुन्हा दोष दाखिलेले आहेत. ती वाक्यांच्या वक्षेत येणारी अशी आहेत असे माझ्या वकीलमित्रांनीही मला सांगितले आहे. त्यामुळे मला माझ्या विधानाबद्दल खेद वाटतो व तो मी व्यक्त करतो. कारण मी कॉमिशनचा एक सैनिक आहे, तज्ज्ञोद्दीच्या या वाक्यात कायदा मोडला जाता कामा नये असा माझ्या सस्थेचा आदेश असला. मजकूरून कायदा मोडला गेला याबद्दल मला दुःख वाटते. माझे भाषण गिस्ती समाजापुढे होते. सत्य ते मला बोलवण्याचे होते. साऱ्या इश्टांविरुद्ध मला द्वेष पमरावयाचा असता तर माझ्या गिस्ती शिक्षकांबद्दलची कृतज्ञता मी तेथे कशाला व्यक्त केली असती ? सुदैर्घ्ये छिदमनगार चळवळीसंबंधी सत्यप्रिती मी तेथे निवेदन केली." मॅजिस्ट्रेटनी निवेदनात साकारावर केलेले आरोप भयक स्वरूपाचे असल्याचे ठारून दोन वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा टोकावली.

या भाषणावर हा सगला धाईचाईने भरण्यात आला. ती भाषणे आक्षेपातून उरतील की नाही यासंबंधी पोलिसकमिशनर स्मिथ, कायदासहाकार मिस्टर टेंडिस, सरकारी वकील मि वॉकर यांच्यामध्ये बरेच मतभेद होते. दि. २९ टा जिन' हॉलमध्ये झालेले भाषण आक्षेपातून उरून त्याबद्दल खटला भरण्याचे प्रथम ठरले होते, पण स्मिथ यांनी त्याबद्दल पुन्हा शंका प्रकट केली होती. "It is better not to prosecute if the case is doubtful" असे स्मिथ यांनी दि. १६ नोव्हेंबर्ला होम सेक्रेटरी मॅक्सवेल यांना स्पष्ट कळविले होते.

त्यानंतर पेंडविचार होऊन "दि. २७ चे भाषण आक्षेपातून ठरू शकेल, त्यावरून शिक्षा देता येईल" वगैरे सहा सरकारी वकीलांनी दिला होता. यदाचित्त खटला खटला

नार्हीन ही त्यांची अपेक्षा खराच टाकू. हा घडला का मगल याचे कारण बादशाहखानांनीच सांगितले आहे. मीमांसातून बाहेर ठेवूनानंतर त्यांनी बंगालच्या मुसलमानांमध्ये सुकाम ठेवण्याचा निर्णय केला होता. मुसलमानांबद्दल त्यांना वाटणारे दुःख व त्यामाठी त्यांचे बंगालमध्ये जाऊन बसणे, हे सरकारस्य धोक्याचे वागवे हे स्वाभाविक होते. एक चतुस्रस्य मुस्लीम लोकसमूहाचा प्रांत सर्वस्वी कॉम्रेसच्या मार्गे व सकारावर संपूर्ण अविभाग करणारा जमा झाला आहे हे त्यांनी पाहिले होते. बंगाल हा पुन्हा कांतिकाकांच्या परमून जात आहे, हेही त्यांना याउक्त होते. बादशाहखान निराडे जाऊन बसतील तर अदिसक प्रतिकारार्थ तस्मी फाम आपल्या गळ्याला लागणारच, हा धोका सरकारने ओळखला व म्हणूनच तत्कालच पकडून त्यांना तुरुंगात पाठवले. आपल्या अन्यायी कारमात उघडा करून दाखवणाऱ्यांना तुरुंगात झाकून टाकणे पुत्रदाच मार्ग ज्या राज्य-कार्यांना सुचतो, त्यांनी सुसंस्कृत राज्यकर्ते म्हणून स्वतः म समजावे ही वेवढी आत्मवचना आहे ? बादशाहखानांचा हा तर्क खरोबर होता. कॉम्रेसमध्येनून निवृत्त झालेले गांधीजी त्याच वेळी मीमांसात जाऊन राहण्याच्या विचारगत होते हेही दृष्टान घेण्यासारखे आहे. मुबई कॉम्रेसच्यापूर्वी दि. २७ सप्टेंबर बादलेल्या पत्रकान “कोठे तरी, शक्य तो बायब्य मीमांसातानील एखाद्या खेड्यात स्वतः ला गाडून घेण्याची माझी इच्छा आहे ” असा आचार्याचे उद्गार गांधीजींनी पाहले होते आणि स्वतः गांधी तिसडे जाऊन राहते तर १९३०-३२ च्या काळात तेथे बरेल्या सर्व अत्याचारांवरील पडदा उघडा होईल ही मीनी लॉट विलिडनना असणारी वेवढा या योजनेचे आधार जे बादशाहखान त्यांना तुरुंग दाखणे पुत्रदाच इलाज त्यांच्या हाती होता.

दि. २६ डिसेंबर बादशाहखानांना साचमतील पोचवण्यात आले मुबईतून त्यांना इतरप्या दड्यातून नेले गेले वस्तुतः त्यांना ‘ब’ वर्गाऐवजी ‘अ’ वर्गाचे वेढी समजले जावे असाही विनंती कोर्गला करण्यात आली होती, परंतु स्वतः बादशाहखानांना त्याची आर्थिक स्थिती वर्गसंबंधी माहिती विचारता त्यांनी ती चौकशी उतमसाईल करण्यात सांगितले ही त्यांची तुरुंगाची चौपी खेप होती. मुद हिन्दुस्थान सरकार त्यांचा स्थानबद्धते-मर्थाळ खर्च गेली तीन वर्षे करीत आले होते अने अप्रुनदी कोर्गेल मिना सरकारी वक्तव्यस त्यांचा सामाजिक दर्जा माहीत नसावा या वृत्तीचा अर्थ स्पष्ट आहे. पोलिसाच्या दांडगाईत त्यांची हाडे मोडली जानात त्यांचा सामाजिक दर्जा दुसरा कोणता अगणार ? मुन्हेगा-गुनदी पठाण-हाच त्यांचा दर्जा. वेवढा त्यांना तुरुंगात कोठे बसे ठेवले जाणार याउडे दक्ष देण्याची काय जमती ?

दि. १६ जानेवारील मुबईत चौपागीवर जाहीर समा झाली समेत साऱ्या

वकरींनी वडाहून या सत्कारी धोरणाचा निषेध केला सत्कार फेल अथवा होते समत नरीमन, भुलाभाई, स फा पाटील, मुनशी, मसानी यांची भाग्ये झाली, पण सत्कारी निषेधाचे हे वाटळ घोडा वेळ टिप्पणारे होते कारण दोन वर्षांच्या लढ्यातून देश तुरुंगात बाहेर पडलेला होना धडुतेकांचे दोळे नव्या राजकीय स्थानात येणाऱ्या कायदेमंडळाचे व विज्येकांचे गांधीजींनी दाखवून दिलेल्या सोपिस्कर अशा हरिजन सेवाकार्यांमुळे लावले होते सत्काराप्रति नव्या प्रमाणात 'सत्याग्रही' असताना त्याच प्रमाणात 'सत्याग्रह' यशदायी होत असतो गांधीजींनी सत्याग्रह करण्याचा अधिकार आपल्या एकाचच्या हातात राखून ठेवला होता त्यांना योग्य वाटेल तेव्हा काँग्रेसच्या नाव सत्याग्रह करण्यास ते स्वतः मुखत्यार होते, परंतु काँग्रेसच्या नाव त्यांनी सत्याग्रह केल्यास ती मानगड आपल्या कायद मंडळाच्या कार्यक्रमात आड येणार नाही ना, या चिंतेने पडाडलेले इतर नेते, हा अधिकार एकट्या गांधीजींकडे राहू नये किंवा तो काँग्रेससाठी म्हणून वापरला जाऊ नये, असे म्हणत होते काँग्रेसची सारी शक्ती या प्रयत्न प्रतिस्पर्धांच्या कार्यक्रमातूनच निर्माण होऊ शकते व ते नेतृत्व फक्त गांधीजींच देऊ शकतात याची जाणीव जराहलाल-सुभाष या पुणेगामी व नातिवारक समजल्या जाणाऱ्या नेत्यांना झालेली होती पण विधिमंडळातील कार्यक्रमातच चमकू शकणाऱ्यांची गोष्ट वेगळी असते वस्तुतः मोतीलाल नेहरूंनी १९२९ मध्येच या क्षेत्रातील कायदमाच्या मर्यादेची कडुली दिली होती पण गांधीजींनी प्रतिस्पर्धांच्या रणगाढ्याला हरिजनकार्याच्या रस्तासर्पाईच्या केसमुण्या बाधल्यामुळे बाही नेत्यांनी नाराला मातकारक लावले असल्यास आश्रय नाही त्यापेक्षा कायदेमंडळातील तोंड-गोळ्यांनी धोडे तरी अधिक यश खास मिळेल असे भुलाभाई-असफअनी, अनसारी, नरीमन आदि नेत्यांना वाटत होते रांची येथील गांधीजींच्या परवानगीत विधिमंडळाच्या पुस्तक्यांची जी चर्चा गांधीजींशी झाली त्या बन्दी अगस्त्यी, भुलाभाई हे एखाद्या खेडवळ साक्षीदाराची उच्च तपासणी करण्याच्या अवसानात गांधीजींशी बोलले होते

हरिजनकार्याचा पुस्तकार म्हणजे काँग्रेसची राजकीय आमहत्या होय असे पुस्तकांना वाटत होते, परंतु चारी चानूनी कोंडले गेल्यानंतर व कार्यकर्त्यांच्या प्रतिस्पर्धांनीची मर्यादा कळल्यावर गांधीजींनी काढलेला मार्ग वागण नव्हे तर तो मितस्वरच होता हे धोऱ्या विचारांनी पटू शकले असते सर्वसामान्य कार्यकर्ता दीर्घकाळ तुरुंगान काळ कठण्यास तयार नमतात परिस्थितिप्रमानामुळे तुरुंगात टक्कले गेलेले काँग्रेसमधील फाही नेतेही तुरुंगात पाऊळ ठेवताच असे येथे निश्चिंत आयुष्य घालविण्याचा काय उपयोग ? याची चर्चा करण्याचा कार्यक्रम सुरू करीत तुरुंगातील जीवनसाधना ही सुद्धा प्रमाणी प्रतिस्पर्धाचाच एक भाग आहे या धडेने वागणारे पातळ धोडे नते त्यांनी कालान होत अशा नेत्यांमध्ये गांधीजींच्या

दोन पावले पुढे नेगारी निष्ठा अमलेच्छे पृष्ठे बादशाहखानच होते गांधीजींनी वयाची साव्वमनी केव्हामुळे साव्वमनी पोरनी झाली होती त्या साव्वमतीच्या सोबत करावी, गांधीजीची अदुर्ग रहिलेली शिक्षा आपण मरून वागारी म्हणून तर ते साव्वमतीच्या तुम्हाला येऊन बसले नव्हते ना असेही कोणाला वागले असेल त्याव्यतिरिक्त आपल्यातून तीन महिन्यांच्या कालात त्यांचे वजन तेरा पीण्डांनी घटले होते मार्च महिन्यात सध्या पटल यांनी त्यांची मेघ घेतली त्या वेळी ग्रहनिर्दोषांची खरी हकिगत कळली त्या सुमारास गांधीजींकडे आप्यांची कंडी पोणेचतच त्यांनी सरदाराना लिहिले, 'खानसाहेबांकडे फळे जाताना ना?' गांधीजींची दक्षता इतकी होती खानसाहेबांकडे त्यांच्या घाचे कोणी मेघीम जात नव्हते, कारण इतक्या दूरवर कोणी मेघीस येण्याचे कारण नाही असे बॉ खानसाहेबांना त्यांनी कळविले होते ते स्वतः अमेरिकाची निवडणूक लढवण्याच्या उद्योगात गढलेले होते तीन चार महिन्यांत ग्रहतिन्त्रास्थ्याच्या कारणाने बादशाहखानांना बरेली (सधुत प्रदेश) जेलमध्ये हलविण्यात आले ह्वाकदलीसाठी जेल बदलण्यात येत, पण हा बदल पूर्ण अजून झाल्यात येई, म्हणजे ज्या वेळी जेथील हवा पूर्ण प्रतिकूल किंवा वारिद त्या वेळी त्यांना तसे पोहोचविण्यात येई म्हणजे जेलमध्ये बदल तर करण्यात येई, आणि हवामानाचा फायदा त्यांना मिळू नये हे यत्न सरदारच्या बदली पडे पुढील वेळा कामकाजाच्या गत्यात बदली सुटेली असे घडे हुकूम निघाल्यापासून त्याचा अफाट होण्यात इतका तिला लागे, त्याप्रमाणे बरेलीला ते हलविले गेले तेव्हा तेथेही कडक उहाळ होत, त्यांच्या अंगावर पोड उडू लागले, स्वास्थ्य कोणतेच नाही त्यामुळे तेथून पड हव्या ठिकाणी हलवावे असे हुकूम पुढा सुटले ते हुकूम अमलात येईपर्यंत पावसाळ्या सुरू झाला होता त्यामुळे बरेलीचा कडक उहाळही त्यांना उपमोक्षता आला व त्यापाठोपाठ आलमोडाच्या जीवघेण्या पावसाळ्याची गमतही त्यांना अनुभवना आली अशा रीतीने त्यांची ही दोन वर्षांची सजा शारीरिक क्लेशांच्या कचीत संपली गेल्या शिक्षेच्या वेळी (१९३२ ते ३४) त्यांचे निवळ्या बंधू बॉ खानसाहेब हे त्यांना साथीदार होते त्यामुळे वेचरीय इथीने त्यांना त्याचा फायदा झाला या खेपेत शिक्षेची सर्व सुदत द्यावी व निर्गुणच्या रोगांच्या संगतीत काढण्याची साथी लाभल्यामुळे त्यांना सुदाचे स्मरण व साभिष्य अधिक लाभले असणार। सरसराने हाच अधिक फायदा करून दिला असे ते मानीत राहिले आलमोडा जेलमध्ये पूर्वी जवाहर लालजींनी सुदार बाग तयार केला होती, त्या बागेची निगा राखण्याचे काम बादशाहखानांनी केले माया, पण्या बगैरे काढल्या त्या कामामुळे त्यांना घोडी अधिक सुट्टी मिळाली व ऑगस्ट १९३६ मध्ये त्यांची सुट्टी झाली [बादशाहखान यांचे २७ ऑक्टोबर १९३४ चे हे मागण सुट्टीच्या हिंदी लिखन समाजाच्या तर्फे करण्यात आलेले होते व या समाजाच्या

दिस्ती समाजापुढील मानण व शिक्षा

४० हजारांवर गेलेली आहे. मग तिला राजकीय स्वरूप आले.

“अशा रीतीने अडचणीत सापडल्यामुळे कोणा तरी व्यक्तीचे सहाय्य घ्यावे म्हणून आमचे सुदार्द-खिदमतगार दिल्ली, सिमला, लाहोर या ठिकाणांच्या मुसलमान नेत्यांकडे गेले, पण ते मदत करण्यास तयार नव्हते. मी तेव्हा जेलमध्ये होतो. मुस्लिम नेते आम्हाला मदत करण्यास तयार नव्हते. बुडत्याला काडीचा तरी आधार लागतोच. आम्ही तुमच्या पाठीशी आहोत, असे कॉंग्रेसने सांगितले. “आम्हीही तुमच्या मागे आहोत ” असे आमच्या कार्यकर्त्यांनी त्यांना सांगितले. आमच्या सध्याचे हे राजकीय रुपांतर सरकारनेच घट्टून आणले. आमच्यावरील अन्यायाचा प्रचार पाहून अमिचन व्यक्तींनी साकारता मूड उगवण्याचे आम्हाले, कॉंग्रेसचाही प्रचार आमच्या भाजूने सुरू झाला तेव्हा सरकार शहाणे झाले. त्यानंतर “ तुम्हाला काय पाहिजे ? ” असे अधिपतीच आमच्या व्यक्तींना विचारू लागले. ‘ ती वेळ निघून गेली ’ असा जवाब आमच्या व्यक्तींनी बघविला. ‘तुम्हाला काय करावयाचे असेल ते करा. आम्ही आता मागे पिसार नाही. ’ असे त्यांनी अधिकाऱ्यांना सांगितले.

सरकारी हस्तक नंतर आमच्या कार्यकर्त्यांना भेटले व त्यांना म्हणाले की, “ तुम्हाला काय पाहिजे असेल ते आम्ही देऊ, तुम्ही गांधीजी व कॉंग्रेसला सोडले पाहिजे. ” त्यावर आमच्या व्यक्तींनी उत्तर दिले की ‘ आम्ही पदण असे विश्वासघातकी नाहीत. ’ सकयल असताना ज्यांनी आम्हाला सहाय्य केले त्यांना पदण कधी सोडणार नाहीत !

“ गांधी-आयर्विन तडजोडीचे वेळी आमच्या चौक समिशनरने लॉर्ड आयर्विनला बघवले की या प्रांतात दोघांपैकी एक कोणी तरी राहू शकेल. आम्ही एथे राज्य चालवले पाहिजे नाही तर बादशाहखानांनी राहावे पण लॉर्ड आयर्विन यांनी माझी तुरुंगातून मुक्तता केली. आयर्विनकडे रोज आमच्या विरुद्ध छोटे रिपोर्ट जात, ते गांधीजींना बघले. तेव्हा त्यांनी आयर्विनना सांगितले की तुम्ही पुन्हा खानबधूना अटकेत टाकले तर तडजोड टिकणार नाही.

“ आमच्यात झालेली ही जागृती खेळांतील व्यक्तींच्या त्यागामुळे झालेली आहे. ही खुदाची करणी आहे. खुदानेच त्यांना जागे केले. आम्ही धर्माप्रमाणे चालतो म्हणून हे घडू शकले. इतका त्याग दुसऱ्याकडे कोठे झालेला नसेल. १९३२ मध्ये आम्ही पुन्हा पळवले गेलो. त्या वेळी आमच्या २६ लाख लोकसंख्येपैकी तीन लाख लोक खुदाई खिदमतगारांमध्ये दाखल झाले होते

“ दूरूस (गांधी-आयर्विन करार) सरकारने आमच्याकडे कधी मानलाच नाही. चोहोकडे १४४ कलम शिष्टक होते. हिंदू-मुसलमानांचे समडे रावण्याचे प्रयत्न झाले. प्रत्येक गोष्टीचे पुरावे आमच्याजवळ आहेत.

“ गांधांनी गोल्मेज-पॅन्डि आगेयून पणत आल्यावा आग्नी त्यांच्यापुढे ही सर्व परिस्थिती मांडणार होती, सर्व कागदोपरी पुणत्र त्यांच्या पुढे ठवणार होतो सर्व कागद पत्र मज्जवळ पेशावर येथे होते माझी प्रगती घोडी बरी नव्हती दुमरे दिक्की प्रॉग्निक मेलने मी निघणार होतो, पण त्यापूर्वीच सगळी मला पकडले व हजारीबाग जेलमंडे खाना केले. आमच्या मव प्रमुख कार्यकर्त्यांना तीन तीन वर्षांच्या शिक्षा टोळाविच्या आमच्या घरी जप्त्या नेल्या ! कशामाटी ? मी काही बसखाने दण लागत नव्हतो आम्हाला तक्रार का- बयाची नाही त्यांना टीक वाटल ते ते कट्टील पण आमच्या मुस्लिम बांधवांना आम्हांला सामावणाचे आह आम्ही ते प्रेमामेव त्यांना सांगू व त्यांना सदबुद्धी देण्याबद्दल म्हुदाची प्रायना करू ”

तरीपार विसांची दॅलदिली—१९३६-३७

या सुट्टेनताही पञ्चमभ्ये व वायव्य सीमाप्रांतात प्रवेश न करण्याचे हद्दम सुट्टेपुर्वी वाऱ्यावर बजावण्यात आले होते. मुबईसरकारने पूजाप्रमाणेच आपल्या प्रांतात त्यांना प्रतिबंध करण्याचे कारण दिसत नाही असे हिंदुस्थान सरकारला कळविले होते आणि सर्वच प्रांतांनी त्यांना आपल्या रायात येऊ नका असे हुद्दम काढले तर त्यांनी राहावयाचे कोठे हा एक विचार बुद्धिमत् अभियंत्यांना ह्मणता असेलच. तसेच पुढेगाने कोठल्याही कळमागारी शिक्षा ठोठावण्याची शक्ती ठी ते काम दसतेने वरगारे काही शान्त असतात, तरीच मुबई होती काशीची शिक्षा अमलात आणण्याची सोय सर्वच जेलमध्ये असत नाहीं निर्धारण्या मनाने गळपास चढविण्यात ताबेज असणारा वेर्पाचा सच, त्या पद्धतीची पणप मारीत असल्या अधिकारी वर्ग वगरे सर्वच साधनांची जमती तेथे अगदी लागते त्या दप्तीने ठी जेल वाशी कर्मासाठी निविश अमदानीत राहून ठेवला गेला होता त्याचप्रमाणे कोणाही देशभक्ताला वाहीही भवर्वाज कोठल्याही जेलमध्ये उचलून टाकण्याची जमती सरकारला दिसली. म्हणजे ते काम मुबईच्या अधिकारीवर्गावर सोपवले जात असावे तसे तज्ज्ञ अधिकारी या सुद्धा नगरात जोपासलेली जात. लोकमान्यांच्यावरील ताईमहापूज प्रकरणाच्यासमय राहला जमी किंवा चारेंसराची वाशी असो, कोठल्याही बेसायदेसीर बावीला कायदेसीर ठाविण्याची बगमत वरगारे कायदेपडित व अधिकारी मुबईत मिळत. गोव्या नोवगंप्रमाणे काळे नोवही त्या दप्तात सांभाळवे लागतात आणि जशी अनुकूल परिस्थिती मुबई प्रांतात असल्याने सर्व गजगण नेत्यांना तेथे मुक्तदाम असे. तेथे त्यांचे छळले मोठमोठ्या मित्रवर्गामह भोत व त्यांच्या हुमणाची व्यवस्थाही दस्तकपण्डी होई. त्यामुळे बादरायदखानांच्यासाठी मुबई प्रांताने आपले

द्वार उघडे ठेवारे यात आश्चर्य क्यले ? माझाही कायब्य मीमा त्यांना बंद होती बहुसंख्य इस्लामी लोखमत अमलेले ते प्रान्त तेथे त्यांनी जाणे व राहणे तेथील अन्न मुस्लीम जनतेच्या राहणीने अतिनाचे होय, असे सुद्धा त्रिगिच रायऱ्यांनी ठावून दारले होते हे सर्व कायदेशार होते बरे, गाधीजींचे कार्यरेंद्री मुबईमच होणे त्यामुळे एका म्यानात दोन तलवांगी, एका प्रातान दोन पुढांग बर्धा नोंदू शकत नाहीं हा सिद्धात कोणी तर्ग खोग ठविणे जरूर होतेंच या दोन गार्धांचा जन्मच अशा प्रयोगासाठी होय तेव्हा अलमोडा जेल मधून सुत्ताच बादशाहखानानी गवडभगरीने गाधीजींमडे निघावे हे स्वाभाविरच होणे. त्यानांचे घरे तेथेच अमावे म्हणून तो उद्योग जमनालजर्जीनी १९३४ मये आगमला होता. त्यानले त्यांची लाडकी मेरेस्तान हिला लडनच्या शक्रेनून काढून तेथे आणविली होती. पन्नु ते घरे तमेच मोरळे राहिले होते बादशाहखानासारख्या प्रसंग कर्मवाद्याला आपल्या घमट्याची जाठवण अपतेच म्हणून ते वर्घ्याच्या वाटेला लागले होते प्रहरी नादूरस्त असताही त्याली तिसऱ्या वर्गांनेच प्रदास वेळ त्याची प्रहरी किती क्षीण झाली होती हे नागपूर स्टेशनवर त्याना जी मडली मेरली त्यांच्या लक्षात आले तेथेच बादशाहखानांनी उतगवे अशी त्यानी विनतीही केली तिसऱ्या वर्गाच्या एकर मोकळ्याचा डब्यात ते नागपूरच्या कार्यऱ्यांना मापडले एका लहानस पोत्यात त्याचे मय नामान गुंडाटून ठेवले होते लोकांनी गराडा घालताच ते खिडकीतून पाड लागले त्याची क्षीणता लक्षात येताच डॉ सौनर यांनी त्यांची प्रहरी बाहिली ताप १०० चेंबर होता आलेल्या मडलीन मोरोपन अभ्यकर नव्हते त्यांनी त्यांची चारशी केली व त्याच्या मृत्यूदल वागलेली हळहळ घून केली.

तेथे जमलेल्या कार्यऱ्यांशी बोलताना ते म्हणाले, “ आपल्याला बचून पार बरे वागले. आपने हे एक मानुमडळच आहे ” गाडी बगच वेळ स्टेशनवर उभी असल्याने वृत्तपत्राच्या चारी प्रतिनिधींनीही बाही प्रथ विचाले जेलमधील जीवनामबधी ते म्हणाले, “ मुबईम एक आठवडा काटला, मुबईम शिक्षा शाव्यानवर माबरमनी येथे रुडक घडी पडली, पण कांढरी दोनच, तेथे घडी वाजथी व इन्डुष्ट्राचा ताप आला तेथून ऑगस्टमध्ये बेलेलील बदली केली बेलेलील माबरमनीप्रमाणेच राती बत्ती दिवा मिळत नव्हता शिवाय एकाही पोठडीमध्ये (सेपरेट) दारले होते ज्याच्या हत्यनी सर्व शरिगवर फोड उडले होते. त्यामुळे तेथून अलमोडा येथे बदली केली, पण ती पावनाळ्याच्या तोंडी पडितर्जनी तेथे आरमलेले कापीयाचे काम पुरे केले त्यामुळे पणय दिवस जादा रेमिशन मिळाली एरून चार महिने शिक्षा पमी झाली ” त्यांचा साधासुधा वागण्याबोलण्याचा प्रकार व पशमय जीवनानगी त्यांच्या चेहऱ्यावर दिमणागी प्रमधना यामुळे कोणातही गिचि अला

असता मडळींनी त्यांना तेथेच थोडी विश्रांती घेण्याबद्दल विनंती केली, पण ते कम थावणार? त्याची वर्धाफडील ओढ वाजेच्या यंत्राच्या ओर्दीपेक्षा अनंत पर्तीची किंवा अमर्याद अमणा 'धोडे बरे वाटल्यावर नागपूरला जरूर येईन' असे त्यांनी निरोप घेताना सांगितले. तेथीस वार्तालापात "गांधीजींचा खरा घत्त्यावर हिंदू-मुस्लिम एक्याचे होईल तेव्हा काम करीत राहीन" अमेरी ते बोलले. या दुरुगाच्या काळ्यात त्यांनी चहा सोडला अमेरी त्यांच्या बेलण्यात आले. कन्नूच्या हाजी मरमद अमलाम शाह यांना पाठवलेल्या पत्रातही चहा सोडल्याचा त्यांनी उल्लेख केलेला आहे. "निरर्थक खर्च व आराम्यविघातक" या दोन कारणांचा उल्लेख त्यात आहे.

• वर्धास पोहोचल्यावर तेथे अनेकांची ताण-पणे आल्याने महादेवभाईंनी त्यांच्या प्रकृती सन्धान दि ८ ऑगस्टला पत्रक प्रसिद्ध केले. त्यात ते म्हणतात, "म्हले तीन महिन ते तापाने आजारी आहेत म्हणून वयक्ति उत्तरे कोणाला पाठवू शकले नाहीत. सध्या वर्धा येथेच त्यांचा मुकाम राहील."

बजाज यांच्या घटुलात व जमनालालजींच्या प्रसन्न व सतीच्या सिस्तीत पानगाढबांना पुरुषोत्तम आठवटे विश्रांती व प्रसन्नताही लाभली. गांधीजींचे वास्तव्य आता सेवामाला सुरू झालेले होते, परंतु तेथे सोयीची जागा नव्हती. बंदकिय उपचार बरो दृष्टीनेही त्यांनी वर्धासच राहाणे ठीक होते. फक्त्या मेहेरताज त्या बळी तेथेच होती. गांधीजींकडे जाऊन येऊन स्वस्थपणे गाठीमेरी होत. पण गांधीजींनी त्यांना काही दिवस विश्रांती घेण्यास सांगितले. या १०-१२ दिवसात त्यांना बराच आप्त वाटला व प्रकृतीतही बरीच सुधारणा झाली. त्यामुळे त्यांना मुंबईच्या काँग्रेस कार्यकारिणीच्या बेली हजर राहण्यास गांधीजींनी परवानगी दिली. तशी परवानगी देण्यास जमनालालजी तयार नव्हते, पण मुंबईस जमणाच्या सर्वच भारतीय नेत्यांना भेण्याची क्कळा अमणासच म्हणून त्यांना जाऊ दिले. बोरिवदर स्टेशनवर त्यांचे यथोचित स्वागत झाले. दि २० रोजी सुरू होणाऱ्या काँग्रेस समिती बैठकासाठी आलेले मोठमोठे नेते या स्वागतारसाठी स्टेशनवर उपस्थित होते. या नव्यांमध्ये गट्टसभाध्यक्ष जवाहरलालजी, सादार पटेल, सरोजिनी नायडू, अलामाई देसाई, शाहूलसिंग कवीश्वर आदी होते. आपला पुतण्या सादुल्लाखान यांच्याकडेच नादशाहखानांचा मुकाम होता. काँग्रेसकार्यकारिणी व अ मा काँग्रेस समिती या बैठकीस ते उपस्थित राहिले. ते सर्व या गाठीमेरीसाठीच त्यांच्या श्रयण भेरीमुळे सर्वांना पत्र मोठे ममाधान लाभले. यांचे भाषण पत्र त्यांच्या जाहीर सत्काराच्या समेमध्ये झाले. सादार पटेल यांच्या अध्यक्षते खाली चौपायीवरील गोरोममा झाली व तथे जवाहरलालजी, सरोजिनी नायडू, विजयलक्ष्मी पणित आदींची भाषणे झाली. उत्तपण्या भाषणात नादशाहखानांनी सांगितले, 'साम्राज्य

दिविण्यासाठी 'कमूनल अवॉर्ड' आहे. स्वार्तव्यासाठी फार मोठा त्याग करावा लागतो. सर्व जगात तोंच अनुभव आहे. आमच्या अडचणी बादवण्यासाठी हिंदू-मुसलमानांचा प्रश्न, हे झगडे निर्माण केले जातात; पण माझ्या प्रांतात तो प्रश्न नाही. आम्ही मुसलमान-हिंदू एकदिलाने वागतो; लोकांचे खरे प्रश्न अन्न-वस्त्रांचे आहेत. मुंबईतील लोकांना त्या प्रश्नाची तीव्रता ठाऊक नाही. मला विधांती घेण्यास सांगण्यात आले. लोक भुकेले आहेत, दुःखी आहेत आणि मी सुदैर्घ्य-स्त्रिदमतगार आहे. मला स्वस्थ कामे करता येईल? जातीय-निवाडा (कमूनल अवॉर्ड) कोणा जमातीच्या भ्रम्यासाठी नाही. तो साम्राज्य अबाधित रास्तव्यासाठी आहे. हिंदू-मुसलमानांनी मायभूमीसाठी पूर्वाभ्यास त्याला उत्तर दिले पाहिजे, तरच आपण जे घालवले आहे ते परत मिळवता येईल. इस्लाम गुलामीविरुद्ध लढण्यास सांगतो; गुलाम बनून राहू नका असे पुगणात सांगितले आहे ते तुम्ही स्वतः पाहा. ते सांगण्यास कोणा मुज-मौलवीची जरूर कशात? आमच्या भोटियर प्रांतातही पूर्वी एकमेकांविरुद्ध अमात्र अविश्वास होता; पण आम्ही जवळ आल्यावर एकमेकांचा विश्वास वाढला. आम्हा सुदैर्घ्य-स्त्रिदमतगारांना आठ कोटी मुसलमानांच्या हिताप्रमाणेच २७ कोटी हिंदूंचेही हित सामावून घ्यावे आहे."

१९३६ च्या ऑगस्टमध्ये बादशाहखान यांची सुटका होताच ते गांधीजींच्याकडे बर्खास्त येऊन राहिले. सीमाप्रांतात पुन्हा प्रवेशाबंदी केल्यामुळेच त्यांना बर्खास्त बास्तव्य पचवावे लागले हे खरे! पण त्याचमुळे या दोन गांधींना एकत्र राहण्याची ही संधी मिळत गेली हेही तितकेच खरे. पापालासुद्धा आपल्या नात्याच्या पुण्यबीजांची पेरणी बगुनीच लागत असणार! लाशियाय त्याचा शेवट कसा होईल? नाही तर दोन गांधींना एकत्र आणण्याची बुद्धी राज्यकर्त्यांना कशातच झाली असती! बादशाहखान हे सशस्त्र प्रतिकारचे एके काळी पुरस्कर्ते होते व त्यांनी घेतलेले अहिंसानियेचे पांघरूण खरे नसावे या विचाराने तर राज्यकर्ते त्यांना सीमाप्रांताबाहेर ठेवीत राहिले नव्हते ना अशी शकाही मनास चाटून जाते. पण गांधी अगर त्यांची अहिंसा हीही पापाला म्हणजे राज्यकर्त्यांच्या अन्यायाला नष्ट करण्यासाठीच आहे हेही त्यांनी ओळखले होते; पण अहिंसेचा प्रतिकारही डॉक्टरने केलेल्या शस्त्रक्रियेमाग्या असतो. तो म्हणाला पण्यवर वाटत असतो. काही झाले तरी बादशाहखानांना सीमाप्रांतात येऊ देण्यास स्थानिक अधिकाऱ्यांचे नव्हते तर स्वार्थी मुस्लिम नेतेही विरोधी होते. त्यामुळे सुमारे वर्षभर बादशाहखानांचे बास्तव्य बर्खास्तच राहिले व त्यामुळे गांधीजींच्या म्हणजेच अहिंसानियेच्या माझ्या त्यांना राहना-वावस्ता आले. त्यांची अहिंसानियत गांधीजींच्या जीवनप्रयोगामुळे खंबीर होत गेली असली तरी पठाण प्रदेशातील पगिग्नितीमुळे त्यांनीही हे अथ अनुभवाने उपयुक्त ठग्यामुळेच आसमान केलेले होते.

खरे ज्ञान हे प्रत्यक्ष कर्मोद्भव विवक्षित होत जाते व त्या दृष्टीने या उभयतांचा परस्पर परित्यक्त होण्याची ही संधी उभयतांना पाहिजे होती, ती संधी याही खेपेन साकारण शहाणपणामुळे मिळाली. बादशहादुखानांच्या गळी-मेढीची इच्छा सर्वत्र प्रांतांना होती. त्यामुळे या वर्षात त्यांना बर्मास प्रवासही करवा लागला.

ते बर्मास पाहिले किंवा मुंबई, दिल्ली, बम्बई, प्रयाग या भागात फिरत राहिले तरी यांचा साठा जीव सीमाप्रदेशातील त्यांच्या सहकाऱ्यांमध्ये व तेथील जनतेच्या सुखदुःखान अडकलेल्या होता. आपल्याला होण्याच्या कठोर शिक्कांमुळे किंवा सुरुजेनेतही प्रवेशबंदीचे हुकूम जाण देवत्यामुळे पक्षीय हेराण व अनावार होतील याची भीती त्यांना सातजो कायत होती; पण या सर्व दृष्ट्या व प्रयोजक कातावरणात त्यांचे पक्षीयतापर्यंत अगदी रांगपणे तोंड देत होते, हे पाहून त्यांना पण संतोष कायत असे.

मुंबईच्या बॅम्बेस बैठका संपतून पलत जातकेंच्यो त्यांनी धी. धार्दुलसिंग, पकीश्वर यांच्या-बोकर आपल्या प्रांतात व यागेंकन्यांना निरोप दिल्य. त्यान ते म्हणतात : “ बॅम्बेसच्या लंडनांनी सरकारी दंडपनादीला पाकता किंवा कंठाजना यामा नये. बॅम्बेसचे नेतृत्व आता आपण स्वीकारले आहे. तव्हा ती जे जे आदेश देईल ते ते आपण पाळले पाहिजेत. मग, निवडणुकांकर बहिऱ्यार पाळता येणार नाही. ” पंजाबातील जानीय दंगलींना उडैमून त्यांनी मागितले, “ पंजाबातील या दुर्दैवी दंगलींच्या केली मज्हा त्यांना: बादी घामुस्य घरता येत नाही याबद्दल पार वाईट कायने; शक्य आसने तर मी मणस्यी जमून केली असनी. मुद्दार्ह-विदमतगांवांनी आपली मने व्यापमाणे निर्मळ केली त्यामनाचे पंजाबानीत मरानमूनत आ काजील तर मेथील प्रथरी लवकरात मरेल ”

बर्डी जी कॉॅंग्रेसने आगला मदत दिली त्या काँग्रेसला सोडण्यास मागेल तो कमला धर्मे व ती कमली नीती? कोणता धर्म गोव्याना भोऱ्यास सांगेल? कॉॅंग्रेसला हिंदू कॉॅंग्रेस म्हणण्यापासून सावध राहा हा प्रश्न पण कायदेमंडळालील दहा वीस जागांचा स्पर्धा तो जनतेच्या भावनांचा प्रश्न आहे ”

प्रयाग नगरपालिकेने त्यांना मानपत्र दिले त्याच्या उत्तरेच्या भाषणात त्यांनी नगर क्रियांना योग्यता वानपिचक्या दिल्या “ बहुतेक नगरपालिका सुरिथतीतील लोकांच्या गरजेसाठी विचार करतात वर देतात त्यांची सेवा वेळी पाहिजे हे खरे असले तरी बाप भवं लेंद्रांचा काळजी बाबती त्याप्रमाणे नगरपालिकांनी वागल पाहिजे ’ आफली तुलना गांधीजींनी केलेली त्यांना केव्हाच आपडन नसे या देशाला एकच गांधी पुरे अमेरी ते म्हणत प्रयागच्या या भाषणात ते म्हणाले, “ दोन गांधी निर्माण करू नका, चीनमध्ये त्यामुळे गंममज झाला तसे घडू नये ’

नोबॅलव्गमध्ये त्यांनी अन्नदाता व गुजगनमधील कात्री खेळ्यांना भेट दिली अन्नदाता दामधर्माळ मुक्तामात त्यांनी कामगारसंघानेची माहिती घेतली कामगार व मालक-संबंध सल्लोण्याचे वगण्याच्या प्रयत्नाचे त्यांनी अभिनंदन केले सर टिमणच्या प्रचारात जातीय एकतामधी त्यांनी माझान्येकरून चर्चा केली खानबगुनी यामेन सोडवी यागाटी सरदारने यमे व किती प्रयत्न केले याचा स्फोट उभयता दानबगुनी दिझीच्या चर्चेत केला होता ‘ कॉॅंग्रेस सोडल्यास सर्व खुदाईखिदमतगारांत तुम्हातून मुन वगण्याम मरगळ तयार होणे ’ असे त्यांनी स्पष्टपणे मागितले

या वर्गातील थोडाच काळ ते वर्षास एवढे शक्ये त्यांना सेनाप्राममध्ये राहता आले नाही, पण मगून मगून रागत असत विद्येपत मदत्वाच्या चर्चेसाठी किंवा रुग्ण म्हणून ओकोवर मदित्यान त्यांना दातांच्या विरासने थोडाम्हा पास झाला, त्या वेळी स्वत गांधीजी त्यांची शुश्रूषा करून असत वारी वस्त्र गांधीजाच बादशाहखानाचा खाना खान सार करित

बादशाहखान हे स्वतःच इतएचे खिदमतगार मानीत व सर्वांनी सेवा करण्यासाठी घडपडत असत पण त्यांच्या नागरिक दुर्बलतेच्या बालान त्यांना इतरांना खिदमत करू पात्री लाग स्वत गांधीजीच जेव्हा त्यांच्या मेवेन युगत तेव्हा बादशान्यानांची किती वेधा उडत असेल हे तामनेच अजमावले पाहिजे

तुम्हाबाहेरच्या बलातही आपण तुम्हातच आमेत वर अग्रा माग केव्हा केवळ वगवा असे प्रसंग वर्षास येत गांधीजींकडून शुद्धा वग्न घ्यावी लागवी हा त्यांपकीच एक माग होय पण जमनालजी हे खगेसरच जेलग्याग्ये वागणारे व वागवणारे सन्निने

विश्रांती घेण्यास व खाऊपिऊ घालण्यात ते कोणाचेच काही चालू देत नसत, त्यांच्या
 प्रेमातुळे त्यांचा शब्द मोडण्याचीही कोणाला हिंमत होत नसे, ते कोणाचे काही चालूच
 देत नसत स्वतः गांधीजींना व विनोबांनाही आपले बोचरे बोलणे ऐकवीत त्यांच्या
 प्रमाचा खाक्याच असा होता हे पहिले म्हणजे हा अहिंसेचा खरा साक्षात्कार होय असेच
 कोणालाही वागेल बादशाहखान आपल्या मित्र-सहकाऱ्यांच्या भावनांचा सन्मान ठेवण्या
 साठी मांसाहार घेण्याचे नाकारित तर एकदा डॉक्टरने 'मांसरस' हेच त्यांना औषध
 सांगितले. बादशाहखान त्याला तयार नव्हते, स्वतः स पणार्ग सर्व धर्मगंधने निग्रहाने
 पाळणारे जमनालालजी स्वतःच मांसरस तयार करून देण्यास तयार झाले, पण आपल्या
 यजमानानी हे करणे बरे नाही म्हणून स्वतः बादशाहखानच तो आहार घेण्यास तयार झाले
 खरी निष्ठा व खरे प्रेम असले म्हणजे तेथे सर्व मेदभाव कसे विरघटून जातात याचे हे
 सुंदर दर्शन होते या एक वर्षाच्या कालात उभय गांधींनी एकमेकांना आभ्यात केले.
 हिंदू-मुस्लिम-ऐक्याचे एक आदर्श म्हणून गांधीजी बादशाहखानांना मानू लागले त्याच
 प्रमाणे अहिंसेवरील बादशाहखानांची श्रद्धा विती जिवंत आढे हेही गांधीजींच्या मर्चातीला
 आले "मुत्तलमानांना आईसा नवीन अगर अप्रिचित अमण्याचे काण माई सत
 मम्मदराहर्षानी मकेरा अमत्ताना आईसाच सिक्कली आहे त्या तत्त्वाची गांधीजींनी पुढा
 रान जाठरण करून दिली आहे," असे बादशाहखान सांगत १९३७ च्या निवडणुकांनगर
 बादशाहखानावरील घडी उठेपर्यंत त्याचे वास्तव्य वर्षांन राहिले

राजकीय सुधारणाबरोबर अंतर्गत दुष्टीची पेरणी—१९३७-३९

१९३७ अखेर महा वयाचा कायदा व वनवाग राहून बादशाहानांचा गृह्यशास्त्र प्रत्येक वयाचा होता. तरीपर कट्टरता आपल्या बाजूला बाळगून स्वगृही आत्म्याचा मान होई. खानसाहेबांच्या मरिमल्ल्या मित्रांना काळ आली मरिमल्ले अखेर देसाचे प्रथम सुटत नाहीत. घुबोर वृत्तीचे दसमा कायदेमल्ल्यात अगळे व त्यांच्या हाती भरतूर रावा अगली तरच ती कायदेमल्ले उपपन्न टक्कलानात. अथवा मोनील्ल्यांनी मोल्ले त्याप्रमाणे ते लोकांनी घेते लोकात. लादर स्वार होऊन छटाई माग्या येत नाही. घुबोर रावा मरिमल्ल्या कायदेमल्ले ही आपल्यालाच गळतात होऊन वसतात. म्हणून सारा बदलार घालण्याचा गोर्वाजी सारा देत. बादशाहानात हा अगल्या कायद्या मरिमल्ल्या अलिप्त लोकांच्याच मनोवृत्तीचे होत. आणि त्याचे प्रत्येक वीमाप्रतीत्या कायदेमल्ल्याने पुरेतर आणून दिले.

मरिमल्ल्या प्रतीत्या १९३२ मध्ये नव कायदेमल्ले मित्राले व मार अवदुत कथुममामने दिव्यार व बाणाव पण मुम्य मरी दाने. वस्तु येऊन मुगलमानांच्या मताने नव तर हिंदू आमदारांच्या पाठिण्यामुळे बादशाहाना व मुदारांसिद्धमतगार यांच्यावगीत बरी उटत नये अने टाव पान झाले. चाराले नने विधिमल्ल्या न पाट्रिच्यने ही आपली आली होती अने नव गळूनर अनियमित अधिकार बापर घकत अने बादशाहानांना या विधिमल्ल्या कायाचे कधीच आकर्षण वाटले नाही. बाहेर सामाजाची ताकद बादलेली अगली तरच कायदेमल्ल्याचे तट्ट आपला कातून ठेवता येत नाही तर आपण जन स्वार होतो व मोतरार नेहल तिरुते घेता जातो, अने ते म्हणत.

हो खानसाहेबांचा स्वभाव व त्याची या दोन्ही दृष्टींनी ते लोकांमाला पात्र होते व

त्यापूर्वीचे वर्षे जातीय निवाद्यासक्तीच्या मांडणतऱ्यातच गेले. खुर कॅमिसेनेत्यांमध्ये
 यासमर्थीचे दोन तट पडून गालवीय-अथे ही मंडळी थोडी धीर शाली मुस्लिम लीगमध्ये
 जमियत-उल-उलेमा, मुस्लिम लीगमध्ये अदर पाणी आदि मेद वाढले. त्याशिवाय बंगाल,
 सिंध, पंजाब येथील मुस्लिम पक्ष हे मुस्लिम लीगपासून सर्वस्वी पटकून वागणारे असे होते.
 मद्रासचे रा. व. एम्. सी. राजा व मुबईचे डॉ. अंबेडकर आदींनी हरिजनांची वागळी पळी
 उमराली केचरेशन बाराळ्यामुळे सत्थानिकदी वाढेल ते खेळ खेळण्यास स्वतः सहिले
 अशा रीतीने देश नव्या राजकीय सुधारणांच्या उबग्यावर असताना देशातील दुपळी
 वाढलेली होती आणि हिंदू मुसलमानांमधील मतभेद हे मतभेदावर न थांबता दहक्यावर
 येऊन मिळलेले होते. सचालोम हेरी एक वेगळीक कर्तुलाला मोठे आकर्षण असते, त्याप्रमाणे
 अनेक तरुण नेते सत्तेच्या आकर्षणाने निवडणुकांच्या राजकारणात उतरलेले होते. वायव्य
 सीमाप्रांतातील निवडणुकांचे वेळी सरदार अब्दुर-रव-निस्तार, पीर सय्यद लालशाह बगें
 तुलगाची हवा टाउन आलेले लोक मुस्लिम नॅशनलिस्ट पक्षामध्ये समाविष्ट झालेले होते.
 निवडणुकीचे पूर्वी या मतभेदांचे पर्यवसान देशात ठिपठिपणच्या दगळीत झालेले होते.
 त्यामुळे बादशाहखानांनी हा सर्व फाळ हिंदू-मुस्लिम ऐक्याच्या प्रचारसाठी लावलेला होता.
 १९३७ च्या मेममध्ये मुबईतील राष्ट्रीय मुस्लिम कार्यकर्त्यांमुळे त्यांनी या विषयाची
 विस्ताराने चर्चा केली होती. ते म्हणाले, “मुसलमान अल्पसंख्यांक असले तरी सामर्थ्य
 वान आहेत. त्यांनी फत्तासाठी म्यात्र्याचे? हिंदू-मुसलमानांचा हा प्रश्न परंपरांमधील खोड्या
 अविश्वासांमुळे निर्माण होत असतो. तो फत्ता दूर करता येतो हे खुदाईखितमतदारांनी
 दाखवून दिलेले आहे. परस्परांनी एकमेकांजवळ यावे व खरे सहकार्य करावे. त्यातूनच ऐक्य
 निर्माण होऊ शकते. स्वातंत्र्याच्या लढ्यात योग्य तो वाय उचलून तरच मुसलमानांना
 सन्मानाचे स्थान लाभू शकेल. त्यामुळे आपले कर्तव्य केले याचे समाधानही त्यांना मिळेल.
 साम्राज्यसत्तेशीही टक्कर देण्यात खुदाईखिदमतदारा खडे झाले, त्याबरोबर आज ते
 भारताच्या आदराचे स्थान बनले आहेत. यापासून इकडील मुसलमानांनी योग्य
 तो बोध घेतला पाहिजे.” जुलै महिन्यात दिनापूर (सयुतप्रात) येथील एक
 भाषणात ते म्हणाले, “अल्पसंख्यांकांचा प्रश्न नाही कोडे? तो इतर राष्ट्रातही आहे, पण
 असा रतयात कोडेही झालेला नाही. या देशात आपण सर्वजण जातवारीचे तुकडे करून
 राखलेले आहेत, स्पेशलवर “हिंदू पाणी” “मुस्लिम पाणी” अशा पाण्याच्या सुट्या जाती
 करून टाकल्या आहेत. जमण्या सीमाप्रांतात हे भेद ग्राहून टाकण्यात आम्ही बरेच
 यशस्वी झालो आहोना. पणु निरिडील खऱ्या-खोड्या बातांम्या इकडे पसरविल्या जातात व
 त्यामुळे इकडे दरो होतात. सीमाप्रांतात हिंदू मुस्लिम पळविल्या जातात असा खोय प्रचार

इकडे केल्या जातो व त्यामुळे पठाणांचे नाव इकडे बदनाम केले जाते, पण फळविलेल्या मुलींच्यामध्ये हिंदू मुलींच्याप्रमाणे सुसलमान मुलीही असतात हे सत्य इकडे कधीही सांगितले जात नाही इथीच्या फकिरांच्यासकवी इकडे मत्सू खोडसाळ प्रवात रायकत्यांनी केलेला आहे, पण त्यांना खरोखर त्याचा स्वतः प्रदेश इमज्जाच्या तामडीतून बाबबावयाचा होता त्यासाठी ते सीमाप्रांतावर हजे चढवीत असत ते फकीर नव्हते ते मोठे अमीर व संपन्न होते एक घमविडा म्हणून त्यांची इकडे रायकत्यांनी प्रसिद्धी केली, पण या फकिरांनाच ही बदनामी बाबविणे जरूर वाळते व त्यासाठी त्यांनी एक मोठा "जिरगा" बोलाविला त्यामध्ये त्यांनी हिंदू नेत्यांसाठी बोलाविले त्या सर्वांच्या पुढे त्यांनी सर्व वस्तुस्थिती मांडली या जिरगापुढे स्वतः इथीच्या फकिरांनी मुली फळविणे, लूटमार करणे, जाळ्याळ करणे वगैरे गोष्टींचा तीव्र निषेध केला पण या निषेधाची व जिरगाची बातमी राज्यकर्त्यांनी बाहेर पोठेही जाऊ दिली नाही "

हे आजीय दगे निवडणुकीच्या वेळीच करो व कर होतात ? अल्पसंख्याकाना हिंदू पक्षाची भीती घालून राजकीय चळवळीपासून करो फोडले जाते वगैरे प्रचार बादशाहखानांनी हिंदूस्थानात बंगलप्रमाणे ठिकठिकाणी केला यावरून त्यांना सीमाप्रांताबाहेर कर ठेवले जात होते याचा उल्लास सज्ज होईत सीमाप्रांतात ते प्रविष्ट झाल्यावरच तेथे त्यांनी पुन्हा खेड्यापाड्यांत प्रचार करून लोकमत जागृत केले व त्यावरच हिंदू-मुस्लिम द्वेषाचे दग विनटून जाऊ लागले १९३७ साली डॉ. खान-मनिमडळ स्थापन झाल्यावरही मनिमडळसमोत्रारच्या कार्यात ते कुठेच शून राहिले नाहींत उलट "ही मनिमडळे धारशी पित्राऊ नव्हते गरीबांच्या मागणीचा प्रश्न ती सोडवू शकत नाहीत पातूनही अविश्राम व झगडेच निर्माण केले जातील " वगैरे सज्ज ते मन्थ्यांना वाईत देत असत " जनतेची अनर्गत सक्ती व त्यांचे राजकीय शिक्षण यावरच एरे स्वातंत्र्य अवलंबून आहे " हा त्यांचा पडिला सिद्धांत होता " खरे स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत आपण जागरूक व वयनिष्ठ राहिले पाहिजे " असे ते म्हणत त्याप्रमाणे ते अक्षड विंगते व प्रचार-अभ्य राहिले होते मनिमडळ आले किंवा गेले तरी त्यांची पत्नी, त्यांचे पायी निरले व कार्यकर्त्यांच्यामध्ये मिसळून राहणे या त्यांच्या भोलापणाने कडीचाही पेरवार झालेला नव्हता

सीमाप्रांतात होणारी माणसांची फळवापटवण हा एक राजकीय चढाईचाच प्रस्न होता ब्रिटिश लष्कराने स्वतः येथीलच्या मुळखावर हजे केले म्हणजे त्याच्या प्रतिकारार्थ म्हणून येथीलवाले पठाण सीमा प्रांतातील लष्करी केंद्रावर हजे चढवीत धर्मभावनेने व हिंदू जमातीवर सुद्धा हजे होत, पण ते अगदी क्वचित होत ब्रिटिशांच्या चढाईच्या प्रतिकारार्थ होणारे प्रसारक अधिक सुलभत फळविलेल्या लोकांमध्ये फक्त हिंदू मुली फळविल्या जातात हा

- प्रकार सर्वस्वी व खोडसाळण्याचा होता. त्यामध्ये मुसलमानही असत, हे पुढील आकड्यावरून उघड होते. (१९३६ ते १९४१ मध्ये) एकूण खून, जखमी वरचे व पळविणेचे कुठे.

	हिंदू	मुस्लिम	एकूण
खून	४९	७३	१२२
जखमी	२३	६७	९०
पळविणे	१२७	१२९	२५६

बरील आकड्यावरून हिंदूमागे मुस्लिम माणसांनी पळवणाय व हत्या झालेली आहे हे स्पष्ट आहे. ही माहिती सरकारी अहवालवरून घेतलेली आहे. (Frontier speaks- page 68) केवळ पटाणांच्यामधील गरिबीमुळे हे डाके घातले जातात हे म्हणणेही चुकचे आहे असे श्री. महमूद हुसूस मानतात. मुस्लिम लोकसंख्या ९३ टक्के व हिंदू ५ इतक्यात टक्के असता दोन्ही जमातींचे बळी साधारणपणे सारखेच दिसतात. या उलट सात टक्के हिंदूंपेढे ८० टक्के संपत्ती बॉम्बेट येथे रूफने जाते हेही लक्षात ठेवले पाहिजे.

डॉ. दानसाहेब यांचे मंत्रिमंडळ सत्तेवर येण्यापूर्वी सीमांभातात सर अब्दुल कयूम यांचे मंत्रिमंडळ अधिकारारुढ झाले होते. बाकदेमंडळ्यातील अल्पसंख्यक पक्षाचे एकादे मंत्रिमंडळ बनविणे म्हणजे पक्षाप्रक्षांमध्ये समाजवादी विट्टी पोडामोड करावी लागते, त्यामाठी विट्टी मलेबुरे कावपेच-परावे टागतात याचा अनुभव आता खेजरापाटगापसंत पोडोबलेला आहे. एकापा नगरपालिकेचे अध्यक्षपद किंवा ग्रामपंचायतीचे प्रमुखपद मिळवावयाचे म्हणजे तेथील बहुसंख्य व अल्पसंख्य पक्षांच्या नेत्यांना वाय काय उचापती कराव्या लागतात-याचा अनुभव सर्वांना आहे.

लोकशाहीनिष्ठ मंडात तत्त्वनिष्ठ माणसे असतील तरच ते पक्ष योग्य ठीतीने वागतात; तसे नसल्यास हे पक्ष सर्वस्वी लोकशाही तत्त्वाना व मानवाना धारक अशा रीतीने वागतात; यामुळे अशा लोकशाही मंडांचा नाशच होतो. म्हणून या संस्था चालविण्यास योग्य अशी तत्त्वनिष्ठ मनोवृत्ती निर्माण करणे जरूर असते. मध्यगत करण्यापूर्वी पोलीस यत्ने जितके हानिदायक, तितकेच लोकशाही निष्ठ तयार नसल्या या संस्था वापरणे धोक्याचे होते. हे दोन्ही प्रयोग एकदम चालवले पाहिजेत. बादशाहखान यांनी हेच केले. म्हणून जसा पोत तत्त्वनिष्ठ नेत्यांपैकी ते एक ठरले आहेत.

कयूमखान मंत्रिमंडळावरील अधिकार न्याय करण्याच्या क्षेत्री येथेच पक्षाने बहुमत मिळवण्यासाठी अधिक समासदांची जरूर होती आणि ते बहुमत हिंदू-श्रीध मॅजिस्ट्रेट पक्षाचे यशही लोक मिळवल्याने होऊ शकले. पण बहुमत अवघ्या चार मतांचे होते. " पक्ष

बदलणार हे सदस्य अतिशय कमोडीने तपासले जावेत व मनिमडळची जबाबदारी घेतांना आपण आपल्यावरील जबाबदारी किती भार पाहू शकू याचा पूर्ण विचार करावा ” असे वादशाहसान पुन पुन्हा सजावीन असत

या मनिमडळच्या उलाढालीच्या बळकटच सीमाप्रांतात प्रथम मुस्लिम लीगचा प्रवेश झाला, तीही अधिकृत संपन्ना म्हणून नव्हे या मुस्लिम लीगमध्ये बरेचसे सेवानिवृत्त सरकारी अधिकारी व बडे जमीनदार होते हिंदूस्थीस नॅशनॅलिस्ट पार्टीमध्ये असतच जमीन दारांचा व सावकारांचा भरणा होता सावसार पक्षही तेथे निघाला होना पण त्यामध्ये विशेषसे सामर्थ्य नव्हते कॉमिस पक्ष सतेवर आल्याबरोबर या विरोधी पक्षात स्वतःचा पक्ष सोडण्याचे राजकारण सुरू झाले त्यामुळे त्यांच्या पक्षात दुसरी माजली तशीच कॉमिस पक्षातही बदिली निर्माण झाली कार्यकर्त्यांच्या स्वार्थासाठी हे घडत असते, यात जन हिताचा काही सवध नसतो कॉमिसविरोधी पक्षातील भायपुढीप्रमाणे कॉमिस पक्षात निमाण झालेले दुसरे प्रवाह नितकेच देशहिताला मारक ठरले कॉमिस हा केवळ एकविचाराच्या प्रणालीचा पक्ष नव्हता लढ्यासाठी निर्माण झालेली ती सर्वसमाहक संघटना होती सत्तेची मागीदारी ज्यांना चाखण्यास मिळत नाही असे लोक एक्केकांचे विरोधक व कधीकधी पैरीडी बनतात तेच सीमाप्रांतातही घडले

जॉन धानसाहेकांच्या उत्साही व स्नेहसेवारील नेतृत्वामुळे मनिमडळने बरेच उत्पुन कार्य केले त्यांनी सुन्वानीस ऑनररी मॅजिस्ट्रेटचा हुद्दा रद्द केला वेदनिगाससाठी असलेली चौकीदार पद्धती निकालात काढली, छेतीकायदे छेतवऱ्यांच्या हिताच्या दृष्टीने दुसस्त केले, शिक्षणाचा विस्तार छेत्र्यांपाठ्ठात केला, हयादी लोकहिताची कामे फेल्ली परंतु आपल्याच पक्षान असतुष्टांची सख्या वाढली म्हणजे केलेल्या कामांचे थेंप मिळण्याऐवजी न केलेल्या कामाबद्दल तडाखे खावे लागतात हाही अनुभव सर्वत्र येतोच

भारतात सर्वत्र कॉमिस मनिमडळांच्या राज्यात क्षपात्र्याने आर्थिक ह्वाधारणा घालून आणण्याबद्दल तगादा सुरू झालेला होता याच्यामागे जनतेच्या कल्याणाप्रमाणेच छेत्र्या मोठ्या पुढार्यांच्या असतुष्ट मावनाचे छडक टपलेले होते भारतात समाजवादी पक्षाची स्थापना या वेळी होऊन चुकली होती या समाजवादी मतप्रणालीच्यावरून स्वतः जवाहरलाल, सुभाषबाबू, सरदार पटेल व गांधीजी यांच्यामध्ये कसकसे मतभेद झाले होते याचा इतिहास सर्वना माहित आहे ठिकठिकाणच्या प्रांतिक मनिमडळांच्यापुढे छेतकर्त्यांच्या व कामगारांच्या गाल्हाण्याचे फर्तयाय दीग येऊन पडत असत व ते सोडवि ष्याचे सामर्थ्य मऱ्यामध्ये नव्हते राज्यघटनेखाली आंधरागची मर्यादाही धर होती आणि पक्षांच्या आज्ञा अमलात आणणारी नोकरीही गेल्या लोकांनी व त्यांच्या प्रमाणाखाली काढली

बदलणार हे सदस्य अतिशय कमोतीने तपासले जावेत व मनिमन्डळाची जबाबदारी घेताना आपण आपल्यामधील जबाबदारी मिती पार पाडू शकू याचा पूर्ण विचार करावा ” असे बादशाहान पुन पुन्हा बजावीन असेत

या मनिमन्डळाच्या उलाढालीच्या काळातच सीमाप्रांतात प्रथम मुस्लिम लीगचा प्रवेश झाला, तीही अधिकृत संघटना म्हणून नव्हे या मुस्लिम लीगमध्ये बरेचसे सेवानिवृत्त सरकारी अधिकारी व बडे जमीनदार होते ब्रिटिश नॅशनॅलिस्ट पार्टीमध्ये अनाथ जमीन दारांचा व सावकारांचा मरणा होता खावसार पक्षाही तेथे निघाला होना पण त्यामध्ये विशेषते सामर्थ्य नव्हते कॉंग्रेस पक्ष सत्तेवर आल्याबरोबर या विरोधी पक्षात स्वतःचा पक्ष सोडण्याचे एजमरण सुरू झाले त्यामुळे त्यांच्या पक्षात दुसरी माजली तरीच कॉंग्रेस पक्षातही बदिली निर्माण झाली कार्यकर्त्यांच्या स्वार्थासाठी हे घडत असते यात जन हिताचा काही संबंध नसतो कॉंग्रेसविरोधी पक्षातील कायमुद्दीममाणे कॉंग्रेस पक्षात निर्माण झालेले दुसरे प्रवाह तितकेच देशहिताला भारक ठाले कॉंग्रेस हा केवळ एकविकाशण्या प्रणालीचा पक्ष नव्हता लक्षात घ्यायची निमाणे झालेली ती सर्वसमाहक संघटना होती सत्तेची मागीदारी यांना वाढण्यास मिळत नाही असे लोक एकमेकांचे विरोधक व कधीकधी धीरही बनतात तेच सीमाप्रांतातही घडले

हा खानसहबांच्या उल्हास व लोकमेवाशील नेतृत्वामुळे मनिमन्डळाने बरेच उपयुक्त कार्य केले त्यांनी सुदवातीम ऑनररी मेजिस्ट्रेटचा हुता रर केले बेटभिंगारसाठी असलेली रीतवेदार पद्धती निकालात काढली शेतीकायदे शेतकऱ्यांच्या हिताच्या दृष्टीने दुदस्त केले शिक्षणाचा विस्तार क्षेत्रापाड्यात केला, इत्यादी लोकहिताची कामे केली परंतु आपल्याच पक्षात असतुष्टांची सख्या वाढली म्हणजे केलेल्या कामाचे श्रेय मिळण्याऐवजी न केलेल्या कामाबद्दल तडाखे खावे लागतात हाही अनुभव सर्वत्र येतोच

भारतात सर्वत्र कॉंग्रेस मनिमन्डळांच्या राग्यात झपाट्याने आर्थिक सुधारणा घडून आणण्याबद्दल तमादा सुरू झालेला होता याच्यामागे जनतेच्या कल्याणप्रमाणेच क्षेत्रा मोठ्या पुढार्यांच्या अनुपुष्ट भावनांचे खडक उपलेले होते भारतात समाजवादी पक्षाची स्थापना या वेळी होऊन शकली होती या समाजवादी मतप्रणालीच्यावरून स्वतः जवाहरलाल सुभाषबाबू, सरदार पटेल व गांधीजी यांच्यामध्ये कसकसे मतभेद झाले होते याचा इतिहास सर्वत्र माहित आहे ठिकठिकाणच्या प्रांतिक मनिमन्डळांच्यापुढे शेतकऱ्यांच्या व कामगारांच्या गाऱ्यांच्या पर्वप्रमाण टींग येऊन पडत असत व ते सोडविण्याचे सामर्थ्य मण्यांमध्ये नव्हते राज्यघटनेच्या अधिकाऱ्यांची मर्यादाही पार होती आणि पक्षांच्या आह्ता अमलात आणणारी नोकऱ्याही त्यांच्या एजेन्सी व त्यांच्या प्रमाणाच्या बाजूनी

व्यापलेट्री होती त्यामुळे मज्याचे योग्य निर्णयही बळकट मित्रा पूर्णतया अमलात येत नमत यामुळे काँग्रेसमधील असंतुष्ट कार्यकर्त्यांना मनाचा हट्टे चढविणे सोपे होते या अंतर्गत दुहीमुळे काँग्रेसचे सामर्थ्य वाटण्याऐवजी ते राखी होऊ लागले होते

गव्हादेर (जि हा हजारा) येथील शेतकऱ्यांचा लढा हे एक नमुनेदार उदाहरण आहे जे रानमन्निमडळपुदे अशी अनेक सफटे आलेली होती, पण त्यानून ते पार पडलेले होते, पण गव्हादेर येथील शेतकऱ्यांच्या चळवळीस समाजवादी कार्यक्रमाचे आमक स्वरूप दिले गेले. काँग्रेसमधील काही कार्यकर्ते मन्निमडळपुदे लढण्यास तयार झाले त्यांचा पायदा विरोधी पक्षाने घेतला “ डॉ खानमन्निमडळ हे एक अन्यत प्रतिगामी मन्निमडळ आहे ज्या मित्रि राजवटीला राजविणारे पोलिसी राय सुरू झालेले आहे म्रिया व मुलांच्यावर पोलिसीस त्यांच्या चालवीत आहेत ” योग्य प्रचार देशभर केला गेला या वेळी बादशाहखानासारखा सगोचा विश्वास असलेला नेता मन्निमडळची गावू समजून घेण्यास तयार नसता तर खानमन्निमडळची खांदीची वेव्हार झाली असती स्वत बादशाह खानांना या प्रकरणाने खूप व्यथित केले होते इतकेच नव्हे तर या अशा सत्तास्वीकारण्या कार्यक्रमानामून जनतेची शक्ती वाटण्याऐवजी ती कमीच होईल या निर्णयाला ते योग्यवले होते त्यांच्या स्वभावाचे वैशिष्ट्य व तत्त्वनिष्ठेचा प्रकार येथेच प्रचीतीला येतो

गव्हादेर हे तुराच्या नवाबांचे गाव तेथील शेतकऱ्यांवर नवाबसाहेबांनी अनेक प्रकारचे छलुम केलेले होते हेही खरे पण हे डाव मुस्लिम लीगचेच पुरस्ते व सरकारी अधिकारी छेळत होते आणि तुराच्या नवाबांचे सर्व जुने पाठीराखे आता काँग्रेस मन्निमडळच्या विरुद्ध कावमान करू लागले होते काँग्रेस मन्निमडळ अधिकातर येण्यापूर्वीच छडकऱ्यांच्याकडील घासी वसूल करण्यासिता जमी-बॉस्टेही वाटली गेलेली होती आणि त्या जमी हुकुमाची अमलबजावणी करण्यासाठी चाणाक्ष अधिकाऱ्यांनी हीच बळ पसत फेरी होती याच वेळी काही काँग्रेस कार्यकर्त्यांची समाजवादी तत्त्वनिष्ठता अष्टत झालेली होती समाजवादी नेत्यांनी हजारे शेतकऱ्यांच्यासहून सशस्त्र कार्यविध्याच्या घोषणा केल्या “ कोर्टानून मिळालेल्या आज्ञा (डिक्टी) धाण्यावर नसविल्या गेल्यास देशात अराजक निमाण होईल व तसे तर घडताच कामा नये ” असा सडा नोस्तराही डॉ खानसाहेबांना देई, तर पोलिस अधिकारी, सशस्त्र पोलिस तुरुख्या घेऊन गव्हादेर येथे शेतकऱ्यांची घरेदारे उध्वस्त करण्याचा कार्यक्रम पार पाडीत अशा निदोषानी डॉ रान मन्निमडळ आसन्नमरण झाले होते गव्हादेर येथील पोलिस अयाचारच्या वातम्या या सीमाप्रांतातच नव्हे तर लाहोर लखनो फरक्ता येथील वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध होत या सर्व प्रकरणमुळे बादशाहखान हेरण झालेले होते “ आमच्यामध्ये अतगत क्षमडे इतके वाढले आहेत की, त्यामुळे माझे डोळे मगणून जाते

व त्या मानसिक दडपणानून मरिना मरिना माझ्या चिचाला खास्य लामत नागी ” असा आशयाचे उद्गार ज्यांनी काढले आहेत

गझादेर येथील शेेतन्यांतील पोलीस-अत्याचारांची पाहणी स्वतः करणी म्हणून बादशाह खान तिफडे गेले त्यांनी केलेल्या पाहणीत मरिमडव्यविरुद्ध केलेले आरोप खरे अमन्याचे आढळून आले त्यामुळे ते अधिकच काधी झाले ही बस्तुस्थिती बादशाहखानांनी डॉ रान-साहेबांच्या निदर्शनाम आणली त्यानंतर डॉ खानसाहेब हे स्वतः गझादेरफडे गेले व तेथील परिस्थिती पाहिली त्यावरून पोलिसांनी तेथे केलेले अत्याचार बद्दली खरे अमन्याचे त्यांनाही पकडून घुबले त्यांच्या सगळ समवायमाने, डॉ खानसाहेबांनी पोलिसी अत्याचारांची कबुली दिली त्याचप्रमाणे झालेल्या घुब्या दुसस्त करणाचे आश्वासनही शेतन्यांना दिले, पण मुख्य मनी अमूनही झालेल्या घुब्या ते दुसस्त करू शकले नागीन सत्ता बँकित मरिमडलाची अमली तगी करभार ज्या नोकरीसाठीच्याच पकडीत होता, आणि या नोकरीसाठीचे खरे नियते ठरू चातुरस्वा गझादेर वनिगर्हम हेच होते वनिगर्हम यांच्यावर डॉ खानसाहेबांचा शतका विश्वास होता की त्यांच्या हत्येविरुद्ध आपल्या प्रमुख सहकाऱ्यांचे म्हणजेही खीराण्यास ते तयार नमत त्यामुळे या बँकित मरिमडलात ही परंपरा अविश्वासाची पंगी झाली आपल्यावरील डॉ खानसाहेब यांच्या विश्वासाचा वनिगर्हम पुरेपूर पायदा करून घेत होते सदैवाने दोन वर्णांच्या जातच दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी बँकित-मरिमडलाचा राजीनामा देण्याचा आदेश दिला गला त्यामुळे अतर्गत शगड्याचे भुळच नष्ट झाले त्या वेळी “ सत्ताक्षान ही एक पार मोठी बलात्कारी धम्मा ठाली ” अने सप्तदीय कार्यक्रमाची कदर करणारे सन्मद यूनूस यानाही म्हणावे लागले बादशाहखान यांना मरिमडलाच्या काळामानून मरीव सामर्थ्य निर्माण होईल असे बधी काढले नव्हतेच त्यांचा सन्मद खुदाई दिदमतगारसधनेच्या विधायक कार्यक्रमवाच होता, पणु अखिर भारतीय कावेम सधजेची बांधले गल्याने त्यांना हा कापदेमडव्याचा कार्यक्रम पन्नावा लागला होता

ध्यापलेली होती. त्यामुळे मंत्र्यांचे योग्य निर्णयही वेळेवर किंवा पूर्णतया अनयत येत नसत. यामुळे कॉंग्रेसमधील अतुंगुष्ट कार्यकर्त्यांना मंत्र्यांवर हट्टे चढविणे सोपे होई. या अंतर्गत दुहीमुळे कॉंग्रेसचे सामर्थ्य वादण्याऐवजी ते खच्ची होऊ लागले होते.

गव्हादे (जिह्वा हजारा) येथील शेतकऱ्यांचा लढा हे एक नमुनेदार उदाहरण आहे. डॉ. खानमंथिमंडळपुरे अशी अनेक संकटे आलेली होती; पण त्यानून ते पार पडलेले होते; पण गव्हादे येथील शेतकऱ्यांच्या चळवळीस समाजवादी कार्यक्रमाचे आनंद स्वरूप दिले गेले. कॉंग्रेसमधील काही कार्यकर्ते मंथिमंडळविरुद्ध लढण्यास तयार झाले. लावा पायदा विरोधी पक्षाने घेतला. “ डॉ. खानमंथिमंडळ हे एक अत्यंत प्रतिगामी मंथिमंडळ आहे. जुन्या ब्रिटिश राजवटीत त्याजविना पोलीसी राज्य सुरू झालेले आहे. चिंता व मुलांच्यावर पोलीस लढना चालवीत आहेत. ” वगैरे प्रचार देशभर केंद्र गेल्या. या केंद्री चादराहखानासारखा सर्वांचा विश्वास असलेल्या नेता मंथिमंडळची बाजू समजून घेण्यात लागला नसता तर खानमंथिमंडळची खांडोळी केव्हाच झाडी असती. स्वतः बादशहा-खानांना या प्रसंगाने खूप धांपित केले होते. इतकेच नव्हे तर या कडा सत्तास्वीयगुण्या कार्यक्रमाभून जनतेची शक्ती वादण्याऐवजी ती कमीच होईल या निर्णयावर ते पोहोचले होते. त्यांच्या स्वभावाचे वैशिष्ट्य व तत्त्वनिष्ठेचा प्रचार येथेच प्रयत्निल येतो.

गव्हादे हे तुंगच्या नवाबांचे गाव. तेथील शेतकऱ्यांवर नवाबाहंवांनी अनेक प्रसंगांचे खटुन केल्ले होते हेही खरे. पण हे बाब मुस्लिम स्वीगचेच दुरास्कर्ते व सरकारी अधिकारी सेव्य होते आणि तुंगच्या नवाबांचे सर्व जुने पाठीगळे आता कॉंग्रेस मंथिमंडळच्या विरुद्ध थांबून बसू लागले होते. कॉंग्रेस मंथिमंडळ अधिकारावर येण्यापूर्वीच खंडकऱ्यांपाकडील काही यमूल क्रण्यावरील जती-बोटिही काढली गेलेली होती आणि त्या जमी हुंगुनांची अंनलवजावणी करण्यासाठी धागाड अधिकार्यांनी हीच वेळ पसंत केली होती. याच धंद्या काही कॉंग्रेस कार्यकर्त्यांची समाजवादी तत्त्वनिष्ठा जागृत झालेली होती. समाजवादी नेत्यांनी हजारे शेतकऱ्यांच्याकडून सत्याग्रह करविण्याच्या घोषना केल्या. “ कोर्यतून मिळवलेला अन्न (जिन्नी) धाभ्यावर बसविण्या गंभ्यास देखत अगजक निर्माण होईल व तसे तर घडताच वरमा नये ” असा सडा नोचताही डॉ. खानसाहेबांना देई; तर पोलीस अधिकारी, गरज पोलीस तुडव्या घेऊन गव्हादे येथे शेतकऱ्यांची घरेदो उघडून करणाचा कार्यक्रम पार पाडीत. असा निघोर्षांनी डॉ. खान मंथिमंडळ आसकमल झाले होते. गव्हादे येथील पोलीस अत्याचारगुण्या यातल्या या सीमाप्रांतातच नव्हे तर लहोरा, लखनौ, फरक्का येथील वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध होत. या सर्व प्रसंगानुळे करसाहसान दैगल झालेले होते. “ जामपानभे अंतर्गत झगडे इतके वाढले आहेत की, त्यामुळे माझे हाके मगनून जावे

व त्या मानसिक दृष्ट्या नून मर्णा महिला माझ्या विद्याला शास्त्र्य हासत नाही " असा
आशयाचे उद्गार व्यांनी पडले आहेत

गझादे येथील शेतकऱ्यावरील पोलिस-अशाचारांची पाहणी स्वतः करावी म्हणून बादागा
खान तिकडे गेले त्यांनी केलेल्या प्राणीत मनिमडळविरोध केलेले आरोप खरे असल्याचे
आढळून आले त्यामुळे ते अधिकच कधी शाळे ही वस्तुस्थिती बादशाहखानांनी हा खान
साहेबांच्या निदर्शनास आणली त्यानंतर हा खानसाहेब हे स्वतः गझादेकडे गेले व तेथील
पणस्थिती पाहिली त्यावरून पोलिसांनी तेथे केलेले अत्याचार बघली खरे असल्याचे त्यांनाही
कटून घेऊन त्यांच्या सगळ्या समाग्रामाणे, हा खानसाहेबांनी पोलिसी अशाचारांची वस्तु
दिली याचप्रमाणे झालेल्या घुका दुष्प्रसन्न करण्याचे आश्वासनही शेतकऱ्यांना दिले, पण
मुख्य मंत्री असूनही झालेल्या घुका ते दुरुस्त करू शकले नाहीत सत्ता काँग्रेस मनिमडळची
असली तरी काश्मिराच्या नोकरशाहीच्याच पकटीत होता, आणि या नोकरशाहीचे खरे
नियते ऊर्क वाचकस्वार गव्हर्नर कनिंगहॅम हेच होते कनिंगहॅम यांच्यावर हा खानसाहेबांचा
इतका विश्वास होता की त्यांच्या दृष्ट्याविरोध आपल्या प्रमुखा सहकाऱ्यांचे म्हणजे
स्वीकारण्यास ते तयार नव्हत त्यामुळे या काँग्रेस मनिमडळात ही परस्पर अविश्वासाची वेग
झाली आपल्यावरील हा खानसाहेब यांच्या विश्वासाचा कनिंगहॅम पुरेपूर पापदा करून
घेत होते सुदैवाने दोन वर्षांच्या आतच दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी काँग्रेस-मनिमडळाना
राज्यातमा देण्याचा आदेश दिना गेल्या त्यामुळे अतर्गत शगाड्यांचे मुख्यच नष्ट झाले त्या वेळी
' सत्ताभाग ही पुरुष पण मोठी कल्याणकारी घटना झाली असे सत्तरीय कार्यकर्त्यांची
फदर करणारे मन्मद धुस यांनाही म्हणजे लागते बादशाहखान यांना मनिमडळच्या
काश्मिरातून मगव सामर्थ्य निमाणे होईल असे कधी वाटले नव्हतेच यांचा मालमता
सुदैवी टिदमतनामघनेच्या विधायक कायकमावत होता पण अखिल भारतीय काँग्रेस
संघटनेची बांधले गेल्याने त्यांना हा कायदेमंडळचा पर्यक्रम पत्करावा लागला होता

स्वातीला सावरमतीची भेट

वायव्य सीमाप्रांतात पटाणांनी अहिंसेच्या राजकारणात अप्रस्थान मिळविले होते जगाच्या दृष्टीने हा चमत्कार होताच, पण भारताच्या इतर भागातही पटाणांच्याइतकी उत्कट व नित्याशील निष्ठा कोठे आढळून आलेली नव्हती स्वतः गांधीजींना पटाणांच्या या अहिंसाप्रेमाचा अर्थ कळलेला होता, आणि पटाणच यदाचित्त अहिंसेचे छत्रे पुजारी बनू शकतील अशी अपेक्षाही त्यांना वाटू लागली होती. मुसई काँग्रेस अधिवेशनाच्या पूर्वी (१९३४) त्यांनी काढलेल्या एका पत्रकात त्यांचा हा विश्वास व्यक्त झालेला आहे. बादशाहखान वर्षास काही काळ राहिले होते तेव्हा सीमाप्रांताचे काही कार्यकर्तेही गांधीजींच्या सपर्यांत आले होते. या सर्व घटनांमुळे बादशाहखानांच्या बगीच्यात वादत असलेले अहिंसेचे वेपटे प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याची उत्कटा गांधीजींना लागून राहणे स्वामा विवच होते त्यापूर्वीही कोहाटच्या दग्यानंतर तेथील परिस्थिती स्वतः पाहण्याची गांधीजींची इच्छा होती, परंतु त्यांची ती इच्छा सरकारने कधीच पूर्ण होऊ दिली नव्हती. १९३७ अखेर डॉ. खानसाहेब यांचे मणिमंडळ अधिपत्याखाली आल्यानंतर हा सर्व योग जमून आला आणि गांधीजींना आपल्या लाडक्या उतमसाई गावात नेण्याचे बादशाहखानांचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरले. गांधीजींची प्रहृष्टी त्या वेळी निव्वरीणी बरी नव्हती अशा वेळी इतक्या दूरचा प्रवास त्यांनी अगावर घेऊ नये असा सारांचा आग्रह होता असे अगतादी दोही गांधींनी विचारपूर्वक हा निर्णय घेतला. सप्टेंबर १९३८ अखेर त्यांनी वर्षा रोडले दिव्हींग काँग्रेस कार्यकारिणीच्या बैठकीसाठी त्यांना काही दिवस घालवले लागले. मुगलमधील मुद्राचे दग सवर्णांच्या मीमपर्यंत येऊन पोहोचल्याने कार्यकारिणीच्या बैठकीत जागृतीक परिस्थितीवर

अमृत चर्चा चालू होती अँकयेवऱ्या परिस्थितीत पेशवराजा पोगेवले गांधीजींचा हा वडिवस प्रवासाला झाल्य असावा दिनांक ५ ते ९ ऑगस्ट हे दिवस त्यांनी सुदारेंखिदमतगारांच्या समवेत घालविले मुख्य मंत्री डॉ. रानगाडे व बादशाहखान हे उमयता गांधीजींचा सर्व कार्यक्रम खेळी पद्धतीने पार पाडण्यामागी अत्यंत दक्षतेने शक्यतेने मुख्यत गांधीजींना मगूर विद्यार्थी मित्रांनी, त्यांना जमव वारेल ते हा सुदारेंखिदमतगारांनी बेलटा यावे अशी योजना केलेली होती त्यामध्ये सुटलेली जाडीर कार्यक्रम न घेता गांधीजींनी पेशवऱ्या मुक्ता पार पाडला या मुक्तामात त्यांनी प्रमुख सुदारेंखिदमतगारांपुढे आपले अन्तरा मोडले केले व स्वतःच्या अपेक्षांनी व्यक्त केल्या

“अहिंसेवर खरी श्रद्धा असलेले मृत्तरा लोमृद्धा समोवाराच्या जगाचा वायापालट करू शकतील तुम्ही लख लख आशात कमिशनवरून सगळ्या देशात इतके स्वयंसेवक नाहीत. तुमची श्रद्धा खरी असेल तर साऱ्या भारताचे रूप तुम्ही बदलू शकाल स्वतः प्रदेशातील टोळीवाऱ्यांच्या झगड्याचा प्रश्न विगिश्वांना समर वगैरे सोडविता आलेले नाही तो प्रश्न तुमच्यासांगे कार्यकर्ते सोडवू शकतील मात्र तुमची अहिंसेवरील श्रद्धा गिवाऊ स्वरूपाची अमली पाहिजे.” गांधीजींच्या आगमनाने साऱ्या पेशवर शहराचे वातावरण उत्साहाने भरून गेले होते सुदारेंखिदमतगारांना तर तो सोन्याचा दिवस वाटत होता बादशाहखान स्मृत व उद्बुद्ध मानाने गांधीजींच्या आगमनाचे स्वरूपावरून त्यांच्या कार्यक्रमावर पहात टेंवण्याचे काम करीत होते सुदारेंखिदमतगारांनी आपली अहिंसेवरील श्रद्धा हेचीपेची नाही हे गांधीजींना पक्कून देण्याचा प्रयत्न केला ‘स्वतः बादशाहखानांनी उधा अहिंसा सोडली, तरी आम्ही ती सोडणार नाही’ असे त्यांनी सांगितले

‘मी होऊ अमृत तर’ हा जगविरुद्ध झालेला आपल्या लेख गांधीजींनी पेशवऱ्यांच्या मुक्तामात लिहिला पेशवराजून गांधीजी खाऱ्यांच्या उतमसार्हे गावाला पोहोचले ही त्यांची मेग म्हणजे सावमती आणि स्वाती या दोन पुण्य गंगांची मेग होती तो शाश्वत प्रीति-संगम ठरवा ही ईश्वरी इच्छा नव्हती सावमती नंतर दुसऱ्या वाखाची होती बादशाहखानांना आपल्या प्रीताचा, तैथील हवामानाचा, आपल्या नदीचा, आपल्या ग्रामस्थानांचा, आपल्या भवंच गोष्टींचा निरतिशय अमिमान वाटतो या अमिमानात दर्प नाही, दुसऱ्याबद्दल अनादर नाही त्यात शक्त उत्कट आभारता असते आपल्या पद्धतीची आणि शेतीची वर्तने सांगताना अगदी गभीर भावनेने ते त्यांची माहिती देत होते

गांधीजी आपल्या सर्व परिवारासह स्वाती नदी ओलांडून ग्रामप्रवेश करीत अमृत बादशाहखान समोवाराच्या भीष्मपद्धती व बसूचे मनसुदात वर्णन करीत होते, तर गांधीजी त्यांचा हात पकडून आपल्या तोंड सांभाळताना घोडे बेजार झालेले होते मांडीपर्यंत आपले कमंडे

स्वातीला साबरमतीची भेट

वायव्य सीमाप्रांतात पठाणांनी अहिंसेच्या राजराणांत अप्रस्थान मिळविले होते जगाच्या इष्टीने हा चमत्कार होताच; पण. भारताच्या इतर भागातही पठाणांच्याइतकी उत्कट व क्रियाशील निष्ठा फोटे आदळून आलेली नव्हती. स्वतः गांधीजींना पठाणांच्या या अहिंसाप्रेमाचा अर्थ कळलेला होता, आणि पठाणच कदाचित्त अहिंसेचे खरे पुजारी बनू शकतील अशी अपेक्षाही त्यांना वाटू लागली होती. मुंबई काँग्रेस अधिवेशनाच्या पूर्वी (१९३४) त्यांनी कटलेल्या एका पत्रकात त्यांचा हा विश्वास व्यक्त झालेला आहे. बादशाहखान वर्थास काही काळ राहिले होते तेव्हा सीमाप्रांताचे काही कार्यकर्तेही गांधीजींच्या सपर्यांत आले होते. या सर्व घटनांमुळे बादशाहखानांच्या बगीच्यात वादत असलेले अहिंसेचे रोपटे प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याची उत्कट गांधीजींना लागून राहणे स्वामा-विम्ब होते. त्यापूर्वीही कोहाटच्या दग्यानंतर तेथील परिस्थिती स्वतः पाहण्याची गांधीजींची इच्छा होती; पण त्यांची ती इच्छा सरकारने कधीच पूर्ण होऊ दिली नव्हती १९३७ अखेर डॉ. खानसाहेब यांचे मनिमडळ अधिकारावर आल्यानंतर हा सर्व योग जमून आला आणि गांधीजींना आपल्या लाडक्या उत्तमपुत्राई गावास नेण्याचे बादशाहखानांचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरले गांधीजींची प्रवृत्ती त्या वेळी तितकीशी बरी नव्हती. अशा वेळी इतक्या दूरचा प्रवास त्यांनी अगावर घेऊ नये असा सर्वांचा आग्रह होता. अमे असताही दोन्ही गांधींनी विचारपूर्वक हा निर्णय घेतला. सप्टेंबर १९३८ अखेर त्यांनी वर्था सोडले. दिझीस काँग्रेस कार्यकारिणीच्या बैठकीसाठी त्यांना काही दिवस घाल्यावे लागले. युरोपमधील युद्धाचे दग सधर्माच्या सीमेपर्यंत येऊन पोहोचल्याने कार्यकारिणीच्या बैठकीत जागतिक परिस्थितीवर

अवड चर्चा चालू होती ऑक्टोबरच्या पाचव्या आठवण्यात ते पेशावरला पोहोचले गांधीजींचा हा वाददिवस प्रवासात झाला असावा दिनांक ५ ते ९ ऑक्टोबर हे दिवस त्यांनी खुदाईखिदमतगारांच्या समवेत घालविले मुख्य मनी डॉ खानसाहेब व बादशाहखान हे उमयता गांधीजींचा सर्व कार्यक्रम रेखीव पद्धतीने पार पाडण्यासाठी अत्यंत दक्षतेने शगत होते मुख्यत गांधीजींना भारू विद्याती मित्रवरी, त्यांना जरूर वागेल तेव्हा खुदाईखिदमत गारांशी बोलता यावे अशी योजना केलेली होती त्यामध्ये कुठलेही जाहीर कार्यक्रम न घेता गांधीजींनी पेशावरचा मुकाम पार पाडला या मुकामात त्यांनी प्रमुख खुदाईखिदमतगारांपुढे आपले अन करण मोकळे केले व स्वतःच्या अपेक्षांनी व्यक्त केल्या

" अहिंसेवर खरी थळा असलेले मृतमर लोकसुद्धा समोवाराच्या जगाचा धायापाळत करू शकतील तुम्ही लख लख आहत ब्रिटिसजवळ सगळ्या देशात इतके स्वयंसेवक नाहीत तुमची थळा खरी असेल तर साऱ्या भारताचे रूप तुम्ही बदलू शकाल स्वतःत प्रदेशातील दोळ्यावाऱ्यांच्या झगड्याचा प्रश्न विविधाना शमर वयांत सोडविता आलेख्य नाही तो प्रश्न तुमच्यासारखे कार्यकर्ते सोडवू शकतील मान तुमची अहिंसेवरील थळा दिवाज स्वरूपाची असली पाहिजे " गांधीजींच्या आगमनाने साऱ्या पेशावर शहराचे वातावरण उत्साहाने भरून गेले होते खुदाईखिदमतगारांना तर तो सोऱ्याचा दिवस वाटत होता बादशाहखान सगुप्त व उक्कसित मानाने गांधीजींच्या आगमनाचे खबरालद्वार म्हणून त्यांच्या कार्यक्रममावर पहारा देण्याचे काम करीत होते खुदाईखिदमतगारांनी आपली अहिंसेवरील थळा स्पष्टीचेनी गानी हे गांधीजींना पटवून देण्याचा प्रयत्न केला ' स्वतः बादशाहखानांनी लया अहिंसा मोली, तरी आम्ही ही सोडणार नाही ' असे त्यांनी सांगितले

'मी क्षेत्र अमतो तर ' हा जगविल्यात झालेला आपल्या लेख गांधीजींनी पेशावरच्या या मुकामावर लिहिल्या पेशावरहून गांधीजी खानांच्या उदमसार्ह गावाला पोहोचले ही त्यांची मेग म्हणजे सावरमती आणि स्वाती या दोन पुण्य गंगांची मेग होती तो शाश्वत प्रीति गगन ठरवा ही ईश्वरी इच्छा नव्हती सावरमती नंतर हुत ग्हावयाची होती बादशाहखानांना आपल्या प्रांताचा, तेथील हवामानाचा, आपल्या नदीचा आपल्या ग्रामस्थानांचा, आपल्या सर्वच गोष्टींचा निरतिशय अभिमान वाटतो या अभिमानात दर्प नाही, दुसऱ्यावरल अनंदा नाही त्यात फक्त उत्कट आर्थायता असते आपल्या फळफुलांची आणि शेतीची वगने सांगताना अगदी गमोर मावनेने ते त्यांची माहिती देत होते

गांधीजी आपल्या सर्व पवित्रासह स्वाती नदी खोलांमून ग्रामप्रवेश करीत अमना बादशाह खान समोवाराच्या पीकपट्ट्यांचे व बसूचे यन्त्रसुख वर्णन करीत होते तर गांधीजी त्यांचा हात पकडून आपल्या सोल सांभाळताना थोडे बेजार झालेले होते मांडीपर्यंत आपले कमंडे

वर करून चाललेल्या गांधीजींच्या मुद्रेकडे पाहतांना बादशाहखानांच्या मनात उसळणाऱ्या कौतुकीमूर्तिचे वर्णन करण्यास मोठ्या प्रतिभेचे कविहृदय पाहिजे आपल्या गरीबखान्याच्या वाटेकडे गांधीजींच्या पठणाच्या प्रत्येक पात्रलाबरोबर बादशाहखानांच्या आनदाला मस्ती येत होती स्वागनार्थ जमलेल्या उत्तमझाईंच्या आवाजवृद्धांची नजर गांधीजींच्या अर्धनग्न छोट्याशा शरितार सिळली होती, पण त्या सर्व वातावरणात अपूर्व अशी शिस्त व शांती नादत होती गांधीजींना भोजके काय पाहिजे असते हे ओळखून बादशाहखान तशी व्यवस्था करीत असत

उत्तमझाई येथे एक आठवडा गांधीजींनी पूर्ण विश्रांती घेतली जास्तोत जास्त मान व कमीतराची समापणे, मुत्तपणे वाहरवा संचार व बादशाहखानांसारख्या प्रेमळ यजमानाची अखंड जागरूकता यामुळे गांधीजींना हा आठवडा अनेक महिऱ्यांच्या स्वास्थ्यासारखा मानवला त्याचा हा आनंद त्यांनी घडमभाईंना लिहिलेल्या एका पत्रातही डोक्यानेलेला आहे 'तुम्हाही मला इतके स्वास्थ्य कधी देऊ शकलेले नाहीत, खानसाहेब सध्या केवळ माझ्या साठी आहेत' मधून मधून बादशाहखान यांच्याशी अहिंसातत्त्वाची चर्चा एवढाच विषय घोलण्यात असे

बादशाहखानांनी गांधीजींच्या सरक्षणाच्या दृष्टीने रागपहाण्यासाठी सशस्त्र स्वयंसेवक ठेवलेले होते त्यावरून त्या उमयताच्यामध्मे झालेला सवाद मोठा बोधप्रद ठरला वस्तुतः पोलीससरक्षणाचा हा प्रश्न बादशाहखानांनी गांधीजींच्याजवळ अगोदरच काढलेला होता साधारणपणे पोलीससरक्षण थावे की नाही असा सर्वसाधारण प्रश्न आहे असे समजून गांधीजींनी त्या प्रश्नास मान हलवून समची दिली होती त्या दिवशी त्यांचे मीन होते या प्रश्नाचा सत्य आपल्या स्वतःच्या व्यवस्थेसाठी असेल असे गांधीजींच्या ध्यानीमनीही नव्हते उलट आपल्या स्वयंसेवाच्या जवळची शक्ती केवळ इतरांना मिश्रविण्यासाठी असल्याने तसा पत्रात ठेवण्यास हरकत नाही अशी बादशाहखानांची समजूत होती, पण गांधीजींना हे कळताच त्यांनी आपल्या सरक्षणार्थ रात्री ठेवण्यात येणारा पहाण ताबाळ बंद करण्यास सांगितले "इतरांच्या सरक्षणासाठी सशस्त्र पोलीसांचा उपयोग होऊ देणे बेगळे व अहिंसावाधाने स्वतःच्या सरक्षणासाठी असा वापर करणे हे बेगळे माझ्या सर्व आयुष्यातील धोरणाशी हे विसंगत आहे" असे गांधीजींनी सांगितले या निमित्ताने गांधीजींनी त्यांना उपनिषदांतील सर्पाची गोष्ट सांगितली "विषारी दातू काटून घेतले तरी हरकत नाही मला पक्कं पृथ्वी वारण्याची शक्ती राहू या" अशी मागणी करणाऱ्या सांपाला ब्रह्मदेवाने सांगितले की तू पृथ्वीवर वरून राहिलास तरी लोक तुला झोडून काढतीलच, प्रयत्न हिंसा करण्यापेक्षा हिंसा करण्याची साधने जवळ आहेत अशी धक्का बाग्यानेही रात्र तुमच्या नाशाचा प्रयत्न करणारच" या सदरमार्त गांधीजींनी बादशाहखानांना सांगितले,

“अहिंसावाचाने व्यानमार्गे स्वतः च्या सख्खसायी शम्भाचा वापर होऊ देता कामा नये त्याचप्रमाणे अहिंसामार्गाने स्वतः होणाऱ्या भारताच्या सीमेवरील स्वतः जमातीपासून संरक्षण करण्यासाठी पोलीस निर्या लष्कराची जखरी अमता कामा नये” बादशाहखानांचे त्या दृष्टीने प्रयत्न पूर्वीपासून चालले होते गांधीजींच्या अखंड सहासात बादशाहखानांना व त्यांच्या स्वयमेवनांना अहिंसेच्या स्वरूपाचे निर्या नवे नवे पैलू दिसत गेले त्या आनंदात हे सारे खुदाचे मेवळ बेहोयपणे हुबत राहिले होते

गांधीजींचा हा दाग एक मरिच्याचा आखला गेला होता, या चार आठवड्यात मर्दान, कोहा, बन्नु, डेगदस्माइलखान या निघात त्यांनी प्रवास केला नौशेर येथील काय कर्त्याच्या चर्चेत “अहिंसावादी स्वयमेवळ हा अखंड उद्योगी असला पाहिजे आपल्या उद्योगातून त्यांनी शेजाऱ्याला सहाय्य देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे” असे सांगितले काय- कर्त्यांमध्ये मुस्लेल्या अहिंसेची महिती देताना बादशाहखान म्हणाले, “एका ठिकाणाचा अधिकारी खुदाईखिदमतगारांची मिगवणूक बंद करण्यासाठी गेला होता, त्याच्याजवळ मुस्लेल्या बुडकी तयार होत्या त्याने खुदाईखिदमतगारांना अडविले, त्यांचा झेंडा काढून घेतला, स्वयमेवनांवर सर्व प्रकारचे आक्रमण होत अन्वताही ते काहीही प्रतिकार करीत नाहीत हे पाहून तो अधिकारीच गांधीजून गेला व त्याने त्यांना सोडून दिले” कार्यकर्त्यांमार्गी मखान येथे बसबाहेर काढण्याची आपली योजना बादशाहखानांनी गांधीजींना सांगितली, तसेच उतमझई हे गांव आदर्श करण्याचा आपला सक्कमी सांगितला या दान्याच्या काळाने बादशाहखान गेजे पावत असत स्वतः सर्व दिवस अमाला स्पश करवयाचा नाही व गांधीजी व इतर पाहुणे यांच्या भोजनगारायी मात्र ते जानीने सर्व ध्यवस्था करीत हे पाहून गांधीजींना विवाद वाटला, पण गांधीजींनी स्वतः उपनाम केले असते तर ते बादशाहखानांना पळ नसतेच कोहा, बन्नु मारानील दान्याचे वेळी स्वतः मारानील काही येथीकाले गांधीजींना येउन मेळ येथीकाल्याच्या होणाऱ्या घाडीपासून सर्वसामान्य लोक्यांचे व निरक्षर अल्पमखर िंदूचे रक्षण कसे करता येईल ही गांधाजाऱ्या मनाला लागून राहिलेली एक गोट होती, पण या मागातील कार्यकर्त्यांशी झालेल्या चर्चेतनत येथीकाल्यांचे हे डाके केवळ जातीय अन्तर धर्माच्या दृष्टीने घातले जात नसत हे गांधीजींना आदून आले कॅप्रेमननिमळळ आन्यानंतर हे डाके बादत्याचे त्यांना समजले डाके घालण्याचा हेतू मुख्यत त्यांच्या गरजा मागविणे हा असतो व हे डाके हिंदूमणेष मुसलमानांच्या घरावरही घातले जातात हेही गांधीजींना दिमून आले गांधीजींचा हा दाग खुदाईखिदमतगारांच्या दृष्टीने वर महत्वाचा व मार्गदर्शक असा ठरला त्याचप्रमाणे स्वतः गांधीजींना एक प्रयो-शक्य मिळाली ‘बादव्यसख्खसात हे मर्याता नेमीच्या मयीचे

यात्रेचे ठिकाण व्हावयाचे आहे ' असे मान्य गांधीजींनी यां दौऱ्यावर केले. बादशाहखानांची ईश्वरनिष्ठा व त्यांची समर्पणभावना गांधीजींनी वेगवेगळ्या बाजूंनी व अगदी जवळून पाहिली. तक्षशिलेहून गांधीजींनी बादशाहखानांचा निरोप घेतला त्या वेळी " आम्हा दोघांचे डोळे ओले झालेले होते," हे गुपित गांधीजींनीच आपल्या लेखात सांगितले म्हणून कळू शकले. इतक्या कठोर तत्त्ववृत्तीने वागणाऱ्या या दोन महात्मांच्या डोळ्यांना पाणी आणणार तो प्रसंग कोण शब्दांकित करू शकेल ? ते पाणी का आले असेल ?

महात्माजींच्या या दौऱ्यात अयोध्याबाद येथे अल्पसंख्याकांच्या अडचणीच्या दृष्टीने पुष्कळ चर्चा झाली. अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने सरकारने भरपूर व जरूरत मोफतही शस्त्रे पुरविलीत अशी एक त्यांची मागणी होती. हिंसा-अहिंसेचा प्रश्न बाजूस ठेवला तरी " ही मागणी उपयुक्ततेच्या दृष्टीनेही कटीण, अव्यवहार्य व विशेषरी प्रभावी न होणारी आहे. " असे गांधीजींनी सांगितले. सरकार मोफत शस्त्रे पुरवू शकणार नाही. ती खासगी निधी उभारून वाटल्यास खरेदी करतावीत असेही ते म्हणाले. त्याहीपेक्षा बऱ्यासारख्या जिद्दाच्या ठिकाणी जेव्हा शे-दोनशे टोळीवाले चढाई करतात त्या वेळी तेथे हजारो नागरिकांच्या जवळ शस्त्रास्त्रे असतात. पोलिस व लष्कराच्या सशस्त्र तुकड्या असतात. असे अगूनही नागरिकांचे संरक्षण होऊ शकत नाही व टोळीवाले लाखो रुपयांची लूट घेऊन आपला एकही मनुष्य मरू न देता परत जातात यावरून काय शोध घ्यावयाचा ? हा प्रश्न गांधीजींनी अल्पसंख्याकांच्या पुढे ठेवला. अल्पसंख्याकांमध्ये शीख व हिंदू अन्वये चार-सहा टोळी नव्हते; पण व्यापार, सरकारी लष्करी कंत्राटे व सरकारी नोकऱ्या यामध्ये ते आघाडीस असत व ते सरकारी कपेच्या तोऱ्यात वागत. परिणामतः बहुजनसमाजामध्ये त्यांच्यावरून अनादरच वाटतो. असे असता त्यांना त्यांचे साहाय्य करणे मिळेल ? पुष्कळसे शीख आणि हिंदू शोधेही धार्मिक दृष्ट्या मुसलमानांचा स्पर्श निषिद्ध मानतात. अन्य धर्मासंबंधी इतक्या आंधळेपणाचा विरोधभाव मनात असल्यावर त्यांचे परस्पर संबंध सल्लोख्याचे कसे राहू शकतील ? अशा ठिकाणी परस्परांच्या हार्दिक सहकार्याच्या धड्यावरच अल्पसंख्याकांना राहता येईल. सन्मानाने त्यांना वागविणे हे बहुसंख्याकांचे कर्तव्य राहील; पण अल्पसंख्याकांच्या वागण्याच्या धोरणावरही हे अवलंबून राहील. बादशाहखान व सुदाईखिदमतगार हे अल्पसंख्याकांच्या साहाय्यासाठी व संरक्षणासाठी निती दस असतात हेही हिंदी-नेपांनी गांधीजींच्या पुढे मांडले. या दौऱ्यात खान मंत्रिमंडळ व खानबंभू यांच्याविरुद्ध त्यांच्या यशस्वीतांनीसुद्धा त्यांच्या जातीयदृष्टी असल्याचा आग्रह केल्या नाही. गांधीजींना त्याचे फार समाधान वाटले.

युद्धकालातील अहिंसायुद्धाचा आदर्श (१९३१-४०)

महायुद्धाचा गडगडाट व त्याबरोबर मंत्रिमंडळाचे राजीनामे हा भारतातील इतिहास हा केवळ मंत्रिमंडळाच्या शासनाचा इतिहास नाही. त्या दृष्टीने त्या लढ्याचा अभ्यास व विचार विशेषासा सारलेला नाही. या मंत्रिमंडळाचा कारभार इंग्लंड, खैर-नरिमन प्रकरण, डॉ. खरे यांच्या कारस्थानांचा प्रकर, पंतप्रिमंडळ व मुस्लिम लीगची फसलेली तडजोड याच घटनांचे चर्चित-चर्चण घटनापडितांच्या विवेचनातही दिसून येते. त्या घटनांना बाही भडच जरूर आहे; पण लढसोडल्यातील विहिर्णांच्या मानापमानाच्या मांडणापेक्षा पाल्हे मडूच त्यांना देण्याचे कारण नाही. विहिर्णांच्या मांडणांनाही यद्दी सिनाज-रुटीचा आधार असतोच. पॅमिसचा सत्ता-स्वीकर हा स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा एक भाग होता आणि मंत्रिमंडळाचे राजीनामे हा त्या लढ्यातील एक मोक्याचा भाग होता; दुर्दैवाच्या परामयाने जिवची वाताहत विजनची शाली तशीच नैतिक दुर्दशा वैयक्तिक सत्याप्रज्ञाच्यामुळे त्रिदिशांची शाली होती ही नोंद इति-हामाला केव्हा तरी करावीच लागेल. यानवी प्रगती घडविणाऱ्या नैतिक लढ्यांचा इतिहास केव्हातही लिहिला जातोच ! तोपर्यंत या अहिंसायुद्धाचे मूल्यमापन करण्याचे घाडस घट्टाचित कोणी करणार नाही; महायुद्धाचे लणकुंड पेडलेले असता स्वतःचा राजकीय पक्ष निःक्रिय

[वायव्यसीमा प्रांताची (१९४७) लोकसंख्या २४७ लाख अमून त्यात ३२.५ मुसलमान, १.५ लाख हिंदू, ४८ हजार शीख, १६ हजार ख्रिस्ती, ६२ पारशी ११ ज्या व २ बुद्ध अशी अव्यसख्याकांची वस्ती होती. साबकराचे क्वाटे व व्यापार हे व्यवसाय मुख्यतः शीख व हिंदू यांच्याच ताब्यात होणे.]

होऊ न देता प्रतिवार चालू ठेवणे, तो प्रतिवार रायफर्ल्यांचा विवेक जागृत करू शकेल अशा पद्धतीने आखणे आणि लक्षांमधी अनुयायांचा क्षोभ विधायक कामांवरुं शुतुभिने ही इतिहासातील केवळ अजब नव्हे तर महनीय अशी घटना व यश होते युद्धवाद्यान निरकोळ दगेधोपे घडविणे, स्वेच्छाग यांच्या मोडतोडी करणे किंवा रायातील विजुवीच प्रकार घडविणे अशक्य होते असे नव्हे, तसे न केल्यानेल वॉमिस व गांधीजींची अहिंमा यांच्या नावाने घेते मोडीत राहिलेल्या लोकांना उत्तरे देण्याचे येथे प्रयोजन नाही ज्यांचा त्या मार्गावर विश्वास होता त्यांचे ते वाम होते वॉमिसने मजिम्डळे सोडली तर कोणतीच लढाई न मारता त्या जागांवर बोझ ठपून असणाऱ्यांची गर्दी राजमानानर नेहमीच जमन असे हिंदुमहासमा, मुरिलमलीग, रास्यानिक, हरिजन या सान्यांचे तडि आपल्या लायवी किंवा लाचार सहकार्यांच्या ठामाची मंडोळी हाती घेउन तयार राहात असत त्यांच्या या सहकार्यांचा डांगोरा जगमर करणे हाच रायफर्ल्यांचा हेतू असे मुख्यत अमेरिकेसारख्या सामर्थ्यशाली मिनांच्या रोब्यांत धूळ टाकणे हा चचिल यांच्या धोरणाचा महत्त्वाचा भाग होता, पण वॉमिसच्या न्याय्य व लोकशाहीनिष्ठ धोरणावर आघात करणाऱ्या ब्रिटिशांचे दौंगी स्वरूप उघडे करण्यासाठी शांततेचा प्रतिवार चालू ठेवणे हे त्या काळी महत्त्वाचे होते व तेच गांधीजींनी बयोर राबले नि शत्र्यांच्या युद्धाचा एक नमुना टरण्याच्या लायफीचा तो लढा आहे भारतातील अतर्गत मेदाप्रमाणेच ब्रिटिशांच्या अदूरदर्शी व भ्रष्ट लोकशाहीदृष्टीमुळे त्या युद्धात वॉमिस-नेतृत्व यशस्वी होऊ शकले नाही, ते व्यवहारत यशस्वी झाले नसले तरी निघातक झाले नाही, उलट आपल्या कुटिल धोरणामुळे त्या वेळी रिजयी झालेली ब्रिटिश सत्ता आज कामगारच्या दरीकडे लोणली जात आहे व त्यांच्या प्रेरणेने किंवा प्रोत्साहनाने सवता सुभा उभारणारे पाकिस्तानी नेते भारताच्या व त्याचरोबर स्वतःच्या नाशाचे दसक खोदण्यासाठी रावते गेले हिंसा-अहिंसायुद्धाच्या परिणामांचे मापन करताना एफन्दोन युद्धाचा व पिढ्यांचा काळ जमला धरून चालणार नाही केवळ मानवजातीच्या नव्हे तर स्वतःच्या भावी पिढ्यांच्या भांगल्याचा विचार ज्यांना कामगारचा आहे त्यांना या विवेकी मार्गाचा शेवटी विचार व आशय करावा लागणार आहे अणुयुगाच्या उघटदबावर आल्यावर तर हा विवेक अधिक जागृत झाला पाहिजे

या बेचारिक पार्श्वभूमीची आदिशक्ती आहे जनता, जनतेत खरी बेचारिक जागृती होईल तर खरी शक्ती निर्माण होते ती जागृती केवळ भावनात्मक असली तर टिमूळ ठरते, टिकाऊ होऊ शकत नाही ही भावनात्मक जागृती किंवा नरण्यासाठी गांधीजींनी विधायक कार्यांचे तय सांगितलेले होते हे विधायक कार्य म्हणजे काही मनतन नव्हे ती सदगुणांची म्हणजे लोकशाहीची आराधना आहे ते तय भारताने आत्मसात न केल्याने त्याला आजचा

पुणव पावता लागत आहे आणि त्या तनाची निष्ठेने उपागना केलेल्या बादशाहानांच्या नशिबी आजही सर्व प्रकारच्या यातना व छळ उभे असले तरी पठाण आजही अधिक पुरुषार्थी जीवन जगत आहेत. तो इतिहास जगापुढे न आण्य तरी आमस्वातंत्र्यासाठी अखंड झगडत उद्गारे लोक व सतासर्वेच्या शुद्धकर्माने गुराखलेले लोक यांमध्ये तुलना कशाची करावयाची ?

मुगावाची एखादी लय येऊन जावी किंवा गवण्यानंतर आलापाची लगेर वानात गुणगुणत उहावी त्याप्रमाणे गांधीजींच्या पहिल्या भेटीने पठाणांमध्ये मोहित केले होते बादशाहखान कार्कर्यांच्या शिक्षणवैद्यकाच्या तयारीत झुलले होते. कारण केवळ सच्चा हाती येऊन पुरी पडत नाही, लोकांना सत्तेला पात्र केले पाहिजे, या मिद्धातद्वार त्याचा विस्वास असल्याने लोक-शिक्षण व समाजसुधारणा यांकर त्यांचा सांग भर होता त्यांचे शरीर गांधीजींच्यामुळे, काँग्रेसच्या नेत्यांच्या ओढीत उभे दिने, पण त्यांचे चित्त नेहमी पठाणांच्या सपनेच्या विचाराने व्यस्त असे

सीता प्रदेशाकडील स्वतः पठाणांच्या मंत्रीचा प्रश्न गांधीजींनी बादशाहखानांशी चर्चितला होता त्या दृष्टीने त्यांनी स्वतः मुख्यमंत्र्यांना नेत्यांच्या गाठीभेटी घेण्याची इच्छा मातमरकाला कळवली आपल्याकडचा सरसरने त्याच्या विश्वासाचा बोणीनी मनुष्य ठेवण्यामदी सुचविले, पण तरी त्याचा उपयोग झाला नाही मध्यराती विधिमंडळातील काँग्रेसपक्षाचे त्या वेळेचे नेते मुलामाई देसाई यांना निऊडे पाठवारे म्हणून प्रयत्न झाला, त्यांनाही जाऊ दिले नाही यापुढे स्वतः पठाणांना त्रिगिरी राज्यस्तेच भारताचे भिन वट्ट देत नाहीत हे स्पष्ट झाले तसे झाले तर पठाणांची भीती भारतातील हिंदूना दाखवून हिंदू-मुसलमान हे झगडे वाढवता येणार नाहीत हे त्रिगिरी राज्यपक्षांना मज्जीत होते व म्हणूनच ते आपल्या हातचा हा पत्ता उघडा होऊ देत नसत, पण बादशाहखानांनी त्यांना दिलेल्या शिक्षणाचा प्रभाव पठाणांच्यावर पडत चान्दल होता

भनिमंडळीच्या राजीनाम्यापाठोपाठ देशात सर्वत्र सत्याग्रह आगमला जावा या विचारचा एक धर्म काँग्रेसमध्ये होता विशेषतः सुभाषचंद्र त्या दृष्टीने दडपण आणण्याचा प्रयत्न करीत होते समाजवादी विचारांचा काँग्रेसमधील तत्त्वबर्ग याच मताचा होता पण केवळ प्रशुभ मन स्थितीत सत्याग्रह केला तर त्यातून दगे, भारामान्या होतील हे गांधीजींना ठाऊक होते म्हणून ते काँग्रेस कार्यकार्यांना विषायक कथांत गुनरीत होते

बादशाहखानांस्तके या लीखसपरांच्या व सपनेच्या वाफाकडे कोणी विशेषसे लक्ष पुरवले नव्हते स्वतःच्या मावना शुद्ध व विवेक नियमित करणे व जनतेलागी ते शिक्षण देणे या तत्वांचे महत्त्व बहुतेक काँग्रेसनेत्यांनी विशेष लक्षात घेतले नव्हते जनतेत जाऊन

राहणाऱ्या कार्यकर्त्यांसाठी योजनापूर्व शिक्षण देणारे एक केंद्र त्यांनी उघडले. त्यासाठीच
 जुलै १९३९ मध्ये गांधीजींनी पुन्हा सीमापारताला भेट दिली; पण या खेपेम गांधीजींचे
 आरोग्य नीट न राहिल्यामुळे ते अयोध्यादपर्यंतच पोहोचले. सुदारईखिदमतगाराच्या
 सदस्याब (सर-दस्याब ?) केंद्रात जाऊन राहू शकले नाहीत किंवा अन्य कोठे ते फिलेही
 नाहीत. त्यांचा हा मुकाम अयोध्याद येथेच सुमारे दोन आठवडे झाला. तेथेच कार्यकर्त्यांशी
 चर्चा व भेटीगाठी हा कार्यक्रम टेंडला होता. जाहीर कार्यक्रम बादशाहखानांनी बघीच
 ठेवले नव्हते. मुद्दाचे दगच नव्हं तर शब्दनाद ऐकू येऊ लागले होते. गांधीजींनी
 हिल्लरना लिहिलेले सुप्रसिद्ध पत्र आयोध्यादहून व याच मुकामानून दि. २३ जुलैला
 पाठवले होते. गांधीजींना तेथून विदा करून दिल्यानंतर बादशाहखान यांनी आपले सर्व
 लक्ष सर-दस्याब येथील केंद्रावर लावले. हे केंद्र हेही त्यांचे एक स्वप्न होते ते व ते त्यांच्या
 सिद्धान्तांनुसार पार पडले होते. सर-दस्याब हे ठिकगडी या आश्रम स्वरूपाच्या शिक्षा-
 केंद्राला अनुरूप असे रम्य व गडबडगोंगाट नसलेले असे आहे. शेकडो कार्यकर्त्यांना एकत्र
 राहता येईल व समाजसेवेचे शिक्षण घेता येईल अशी तेथे व्यवस्था घेव्ही होती. बांबूतट्याचे
 मांडव व बगही तऱ्हे राहत्या थामध्ये शेकडो कार्यकर्त्यांची राहण्याची व्यवस्था घेव्ही होती.
 बादशाहखानांच्या संस्कारमुळेच त्यांचे कार्यकर्ते स्वावलंबी व गरीबीत राहत. मंत्रिमंडळे
 आली व गेली; पण त्यांचा वारा त्यांना पारस लागला व बाधला नव्हता. छेकांफडून पैसा
 उमाळून कार्य करण्याची पद्धती बादशाहखानांनी बघी स्वीकारली नाही. कार्यकर्त्यांची प्रेरणा
 व श्रद्धा हाच त्यांचा सारा द्रव्यनिधी व त्या मळवर शेकडो कार्यकर्त्यांची दीर्घ मुदतीची शिबिरे
 त्यांनी चालविली; पण बघी खाण्यापिण्याच्या तजारी नाहीत किंवा शाहू-सर्पाईची जडवण
 नाही. सारी कामे व्याची त्याने करावयाची, दाटखर्च, पोटाखर्च, ज्याचा त्याने करावयाचा.
 अशा श्रद्धेची माणसे तयार होतात तेव्हाच ते शीर्षाचे शिपाई ठरतात. तेच जनतेत एकजीव
 होऊन तिला जागृत करू शकतात, वेड लावू शकतात; आणि इतक्या गरिबीने कामे
 करण्याबद्दल जवाहरलालजी व बादशाहखान यांचे मतभेदही झाले होते. सुदारईखिद-
 मतदारांची आर्थिक ओराताण पार असल्याचे डॉ. खानसाहेबांच्याकडून पडितजींनी जेलमध्ये
 असताना ऐकिले व लागलीच बघी मदत पाठवणेही सुरू केले; पण १९३४ मध्ये
 बादशाहखान जेव्हा तुरुंगातून बाहेर आले तेव्हा त्यांना हे थळताच त्यांनी ती मदत बंद
 केली. बाहेरच्या आर्थिक साहाय्याने कार्यकर्त्यांच्यामध्ये परावलंबन व परधार्जिणेपणा वाढतो;
 इतकेच नव्हे तर कित्येक वेळा कार्यकर्त्यांमध्येही मांडणे सुरू होतात. पैसा आधी आपल्याकडे
 ओढण्याची बघींना सवय लागते. त्याऐवजी सारेच आपल्या घराण्यासारखे एकत्र
 खाऊ-प्राहू लागले तर ते अधिक बरे. या धोरणाप्रमाणे सुदारईखिदमतगारसंघटना उत्तम

रीतीने वाढविली. एवढेच नव्हे तर आता निची सदस्यमख्या १ लाखाजवळ गेली होती. तरीही त्यांनी बाहेरून त्यासाठी निधी वेव्हाही आणल्या नाही. १९४२ च्या लढ्याचे वेळी मान त्यांनी 'चेतूळ-माल' हा निधी तुरुंगात गेलेल्या गरीब कार्यकर्त्यांच्या कुटुंबीयांच्या साहाय्यासाठी उभा राखला होता; पण तोही आमजनेतर रुढी मागणी करून त्यांनी उभा राखला. त्यामुळे कार्यकर्त्यांना द्रव्यलोभ कधी वाटला नाही त्यांची चहणीही कधी बदलली नाही. दख्खिनाययाच्या सेवानाला शोमावा जमाच खतःचा साय पोशाख व आहार आदराह्वानही ठेवीत असत. या त्यांच्या त्यागी व सेवामय जीवनामुळेच त्यांचे नेतृत्व खरी रात्रिलेळे आहे व त्यांच्याबद्दलचे प्रेम स्थिर व वाढते आहे. सर दरयाच केंद्रा-बरोबरच त्यांनी आपल्या 'पखतून' पाकिताचे साप्ताहिक केले व प्रचारासाधनात भर घातली. या साप्ताहिकासमोवार तरुण कवी, लेखक, जमा झाले. त्यांच्या साहित्याचा पठाण जागृतीला फार मोठा उपयोग झाला आहे. 'पखतून' च्या लेखकांमधून अनेक मोठेमोठे साहित्यिक पुढे आले. त्यांचे पोवाडे, ग्रहसने ऐकण्यास व पाहण्यास हजारो पठाण झी पुरुष जमत असत. समाजसुधारणेचा बराच प्रचार या कवींच्या गप्पल, कवार्तींच्याद्वारे झाला आहे; पण हे सारे नवशिके कार्यकर्ते एकत्र येऊन राहू शकवेत; त्यांना तेथे जरूर ती सावली मिळावी व मार्गदर्शन शिक्षक व ग्रंथ लाभावेत ही योजना सर-दरयाच केंद्राने पुरी वेष्टी.

या केंद्रासबर्फीचे त्यांचे विचार त्यांच्या या केंद्राच्या उद्घाटनाच्या वेळेच्या माफगात झपट झालेले आहेत. ते म्हणतात : "आज माझी विवेक कर्वाची इच्छा पुरी झाली आहे. आमच्या विरोधकांच्या विरोधी प्रचारामुळे या कामात खूप अडचणी उत्पन्न झाल्या होत्या. पण आज आपण सफल झालो आहोत. प्रत्येक चळवळीच्या कार्यकर्त्यांना एकत्र राहून काम करण्यासाठी एका केंद्राची विवेक जरूरी असते. अशा रीतीने जे कार्यकर्ते एकत्र येऊन काम करू शकत नाहीत, ते नीट यशस्वीही होऊ शकत नाहीत. आमच्या विरोधकांमध्ये पराजनातील जुनाट वृत्तीचे वृत्तपत्रकर्ते आतापर्यंत होते, त्यांच्या मदतीला आता काही मुस्लिम पंडितही येऊन मिळाले आहेत. 'येथे गांधीजींच्यासाठी एक आश्रम तयार केलेला आहे जिंवा धर्म शिक्षणाची व्यवस्था केली जात आहे;' अशाही प्रचार केला. आमच्याविरुद्ध घुशास्पद असा प्रचार झाला, पण त्याचा पठाणांच्यावर काही परिणाम होऊ शकला नाही सरकारची व सनातनी वृत्तीच्या विरोधकांची मला विचिंतही फिरीर वाटत नाही. धरण त्यांचा विरोध सत्यावर आधारलेला नाही, तो वेळाप्या बळका उमाळेलेला आहे. तो टिकणार नाही...सुदार्शखिदमतगारांना मी इशारा देतो, त्यांनी आपले मित्र व शत्रू यांना नीट ओळखावे, ("अपने मित्रों और शत्रुओं बिचारबाह और कसईयों की तरह के अंतर को ज्ञान व समझे";) बुद्धी व विवेकाने धर्म करावे; सत्य समजून घ्यावे आणि जे आपल्याला

समजले ते दुसऱ्यांना समजून सांगावे; आमच्यावर निघ टीका केली जाते. तिचे स्वरूप साऱ्या जनतेलाही कळवे. माझ हा विचार आपल्या साऱ्या जमातीला पोचवा.

“ लवकरच आपल्या नव्या अधोलेखांचा प्रारंभ या केंद्रातून होईल. सुद्धाच्या कृपेने हा प्रारंभ येत्या ऑगस्टमध्येच होईल. आमचे कार्यकर्ते या केंद्रातूनच आपल्या कार्यक्षेत्राकडे जातील व आपल्या पवित्र उद्देशानुसार कामाला लागतील... मला जे कार्यकर्ते योग्य वाटतील त्यांना दि० २ ऑगस्ट रोजी बोलाविले जाईल; व त्यातील जे कार्यकर्ते धैर्य व स्नेहभावाने अहिंसायुद्धातील जबाबदारी पार पाडू शकतील असा मला विश्वास वाटेल त्यांच्या तुफाना निरनिराळ्या विभागात पाठवल्या जातील...”

“ मद्रासमुळे परिस्थिती बदलली असता या वेळी केंद्रासाठी ही जागा घ्यायला नवी होती, असे कित्येकांना वाटते; पण माझा विश्वास आहे, आम्ही या केंद्रातच जमले पाहिजे. इतरूनच नव्हे तर माझी कब्रही येथेच झाली पाहिजे असेही मी सांगतो. ”

सरदारवाचमधील या भाषणाने नवे वातावरण निर्माण झाले व कार्यकर्ते उत्साहाने कामाला लागले. सर्वत्र तुफानी दारे कढले गेले व गावोगाव ऐक्याचा व त्यागाचा संदेश पोहोचवला गेला; बादशाहखानांचा हा प्रचार विती प्रमावी होईल हे सरकारला ठाऊक होते. पण या वेळी त्यांनी दडपशाही करण्याचा मार्ग सोडून प्रथम नवा मार्ग वापरून पाहिला. माझेनी मौलवी हाताशी धरून त्यांच्याकरी “ बादशाहखानांनी एक हिंदू आश्रम उभारला आहे व तेथे मुसलमानांना गीता शिकवली जाते, हिंदूंची प्रार्थना शिकविली जाते व हिंदूधर्माचा प्रचार केला जातो ” असा प्रचार आरंभला. युद्धकालातील सरकारी तडखा हा असा प्रचारच होता. या प्रचारचा धोडावहुत प्रभाव पडून चांगले चांगले लोकही बादशाहखानांच्या कामासंबंधी साशंक बनले. पण बादशाहखान मात्र तिकडे लक्ष न देता आपल्या कार्यात मग्न राहिले. त्यांचा सत्यावर व आपल्या कामावर भ्रंश होत नाही. या केंद्रात वरिष्ठ स्वयंसेवकांच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली होती, तर जिल्ह्यात ठिकठिकाणी इतर शिक्षाकेंद्रे उघडली गेली होती. हे सर्व शिस्तबद्ध काम पाहून सरकारी विरोधक दपून गेले होते. युद्ध-विषयक परिस्थिती रोज बदलत होती. पुढे जपान युद्धात पडले तेव्हा बादशाहखान म्हणाले, “ आता जपान युद्धात उतरल्याने युद्ध आमच्या डोक्यावर आले आहे; पण आपल्या येथे जपान येऊ शकणार नाही की जर्मनी येणार नाही. आम्हांला गुलाम करण्यासाठी इकडे कोणी बळेल तर त्याच्याशी मुकाबला करण्यासाठी मी पुढे खडा आहे... आपल्या भागात स्वयंसेवक-शिबिरे उभारलेली आहेत. ते सर्वत्र शांतता राखतील. आमचे सर्व काम उघडपणे चालले आहे. गुप्तपणे कामे करू लागल्यास त्यातून मीरता निर्माण होते. ” आत्मविश्वास व स्वाधीनतेचे वारे युद्धकालातही व तेही सीमाप्रांतात सुटले होते. ही शक्ती अहिंसेने काम

करण्याच्या पद्धतीची होती. मारतान कित्येक ठिकाणी जाहीर व्याख्याने देण्यामही काही पुढारी मीन अमन तर बादशाहखानांचे खुदाईखिदमतनगर स्वातंत्र्याची व शांततारक्षणाची जबाबदारी स्वतः घेतली असल्याचे जाहीर करित होते. आगरा हक्कमखानाच्या सभा बैठकीत बेल्ल्यामाठी कोठे कोठे वकने मिळत नव्हते मग थोटे कोठून मिळणार ? अशा मीतिप्रस्त काळात सत्याग्रही तयार करण्याचा कारखाना उभाण्याच्या उद्योगात गांधीजी होते, तोच मीमा प्राताने सत्याग्रहाचे प्रयत्न पाऊळही टाकले होते. बादशाहखान सारख्या छवणीतील योजना आखीत होते त्याच वेळी वनू निमातील काही कार्यकर्त्यांनी प्रयत्न करून मोडण्याचा उतावीळपणा केला, पण वर उद्दिष्टाप्रमाणे या वेळी सरकारने गोळीबाराऐवजी मोलवांच्या रेवक गोळ्या दिल्या. मुझा-मोलवांना भाषण घेऊन बादशाहखानांविरुद्ध प्रचाराची आवाडी उघडली. या सर्व परिस्थितीला नव्या निर्धाराने तोंड देऊन कार्यकर्ते जनतेत पोचले होते.

हा मुद्रकाळ हा कॉम्रेसनैत्यांच्या निष्ठेच्या कसोटीचा ठरला. त्याचप्रमाणे हातवी सत्ता न मोडण्याचा साम्राज्यवादी निष्ठेचा किती निर्धार होता हेही उघड झाले, व्हिटलर-सुनोल्फिनीच्या हुकुमशाही रणगाळांच्या खाली पुणेपची लोकशाही चिराइन, चेंगरून ठार पेली. अत होती व पुणेगाणी विचाराचे सारे जग विताळात झाले होते. या सत्यकाळात कॉम्रे-नैत्यांनी लोकशाहीच्या रक्षणार्थ आपण तयार असल्याचे आपापामून स्पष्ट केले होते. पण पुढचे पुढे जर परोक्ष लोकशाहीसाठी आहे तर ती लोकशाही स्वतःच्या गोळ्यास-मारतास-ला उभ्याचे मान्य करा ही मागणी कॉम्रेसची होती. शब्दांचा सांग गोंधळ पातला पण काही कमी करण्यास निष्ठेस तयार नव्हते. सापाच्या तोंडात सापडलेला बेडूकही मिळतील तेव्हा माझा गिळण्याच्या उद्योगात मरेपर्यंत राहतो, तरी बुडिशून्य व पोगधी ह्यी निष्ठे-नैत्यांची होती, त्यांना शासनपण व सुसंगत विचार शिरविण्यासाठी कॉम्रेसनैत्यांनी शब्दस मगीत्य प्रयत्न केला, पण कॉम्रेसच्या प्राजळ व कल्याणकारी सूचनांचा स्वीकार करून भारताच्या लोकशाही स्वातंत्र्याला मान्यता देण्याऐवजी येथील हिंदू मुसलमान, हरिजन साम्यानिक यांच्या परस्पर अविश्वासाची अडचण पुढे करून वेळवाढ घोरण त्यांनी चालू ठेवले, आणि दुर्दैवाची गोष्ट ही की, अहंकाराने बळी पडलेल्या जीनासाहेबासारख्या नेत्याला स्वतःचा राजकारणी डाव साधण्याची हीच योग्य संधी आहे असे वाटले. व जीना हे मूलतः घनाभक्त कार्यक्रमाचे व्यासंगी व पुरस्कर्ते, गांधीयुगातील सर्व राजकारण म्हणजे बेगनी-गोमाण्याचे वेडे चाले शेत असे त्यांना प्राजळपणे वाटे, खिलातीच्या वाचव्यंत त्यांच्या मतेचाचा पण तुल्याने ते राजकारणातून पळणदा झाले, नंतर त्यांनी झळकतच वायमचे राहण्याचे ठरवून तेथे धरती विस्त घेतले होते, पण भारताचे घरकूल मोडण्या-तोडण्याचे

वेदी ते काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. इतके मित्र मित्र विचार काँग्रेसकार्यवाणिने होणे आणि रायनदारांशी वेगवेगळ्या वेळी ज्या वायदागी झाल्या त्यांमध्ये गांधीजींच्या नमिक पाटिव्या-पासून तो राजाजींच्या समिती सत्रकार्याच्या पुणे-ठाकरापर्यंत वैचारिक भेदाभेद व्यक्त झाले हेने त्यांमध्ये बादशाहानांची भूमिका अगदी अदळ अशी होती. ते सुद्धाही कमलेंच सहकार्य करण्यास तयार नव्हते. काँग्रेसने पुणे ठाकरा पासून काँग्रेसच्या नेतृत्वाचे कधीच विशेष न मानवलेले पांघरूण त्यांनी दूर केले व राजीनामा दिला. आपल्या राजीनाम्यात ते म्हणतात,

“पुणे-ठाकराचे (अ. मा. काँग्रेस समितीचा जुलै १९४० चा ठराव) विचार कणागी निवेदने मो. आझाद व राजाजी यांनी केलेली आहेत त्या निवेदनांवरून काँग्रेसने आपला अभिप्राय स्वच्छ (clear) मार्ग सोडून हिसेच्या मार्गाचा स्वीकार करण्याचा तयारी केली आहे. निगिशांनी काँग्रेसच्या अटी मान्य केल्या तर काँग्रेस सुद्धात सहकार्य करण्यास तयार आहे. काँग्रेसने पसंत केलेला हा मार्ग सुद्धाईखिदमतगारांचा मार्ग नाही. खरोखर म्हणजे आमच्या शब्दाला व तत्त्वाना सर्वस्वी प्रतिकूल असा तो मार्ग आहे. आमचा मार्ग शांततेचा व प्रेमाचा आहे, सुद्धाचा व द्वेषाचा नाही. जगातील कोणाही लोकांशी आमची घृणा अगर लटा नाही. आम्ही सुद्धाईखिदमतगार आहोत व सृष्टीची-जीवमानाची-(मखलूज) सेवा करणे हे आमचे काम आहे. दुसऱ्यांना ठार मागे हे आमचे काम नाही, उलट स्वतःचे बलिदान इतरांसाठी देण्याचा आमचा धर्म आहे. या कारणांमुळे मी काँग्रेस कार्यकारिणीचा राजीनामा दिला आहे. या मार्गाने (पुणे ठराव) देशाचे शिंत होणार नाही हे मला दिसते. आणि माझा विश्वास आहे की पठाणाचे कल्याण अहिंसेशिवाय होणार नाही. अहिंसेप्रत्येक पठाणाचे धर्म व सारस वाटले आहे. या चळवळीच्यापूर्वी त्यांच्यामध्ये जो भिन्नपणा होता त्या जागी धर्म उत्पन्न झाले हे आपण पाहतो आहोत. या तत्त्वाना चिकटून राहण्यानेच पठाणांचे उद्भवस्त झालेले जीवन नीट मार्गावर येईल म्हणून माझ्या सर्व सुद्धाईखिदमतगार बांधवांना विनंती आहे की त्यांनी मांजल पणाने याचा विचार करवा. त्यांचा हे फाटले नाही तर या मार्गाचा त्यांनी येथेच त्याग करारा व सच्चा सुद्धाईखिदमतगारांना देशाची व जातीची सेवा करण्याची सवड करून द्यावी.” इतक्या सख निधीर वृत्तीनेच पुणे-ठाकराविरुद्ध आवाज उठविणारा अन्य कोणी नेता नव्हता.

बादशाहानांच्या या निवेदानंतर सीमा प्रांताच्या काँग्रेस कार्यकार्यामध्ये एल्लवळ उडाग तेथेगी थोडे मत-भेद होतेच, पण खु. वि. कार्यकारिणी व प्रदेश काँग्रेससमिती यांच्या बैठका होऊन त्यांमध्ये बादशाहानांच्या धोरणाचा पुष्कर करणारे ठराव अनुमताने पास झाले. मसिदा शेखी सुद्धाईखिदमतगारांनी आपले राजीनामे काँग्रेसकडे पाठवल्यास सुरवात

केली, मॉंटियर कॉम्रेस समितीनेच युद्धसहकार्याविबद्ध ठराव घाम केला असल्याने व्यतिरिक्त कोणी राजीनामे पाठवण्याची जरूरी नाही असा सुलासा केला गेला, पुणे-ठाव्रानंतर साऱ्या देशात पत्त पुन्हा प्रदेश कॉम्रेस समिती असा ठराव करणारी निघाली बादशाहखानाचे नेतृत्व अशा प्रमावी रीतीने पुढा देशाच्या पुढे आले त्यामुळे गांधीजींना स्वाभाविकच धन्यता वाऱ्ली कारण बादशाहखाना कोणत्याही परिस्थितीत अहिंसेचे तत्व सोडण्यास तयार नव्हते युद्धकार्यास आशीर्वाद देण्यास तयार नव्हते भारताचे स्वातंत्र्य माग्य केले गेल्यास स्वतः भारताने युद्धसहकार्याविषयाचा वाटेल तो निर्णय घ्यावा अशी वाट बादण्यास गांधीजी तयार झाले होते, पण बादशाहखाना तेवढीही टिलाई करण्यास तयार नव्हते, असे अमता मो आझादांनी “ आमच्याप्रमाणे गणराज्यानेही आम्ही शस्त्राव्याने दशरक्षण करण्याच्या निचाराचे होते” असे विधान केले आहे (इंडिया विन्स मीटम पान ३४,) ते वाढून वाचकांचा गांधीज झाल्यावाचून राहणार नाही परंतु त्यांच्या या विधानाची उकल करणे शक्य आहे कॉम्रेसने घेतलेल्या अहिंसाव्रताची मर्यादा बादशाहखानांना टाऊर होती तसेच युद्धवाळाची सध्दी घेऊन देशाला सशस्त्र बनवावे या निचाराचे नेते कॉम्रेसमधेही होतेच सुमापन्नाचूचे धोरण स्पष्ट होते अशा नेत्यांना व त्यानोवर कॉम्रेसला अहिंसेच्या धाग्याने बांधून टाकण्यात अर्थ नाही, त्यांना ती सुभा देऊन कॉम्रेसचा रस्ता मोकळा करून घावा असा बादशाह खानांच्या म्हणण्याचा अर्थ लायला पाहिजे रगत बादशाहखानांचे वर दिलेले जागीर भागण नगदी स्पष्ट आहे अर्थात हे धोरण त्यांनी आपल्या सचटनेपुरते मर्यादित केलेले आहे, पण त्यामध्ये त्यांची स्वतःची श्रद्धाही स्पष्ट झालेली आहे त्यामुळेच गांधीजींनाही धन्यता वाढली “ त्या वेळी कॉम्रेसकार्यागरीणींच्या बऱ्याचशा सदस्यांच्या धडा डळमळीत झाल्या, परंतु एकटे बादशाहखाना मान पर्वतासारखे आपल्या सिद्धांतावर पडे होते त्यांनी दिलेल्या त्यागपत्रामुळे पुन्हाचि कोळे उघडतील ” असे विचार गांधीजींनी ‘ हरिजन ‘मधील लेखात घटले आहेत

बादशाहखानांनी स्वतःला व खुदाईखिदमतगारांना कॉम्रेससचटनेतून अलग करून धंदल्यामुळे त्यांचे कॉम्रेसवरील प्रेम तितकेच बावराचे होते अशी तक्रार करणारेही लोक पुढे आले जात्यधता व धर्माधता ही एक अमूची गोष्टी आहे हे काहींच्या बाबतीत अनुमवास येते बादशाहखाना कॉम्रेसमध्ये एकरूप होण्यास तयार नव्हते कारण दिलापत चळवळीच्या वेळी काही मुस्लिम नेते कॉम्रेसमध्ये कसे व का आले व नंतर ते कसे भिरोधक बनले वगैरे देखावे त्यांनी पाहिलेले होते आपला राजकीय प्रश्न मुख्यत सामाजिक कांतीतून सुटेल हा त्यांचा विश्वास होता त्यामुळे ते काम खुदाईखिदमतगारांच्या द्वारे करण्यात गेले, सयाच्या व प्रेमाच्या मार्गेच लोकजागृतीचे हे कार्य घडून आणणे यावर त्यांचा पुढा विश्वास होता, त्यामुळे ते आपल्या

मार्गानेच स्वतःपणे जाणू इच्छान हाने पणु १९३०-३२ च्या लढ्यातील अत्याचारांचे वेळीं खुदाई खिदमतगाराना मुस्लिम नेमांनी कोणतेच साक्ष्याय न केल्याने त्यांना कॅप्टिमन्डे जावे लागले हे त्यांनी मुस्लिमनेत्यांना वाग्यार बजावले आहे यामागील त्यांचा हेतू एतदाच होना की, इतर मुस्लिमसंघटनांना खुदाईखिदमतगारविद्दय प्रचार करण्यास संधी राहू नये असे असले तरी ज्या लोकांनी सक्रियपणे मदत केली त्यांना—कॅप्टिमन्डे-प्रणालीची सोडता कामा नये अशी उल्लेखित तरतुदी पळण्यामधे आहे त्यामुळे कॅप्टिमन्डेची उपद्रवाची क्षात्री तरी ती सोडण्यास ते केव्हाही तयार झाले नाहीत. तथा विवागाच्या खुदाई खिदमतगाराना त्यांनी आपल्या सगळ्यातून अलग होऊ दिले, पण कॅप्टिमन्डेच्या युद्ध-सहकार्याच्या ठगवामुळे त्यांनाही अलग होण्याची संधी मिळाली व त्याबद्दल त्यांनी ईश्वराचे आभार मानले अमतील युद्धसमयत रायस्तरां वागेल ते पासवी अत्याचार करतील, त्यासाठीही केवळ सन्तानसुधारणेचे कार्यक्रम हाती घेण्याची ही त्यांची कल्पना अगल, कल्प्या कार्यकर्त्यांनी उतावळेपणे कायदे सोडण्यास प्रारंभ केला तेव्हा तसल्या कायदे मंगला बादशाहखानांनी तत्काळ पणवद घातला पेशावरमध्ये प्रवेशबंदी करणारे हुजूमगी बाही कार्यकर्त्यांक लागू केले होते ते न सोडण्याच्या आज्ञाही बादशाहखानांनी तातडाने दिल्या जशा रीतीने त्यांनी आपल्या प्रातात सत्याग्रही मार्गाने म्हणजे लोकप्रियता व लोकसेवा या साधनाने ह्यातल्याचा लढा लढवण्याचे नवे पर्व आगमले होते

बादशाहखानांच्या या तत्त्वनिष्ठेचा विजय झालेलाही पळानांतून स्वयंसेवक पाहण्यास लागला. स्वतःच्या अहिंसाधोरणाची मर्यादा कॅप्टिमन्डे स्पष्ट केली, इतकेच नव्हे तर गांधीजींसांगल्या आपल्या मान्यवर मार्गदर्शनालाही कॅप्टिमन्डे त्यासाठी थोडे दूर केले इतके स्पष्ट केल्या नंतरही राज्यकर्त्यांनी मार्गाच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न अनिश्चित स्वरूपात भिन्न ठेवल्यामुळे कॅप्टिमन्डे पुढे केलेल्या युद्धसहकार्याचा हान झडवाला गेला यामुळे कॅप्टिमन्डे नेत्यांना आपल्या धोरणाचा फेर विचार करणे भाग पडले

ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे लोकमानी प्रेमाचे दोंग कॅप्टिमन्डेच्या पुणे ठगवाने उघडे पडले त्या ठगवाने कॅप्टिमन्डेच्याची खरी भूमिका स्पष्ट झाली हेही खरे, कॅप्टिमन्डे अहिंसेचे निर्वध, धोरण म्हणून व स्वातंत्र्यसंपादनाचा मोर्चाचा मार्ग म्हणून स्वीकारलेले होते, पण या मतभेदामुळे गांधीजी व बादशाहखानांमध्ये नेते व सहकारी कॅप्टिमन्डेच्यातून अलग झाले आणि इकडे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांकडून बाही प्रतिवाद मिळाला नाहीच साम्राज्य बोसळत असताही माताच्या स्वातंत्र्याचा विचार बघण्यास ते तयार नव्हते हे यामुळे पूर्णपणे स्पष्ट झाले ब्रिटिशांच्या या बळकाट साम्राज्यवादी धोरणामुळे पुणे ठगव रद्द करण्यासाठी कॅप्टिमन्डे मुखर्जींच्या वागेला लागणं लागते मुखर्जींच्या अखिल भारतीय कॅप्टिमन्डे समितीच्या बैठकीत (१५ सप्टेंबर

१९४०) पुणे टाउन रद्द केला असल्या तीन महिन्यांच्या आत बॉम्बेमध्ये गांधीजींना पुढा नेतृत्व स्वीकारण्याची विनंती केली. मुबई टाउनने बॉम्बेमध्ये आपले धोरण पुन्हा बदलले. या घटनेचा सीमाप्रदेशाच्या राजकारणावर गिळगुळीत परिणाम झाला. आपण नेता बॉम्बे व नविक पानवरील विती श्रेष्ठ आहे याची प्रचीती तेथील कार्यकर्त्यांना आली. बादशाहखानांच्या धर्तीत व लोकप्रियतेने यामुळे अधिक भर पडली, पण त्यांनाही पुढा गांधीजींनाच बॉम्बेमध्ये प्रवेश करून लागण त्यांनी आठ लुईस दिल्या राजीनामा परत घेतला. पुणे टाउन ४८ विरुद्ध मने अमला पास झाला होता तर गांधीजींमधे पुढा नेतृत्व देण्याच्या ठरविला पर ७ सिंगी मने पडली. युद्धकाळातील ही अहिंसेची आग घेता चालू देवण्याचे श्रेय साक्षात्कारवादी कार्यकर्त्यांकडेच जाते ही निगमना कामा नये. त्यानंतर गांधीजींनीही आपल्या नेतृत्वाचे स्वरूप स्थापत्यने पुन्हा करण्यास सुरुवात केली. त्यानून आक्येमध्ये वयनिक सत्याग्रह सुरू झाला. युद्धकाळातील भावस्थानाच्याचा अधिकार उपभोगता अला पाकिजे या भूमिनेवरून हा सत्याग्रह आगला. त्या वेळी भागताग बहरी अज्ञान अमलेल्या अहिंसा प्रती नीजनाचे आदर्श असा पू०. निजोवा भाव यांच्या द्वारे तो प्रारंभ केला गला. दुसरा प्रमाण पनाइलालजींचा होता. देशभर सिम्टीने व निवडण पायकुड्यांचा हा सत्याग्रह गांधीजींच्या आदेशाप्रमाणे सुरू झाला. सीमाप्रानात हीच त्याची सत्यकाय येथील शिबिगने बेंदेली होती. अधिकृतपणे पठाणांनी सत्याग्रहात प्रारंभ केला. तर त्यांना न पडण्याचे धोरण राखण्यांनी ठरविले होते. मुसलमान जनता व सत्यना आपल्यास सहाय्यक आहेत, विरोध नार्हित असे नाग्य कार्यकर्त्यांना जगापुढे करवयाचे होते. बॉम्बेमध्ये युद्धविरोधाच्या चळवळीत सारे पठाण आहेत हे बादशाहखानांच्या चळवळीमुळे जगापुढे बेंदेल ही प्रसिद्धी टाळण्यासाठी सीमा प्रानात या कत्री वेगळेच कृपाकयान टाकण्यात आले होते. भारी कालाचे व लक्षाच स्वरूप जनतेला कळवे म्हणून बादशाहखानांनी या कालात सतत प्रवास केला, खडे व खडे पायापाली घातले. त्यांच्या भेटीने, उपदेशाने कार्यकर्ता व सामान्य लोक विती प्रभावी होत असत याचे सुद्ध छन्दचित्र व मुहमद युनूस यांनी आपल्या लेखानून केले आहे (फ्री प्रेस जर्नल, डिसेंबर १९४०) बॅ० युनूस त्या काळात त्याच्या बगेवर सघटनायाचे शिक्षण घेण्यासाठी राहिले होते. ते म्हणतात, ' गले १५ महिने मी याच्याबरोबर आहे. खेड्यापाड्यातील लोकांचा यांच्या बोळ्याचालण्याचा विलक्षण प्रभाव पडतो. ते तानाळ त्यांच्या सुखदुःखांची समस्य होतात. शिवाय त्यांना पाटून डोकें भरून रडतात. त्यांना त्यांच्यातील गुणगुणची प्रचीती तात्काळ येते. त्यांच्या हस्तस्पर्शासाठी आशीर्वादासाठी त्या उत्सुक असतात. लेखकाच्या शिवाय आपली लहान-मोठी मुले त्यांच्या पायावर घाबतात. मुलांमध्ये ते तात्काळ समतात. त्याची मान्ये व समापणे प्रभावी अमतात

साध्या सोध्या भावेन ते बोलतात. कार्यकर्त्यांचे दोष ते स्पष्टपणे त्यांच्यामुळे ठेवतात. सयकळ्या प्रार्थनेनंतर ते गावात फिरतीला निघतात ते दिवसभर लोकांच्यामध्ये राहतात. तोच चालता बोलता प्रचार आपणातील प्रेम, सहमर्त्य व अखंड उद्योग यावर त्यांचा भर असतो. मागील लढ्यात तयार होण्याचे त्यांचे आव्हान लोकांच्या अतृप्त पोचते. अहिंसेने आपले कल्याण झाले आहे व त्याच मार्गाने आपले सारे प्रश्न सुटतील ही त्यांची श्रद्धा त्यांच्या शब्दां शब्दांनून स्पष्ट होते. लोकांच्या गरीबीबद्दलचे त्यांचे दुःख त्यांच्या शब्दांनून सारखे ओमन्त असते. प्रवासासाठी घोडा, टांगा, लॅपि व जेथे यापरी काही उपयोजी नाही तेथे पाय, अशा सर्व साधनांनी त्यांचा प्रवास होतो. 'कैके अफगाण सिंहावाद' या घोषणांचे नारे देत मुलांचे घरे त्यांच्याबरोबर चाललेले असतात. "

व्यक्तिरूप सयाप्रगट मातातील मोठमोठे कॅमेसनेते व कार्यकर्ते यांनी माग घेतला. निवृत्तीनंतर जगाहलाल यादवाचे, पण त्यापूर्वीच त्यांना चार वर्षांची जबर शिक्षा टोठा बग गेली. सादार पटेलानाही स्वातंत्र्यदूध घेऊन टाकले. कॅमेसमार्गशरिणीचे सदस्य, मानही प्रांताच्या मन्त्रिमंडळातील मंत्री, विधिमंडळाचे पक्षीय सदस्य व प्रमुख कार्यकर्ते, अनेक सुमारे २,५०० सत्याग्रही तीनचार मिन्यांत शिरतशीर रीतीने तुरुंगात गेले. सीमाप्रदेशात पत्रप्रधान डॉ. खानसाहेबानी लाल इगल्याच्या बगल स्वतःच्या जुन्या सचिवालयत जाऊन सुद्विरोधी घोषणा केल्या. त्यांना परतून तुरुंगात पाठवण्याऐवजी धोड्या बदलने त्यांच्या बगल्यावर नेऊन सोडले.

रणभूमीवर-मुण्डे व दक्षिणपूर्व आशियामध्ये पराक्रमाल्या लथा रोज खाणारे ब्रिटिश राज्यकर्ते घट्या न्हातारीवे बने काळ होते याचे उत्तम उदाहरण या दीड बगल मातात दिसून आले. नित्य नवी आश्वासने, नव्या घोषणा, राजदूतांच्या भेटी ही सर्व नाटके केले, पण त्या मजून सुदश्या हात पोचू न देण्याचे मोडिडी धोरण दिसून येत होते. त्यामुळे कॅमेसनेत्यांची ही सत्त्वपरीक्षा मोडली गेली होती. नंतर काठियावाडून तो पुणे ठावठिकाच्या सशर्त युद्धसह कायाच्या आश्वासनापर्यंत धोरण बदलले. मुबई ठावर केला त्यानून वैयक्तिक सत्याग्रह झाला. हा साग तारेवरील नाच करताना गांधीजी, बादशहखान, नहरू आझाद वगैरेंनाही राजाजी यांचे कसकसे साम्य तसेच तीव्र मनमेद होत गेले, त्यानून तज्जोनी कशा होत, याचा साग वृत्तान्त आता प्रसिद्ध आहे. साध्या खाचलळ्यानून कॅमेसचा राजरथ जात असताना जगात विस्कळित होत चाललेल्या लोकशाहीला तर धक्का लागू धातयाचा नाही, व प्रतिकाराल्या निघातपासून कॅमेसगरी वचित होऊ घातयाचे नाही हा विलक्षण कर्मयोग कॅमेसने यशस्वी रीतीने आचरला. तो कर्मयोगच होता. त्यात हिरोबी भोजमापाला स्थान नव्हे. निष्क्रियतेचे पतन टाळणे व खडे सडणे हेच या काळचे यश होते. राज्याचा

स्वामिमान गिक्वला जगातील विचारयताना मागताची बाजू नीतीची व न्यायाची नाही असे म्हणता आले नाही त्या वाटातील हे यत्न लहानगचे नव्हे इंग्लंडचे नेतृत्व चर्चित यांच्यामुळे गेल्यानंतर मागताचा पाळ अधिक बरोबरीचा आला, पण त्या वाटातही कॉम्रेसने आपला मार्ग सोडला नाही

१९४२ च्या चढईची पठाणी आरवणी

ऑगस्ट ठराव करणाऱ्या मुबईच्या अखिल भारतीय कॉम्रेसच्या बठरीत बादशाहखान हजर राहू शकले नाहीत, पण त्यांना ऑगस्ट-लव्हाची स्वने पुरीपाप्तूनच पडत होती ते त्या तयारीतच होते सामान्यदेश कॉम्रेसमिती व मुबई खिदमतगार पुढा पुढमच केले गेले होते त्यांच्यामधले मनमंद मिळून दमले लव्हासाठी खुदाईखिदमतगारामधूनच प्रत्येकाच्या उसमाच्या प्रमाणात निधी जमविण्यात त्यांनी काही काळ चालवला तुम्हात गढेल्या हुडुबीयांची शक्य ती व्यवस्था करण्यासाठी “ बेतुल-माल ” हा निधी मुख्यत उभागला होता लव्हा दीर्घमाल चालवत या दृष्टीने ते सगळे तयारी शिस्तशी रीतीने करीत होते त्यांच्या मारतात इतक्या व्यापक दृष्टीने कोठे आखणी केल्याचे पाहण्यात नाही आगस्ट ठराव पास होण्यापूर्वी बादशाहखान त्या तयारीत लयले होते जिल्हाजिल्ह्यांच्या शिबगत सनिवांच्या तुळ्या येउन दामल होत व त्या खेत्यापाठ्यांत फिगत राहत वयक्तिक सयाग्रह संपल्यावर सीमाप्रांतात त्यांनी शहरामध्ये दारू पिमेगि आगमले त्याचप्रमाणे येव्हीत्यांच्या स्वतः प्रदेशातही काही तुकड्या पाठवल्या वसिस्थानामध्ये मान ते पोचू शकले नाहीत त्या वडी प्रांतात गव्हनरचे राय चालू होते त्या वेळी येव्हीत्यांच्याच्या मुलुखात प्रचागमाटी गढेल्या कार्याव्यांना पुढे १९४५ पर्यंत पत्र येऊ दिले नाही

सुमारे दोन महिने बादशाहखानांनी स्वतःच्या नेतृत्वाखाली व निवडक खुदाईखिदमतगारां तर्फे शिस्तीने कार्यक्रम आपले व केले अधिकारीही घासफट्ट अगर लाठीमार न करता सौम्यपणे वाटून लव्हाची बांध जिरू पाहत होत कार्यकर्ते थोडे निग्रह होत त्यांचा उत्साह दडपशाहीवर पोसत असतो पण बादशाहखानांनी त्यांना शिस्तीच्या व सयमाच्या

मुशीतून ओतून काढले होते भावी दिव्यासाठी त्यांना तयार करावयाचे होते

सर्वेकअखेर सरकारी इमारतींचा ताबा घेण्याचा चढाऊ कार्यक्रम त्यांनी पाचही जिल्ह्यांत दिला स्वयंसेवकांनी इमारतींना घेरा घालून शांततेने त्यांचा ताना घेण्याचा हा कार्यक्रम होता पोलिसानी कितीही अत्याचार केले तरी स्वयंसेवकांनी भागे हंगवयाचे नाही, जो खाली पडल त्याची जागा शेजाऱ्याने घ्याय्याची अशा आह्वा होत्या, आणि त्याप्रमाणे चार ऑक्टोबरचा कार्यक्रम अतुल शायाने पार पडला त्याटी न चालविण्याचे अधिकाऱ्यांचे धोरण कोठच्या कोठे विले जिद्द कचेऱ्या व कोर्ट यांच्या रक्षणार्थ पोलिसानी सर्व शक्ती पणाला लावली विपारी धूर वाफले गेले दुसरे दिवशी लॅप्पर व पोलिस यांचा सरकारी कचेऱ्यावर बंदोस्त केला, त्याची कोंडी मोडून चढाई करण्याचा सभ्याम सुरू झाला घायाळ स्वयंसेवकासाठी खुदाईखिदमतगारांचे शुश्रूषापथक व इस्पितळ उभारले गेले होते फाही कचेऱ्यात स्वयंसेवक घुसू शकले कोर्टाच्या खुर्च्यावर ते अधिष्ठित झाले व तेथून कॉमेस कचेरीला टेलिफोन करून सत्ता ताब्यात घेतल्याचे सदेशही त्यांनी दिले

या दोनतीन दिवसात फाही ठिराणी लोकांकडूनही दगड मिंग पेंकणे अशा आगळिरी घडल्या त्या किती तत्काळ थांबविल्या गेल्या याचा एक पुरावा पेशावरच्या दोन गोऱ्या सोजितांनी दिव्याची नोंद श्री यूनस याच्या पुरतसात आहे या गोऱ्या सायबलस्वारांना निघण्यांनी अडविले होते त्यांच्यावर हल्ला होणार अशी बातमी फळताच श्री यूनस तेथे धावले त्यांनी आम्हा देताच सारे निघायी शांत झाले व त्यांनीच सोजितांना वाट करून दिली कार्यकर्यांवर नेत्यांचे किती वजन होते याचा हा पुरावा होता. गोळीमार न करण्याचा व तुरुंगात न पाठवण्याचा सरकारचा निर्धार दोन दिवसातच उखटून निघाला शेकडो घायाळ स्वयंसेवकांना तुरुंगात पाठवले गेले हनारे जखमी स्वयंसेवक पकडले जाईपर्यंत चढाई करीत राहिले रतबवाळ झालेले स्वयंसेवक शांतपणे चढाई करीत होते पत्राणी सयाप्रहाचे हे दर्शन अचूक असे होते प्रांताबाहेर या बातम्या जाऊ नयेन यासाठी अधिकारी जीवापाड मेहनत घेत होते पत्राबातील अनेक वृत्तपत्रांतून उलट्या बातम्या छापण्याची ध्यनस्था अधिकाऱ्यांनी केली होती

बादशाहखान स्वतः पार दिवस भाग राहू शकले नाहीत आपल्यास पकडणार नाहीत किंवा सरकारी अत्याचार हाणार नाहीत हा समज लवकरच शुकीचा ठरेल हे त्यांचे म्हणणे कार्यरत्यांच्या लवकरच प्रचीतीस आले त्यांनी स्वतः मर्दान जिद्द कोर्टावर चढाई करण्याचे ठरवले त्यासाठी नव्वद स्वयंसेवकांची तुकडी घडून ते तिकडे गेले ते झाला राहणे शक्य नव्हते आपल्या हातांची साखळी करून लाल बडवाले घेग धरून चालत ते कडे तोटणे पोलिसांना अशक्य होई मर्दानला पोचण्यापूर्वीच त्यांच्यावर तीव्र लाठीचे प्रहार

केले गेले त्याच केंद्री बादशाहखानांच्या बगतीची दोन हाडे मोटली तशाच रत्ननाळ स्थितीत काही उपचार न करता त्यांना जेलमध्ये नेऊन घाळले नंतर त्यांना अखेरपर्यंत अयोगवादा जेलमध्ये बंद फोडवीत घालून दिले होते या राठीमातंत त्यांच्या बगतीचा मोडल्याने जो दुखलेल्या आला तो कपाप तसाच आहे त्यामुळेच मनुष्यमनुष्य त्यांचे इतर रोग बसवतात

मुस्लीम लीगचे आँगवनेममिमिळ सातवर येण्यापूर्वीच बादशाहखानांच्या नुसत्या कामाबद्दल व त्यांचे आंगव्य सफसेल दासक्याबद्दल सीमाप्रांतान भरपूर गवगारा झालेल्या होता अयोगवादा जेलमध्ये त्यांना फार बार्डेट सीनीन वागवले गेले होते त्यामुळे आँगवनेममिमिळ सत्ताविधित होताच त्यांनी खानांच्यामाठी गनन बगती देण्याची योजना सुचविनी, पण बादशाहखानांनी ती जमन्य केंद्री १९४३ अंग त्यांना हरिपूर जममध्ये हालविण्यात आले तथे स्वत मुख्य मरी व जममध्ये मरी समिजनयान यांनी त्यांची मे घेतली या मेदीनतर मुख्यमन्त्रींनी परमाराशी घेतल्या सांगितले ' बादशाहखानांचे आंगव्य टीक आहे ते जेलच्या कामान व इतर पेयांच्या प्रभातही लक्ष घालतात ' या मन्त्र्यांच्या पागेपाठ लीगचे एक आमदार मि रहीद हेही त्यांना जाऊन मेले त्यांनी याची प्रहती घर असल्याची माहिती वृत्तपत्रांना पुढिली पण राज्यमन्त्र्यांच्या या आश्वासनामुळेच जनतेच्या मनातील त्यांच्या प्रहतीबद्दलची चिंता वाढली ती भीती साधार होती अनेक दिसते कारण नंतरच्या दोन तीन महिन्यांत त्यांची प्रहती निघत गेली व एप्रिल १९४४ मध्ये त्यांचा अखनपणा पार पाडला गांधीजींची प्रहती बरी नसल्याच्या बाता त्यांच्या कानी जात होत्या कस्तुरबांच्या मृत्यूच्या बातेचे परिणाम त्यांच्यावर पाय झाडे अमतील याची कल्पनाच केली पाहिजे तुम्हांना नुसलेल्या एका बंधाबगेवर त्यांनी गांधीजींच्याकडे एक शोक समाचार घाडला होता स्वत बादशाहखानांच्या प्रहतीबद्दल बार्ना फेलावत मन्त्र्याने हा धानसाहेब व इतर कुटुंबीय मन्त्री हरिपूर जेलमध्ये त्यांना जाऊन मेळली मरी समिजनयान हे आक्येवरमध्ये पुढा मेळले होते त्यांनी वाढलेल्या पत्रकात, ' मला त्यांच्याबद्दल पूर्ण आदर आहे मग त्यांच्याकडून पर आले होते त्यांच्या आंगव्याची मी पूर्ण काळजी घेत आहे ' असे आश्वासन जनतेला दिले होते आपल्या ममिमिळ बद्दल जनतेत उत्पन्न होणाऱ्या अविश्वासाची त्यांना चिंता होती हे जरी खरे असले तरी बादशाहखानांच्याबद्दल समिजनयानांना आदर होता हेही खरे आहे ते मुळेचे खुदाई मिदमतगार व १९३७ मध्ये मुख्यमन्त्रिपद न मिळल्याने लीगला मिळले होते पण त्यांच्या त्या आदराची व प्रेमाची जागृती लोकांच्या द्वावाची आच लोकांच्यानतरच सांगी अनेक जनतेला वाटले खरे

पाठनाला काँग्रेसवाहरेचे अनेक आमदार ओगनेनी कामाराण कळलेले होते मरी व नोकशाही या दोघांच्या हानिमिळणीने रायकामाराचा चुयडा थोव्या दिवसांतच झाला होता रायराउपणा रावन थोवळ्या होता मिशेरी मयांचे राजमगल उमाळे गेले लोकांच्या डोळ्यांरामोर उमे होते प्रांतानदुष्काळाने दोळे वगले अमता गरिवाच्या यातनांचे पाहण्यास म याना सगड हाणी नाही, या सर्ग परिस्थितीमुळे इतर अनेक आमदार काँग्रेस पक्षाला पाटिया देण्यास तयार झाले हेने गव्हर्नरला हे टाऊक अगल्यामुळे त्यांनी विधि-मन्त्र्याची बैठकच लांबवीत ठेवली, पण गाव झाडणाऱ्याच्या सुनेला सवाळ शाल्यावर बागे पणवच लागते, त्याप्रमाणे बजेट मन्त्रीसागी शेजरी बैठक बोलवावीच लागली १९४५ च्या मार्च महिऱ्यात पाटीच्या थोऱ्याच चालणारे हे तेथ थोऱ्याच दासून पडले पक्षास सदस्यांच्या पायदेमड्यात तेग मन्त्री-उपमन्त्री केले गेले होते मन्त्रिमंडळासाठी मुस्लिम लीग मधे आलेले बाही लोच लीगवर पाय उचलण्यास तयार झाले डॉ रानसाहेबांच्या मनि मडळाला स्वतःच्या पायास उमे राहण्याची शक्ती होनी व म्हणूनच ते गव्हर्नरच्या साऱ्या डावपेचांना तोंड देऊन स्वतःचे मन्त्रिमंडळ बननू शकले डॉ रानसाहेबांच्या मन्त्रिमंडळाच्या प्रारंभीच्या कामनाजामध्ये राजमन्त्रीच्या सुटकेचे काम होते युद्ध सक्ताचे पांघरुण बाढले गेल्याने नवे बातावरण निर्माण झाले होते थोऱ्याच्या बाळतपणातून बाहेर पडलेल्या नि शक्त बाईप्रमाण ब्रिटिश साम्राज्याची स्थिती झाली होती येथील गोऱ्या नोकरशाहीचे दोळे इंग्लंडमधील आसेष्टांकडे लागले होते मुस्लिम लीगच्या आधारावर आपल्यास कमे दिसत पाहता येतील याची त्यांना विता बाटू लागली होती

गांधीजींची मुस्तता होऊन दन मन्त्रिने लोले होते आपले तीनचतुर्यांस शरीर आण रान-वेलिस परिसरात ठेवून ते त्रिपण मनाने बाहेर आलेले होते १९४५ च्या मे-जून महिऱ्यात काँग्रेसकार्यकारिणीचे बहुतेक सदस्य मुक्त झाले बादशाहखान त्याच सुमारास सुटल व उत्तमझाईला परत आले पोलिसांनी १९३२ मधे केलेल्या जाळपोळीत पाळ वडलेले काँग्रेसमन त्या अवस्थेत राडे होते बादशाहखानांचे उदार गमीर इदय ईश्वरी श्रद्धेने व्यापलेले अगले तरी पचवीस वर्षांच्या त्यागमय व हेतुमय राजनीय प्रवासानंतर आपला उजाड ससार, उद्ध्वस्त झालेले घर व अर्धवट जळक्या खांबांवर उमे असलळ काँग्रेसमवन, या सर्वांचे त्रिपण पाहून तशा बाळजालाही घरे पडली असणार! वेदनाशीलता हा जसा शरीरधर्म आहे तसाच कटोर कर्मपरायणता हा कर्मयोग्यांचा स्वभावाधर्म बनतो बादशाहखान हे त्या कर्मयोगी परंपरे आहेत त्यांच्या डोळ्यांना आसवांचा स्पश कधी झाला अराला तरी तो इतरांच्या दुःखाराठी व इतरांना न दिसलेल्या उत्तमझाईतील त्यांच्या आगमनाच्या वेळी तेथे जमलेल्या बाळूद नरनारींच्या डोळ्यातून आरवे बाहिली

मग तुमचा मोठा जनरल मानलेला आहे तुमच्या दिताचे काय आहे, काय नाही हे पाहण्याचे काम माझे आहे मी मनिमडळच्या कार्यकर्त्यांविरुद्ध आहे तो पूर्वीच्या अनुभवा वरूनच, जेलमध्येच मला काही कार्यकर्ते मेदून गेले होते मी साक निरुद्ध अमत्याचे त्यांना सांगितले होते गल्या मनिमडळच्या वेळी तुम्ही कायदेमन्ळे व कचेऱ्या यामध्येच हिंजताना आढळत होता, खुद्द ईश्विदमतगारांनी नवावाच्या व खानाच्या जागा घेतल्या होत्या. प्यामुळे लोकांचे लक्षा बसिले लावण्याकडे लागले होते आणि त्यांची कमे झाली नाहीत म्हणजे तटे-मांडणे होत आमच्या इच्छेनुसार जनतेची सेवा जथे आम्हाला करता येत नाही तमली सत्ता घेउन काय करायची ? शासनाची किंवा सरकारची शक्ती वाढवण्याची माझी इच्छा नाही लोकांची सेवा करण्याची आमची शक्ती वाढवी अशी माझी इच्छा आहे १९३७-३९ च्या आमच्या मनिमडळला इम्रजानी साहाय्य दिले नाही उलट विरोध केला आता मी इशारा दिला आहे मनिमडळला जर इम्रजाचे सहकार्य मिळाले नाही व गरिबांची सेवा नीट होऊ शकली नाही तर त्याची जबाबदारी मी घेणार नाही आपले उद्दिष्ट ९ ऑगस्टचा टावर हेच आहे हे लक्षात ठेवा ' तुम्ही माझे मित्र आहात साथी आहात, तसे रहा अगर राहू नस मी कोणाला सक्तीने साथी करू इच्छित नाही तो तुमचा प्रश्न आहे तुम्ही माझे मित्र राहा अगर राहू नकर, पण सोप्याचे मित्र होऊ नका ! घुराणात सयर सेवरांना ' हन्च अझाह ' असे म्हटले आहे तमेच खोऱ्याची बाजू घेणाऱ्यांना ' हन्जुल शेतान ' असे म्हटलेले आहे तुम्ही सतान करू नका जनतेला तुम्ही माझा हा संदेश पोहोचवा त्यांनी अमत्यापासून अलग राहावे काही लोक स्वतःला आमच्यापासून वेगळे मानतात मला त्याचे फार दुःख होते आपण सारे पयण एकरच आहोत आमच्यात मेदभाव नाही हे जर सरे आहे त्यांच सर्वांचे सुखदुःख एकरच आहे आम्ही एकाच देशाचे वतनी आहोत, आमचे बरे वारंट एकरच आहे तर मग आम्ही एक हुसन्यापासून अलग अग वेगळे कमे होऊ शकता ? हुसन्या कोणाला मी मदत्यापासून वेगळा मानीत नाही पण जे स्वतःला आमच्यापासून वेगळे मानतात त्यांनी मी काय म्हणतो त्याचा विचार करावा ”

‘ हू ऑर दाय-करू किंवा मरून जाऊ ’ या प्रतिसत्तेने प्रागमिलेला बेचाळीमचा लढा देशाच्या स्वातंत्र्यनिष्ठेस शोभावा अथ तेजाने उभाळला व उजळूनही निघाला युद्धकालात अहिंसेच्या लढ्यांना जेवढे यश येणे शक्य असे तेवढे यश या लढ्यालाही लाभले आहे या लढ्याच्या यशापयशाचे मोजमाप करण्याच्या निकषावरवीं पूर्वी विवेचन आलेले आहे बरीशाळेतून सुटलेले देशमतः—स्मरणानून पात चाललेल्या दुःखितांच्या पावलाने आपल्या घरकडे जात होते असे वर म्हटले आहे तेथी सरे आहे हा निकषचा—शेवटचा लढा होता ! देशाने त्यात थोडाथोडा त्याग केला नव्हता ! हजारो तरुणांचे बळिदान झालेले होते महा

मुद्राच्या पाच वर्षांनी साऱ्या जगाची कायद्यापाळत झाली तरी मिशनच्या साम्राज्यवादी वृत्तीचे फक्कट फुटलेले दिसत नव्हते. यामुळे या लढ्याचे ममितव्य काय होणार या चिंतेने तुरुगावून सुटणाऱ्यांच्या सुटकेचा अनंद बाहेर पडताच ओसरून जात होता आणि त्यादीपेक्षा विव्हाल करणारी बाब म्हणजे आनीस द्वेषाच्या ठिणग्या पेठ घेत हो या. देशाची पाळाणी हेच आपले अदिष्ट अगत्याचे मुस्लिम लीग उगाळीत बमली होती. मुस्लिम लीगचा हा त्रिपारी दात निघून पाडण्याचे सामर्थ्य कोणामध्ये नव्हते असा त्रिपण मन स्थितीत कार्यकर्ते व पुढारी हळूहळू सुटत होते.

१९४५ च्या जूनमध्ये या त्रिजपाचे चौथडे वाजू लागले आणि त्याच्या पाटोपाठ इतक्या वेगाने घटना घडत गेल्या की आजही त्या घटनांच्या स्मरणाने अतःकरण विव्हाल होऊ लागते. १९४५-४७ च्या दोन अडीच वर्षांच्या पाळाऱ्या लढानशा पट्ट्यावर भारताच्या ममितव्यतेच्या निविध व विलक्षण कुडल्या मांडल्या जात होत्या. इचाइचाने स्वातंत्र्याच्या समीप आणलेला देश शाणाक्षणांला स्वातंत्र्यापासून वेढेतरी दूर दरीकपारीत सोडला जात आहे याची दुःखिन्हे दिसत होती. उच्च शासनातील पदापर्यंत हात पोचवा आणि ते पळ तोडणपूनी टाळून बोणी तरी पाय ओढावेत व चारी बाजूनी मध्य-मार्शांनी हडा चढवावा अशी ती स्थिती होती, पाठलाग करून हेंचण झालेल्या शिष्याऱ्याला साऱज सापडावे व त्याला गांठी लागवी आणि तेवढ्यात शिरांगीच्या पायाला विषमर्पाने विव्हाल घालवा, भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी आयुष्यभर राबलेल्या देशभक्तांची परिस्थिती ४५-४६ सालामध्ये तशी झाली होती. स्वातंत्र्य हाताशी आलेले होते; ते लांबवण्याचे किंवा नाकारण्याचे सामर्थ्य महापुढात त्रिजय मिळवणाऱ्या ब्रिटिशांमध्ये राहिलेले नव्हते, पण स्वातंत्र्य मिळणार हे निश्चित झाल्यानेच त्या सत्तेवर सत्ता सांगणारे सर्व लोक पुढे धावले. पूर्वी बोणी मांडले तडले असले तरी प्रत्यक्ष समय येताच सारे एकजुतीने स्वातंत्र्याचे स्वागत करू व देशाचा गाडा सलोल्याने व सहकाषने पुढे नेऊ या अपेक्षा पसळ्या ठरल्या. मुद्रवालातील सत्तात्याग आणि आणि सत्याग्रह यांचा डार आमच्याच अगावर उलटवला जात होता हा राज्यकर्त्यांनी घेतलेला सूड होता का मुस्लिम लीगसारख्या जातीय सघटनांच्या नेत्यांच्या छुद्र राजकारणाचे ते घोर पर्यंतसान होते वा कंभ्रसच्या राजकारणातील शुकांचा तो परिष्ठाव होता यासमधीच नि पक्षपाती निर्णय अद्याप दिला गेलेला नाही, वदाचित तो लवकर दिल्य जाणार नाही ! केवळ परिणामावरून परीक्षा केली गेल्यास आलेले अपयश मगण आहे. या साऱ्या घटनांची छाननी जागलूपणे केली जाणे जरूर आहे

सुटकेनंतर वादशाह्यान उत्तमझर्जस गेले व तेथे कार्यकर्त्यांच्या बैठकीत त्यांनी राय -

स्थितीसंबंधी आपली धोरणे स्पष्ट वेली स्वभावतःच ते धर्म प्रवृत्तीचे व राजकीय टावपेच न मानवणारे असल्याने त्यांना मरिमडळ्यांचे आकर्षण केव्हाच वाटले नाही, परंतु जनतेचे जीवित या सत्तास्त्रदान गुरफटलेले असल्याने पुढील कार्यक्रमांचे जोळे स्वतःच्या हातापायांपेक्षा नेहमी सत्तेवरडे वळलेले असतात बादशाहखानांना ते पत्र नमे, ते आपला मार्ग व सद्दा कार्यक्रमांपुढे ठेवून आपल्या उद्योगाला लागतात " सरकारी घोषणा कधी असोत, खरी सत्ता देण्यास सरकार तयार नाही आर्थिक सत्ता हाती असल्यावाचून आपली मरिमडळे लोकांच्या गरजांचे प्रश्न सोडवू शकणार नाहीत अशा मरिमडळ्यांची शक्ती वादविषयासाठी मी माहीत शरीर खर्ची घालणार नाही " असे त्यांनी स्पष्ट केले पण कॉमिसमधील कार्यक्रमांचाच एक मोठा वर्ग मरिमडळ्यांकडे आर्षिल्ला गेला होता आणि खरोखर शेवटी त्या सत्तेच्याच द्वारे ऐक्यमेवा साधवी लागते, सत्ता वापरूनच त्या क्षेत्रातील शत्राणपणा येन असतो सत्तेवरडे नेहमी अविश्वासाने व किंवा न्यूनतमे पाहून भागत नाही, हे गांधी गाराखानासारक्यांच्या गळी उतरणे कठीण असते पण ही दृष्टी सर्वसामान्यांना होण्यासारखी असत नाही, त्याचमुळे पार मोठे पुढारी व त्यांचे दुय्यम अनुयायी यांच्यामधील वादही पार मोठे राहते परिणामी जनता नेत्यांपासून दूर राहते, दुरावलीही जाते

सीमाप्राप्तीतील कॉमिसकार्यक्रमांमध्येही हे मतभेद होणेच न गांधींना कॉमिस अनेक वेळ शोणवी लागली लक्षाचे साधन म्हणूनच ते कॉमिसला आपल्या हाती ठेवीत बादशाहखानांची दृष्टी थोडी तशीच होती किंबहुना त्यांची अडचण अनेक प्रकारची व अनेक पर्यायी मोठी होती ज्या पठारामध्ये त्यांना काम करायचे त्यांचे प्रमुख नेते खान मलिक वगैरे मोठेमोठे जमीनदार हे गायकत्यांच्या हाती आणि जनता पूर्ण अज्ञानी व धर्मवेडी या जनतेवर मुत्ता-माल्यांचे बरेच प्रभुत्व त्यामुळे त्यांच्यामध्ये काम करणे अधिक अवघड होते याचसाठी कॉमिसच्या नावापासून अलिप्त राहण्याचा खुदाई खिदमतगारांचा प्रयत्न असे पण त्यांचा हा खप हेतू पार थोड्यांनी लक्षात घेतला लोक राहणे, समजत झाल्यावाचून स्वातंत्र्य नीट वापरता येणार नाही या दृष्टीमिर्दालावर त्यांचे कार्य आघास्तेले होते तेच त्यांनी सुटकेनंतरही हाती घेतले

कॉमिस कार्यक्रमांमधील मतभेद मित्रांमधे व पुणेगामी दृष्टीच्या पक्षांना एकत्र आणवे या दृष्टीने प्राथमिक कार्यक्रमांचा मेळावा एप्रिल २० २१ २२ ला पेशावर येथे घेतला गेला कॉमिसजनाने हे समेलन म्हणजे जवळजवळ कॉमिसच्या वाणिज्य अधिवेशनासारखे भव्य व तसेच आकर्षक व प्रभावी झाले सुमारे एक लाख लोकांचा समावेश होईल प्रचंड प्रचंड मंडप उभारला होता नेत्यांच्या व कार्यक्रमांच्या निवाण्याची वगैरे सोय तशीच व्यवस्थित व आकर्षक पद्धतीने केलेली होती सजावट, रोपणाई, सुखसोयी व आगेक्य

(क्षणाची व्यवस्था आदी सर्व बाबतीत कॉंग्रेस-अधिवेशनाला मागे टाकणारी अशी ही व्यवस्था
 होनी सीमाप्रदेशाच्या कॉंग्रेससर्वकार्याच्या सघटित परिश्रमाचा आदर्श म्हणून हे संमेलन
 चिस्मरणीय असे झाले. अहिंसात्मक लढ्यामुळे पठाण चिरडले गेले नव्हते याचे हे एक
 उत्तम उदाहरण होते. मुख्यतः या संमेलनाच्या निमित्ताने सर्वच स्वातंत्र्यनिष्ठ व पुरोगामी
 विचारांच्या राजकीय सघटनांना एकत्र आणण्याचा कॉंग्रेसकार्यकर्त्यांचा प्रयत्न होता.
 पं. ज्ञान सोशालिस्ट व कम्युनिस्ट पक्ष, किसान पक्ष, मुबईचे कामगार फेडरेशन आदी सघटना-
 मध्ये काम करणाऱ्या पठाणांनीही त्यात भाग घेतला होता. यातून त्याचे स्वरूप लक्षात
 येईल. बादशाहखान नुकतेच सुटून आल्याने त्या संमेलनात त्यांनी भाग घेतला व त्याला
 विधायक वळणही लागले. संमेलनाचे अध्यक्ष डॉ. क. सय्यद महमूद हे होते व प्रमुख
 पाहुण्यांमध्ये मुलामाई देसाई, शेख अब्दुल्ला, डॉ. किशोरू, बलुचिरतानचे गांधी अब्दुस-
 समदखान आदी नेते उपस्थित होते. संमेलनाच्या दुसऱ्या दिवसाच्या बैठकीत भाषण करताना
 बादशाहखानांनी बेचाव्येसच्या लढ्यासंबंधी निराश झालेल्यांना धांगले जागे केले. “सत्या-
 प्रहीला अपयश टाऊन नसते. त्याचा धोगी पराभव करू शकत नाही. कारण तो आपल्या
 उद्दिष्टासाठी अखेरपर्यंत झगडत राहतो. माझे प्येय तेच म्हणजे स्वातंत्र्य आहे, माझा मार्ग तोच
 म्हणजे सत्याप्रहाचा, सुदैर्घ्यदमनगारांनी रूप कष्ट सोसले हे धरे आहे. तुम्ही नुसत्या
 टाव्या बाजवत्यात तेवढ्या पुरेशा नाहीत. तुम्ही थोडा अधिक त्याग केला अमता तर यश
 मिळाले असते. देशात आज अनेक मतभेद व सघटना निर्माण झाल्या आहेत. मी खुदैर्घ्य
 खिदमतगार असल्याने इतरांना त्यांच्या मार्गाने जाऊ देणे माझे कर्तव्य आहे, पण माझा
 मार्ग ठरलेला आहे. तुमच्यामध्ये शिरलेला निराशावाद मला प्रथम नष्ट करायचा आहे.”
 ब्रिटिश सरकारला खरोखर सत्ता सोडायची नाही, राजकीय सुधारणांच्या घोषणा हे निव्वळ
 नाटक आहे. याविषयी बोलताना ते म्हणाले, “स्वतंत्र पठाण येवढ्याकडून आपल्या मुलुखावर
 हाके पडतात. माणसे पळवून नेली जातात. यावर इलाज करण्यासाठी मी प्रयत्न केले.
 १९४२ मध्ये त्या भागात आमचे कार्यकर्ते पाठवले, परंतु त्यांना सरकारने पकडून तुरुंगात
 टाकले. येवढ्यावाल्यांना आम्ही मिन वनू शकलो तर सरकारचे कोणते नुकसान होते? ^१
 सरकार जर प्रामाणिक असेल तर त्यांनी या कामी मला सहकार्य द्यावे. तसे घडल्यास घोष्याच
 दिवसात हिंदुस्थानचे बानू म्हणून ज्याच्या नावाचा वांगोय पिटला जातो ते येवढ्यावाले
 आमचे मिन असल्याचे प्रचीनीला येईल.”

या संमेलनात भाषण करताना फारसीचे नेते शेख अब्दुल्ला यांनी जीनांचे नेतृत्व लोक-
 प्रिय का होते आहे याचे नीट परीक्षण केले गेले नाही तर आपण गोत्यात येऊ असे सांगि-
 तले ते म्हणाले. “मो. आझाद, बादशाहखान किंवा डॉ. सय्यद महमूद यांचा स्वार्थत्याग,

त्यांची विद्वत्ता, त्यांची लोकप्रियता हे सर्व लोकांना मागीन आहे पण हे नेते धार्मिक नेते नाहीत तर ते राजकीय नेते समजले जातात आणि त्याग किंवा धर्मनिष्ठा यामध्ये त्यांच्या पासगालाही न पुरणाच्या जीनांच्या मागे मुसलमान धावतात मुसलमान आंधळे नाहीत ! पण हा प्रकार पाप आहे हे नीट उलगडले न गेल्यास यश लागणार नाही ”

राजकीय भूकंपाचा प्रारंभ

१९४५ च्या डॉ. खान-मनिमंडळाचा वारंवार पहिल्या खान-मनिमंडळाप्रमाणेच नीट रीतीने चालला होता, पणु लीगच्या ओसगजेवमनिमंडळाचा परामर्श करून ते अधिनायक आलेले होते. यानंतर मुस्लिम लीगने सर्वत्र खोला घर्मप्रचार व दडेलीचे दर्शन सुरू केले. सत्तास्पर्धा हेच अशा इगड्याचे कारण असते हेही खानमनिमंडळाला या काळात अनुभवाचे लागले. डॉ. खानसाहेबांच्या एका मुलीने फर्नल जसवतसिंग या सिंघी शीखाशी लग्न केले. या घटनेचा फायदा घेऊन निमित्तास देऊन लीगवाल्यांनी डॉ. खानसाहेबांच्या विरुद्ध आंदोलन सुरू केले. स्वतः डॉ. खान यांची एक पत्नी ऑस्ट्रेलियन होती. त्याच्या मुलीचा हा विवाह हीही तिच्या इच्छेची व स्वातंत्र्याची धार होती. पणु काही मुसलमानांना हा इस्लामवर आघात आहे असे वाटले. या निमित्ताने काही जुन्या काँग्रेसकार्यात्यांनीही काँग्रेस सोडली व ते मुस्लिम लीगला जाऊन मिळाले, पण याहीपेक्षा भयंकर प्रश्नोत्तर अशाच दुसऱ्या एका घटनेने उडविला. हाजात येथील राजकीय दंगलत बळी पडलेल्या एका शीखाच्या निधनला मुसलमान केले गेले व एका मुसलमानाची तिचे लग्न लागले गेले. मुलीला आपल्या स्वाधीन करणे असा अर्ज बापांने केला. डॉ. खानसाहेबांनी रादर प्रकरण न्यायालयाकडे सोपवले. त्या निणयानुसार सरकारने मुगीस बापाकडे पोचवण्याची आज्ञा दिली. पण या घटनेने खानमनिमंडळविरुद्ध शब्दशः प्रश्नोत्तराचा टोंब उठवला. गेग याविषय आंदोलन सधरित करणाऱ्यांमध्ये काँग्रेसचे एका बाळचे नेते कम्युनिस्ट व अगुड गगूरखान आदी होत. त्यांनी प्रचंड आंदोलन उभासले व डॉ. खान यांच्या बगल्यावर मित्रशुका नेल्या. या चळवळीमध्ये शेकडो क्षियांनी पुढाकार घेतला. ही चळवळ बरेच दिवस

पेन्ट टेक्नीकशी हा उदात्त जीनांच्या बाबारे अंशजनाचा भाग होता. दिसा मोट्या राहणेने भाग घेत, कायदे मोर्टून व पारट पारत रते अर्थात अशा रीतीने लोकांच्यामधल धर्म-भावना पेन्टून रायसागमावर आधारित सुरू केले होते आणि या सगळे हरे वातावरण होते ते हे की बुद्धिमान इत्यादी प्रांतीय हे अतिमंडळ कौप्रमपक्षाचे होते. कायमेचे हे नेतृव जनांच्या टोळ्यांना वाट्यामाग्ये राजा होते. मुगलमानांचे नेतृव बग्यारी एम्मेर सधना म्हणजे स्त्रीग ज्या जीनांचा दावा होता आणि तिची स्वतःची खास सत्ता मानणारे एम्मी मणि मन्ड मानात नवते ! बालाचे अतिमंडळ लंगचे होते तेही सध्या अर्थात नव्हे उलट कौप्रमचा भाग मिळ्यात सात प्रांतांचे राज्यत सत्तास्थानावर लय मानून बाहेर गेले होते. या सर्व शिष्टमंडळ सध्याबदल समाधान व आनंद बाग्याऐवजी दिक्मंदिवस जीनां सातव कौप्रमचा द्वय घोटू लागल त्यांना मनागने बडे केले आणि त्या मन स्थितीत ते आपले मननीय दार छेदू लागल देशद्रोहाचा धिा मुस्लिमहिताचाही त्यांना विंग पडू लागला होता त्यांच्यामाग्या देशप्रेमी बुद्धिमत्ताचे झाले हे सिद्धन विलक्षण होते अन्यथा त्यांच्या वर्तनाचा उलटजो होत नाही

पण मुस्लिम स्त्रीगच्या या वाढत्या लोचप्रियतेमागे केवळ मुस्लिम जनतेचे धर्मप्रेम अगर स्त्रीग बदलची निष्ठा नव्हती तर भाग्यार्ताल विविध सत्ता छलसत होऊ नये यामाठी धडपडणाऱ्य गेल्या नोछाशनीची प्रणव सामर्थ्य त्यांच्यामाग होते. संध्याप्रांताचे गव्हनर वनिगम हे हा काव ऐळत होते एका यानून डॉ खानसाहेबांचे जिगर दोस्त म्हणून त्यांच्याची ते विजचे काव ऐळण्यात तासत तास घालवीत आणि दुमगीकडे सत्ताप्रेतुप झालेल्या नेत्यांना छेळवीत दहावीस वर्षे ज्यांनी स्वार्थयाग केला व फट भोगले होते अने अनेक पुढाईसिद्धमतगारी आता आपल्या हाती सत्ता आलेली आहे, त्यातील अक्षमाग आपणांस मिळवा म्हणून उतावीळ झाले होते त्यातील धोष्णी, वास्त्यानी स्तेमाना धितवण्याग स्त्रीगनेत्यांनी प्रारंभ केला होता धर्माधर्माच्या प्रवागला खोषार बळी पडणाऱ्या एका वर्ग असतो त्या सर्वांमधील सधिन्यात स्वार्थ व वास्त्यानी अशा लोकांना मिटिद्य नोस्त्रशही छेळवीत होती

डॉ खान-मनिमंडळ हे कनिंगहमच्या दाव्यात असलेल्या धोष्यावर स्वार झालेले होते आणि या पगवळी जीवनाचे चटके त्याला खवखव बसू लागले त्यामध्ये स्वतः बादशाह खानांना डॉ खानसाहेबांच्या पोलीसखान्याने अडवावे हा एक चमत्कार होता तीन वर्षां नंतर मुद्दन आलेल्या बादशाहखानांना टिनटिमणच्या कार्यस्थाना-मिनांना मेगवयाचे होते त्याप्रमाणे त दि २८ जुलै हजारा विष्णानील मिनांना मेगव्यास निघाले बरोबर प्रा कौप्रमचे अण्डा अलिखलखान व चीफ फाटमोरी सेक्रेटरी अमीर मुहमद हे होते अमीर मुहमद यांच्याच गाणीतून ते निघाले होते थोडा रस्ता बचावहीतून होता पेशावरहून

वत्शास्त्रानि

वादी सामान्य नागरिकांचे म्हणून आपल्या उपभोगात येणार नमून असे कोण्टेरी
हुसूम आपण मतार नही " असे बनावले होते या घनेमर्या त्यांनी स्वतः कारलेल्या
दि ३० जुलैच्या पत्रात छानगारेव या नायकभय अकेचे वर्तन घेताना म्हणून
"आता निदान साम्यापिन्याची काही व्यवस्था होईल व आगत मिळेल म्हणून मी थोड
गुस होतो, पण मग शुक्राळ गडबडे नेते ज्ञान होते हे लक्षात घेताच मग आश्चर्य
वाटते रात्री १० च्या सुमारास आली जगडल पोचणे तेथे रात्रीचे दिवे भेडे, त्यामुळे
तेथेच प्रसंग थांबला. बरोबरचे पोलिस रोटी खाण्यास बगळे त्यांनी आपल्या रोटीनील
एक मग दिली व मी ती थोड्या दुचाकी खात्री रात्री एके सुमारास शुक्राळगड पुलापाशी
आम्ही पोचलो (सीमाप्रीतान) तेथे पोलिसांच्या जमिनच त्यांच्यामनंत गज कागली
मी आता स्वतः झालो होतो रावाळी तेथेच मुदर्ससिद्धमनगांगह नमान पडलो व
बहा घेतला नंतर रेगाडीने बॅक्कलूला आले (पजार) काण मास्याजवळ पाही
फेने नव्हते त्यामुळे निमिद्री वाढले नव्हते भरालने (पजार) मास्या इन्डेरिगड
तेथे सोडले होते तेव्हा ते माती अयोगवादात जाण्याची व्यवस्था बरतील अशी अवेजा
होती, पण बॅक्कलूला मी पोचताच तेथील पोलिसने मला एका लष्कराच्या हॉटेल घडवले
य पुराणा बद्दमास शुहेगायला पोलिसांच्या स्वार्थान फरतान त्याच पडताने त्यांनी मला
अयोगवाद पोलिसांच्या स्वार्थान केले " आणि बादशाहखान पुरा आपल्या मावाच्या
राण्यातील स्वातंत्र्य उपभोगण्यात मोरळे झाले बव्हेल-बोवना येउन गेली होती
माताच्या पूर्व समित्तिल मुद्दान यश मिळवेल म्हणून मागतीय नेमांचे हार्दिक मागव्य निम्नने
निळवाम म्हणून अमेरिका निवार्यने प्रथम करित होती कोमेस नेते पुरा मुद्रमह
फर्याम तयार झाले होते त्या वाय्यत एरा थोर मागतीय नेमाची विंड एवाच
दग्नेशमामने निवू घकत होती । एवाच नेग जिहाबिवाही हे करू शकत होता । मुस्लिम
होमच्या निदर्शनामुळे शांतताभा होईल म्हणून गजारावनांमागल्या वेग्याम जमावाच्या
वातून पोलिसांच्या हॉन्यातून हो गिरू शकत होता, आणि हॉ एानसादेनांचे सविमळ
पाटीशी असताना ते वही करू शकत नव्हते । हे सर्व कमी घट्ट शकले हे समजत
नाही । आमच्या घातक्याचे स्वरूप आहाम पत्रग्यारा बादशाहखानांच्या या सोडल्याची
जमही नव्हती ते त्यांनी टांग हेल्ले होते, पण त्यांच्या सहकाऱ्यांचे छेळे उघात नव्हते
बव्हेलगादेन हे एगेखर सळ बळमर्याचे ब्वास्मर्य होत असे प्रशमिपत्र मी आशाद
यांनी दिलेले आहे आणि एानगू पयाग बारबल्यांचे योष्य ते आदरागिज्य करित नसत
व त्यामुळे ते सीमाप्रीतांत घेडे अप्रिय होऊ लागले होते अमेही आझादानी लिहून ठेवले
आहे हॉर्ड बव्हेल यांची योगी अपशदान्य केव्हा वही बळमरी असेल ते उगो, पण

बादशाहखानांचे त्यागी व तेजस्वी जीवन त्यांना दीर्घकाल सुपरिचित असताना त्यांनी असे विधान केले की याचा विषाद वाटल्यानून राहात नाही हजारे तत्त्वनिष्ठ खुदाई-खिदमतगार बादशाहखानांनी तयार केले होते, ते चहा मिस्किटाच्या वृत्रिम आतिथ्यामुळे तयार झालेले न होते हे खिदमतगार आपल्या गरीब रोगीनून हजारे स्वयंसेवकांची शिबिरे चालवीत अमृत बाहेच्या पंशाचा वार आपल्यास लागू नये—बाधू नये, अशी त्यांन बादशाहखानांची शिकवण होती बादशाहखानांना मावी जातिद्विपाच्या स्फोटाची खप्रे पडत होती असे दिसते, त्यामुळेच ते सिमला परितेवत किंवा तसल्या कार्यक्रमात वावस्तान दिसले तरी त्यांना त्या कार्यक्रमातून फरसा मारता वाटत नसे “माझ्या भावाची व माझी मने सारखी आहेत असे समजू नका मनिमडळींना गरिबांचे प्रश्न सोडवण्याची शक्ती नाही मोठमोठ्या लोकांसाठी ती खेळणी आहेत” असे ते कार्यक्रमांना बजावीत आणि त्यांचे हे म्हणणे १९४५ मध्येच दोन वेळा अगदी भयानकतेने प्रचीतीला आले जुलैअखेर अटक-पुलावर त्यांना अटक केली होती तिचे वर्णन वर आलेच आहे त्या अखेपित्री मारत सरकारने दादले या पत्रकात खेद व्यक्त केला नव्हताच, उलट पत्रावरसारखा पाठपुत्रा केला होता शिवाय या अटके या काळात गजाल्यानाची सर्व व्यवस्था नीट रीतीने ठेवली गेली होती असे धादात खोटे विधान या सरकारी पत्रकात केलेले आहे आपल्या खाण्यापिण्याचे हाल किती व कसे झाले होते ते स्वतः बादशाहखानांनीच सांगितले आहे तेव्हा खोखोटे केण हे वाचक ठरू शकतील.

त्यांच्या अपमानाचा प्रसंग एप्रिलमस रॉपण नव्हता सप्टेंबर महिन्यात बादशाह-खानांनी पुन्हा हजार जिव्यात व पंजाबच्या छड विभागात मिनांच्या भेगीस जाण्याचे ठरवले या ठेपेस त्यांनी पाही खुदाईखिदमतगारांना आधी पुढे पाठवले सभा बगेरे न घेण्याचेही फळवले पत्त छड विभागातील सर्व पठाण कार्यक्रमांना एकत्र भेगता यावे म्हणून ही व्यवस्था केली होती तेथून ते हजार जिव्यात (मॉग्यर) जावयाचे होते परंतु ते निकडे जाण्यास निघण्यापूर्वीच वॅनेलपूर विभागाच्या कमिशनतर्फे चारसदा येथे पंजाब-प्रवक्ताची हुजूम स्थान बजावण्यात आला. बादशाहखान लागलीच पेशावरला गेले व तेथून मिनांसमवत अटकपुलाच्या रस्त्यास लागले अटकपुलावर प्राटियर पोलिसांनीच बादशाहखानांना रोखले, पण धोडा वेळ पोन्वर बोन्गी झाल्यान त्यांना जाऊ देण्यात आले, पण पुलाच्या दुसऱ्या टोवाला पोचताच त्यांना अटक करण्यात आली पहिल्या ठेपेप्रमाणेच सारा तमाशा झाल्यावर त्यांना अबोनादमधे नेऊन सोडण्यात आले

पंजाबच्या अलुमनाप्रमाणेच बादशाहखानांना काश्मीरलेही नवा अलुमन दिला तीन आंगरगला काश्मीर परितेची भेटक सुपर येथे मस्ती होती छेड अजुझीच्या खास निमंत्रणा

बम्बन बादशाहखान तिकडे गेले पंडितजी सिमला परिषदेनत काही दिवस विभांतीसाठी काश्मीरमध्ये राहिले होते. तेही या परिषदेस उपस्थित राहिले होते जनतेने या दोही धोर नेत्यांवर शब्दस अल्प प्रेमाची व साबरोन काश्मिरी पुलांची वृष्टी केली, पण या देशात जनता व तिचे हाडके नेते यांच्याशिवाय एक तिमरी शक्ती होती या पुलांपाटोपाठ त्यांच्यावर दगडाचीही वृष्टी झाली पणितजी व शेख अब्दुल्ला यांना थोडा मार बसला हे दगड पेंकणार हात कोणाचे होते ? काश्मीरच्या महाराजाच्या हस्तमंत्रिचे ते दगड होते, हे खरे, पण मुस्लिम लीगचे नेते तेथे आले असते व त्यांची परिषद अमती तर हे दगड आठे असते का ? स्वातंत्र्यासाठी झगडणाऱ्या सर्व जातींना दुर्बल करण्यासाठी हे सर्व घडत होते देशातील जातिवादी सस्था, सस्थानिक आदी प्रतिगाभी लोकांमधून रायकतेच हे करून घेत होते अक्- पुलावाच्या अक्केचा अनुभव घेऊन बादशाहखान सुपूरच्या परिषदेला आले होते तेथील दगडमारात ते स्वतः सापडले नव्हते, पण या दगडपेकी बदल त्यांनी लोकांचे अभिनंदन केले “दगड पेंकण्याइतके धैर्यवान तुम्ही झालात ही तुमची धोडीबोडकी प्रगती नाही बाहेरचे नेते आले म्हणजे तुम्ही त्यांना पादाण्यासही पावत होता ! आता त्यांच्यावर दगडपेंक करण्यापेवढे धैर्यवान तुम्ही झालात हेच भाग्य मानले पाहिजे ” असे उद्गार त्यांनी या बैठकीत काढले सस्थानी जनतेच्या लक्षांना काश्मिरी नेते प्रोत्साहन व साहाय्य करीत असत तर त्या चळवळी दडपण्यासाठी सस्थानिकांना सर्व प्रसारे साहाय्य रायकते व जातिवादी करीत होते या दुसऱ्या प्रकारचे चित्र सुपूर येथील सस्थानी प्रजापरिषदेत दिसून आले सरकाऱ्या या धोरणात लोकहित किंवा लोकशरीचे संरक्षण याचा सक्थ बोटे पोचत होता का ? खऱ्या लोकनेत्यांना दगडमार खावा लागणाऱ्या लोकशाहीच्या उदयाचे ते प्रसादविह होते

सिमला परिषद जीनांच्या दुरग्रहामुळे भोडली हा ढका जगभर झालेला आहे व ते खरेही आठे मध्यवर्ती सरकाऱ्यासाठी निवडावयाचे मुसलमान प्रतिनिधी फक्त मुस्लिम लीगच निवडू शरले, तो अधिकार अन्य कोणत्या संपत्तेला राहाता कामा नये हा जीनांचा आग्रह माय करण्याचे खापर लॉर्ड वेव्हेल यांच्या माथी मारले जाते, स्वतः वेव्हेल स्वतः मुसलमान नेत्यांचीच निवड करू पाहत होते, पण भारतभरी अॅमरी यांच्या दडपणामुळे वेव्हेल बंदलले होते, तसेच काश्मिरीजणस आझाद यांनीही गांधीजी व कार्यकारिणीचे इतर सदस्य यांना बळ न देता तसल्या देशविघातक धोरणाचा पुरस्कार केला होता हे आता बाहेर आलेले आहे मा आझादांच्या त्या निरक्षण धोरणावर आता पुनः प्रकाश पडलेला आहे

वेव्हेल लीग प्रतिनिधित्वाच्या सुरक्षावर कॅबिनेट मिशन योजना उघडळी जाऊ नये म्हणून आझादांनी तो विनाचा घोऱ घेण्याचे धाडस केले असे या बनावटाचा रफो दरपारे सुधीर घोषक मानतात तेव समतलीयही आहे मुख्य प्रश्न हे कोल्हाडे घालणारे कोण ? ब्रिटिश

रायवते या जीनागांव? आझादानी वेलेंते वर्नन शाय्य या अशाय्य हा वेगळ्या प्रश्न आहे. कॉम्रेग नेयांच्या प्रतिष्ठेच्या दृष्टीने ती मगमयवर घटना ठरली आहे, पण जीनांच्या मागणीचा पाठपुरावा करणारे अमेरी तेते याचा एव मर्जी पुण्या जीनांचे एक वेळचे उजवे हात राहिले उम्मान यांच्या जबाबदारीचा आहे ते म्हणतात.

“ This was the last memorable act of Mr. Amery before he handed over charge of his office ” (Pathway to Pakistan, p 368) हा उत्प्रेरक स्वीकारण्या एवमेव प्रतिनिधित्वावरलचा आहे

ही विशिष्ट राजनीती बादशाहगानाना सहन होत नसे त्यांच्यासमर्थीचा त्याचा अविश्वास पोलवर मनात म्जलेल्या अगम्याने ते रायमल्यांशी विचारमिनिमय करण्यास तयार होत नसत, याचमुळे पार्लमेंटरी पद्धतीच्या कार्यक्रमागम्यी त्यांना पारशी आम्हा वादत नसे, पण त्या कार्यक्रमांनही त्यांना माग प्यात्रा लागेच

गव्हर्नर कनिंगहॅम यांच्या कारागारांचा दर उद्देश आलेगाच आहे सीमाप्रांतांत अन्नाचा दुष्काळ वाढत होता व आंतरज्जेमविमळ्याच्या काळ्यात राचलुचपनीने प्रष्ट झालेली नोस्-शाही राचलून घेण्याचे काम डॉ. रानगाहेनाच्या मध्य्यात अडकविण्यात आले होते डॉ. खानसाहेब मनिमडळ्याने राचलुचपनीची ही घाण सोडून पाहानी म्हणून एक चौकशी-मळ न्मले व चौकशीही केली, पण ती घाण कनिंगहॅमनी बाहेर काढू दिली नाही, तो अहवाल तगाच अखेरपर्यंत अवागत राहिला या दुर्नल्लेच्या प्रकाशमुळे काळ्या बायींशी सत्रधित अल्लेले बाले व गोरे अधिकांरि पन् खानमनिमडळ्याचे इपे धनू बनले या सर्व पार्श्वभूमीवर मुस्लिम लीगचा (धर्म ?) प्रचार सीमाप्रांतात सुरू झाला होता वस्तुतः औरंगजेम मनिमडळ्यामुळे सीमा प्रदेशावर अनेक आपत्ती ओढवल्या होत्या, त्यांपरीच तेथील दुष्काळ हाही पुर होता लोकांमारी आलेले धाय लोकांपर्यंत वधी पोहोचलेच नाही, पण अगल्या कृष्णवर्षामुळे हायल्ले गेलेले मनी व त्यांचे पाटीराचे धर्मस्वरु मुद्दा मान्यी, यांनी खान-मनिमडळ्यानिस्सद्ध खोड्या प्रचाराची शळ उजवण्यास आरम्भ केला डॉ. खानसाहेबांच्या सुलीचा निराह व हजरा जिन्दातील शीत सुलीचे धर्मांतर यामारल्या कारणावरून पेशावरच्या मुस्लिम लीगवाल्यांनी तेवे धुमगूळ बगावटकला याचा थोडा उद्देश पूर्वी आला आहे या चळवळीत पेशावरमध्ये वायव्यांनी १९४५ मध्येच ‘लेकेरहंग पाकिस्तान । कर्के रहेगा हिंदुस्थान’ असा पाळणीचा घोष गाजवला होता, आणि निरनिगळ्या कारणांमुळे कॉम्रेगमध्ये असतुष्ट झालेले कार्यरते मुस्लिम लीगमध्ये जाऊ लागले होते या कॉम्रेगविरोधी आंदोलनाचे नेतृत्व अनेक वेळा कॉम्रेग चळवळीत तुरुंगवास भोगलेले अग्वाव अबदुल गफ्फार यांचेकडे होते व त्यांच्यामागे गोरे अधिकांरि जमीनदार व नवान अशी ही साखळी बांधली गेली होती काण

ल्यसर्जनीनामादेवांचे तेथे आगमन ग्हायचे होते, निवडणूकप्रचाराच्या निमित्ताने मान्यताील इस्लामधर्मावरील सफटाचा संदेश त्यांना सीमाप्रदेशात पोहोचवावयाचा होता मिमल्य परिस्थिती वेली जीनासाहेबांनी एकमेव प्रतिनिधित्वाचा केव्हा द्याय व हेल्नी मानला नव्हता. ते दल्य जीना उपटून टाकण्यास क्विबद्ध झालेले होते आणि त्यांच्यासाठी पायघड्या घालून ठेवण्याचे काम वीं खानसाहेबांचे दोस्त गव्हर्नर वर्निंग्टन व इतर अधिकारीच करे करीत होते याचे वर्णन वें युनस यांनी केले आहे ते म्हणतात, 'Meanwhile the forces of reaction were mustering and we have sufficient proof in our hands that the Governor and the entire hierarchy of officials were shepherding the powerful landlords into the league-fold All the big Pirs suddenly came out of their hiding places and sinking their differences over "

"सुरतुर्वस्थानच्या श्रंतीच्या वेली तर स्वतः सुरांना या मुद्रा-मालवींनी कागीर टाकिले होतेच या वक्रिणांच्या काव्यापांनी इराण पोखरून काढला गेला होता अनातुद्रांच्या विच्छ यानीच कृतव काढून मिश्रिना पुगविले होते मण्यूर्वेचा इतिहास मुस्लिम धर्मातेत्यांच्या या काव्यापुढे वास्तव्यानांनी मसलेला आहे, आणि आपल्या राज्यकर्त्यांच्या गरजेच्या वळीही हे नते अगदी देवांनी घाडवत असा रीतीने त्यांच्या मदतीला येतात ' (युनस)

सीमाप्रंतातील जीनामादेवांच्या स्वागतार्थ अशाच धर्मगुरूंचे जये पोलिटिकल खाल्याच्या प्रेणने कर्नल जमू लागले होते नेव्हेरअखेर जीनांनी पेशवरला धावली भेट दिली पयणांच्या पाठिंब्यावर त्यांचा केव्हाच विश्वास नव्हता, पण ठिवठिकाणी झालेल्या यांच्या राजशानी स्वागताने त्यांचेही डोळे दिपून गेले ' मॅगियर प्रांत हा मुस्लिम लीगमार्गेच आहे ' मुद्रवीरला शोमाचा अशा घोषात ते सीमाप्रंतातून पात गेले या परिस्थितीने गांगलेल्या कॅम्प्रेसकार्यकर्त्यांनी बादशाहखानांना निवडणुकीच्या प्रचारकायांना साहाय्य करण्यासाठी काडुवर्तने विनती केली, तरीही त्यांनी त्या कामात विशेषमे लक्ष दिले नाही लोकांनी बादशाहखानांच्या श्रिती तरी मित्रशुची स्वतः काढला होया । त्याच रस्त्यावरून जीनांचीही मित्रगुरू निघाली पाटणारे लोकाही कदाचित तितकेच अमलील, एव मित्रगुरू लोकांनी स्वतः व सरसर निरुद्ध असताना काढलेली तर जीनांची मित्रगुरू सरकारी साधनसामुग्रीतील दारुगोळ्य अधिक उडवून झालेली येथे जनता पत प्रेक्षक होती पण हा परक भोव्यामावण्यांच्या बोकात उतरण्यास कळ द्यातले जनतेचे अज्ञान हेच राजकीय नेत्याचे मोठे मांडवट अमते

सरकारी अधिकार्यांच्या गुप्त कारवाया व परि परिचयचे उघड चाळे यामुळे बादशाह

खानांना ग्नूप दु खित केले; त्यामुळे लोकांचे गैरसमज दूर करण्यासाठी म्हणून ते निवडणुकीच्या
 प्रचारार्थ बाहेर पडले. टिसेंक्रमचे मध्य पायदेमंडळाची निवडणूक झाली. सीनाप्रांताच्या
 एका जागेमाटी ही लढन होती. जीनासाहेबांनी प्रॉटियर जिंकल्याच्या घोषणा रचून केव्या
 होत्या. तरीही मुस्लिम लीगला ही निवडणूक त्यांनी लढविही नाही. लीगपुस्तक पण स्वतः
 उमेदवारातही ही निवडणूक लढविही गेली. कारण दिले की 'हा सपुन मनदार सच आहे'.
 जेथे विंगर मुसलमान पाच-सहा टप्पे तेथे सपुन मनदार सचाची भीती वाटणार्यातके जीनासाहेब
 अनभिज्ञ होते, पण प्रॉटियर जिंकला, हा त्यांचा घोस पुरवठा होता. पण, सपुन मनदार
 सच हे त्यांना धोक्याचे वाळले म्हणावे तर जमीनदार मतदार सचाच्या जागासाठी मान
 लीगने सार्वत्रिक निवडणुकीच्या वेळी आपले अधिकृत उमेदवार उभे केले. हा जमीनदार
 वर्ग हमसास सरकारी अधिकाऱ्यांच्या साध्यान आहे हे आश्वासन त्यांना पोहोचल्यानंतरच
 त्यांनी तो निर्णय घेतला होता. त्यांच्या भावाना लीगला सार्वत्रिक निवडणुकीत भरघोस
 यश आले होते. हे सत्य असले तरी सीनाप्रांतातील परिस्थिती वेगळी होती. य त्याचे कारण
 सुदाशखिदमनगातींनी दीर्घकाळ फेलेली जनतेची सेवा हेच होते, ते जनतेचे जीवन जगत होते
 व तिच्या सुखदुःखांशी एकरूप झालेले होते, पण हा सेवेचा डोंगरांनी रगध व गनर यांनी
 स्वयंस्व पोदारून पाटला जिगेकमधील प्रचारागात्री बाहेर पडताच परिस्थितीच व्याप्यमाना

बादशाहखानाचा प्रभाव प्रचारच या निवृत्तुषीच्या वेळी कॉम्रेसच्या यशास काणाभूत झाला मध्य असेंस्लीची जागा कॉम्रेसलाच मिळाली पण त्याचप्रमाणे नंतरच्या सारननिक निवृत्तुषीतही कॉम्रेसला मरघोस यश लाभले मुस्लिम लीगला लाभले ते यश होते का अपयश होते हे त्यानीच वाचल्यास शोधवे

त्याना मिळालेले उमदवार बोग व कमे होते त्याच्या यशामागी कोणी व का छाप केली हा विचार पाकिस्तानच्या पुस्तक्यांनी अवापणी करणे शिवावे आहे सीमाप्रांत हा निर्मितीच्या प्रश्नास जिहादच्याचा प्रश्न असल्याने पोलिटिकल खात्याने त्या बरी तय्ये दिलेली एखादी निश्चिती घेवारीचा होता तितक्याच निश्चिती जनतेने पुढा पुढे बळ बादशाहखानांना साथ दिली त्यांचा निवडणूकदार चालू असतानाच विंगिस पार्लमेंट डेव्हिजन्सचे समासद सीमाप्रांतात आले यावरूनही या प्रस्तावे स्थान त्या बरी विती मन्त्र्याचे मानडे जात होते हे दिसून येते मोगोस येथील एका समेन बादशाहखानाचे व्याख्यान चालू असता या निष्ठमन्त्र्याचे काही समासद तेथे पोचले या निवृत्तुषीच्या निर्णयानंतर आश्वासनाप्रमाणे हा देश सोडून निवून जाण्याची टाळ्याळ विंगिस करू लागडे तर तुम्ही त्यांच्या निवड ह्या करण्यास मजबुतच याल रिवा मानी? हा प्रश्न देवताच समेतील लोकांनी अलमतीचे जोरदार घोष केले या समेतील लोकांचा उत्तर पाडून नंतर बादशाहखान यांच्याशी झालेली त्यांची बोलीची यासंबंधी या समासदांनी राखलेल्या उद्गारावरून सीमाप्रदेशातील जागृती व बादशाहखान यांचे नटून व व्यक्तिमत्त्व यामुळे ते रूप प्रभावित झाले होते असे दिसले

बादशाहखान यांच्या प्रचारचा योग्य तो प्रभाव पडला मुस्लिम लीगच्या नावाखाली सरकारी अधिकाऱ्यांनी जो गोंधळ घाटला होता त्याचा शरसा दुय्याग्याम घाला बाही दखेली दहशत याला न लुमानता मतदात्यांनी निर्भयपणे व सुसघटितरीत्या मतदान केले बाही मतदानकेंद्रावर मान अधिकाऱ्यांनीच मतदात्यांना कसविडे या घुरशीच्या लढ्यातही ५० पैकी ३२ जागा कॉम्रेसने मिळविल्या १९३७ मध्ये कॉम्रेसला फक्त १९ जागा जिंकता आल्या होत्या १९४६ च्या या निवृत्तुषीत या जागा मुस्लिमलीगला मिळाल्या या मुख्यत्वे पुन्हा माफिक लोसरख्या कमी अमलेल्या हाजाग व मदत जिंकता मिळाल्या त्यांनी फार थोड्या मतांनी कॉम्रेसने गमावलेल्या होत्या अशी वस्तुस्थिती अमता सीमाप्रांतात लीगचा विजय झाल्याच्या वाता सवन फयकिल्या गल्या मुस्लिम लीगच्या या दखेलीचा व प्रचारचा परिणाम कोस मेर्यांनर थोड्यासा झाला होता हे मी आज्ञादाच्या टीपेवरूनही दिसते ' सीमाप्रांतात खानबखू व कॉम्रेस मजिस्त्राल हे अग्रिय होत चालले आहे यथा तरी पण लीगच्या मतल आहे ही रॉर्ट बहेड यांची माहिती होव आज्ञादांच्या विधानांचा

मोगरीवर झाला. या सधनेचे नेत्र मांकी शरीरचे पीर याचेकडे होते, हे पीरसाहेब लखकरच लीगचे प्रमुख नेते म्हणून पुढे आले. या दगलीत बादशाहखान नेहरूंच्याशील दगड झेलण्यासाठी पुढे झाले असता ते दगड दोघांनाही लागले. दोघांचेही रक्त तेथे सांडले. “आमचे दोघांचे रक्त एकत्र सांडले यात वाईट काय झाले? भारत व सीमाप्रांत तितके जवळ येतील.” असे उद्गार नेहरूंनी नंतरच्या कार्यकर्त्यांच्या बैठकीत वाढले नेहरू-मेढीच्या वेळी घट्टून आणलेल्या दगलीसुवधी सरदरयात्र येथील-जाहीर समेत गफार-खान म्हणाले, “व्हाइसरॉय व गव्हर्नर यांना नेहूंनी इकडे येऊ नये असे वाटत होते नेहूंनी ते ऐकिले नाही आमच्यात अतर्गत यादवी निर्माण व्हावी व आमचा नाश व्हावा हा निदिशाचा हेतू आहे. या घडलेल्या सर्व घटना पूर्वनिर्गोजित होत्या हे घडवणारा इंग्रज स्वतःच्या घरां मागे घसतो व आमच्या लोकांकडून आमचा अपमान करविला जतो.”

पंडितजींच्याशील या हद्दयामुळे बादशाहखानांच्या प्रांतातील वातावरणही विती दूषित होऊ लागले होते हे स्पष्ट झाले. टॉ खानसाहेबाची सत्ता विती पोखगेली होती हेही स्पष्ट झाले, पण त्यावर इलाज करण्यास त्यांना उस्त मिळाली नाही. दिस्तीत नित्य नव्या घडामोडी होत होत्या. कॅनिनेट मिशन योजना मुस्लिम लीगवर धनकारक होती असे एका बाजूने वेव्हेल नेहूंना सांगत होते, तर निरनिराळे पक्षप्रसंग निर्माण करून लीगची दक्की वाढविली जात होती. तात्सुल्या सरकारतून अलिप्त राहणे गैरभायपाचे होईल हे ओळखून महिनामासतच लीगने आपली चूक दुरुस्त केली. नेहरूंच्या सद्गुणशिवाय वेव्हेलंनी लीगला सरसागत आणण्याची ही घटना घट्टून आणली होती. घटनापरिपदेवरील सहिष्कार स्पष्टपणे मागे घेण्यापूर्वीच लीगचे प्रतिनिधी इगामी सरकारमध्ये येऊ देण्यात वेव्हेलनीच कॅनेट मिशनचा अर्धा भाग एक्की केला होता. देशात दगे व राज्यकारमागत ददेले करून लीगचा विजयी वारू वेव्हेल यांनीच दिलेल्या साहाय्याने धमकन धावत होता. या सर्व घटनांमरु वागघादीत व्हाइसरॉय व त्यांची नोकरशाही यांचे साहाय्य लीगलाच चळफट करण्यास झाले आहे, असे करण्यात कॅमिसला दिलेले आश्वासन लाघाडले जात आहे हे नेहूंनी त्यांना दागवल्यानंतरही असहाय्यता व्यक्त करण्याफलीकडे देव्हेलंनी पाही केले नाही. मग सीमाप्रदेशात गव्हर्नरच्या साहाय्याने फ्यूममान व मांकीशरीरचे पीरसाहेब यांच्या द्वारे तेच प्रयोग टॉ खान मरिमज्जवर घालू राहावेत हे स्वाभाविकच होते.

नेहरूंच्या मेढीच्या निमिचाने पेशावरला सुरू झालेल्या दगली सूर पत्रप्रधानांच्या सगल्या शिळून केलेल्या, अशा अगजवात हे मरिमज्ज टिका वरू चढले. हेच निरुपे होते नेशनल गार्मच्या दगलीपुढे पत्रावात विजय ह्यातखान मरिमज्जाने निगल्या दिवशीच राजिनामा देऊन गव्हर्नरचे राज्य सुरू होऊ दिले होते.

हजार येथे सुरू झालेली दंगल जरी एका बायलेच्या बाईच्या निमित्ताने सुरू झाली होती, तरी तिला पुढे पाकिस्तानप्रांसीया लष्कराचे वळण उचकवून देण्यात आले आणि त्या प्रचागमुळे शामशाय, ओधी, बालाकोर, पाण्ण, बेखुड इत्यादी गावी दगे सुरू झाले नाथियागली व राजोइया या गावी अफसरच्यांची कूटमार झाली तीच टांग डेरा इस्माइलखान जिब्ब्रात मयाण स्वरूपाने पेटली त्या अत्याचारातील सरकारी सहकार्यांचे मयाण स्वरूप पागाचिनार येथील निर्वासित छावणीमधील असहाय्य बिया व बालकांवरील हल्ल्याच्या वेळी दिसून आले मुस्लिम लीगमध्ये अलीकडेच गेले व पूर्वीचे खुदाई खिदमतगार अब्बाब अब्दुल गप्पूर, आगाबाबा वकील, पिदा मुहम्मदखान वकील, हामी करीम इलाही वगैरेंनी या दंगलीचे नेतृत्व केले, त्यांना पकडून डॉ खानसाहेबांनी तुरगात दाखले पण त्याचाच उपयोग प्रचाराला करून घेऊन मुस्लिम लीगने सर्व प्रांतभर चळवळ पेटवली

पण जेव्हा पोलिस व लष्कर जनतेच्या संरक्षणास असमर्थ ठरले किंवा त्यांनी थॉमस सरकारला दग दिले त्या वेळी खुदाईखिदमतगारांचे सामर्थ्य प्रचीतीला आले डॉ खान साहेबांनी खुदाईखिदमतगारांचे सामर्थ्य पेशार शहरात शांतता राखण्यासाठी मागितले खेड्यापाड्यांतून हिंदू-बौद्ध प्राणमयाने शहराकडे पळत सुटले पेशावरला पोहोचल्याबद्दी व्हॅन्टोन्में मागात लष्करी व पोलिस चौक्यांसमोर हिंदूवर हल्ले चढवले गेले निधिमंडळाची बैठक चालू असताना (एप्रिल १९४६) व राजधानीच्या शहरातही थॉमस सरकारची सत्ता चालू शकत नाही असा बाका प्रसंग गुडगा या दारा उभा केला गेला ! अशा वेळी निरोज जाताच बाजीस तासांत दहा हजार लाल टांगलेवाले शहरात घेऊन धाडे झाले त्यांच्या येण्याबरोबर शहरातील अत्यमर्यादांना भीर आग इतकेच नव्हे तर त्यांच्यापुढे दंगल खोरांनी माघार घेतली केवळ त्यांच्यामुळे पेशावरमध्ये बाही काळ शांतता लाभली याचा उल्लेख न्या खोमला यांनी केलेला आहे तसेच 'प नहसुष्यावर ऐमखिडीत जेव्हा दगाडमार झाली व त्यांच्यावर हल्ला करण्याच्या हेतूने टोळीवाले जमले होते, त्या वेळी खानबूचे नेतृत्व व जागरूकता यामुळेच नेहसा दगाफटका होऊ शकला नाही ' असाही निर्वार न्या खोमला यांनी दिला आहे

फलकच्याच्या दंगलीच्या व्याला सर्व बगाटमध्ये पमरण्यास वेळ लागला नाही गोआ खलीच्या आमोशाने सारा देश हादरला त्यांच्या वेदनांची जाणीव इतरांना पत्त गांधीजींच्या प्रायोपवेशनाने व नतारच्या पदयात्रेने झाली मनुष्याला त्याच्या दुखाची जाणीव त्या त्या वेळीच होते असे नाही खून चढलेल्या माणसाचे अगोच असते हातपाय तुटलेली माणसे लढत शहरात ती वशी व वझण्या बघावडा ? त्यांच्या वेदनांची जाणीव तो सधर्म सफ़ाय

नतरच येत असणार यत्नस्थाय्या वृत्तीच्या बंधी परंपरांना आव्हान देणारे नेते त्या वृत्तिनातच नव्हे तर कल्प्याच धोऱ्याच्या क्षेत्रान नव्हते ! देशाच्या शांतताक्षणाची हमी घेणारे समजारी कोठे व पोय्या स्वरूपात अस्तित्वात होते हे स्पष्ट झालेले आहे ! मग दंगलीच्या वगी प्रयत्न लवंगरी तेथे पुरे पडू शकले नाही घात आशय कमले ! असा अयाचारी पात्रात गंधीचा उपसारा (one man boundary force) “ लेगना शांत करणाचा चमत्कार करू शकला ” असे उद्गार माउंटबॅन यांना कदाचे लागले ऑगस्टमध्ये गांधीजींनी नोआपलीच्या वृत्त-वेगनी व दलदलींनी व्यापलेल्या रोझापाझां तील जनतेत जी माथुगरी जाग्रत केरी तिला इतिहासात तोड नाही ! सारे आकाश कोसळल्यानर पत महाा शानिवीर पुढच जे करू शकले ते गांधीजी करीत राहिले होते, आणि त्यांच्या निष्ठरी समांतर रेभेन व सयभूषणे वाऱणारे बादशाहखान त्याचसाठी गिरा पडे धावले नोशायगीत वदुसगळ मुगलमानांनी जी पशुता जाग्रत होऊ दिली तिचे प्रयुक्त गिरासवील वदुसगळ हिंदूनी तथेच दिले हिंसेच्या मार्गीने माणमाने माथुतरीचा तिकास साधलेला आहे केव्हा केव्हा आभयार्थ त्याला तो मार्ग पकडाय लागतो, केव्हा केव्हा ते वरंग्यही ठरते मानांच्या आगी पेशून त्यात अत समाजाची होळी होऊ देणाऱ्या वर व म्याड नेयापेशा स्वतःच्या जिवाचे मौल देऊन लढलेले लोक निदान प्रमाणित होते ते वाऱ चुकलेले व मानांना बळी पडलेले असल्यामुळे त्यांना समजानून सांगणे शक्य असते तोच अनुभव गांधीजींना आला प्रत्यक्ष भायें धैमान घागीत अमता निविड वनातील एवारी रोझांत त्यांनी आपल्या सातही साथींना एवारी सोडून दिले होते वाघमिहानी व्यापलेल्या जंगलात हरिण सशांच्या पाडसा-पिलांना सुत सचार्य सोडण्यासारखा अचाट धेर्थाचा तो प्रयोग होता एकेकाला एकेका खेळात जाऊन राहाण्यास सांगितले हिंदू धियांची विवना व वृत्त करणाऱ्या मुस्लिमांच्या शेजारी खाना वस्ती करणाऱ्या सांगितले द्या सातांमथे आमा गांधी, अमतुस सलाम, सुशिला नय्यर, सुशिला पै या चार तरुण सेविवा होत्या धय त्यांची गांधीजींरील निष्ठा व धन्य त्यांचे वार्थ ! या तरुण भगिनींनी त्या वळी केलेली चलिद्वानाची तयारी, त्यासाठी दाखवलेले धैर्य अलौकिक व अजोड स्वरूपाचे आहे

विहारमधील अत्याचारांच्या वातने नेहरू सरकार गडबडले स्वतः नेहरू तिऱ्हे धावले हिंदूची प्रतिक्तिया स्वामात्रिक होती थं नाही हा प्रथ नव्हाता ! सर्व देशभर असे प्रकार घडल्यास येथून पत जाऊ नवा असा अर्ज विविशांना करणे पुढचाच मार्ग उरग अस्तता, उ विवर, अमातुपता यांनी उपाळलेल्या काव्यात अशा उचीची दोन नरत्ने निवाली व्यागमुलीच्या पोयत उतरून तेथे शांत चिंतने ते सेवा करू शकले

बादशाह्यानांना आपल्या प्रांतातली या छोटो मगूर वान वाहून ठेवते हेनेच, पण
 मानान इतक्या आग वेदू लक्षाच्याने त्यांना मित्रे मित्रांची निमनने आग्री विशारण्या
 वीर्ये व शिक्कीमिने वारंवारच्या आपदांना त्यांना नसा देता आग नाही विगमये
 खेळापाज्यातून मुल्लिमांच्यात मीन अद्याचार कळ गेले गांन मानला गेले विग्री
 सेनवरी इतका वर वसा होऊ शकत याचे उदर त्या वरी एजेद्रातू देऊ शकते नाहीत

गांधीजी हिंवा सारखांची या दोनांत सन ची जात अशी धोडीच होती ? पण
 त्यांच्या जमाची जात जनता विपरत नव्हती । हिंदू गांधी प्रबुध मुसलमानी निमान
 मुसलमानांना समजावण्यासाठी व अन्यराज्यांना धीर देण्यासाठी गेले, तर विगमयीत
 बहुमन्य हिंदूना भेजण्यासाठी व मुसलमानांना धीर देण्यासाठी बादशाह्यान पाण्याकडे
 त्यांना झाले त्यांच्या आदेशातुसार सेनवो सुदारविस्मनदारी विगला गेले होते त्यांच्या
 प्या धट्या घासाची विशेष सोडे नोंद नाही छेगी आणि शहरे वगैरे होण्याच्या मार्गांला
 त्यांलेही होती, तेथे घासाच्या नोंदीच्या चोपणा व वर्तमानपत्री अडगळ वीग गिदून
 ठेवता ? बादशाह्यान खेळापाज्यातून पाणी हिडले आणि भीतिप्रस्तांना धीर देण्याचा
 त्यांनी प्रयत्न केला त्यांच्या साच्या शब्दांचा प्रभाव हिंदूंच्यावरही गूप पडला मध्यांनाही
 त्यांच्या सट्याचा उपयोग झाला पाण्या येथे एका शुद्धागमये त्यांचे व्याख्यान झाले
 आपल्याच चोद्रेमटे अथार दिमन असण्याचे त्यांनी सांगितले सवेच्या गजसज्जानदल
 त्यांनी घृणा घ्याय केले व सर्व देशभर परंप्र देवाचा जो प्रचार केला जात आहे त्यानदल
 होणाऱ्या ददना यत्न केला " एका सुदारविस्मनदारी म्हणून आपल्याग दु वितांची सेवा
 करता यावी पुरीच इत्य आहे " असे त्यांनी कळवून सांगितले समेत झालेल्या
 प्रमात्रातुळे तेथील श्रोत समेजत शेजाऱ्या मतिदीत एकर जमून गेले व परस्परांना प्रेमाने
 मेष्टे दुसऱ्या एका समेत ते म्हणाले, " हिंदुस्थान हा हिंदू-मुसलमान या दोनांचा पुरच
 देश आहे काही प्रांतांत मुसलमान अल्प आहेत, तर काही प्रांतांत हिंदू, विशार व
 नोराखली येथे जे घडले ते सर्व मागात घेले तर या देशाचे मरितव्य सपडे म्हणाय लागल.
 प्रांतांतील मनिमडले आपल्या प्रांतातील अद्रेक रोपण्याचे सामर्थ्य दाखवू शकूरी नाहीत.
 आपण छरे मुसलमान असू तर आपल्या बांबरांमध्ये आपण अधिक सगिष्ठना वादविनी
 पाहिजे आज इतर जमातीच अधिक सहिष्णू आहेत आमच्यातील हा दोष आमग दूर केला
 पाहिजे, तरच आम्ही छरे मुसलमान ठरू इस्लाम हा जगान सर्वांत अधिक सहिष्णू
 धर्म आहे "

धोड्याच दिवसांत गांधीजीही विद्वत्समीत अन्यराज्यांना आश्वासन देण्यासाठी आले
 मनी व अधिपती यांच्यावर करण्यात येणाऱ्या आरोपांचीही त्यांनी चौकशी केली त्यांच्या

माननांची माहिती घेतली. बादशाहखान त्या वेळी बंदि होते. त्यांनाही त्यांनी बोलावून घेतले. देशात बादशाहा या एकदूर शौर्याच्या वातावरणाबद्दल उभयताना चिंता वाटत होती; पण निराश होणारा तो सत्ताप्रही नव्हे. बादशाहखानांनी उभय जमातींच्या नेत्यांना प्रेमाने व षडवपणानेही समजावले. मगिमडळाने त्याच्या सट्ट्याचा स्वीकार केला होता. राजकारणी लोकांचे शुद्ध व ऐक्यनिघातक धोरण पाहून ते व्यथित होत. अशा राजकारणात आपण राहू नये असेही त्यांना या वेळी वाटू लागले, पण राजकारणापासून अलग होणे म्हणजे हवा व पाणी यापासून वेगळे होण्याच्या प्रयत्नासारखे असते; संपूर्ण जीवनाला व्यापणारे असे ते आहे. सूर्यप्रकाश जितका लाभेल तेवढे हवा-पाणी शुद्ध राहते. त्याप्रमाणे थोर लोक राजकारणाशी जेवढा संपर्क ठेवतील तेवढे ते शुद्ध राहू शकते. हा अनुभव बादशाहखानांना अनेक वेळा त्याच्या प्रांतात आलेल्या होता. अपरिहार्यतेने त्यांना राजकारणाशी संपर्क ठेवावा लागे, पण त्यामुळे राजकारण शुद्ध राखण्यास मदत होत असे निहारामध्ये दिसून आले. गांधीजींना लिहिलेल्या एका पत्रात ते लिहितात, “समोवार्चे राजकारणी लोक जेव्हा धर्माच्या व देवाच्या नावाचा उपयोग द्वेषाचा पैलाव करण्यासाठी करतात तेव्हा राजकारणाचा मला तिथारा वाटू लागतो. आपण म्हणता ते खरेच आहे. आपल्या अस्मितानिष्ठेची ही वसोदी आहे.”

मार्चमधील दीन्यात ते गांधीजींच्याबरोबरच राहिले, पण त्यांचे एक आपल्या प्रांता-बडे सारखे लागून राहिले होते. तेथेही आग पेटवण्याचे शिस्तीने प्रयत्न सुरू होते. हजार जिव्हा हा मुस्लिम लीगचा बालेझि. तेथे उर्दू भाषेचे लोखण घुसण्य होते. गेल्या निमडणुकीत लीगला मिळालेल्या एकूण १७ जागांपैकी ११ जागा पत्र हजार जिव्हातील होत्या. तेव्हा तेथे आधी दगली होतील ही मीती स्वाभाविक होती व तेच घडले. त्यामुळे बादशाहखान जरी निहारामध्ये शरीराने रावत होते तरी त्यांचे चित्त घट्टाकडे होते.

१६ मार्चला गांधीजींचा मौनदिन असल्याने त्या दिवशी गांधीजींनी बादशाहखानांना प्रार्थनासमेत मागण करण्यास सांगितले. त्या वेळी बादशाहखान अगदी व्यथित भावनेने बोलले, “साऱ्या देशभर आग पसरत आहे आणि सगळ्या देशाची राखणीगोळी क्षात्री तर हिंदू, शीख, मुसलमान, ख्रिस्ती या सर्वांचेच दुःखान होईल. हे ओळखणे हे त्यांचे काम आहे. एक खुदाचा सेवक व सच्चा मुसलमान या नात्याने दुसऱ्यांची सेवा करण्याची सध्या चालून आली तर मला मागे हटता येणार नाही. म्हणूनच मी येथे तुमच्यामध्ये आहे, पण मला काही प्रयत्न दिसत नाही, आणि पध्दत मरिच्यांच्या अन् राख सोडण्याची निश्चिती आता घेवणा येत्याने आपली जबाबदारी वाटली आहे.” मुसलमानांना उद्देशून ते म्हणाले, “पाकिस्तान पाहिजे असेल तर तेही प्रेमाने व समतीने मिळवता येईल, राखीने मिळवलेले

पाकिस्तान किती हिताचे होईल बोग जाणे. साऱ्या देशाचा हिताचा विचार आपण केला पाहिजे. हिंदू, मुसलमान, ख्रिश्चन, शीख-साऱ्यांनी ही द्वेषाची आग प्रथम विशवित्री पाहिजे.’

ही आग आपल्या प्रांतात मजकूर आहे असे त्यांच्या कानी पुन्हा पुन्हा येऊ लागल्याने त्यांना विश्वाच्या दुःखी बांधवांना सोडून पणाने लागले. त्या मागान त्यांनी तीन महिने अविभ्रांत परिश्रम केले. बहुतेक माग त्यांनी पायी फिरून गर्भस्त्री बेवेगल शाळेच्या सोझांनीच मुसलमानांना पण स्वस्थानी आणण्याबद्दल हिंदूंची मने अतुल्य केली. सीमा प्रांतात पोचताच तेथेही त्यांना तेच दृश्य दिसले. त्यांनी हसणू दिला, “आमच्या देशाला तुम्ही पेशवीन आहात, पण एकदा ही आग मजकूर म्हणजे तीत आपल्या सर्वांचीच आहुती पडणार आहे हे विसरू नका.....दुसऱ्यांच्या धार्मिक स्थानांची व पूजास्थानांची राख-संगोष्टी केल्याने हिंसा निस्पृह्यी लोकांची हत्या करून अगर त्यांना लुटून इत्यादीची बोगती सेवा घडणार आहे ? ”

बादशाह्यानांनी पेशवार व हजारा या मागान दौग केला; त्याचमार्गे खुदार्शखिदमत. गांगनाही अहिंसाविषेने अत्याचारांना संघारितरीत्या तोंड देण्यास लागिले. अत्यंत प्रतिकूल वातावरण निर्माण होत चालले होते. “समोनाच्या सुधीत प्रेम आणि मांगण्य हेच नांदत आहे. आपण थडेने वाट पाहिली पाहिजे. पेरलेले उगवण्यास वाही बळ लागतोच. आपण खुदावर मारवसा ठेवून वाट पाहिली पाहिजे.” अशी विलक्षण थड्या त्यांनी आपल्या स्वयंसेवकांना व सद्गुरूंच्यांना दिली. त्याची प्रचीती पेशावराच्या हिंदूंच्या रक्षणार्थ व राज्य-कर्त्यांच्या गाहाण्यासाठी पृथ निषेपाभेवर दहा हजारा खुदार्शखिदमतगार थावून आले तेव्हा आली. पण दोस्त्येदेचे व शुद्ध धर्मनिषेचे इतके सुदार पीकही या जाळपोळीत मरमसात व्हावयाचे होते. चौशेवजून आग मजकूर अगताना बादशाहखान आपल्या प्रेमाचा मळ्या पिढ्यण्याच्या कार्यात दग होते; अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत विवेक समावून कार्य करीत राहणे हीच भोर ससृष्टीची रण होय.

साध्याने मुर्गीम लीला पाठिमान निर्माण करणारे होते ज्या नेत्यांनी मुगलाना सनातनाची कधी काही सेवा केली नव्हती, बरेचनीच कच्चेदलानी व सेपातील वेडिंगार वापरले याशिवाय मुस्लिम जनतेची ज्यांचा सवय कधी आण नव्हता अशा नरनरानांच्या ताब्यात पाठिमान जखमचे होते, हा इशारा बादशाहानांनी अनेकवार दिला होता

निहायमून मार्चअपेरीत ते आपल्या प्रांतात पण आले त्या वेळी खान-मनि मडळाचा गळ्यात आमळ्याची सर्व मिदता हाली होती बीम पेम्बव रीच्या घोऱ्यांमध्ये सदा सोडतांना ती बघावित सण्याच्या प्रांति मनिमडळ्याकडे टोण्याची शक्यता घ्यावण्यात आली होती त्यामुळे सीमाप्रांताचे मनिमडळ हे निर्णायक हरक्याचे होऊन बसले होते जिनांना विजय ह्यातखान मनिमडळाचा घास बघता बघता घेता आला होता, पण खानबूचा घास घेणे तसे सोपे नव्हते, म्हणून जिनांनी साऱ्या शत्रू तसे पणाल लावल्या इमन अभिराऱ्यांच्या मदतीपेक्षा अर्थात पुढीने त्यांना ते यश लाभले ऐन लढाईच्या गर्दीत पारोळ्यांनी तगचे दरमजे उघडून घाबेत तसे नितुरीचे वर्तन करण्यातून, जमान गरखान आदि लुया कॅमिवादी मुसलमानांनी केले हजारा निहाय सुरू झालेली बायदेसगाची चढवळ पेशारामध्ये हा खानसाहनांच्या पगल्याच्या बाबत त्यांनी नेऊन पोचविले होती

या बायदेसगी सेरांना तुम्हात डांबल्यात तसेही दगळी सुरू झाल्या तुरुंगात गोळीमार व मिंगरी धुगचा वापर केला गेला हे सारे खानमनिमडळ्या बदनाम करण्यासाठी होते हे उघड आहे शासनयंत्रणेचा मुख्य मण्यांचे नियंत्रण प्रसिद्धे नव्हते घले तर चाबते, सोडले तर पडते अशी मनिमडळाची परिस्थिती होती रगत गळूनसच सर्व प्रवासी नितुरी करण्यात गुनलेला होता मग मनिमडळाची शक्ती किती पुरणार ? विशेषत आपऱ्या कार्यक्रमांमध्येच इतरी पूढ पडल्यानंतर ती बाबत कळीण होते या वळी राजीनामा देणेही धोक्याचे ठरेल असे डॉ खानसाहनांना वाटत होते

गळूनर सर ओलाह केले याने प्रथम बादशाहाना यांना त्यांच्या चिजिवातकें मुस्लिम लीगनगर सणुत मनिमडळ बतवण्यातदल निषेध पाठवला “ मागत व सीमा प्रांत यांचा सवय काय ? तुम्ही कॅमिसे घोडाल तर तुमच्या सर्व मागण्या माग्य होतील, ” अशी लाटूची दाखवली, पण बादशाहान ओलाह गळूनर ही काय चीज आहे हे जाणून होते व त्यांनी त्याची जाहीरतही एका व्याख्यानात केली होती सीमाप्रांतापेक्षा स्वतः मुत्सद्दानील पयण-येळ्यांच्या दगळीची मीती त्यांना विशेष वाटत होती येळी वाल्यांना लुटलुटीला काहीतरी सधी पाहिजेच अने, त्यांची मने मडकण्याचा धडाका

पगारी परिगनी चात्रव्य होत. बादशाहखानांनी परत येताच दोन्हीबाजूंनाही वही व्यासने दिनी. त्यांना सांगितले, 'तुमच्या जिरग्यामध्ये येउन हा वेतो तुमच्याशी मित्रमात्र व्यक्त वग्नो, परंतु दिहीम जाऊन तुमच्यावर चौंरगोळे टाकण्याची तयारी करणाम सुचवीन अमनो. मां हे विद्यान दिह्नीम मित्र्येच्या माहितीच्या आधारे वरीत आहे. ते तुमच्याउडे पुन्हा आठे म्ह्यजे तुम्ही हा सवाल त्यांना कर. धर्माच्या नावासाठी आपली मांडणे होणे हे सर्वांच्या नासाचे टोळ. आपली शुभ्रमंगिरी सगार नाही. ' त्यांनी पुढे अनेक सांगितले, ' ज्यांचे अस्तुयानी शुद्धेगारीचे उपयोग करणान शुनलेले आहेत असा जानिद्वयार आधालेच्या मुरिल्लम टीगसासच्या सघटनेला राजरीय सघटनेचे स्थान व मान लामू देजे हे अप्रामाणित्वपणाचे आहे. ' वधिमचे वीसट्टणारे छपर रावतण्यासाठी ते अग्रेपंत भिन्न होणे. घडपडत होणे.

माउर्वेग्न यांनी सीमा प्रांतात तानडीची मे' दिली त्यानंतर सांभा प्रांतात चक्रवर्तीत जाळमेळ्या-गुणीमायी शिषा हात्याच्या नेत्यांना मुा करून त्यांची शिटमळे दिन्त्रीम राना केटी. सुत प्या मरिमडळ रेकड गव्हर्नने यापेक्षा अधिक कार्याने काय करवयाची ? पण शिम्नवड रीतीने ती चागळी होती आणि तुम्हातून सोडून आल्या या लोकांच्या मेयी जिनांनी दिल्ल्या माउर्वेग्न यांच्यारी करून दिल्या होत्या. पेशारच्या मेयीनही माउर्वेग्न यांच्या मेयी, दगली व अयाचार करणाऱ्या झोऱ्यांची करून दिल्या होत्या अशा रीतीने मरिमडळ म्णने सुट्यवरची पोरी आहे हा प्रत्यय दों खानसाहेराना त्रिगिश् लेखशाहीचे प्रतिनिधी केरो यांनी आणून दिला होता.

अशाही परिस्थितीत बादशाह्यानांनी स्वामिमान राखून व तत्त्व सांभाळून मुस्लिम लीगशी तडजोड करण्याची तयारी या वर्गात दोन-तीन बऱ्या दाखरिगी गव्हर्नर केरने मरिमडळार दडपण आणण्याचा उपयोग आत्मला तेना त्याचा अर्थ ओळखून बादशाह्यानांनी मुस्लिम लीगच्या नेत्यांना तडजोडीत आशान केले " स्वातंत्र्याचा लढा आता सपला आपण आता एरून निघ्यात व्मू व आपले मतमेद मिळून दाहू अयाचारचा मार्ग सोडून आपण भावाभावाप्रमाणे मेण्याचे टाकले तर तडजोडीचा मार्ग सहज निघेल आपआपनातील वेगळ्याने समाज तडजोडीला मी तयार होईन तुम्हाला हिंदू बर्चस्वाचा घोरा दिगतो तर आत्मगम विविधांच्या गुलामगिरीची विंता आहे आम्ही त्यांच्या विंता दूर करण्यात तयार आहोत, पण त्यांची तयारी आहे का ? " गंगागानी पाळणी सवधीचा निर्णय घेण्याचा वाद चालू असतानाच बादशाह्यानांनी आपण "ब" गयन (मुस्लिम बहुमूल्य-वज्रिमभाग) समाविष्ट होऊन पाउळ घाण्यास तयार असल्याचे सुचविले होते, पण " त्यासाठी एरून घेऊन मात्राया बाधाने एरमेरांच्या गिरसमडती दूर करणे जरूर आहे या प्रथात धर्माचा समर्थ वय ? हा वेगळ्याचा प्रथ आहे कोण्या गटात कोणी जाण्याने त्या लोकांचे नसा तुच्छान काय आहे हे त्यांना पत्तायला नरो ? जवळस्थाने काहीच जमणार नाही " सीमाप्रांतात हिंदुस्थानमध्ये समाविष्ट होणे करो अशक्य आहे याचाही विचार त्या बऱ्या बादशाह्यानांनी घेत केला आहे अने अमता स्वतः हाती सत्ता घेण्यात आसुमलेल्या सत्तापिषामू लीगवाल्यांनी बादशाह्याना हे हिंदूचे हस्तक व नेहरू बळकट्याच्या सुसलमानांचे गुनी अया प्रचार केला आणि तो प्रचार करणारे कथूमयान व भारीशरीरचे पीर हे जिनांचे सद्गुणार झालेले होते त्यांच्याकडे जनतेचे नेतृत्व आहे अया गव्हर्नर केराचा वांगारा होना कथूमयानांच्या साहाय्यातून केरो काही करू शकले नसते आणि केरो धन्यवरणेचे प्रमुख नसते तर कथूमयान याचा हा पुनर्जम होताच ना ! वेगळारुडे रिती दोन या वांगीला आता पारने महत्त्व नाही गुडांच्या खांचावर बणून

क्यूँस आपली उची वाढवीत होते, तर महायुद्धातून याचलेल्या अष्ट त्रिंश लोकांहीचे प्रतिनिधित्व केले करीत होते

साम्राज्यलोभी त्रिंश रायकते, धर्माच्या नावाखाली स्ववाधनाची दिशाभूल करणारी मुस्लिम लीग, स्वार्थाध होऊन एकमेकांशी प्रतापण करणारे पठाण कार्यकर्ते या सर्वांच्या वर्तनाने आपल्या पायांखालील धरणी दुसऱ्यात आहे की काय असा भास विनेरी गुदाई खिदमतगाराना या काळात झाला असल्यास नवऱ नाही असल्याची हवा दागली म्हणजे सत्यनिष्ठाना मूर्च्छा येणे स्वाभाविक असते, पण या सर्वांपेक्षा अशा हीन परिस्थितीत सामर्थ्यवताचेही कर्तृत्व दुबळ होते, खऱ्ही होते त्रिंशोत्तम रामचंद्रानेच प्रभृतिबल समीप आला असता वनवासात लोटून दिल्याने सीतागार्हाची जी दारुण स्थिती झाली असेल ती स्थिती कॅमिसने बादशाहखानांचा सड्डा न घेता पाळणीचा निर्णय घेतल्याने झाली होती अत्याचार व अराजक यांच्या वणत्याने कॅमिस नेत्यांना घेले होते हे खरेच ! सक्तीच्या रण वाधणीस त्यांनी सतत विरोध केला होता पण प्रलयगरी पाणथ्रेगत बागदी तामा किती उपयोगी पडणार ? त्रिंशांची आत्मासने पदोपदी बदलत होती व अत्याचारांची आग निय नवा कट आणीत होती त्यामुळे शेवटी कॅमिसने सीमाप्रातासाठी सार्वमत घेण्याचे (प्लेनिसाइट) मान्य केले होते बादशाहखानांना हा अत्यंत असह्य असा अंतरापात होता ! धेर्यांचे मेकमणीनी अशा बऱ्या विहऱ व ंगथित होऊन पोसटून पन्तात ! लीगशी हातमिळवणी करून पानभूना सब काही मिळवता आले असते, तरी त्यांची मनधरणी लीगनाल्यांनी पुष्कळ बऱ्या केली होती, आणि आता राजमिहारासनाच्या चवऱ्या-मोचने जरी त्यांच्या बाट्याला लीग या नयानी दिली तसता तरी निदान बळवर तडजोड करण्याने त्यांच्या नशिनीच्या अनिश्चित भविष्यवाट्यतील यातना खास दळत्या असल्या पण तत्वा साठी झगडले, नव्हे तत्त्वसंक्षणासाठी नसाग आऱ्ते बादशाहखान बऱ्हा क्षात्रे, तस झाले, पण झाले नाहीत वा भगते नाहीत त्रिंश कॅमिसाविरुद्ध थोडे मोडीतही बगले नाहीं खुऱ्हे अखेर त्यांनी जेव्हा गांधीजींचा निरोप घेतला त्या बऱ्या त्यांना बाध सिंहांच्या घुंहेत नव्हे तर पिसाळलेल्या प्राण्यांच्या सापऱ्यात प्रवेश करायचा होता

“ You have thrown us to the wolves ”

“ लोकांच्याच्या तांजात तुम्ही आम्हाला सोडले आहे ” असा त्यांच्या जिहेला अति खोरा बाळक उद्गार त्यांनी गांधीजींच्या पुढे बगले !

या लोकांनीही-दो-नी गांधीजी, आपल्या माकडांना तराळ बघ घातण ! ते कीर्तन होते, शांतिपार होणे सागर वितीही खगळ्या तरी आपली बगदा तो कधी सोपीत नाहीं ‘ अहिंसेला अपयस नाही ’ या शब्दावस्थानच त्यांनी एकमेकांचा निरोप घेतला ! त्यांच्या

त्या निवाड हृदयातील उगम आणि दुःख पाहू शक्यारे प्रतिमानातच दिसले असाय असलेले नाहीत ! ते दुःख वैयक्तिक पणमाचे नव्हते किंवा मागील मर्यादा पडलेवरल नव्हते. शेकडो पुण्य पुण्याच्या तपस्येचा तेजोमंग दिसावुदे राडा होता. हजारो वर्षांची पूजेवेली मानू उजळ माण्याने तेली-थेली जावयाची होनी आणि अगहाय दिसा-वायाचे नसेप उपरान दोज्यांनी पादादयाचे होते. त्या आणामी अदस घटनावरलेचे दुःख त्यांच्या या शेकड्या व्यथेत होते ! अन्यथा ‘ पुण्य चावो रे ’ हे ध्येयवाक्य जिमेवर कोळनच ते जन्मात आले होते ! १५ ऑगस्टच्या स्वातंत्र्यदिनाच्या धाड्याच्या तयारी-साठी ३० जुलैच्या बादराह्यानांनी दिन्हीच्या मंगी-वॉल्मीनून गांधीजींचा निघेन घेतला. त्याच दिवशी दोन गांधींची पाळणी झाली. मनाने कधी दूर न झालेले हे दोन मंडांमे छोट्या घनकल्पनेच्या प्रचारांने कायमचे दूर फेकले गेले. एकाचा रून प्रार्थनामदिगच्या पवित्र बाटेवर केला गेला ! दुसऱ्यासाठी कल्पकी काढी बोटी बनवली गेली. महान तत्वाचे व तत्त्ववेद्याचे हतके मर्यादक निडपन हजारे वर्षांच्या इतिहासाने कथितच पाहिलेले आहे !

अग्निप्रवेश

१० जुलैला बादशाह्यानांनी दिल्लीचा निरोप घेतला, ती त्यांची दिल्लीमेढ अघाप तरी शेवटची ठरलेली आहे " मग्न्याच्या उदगत करण मगलेले आहे ते पन्मेश्वराला याऊक " असे उद्गार त्यांनी निघने येव्ही करले होते मागी प्रवास किती वादळी वातावरणातील होता त्याची सावनाच फन्पना होनी दोही गांधी तर त्या घोर घनी, साखे बेचेन होते ' छवि राइट 'चा घोड धोक्याचा होना व तो यद्ध्याचे शिवस्तीचे प्रयत्न दोही गांधीनी केले होते ८ जूनच्या बन्नु येथील प्रादेशिक जिर्ण्याच्या भेडसीत सार्वमत अमाय अग्न्याचा निर्णय घेतला होता त्यानंतर दिल्लीत जिनांची भेड घेउन त्यांची समजूत यादण्याचे प्रयत्नही बादशाह्यानांनी महाभार्जाच्या सूचनेवरून केले, पणु जिनासाहेबांना धेणतीच तडजोड ऐकण्याचे आता कारण उले नव्हते धेमिस आता आपली पाठपाखण करू शकत नाही, म्यायाचा तगजू हाती घेउन आलेले माउर्यनही जिनांच्या सार्वमतमागणीला बांधले गले होते आपल्या सीमाप्रांतात अतर्गन यादवीचा बडवानल पेटवला गेला होता, असा दावक व करण्यजनक परिस्थितीत ते दिल्लीहून पेशावरकडे निघाले होते या अग्निप्रवेशाच्या प्रसगाची त्यांची मन स्थिती कोण वर्गन करू शकेऊ ? १४ ऑगस्टच्या पाकिस्तानच्या जन्माची व १५ ऑगस्टच्या भारताच्या रानाच्याची विश्वचोरणा व्हाय्याची होती, पण त्यापुर्वी व त्यासाठी तीस लाख पयणांच्या रानत्याचा बळी घायचा होता वायव्य सीमाप्रांतात घन्नेनुसार निवडून आलेले व मापू बटुघत असलेले डॉ रान-मनिमडळ मुस्लिम लीगच्या डोळ्यात मुसळ्यासाखे सलत होते वस्तुत वाळजाच्या जखमेप्रमाणे ते लीगच्या नेत्यांना मिवरीत होते कारण ज्या द्विपूत्रवादाच्या सिद्धान्तावर पाकिस्तान

उमाले जात होते तो लीगचा दिगम्बर नव्वद थके मुस्लिम वस्ती अमज्जे हा पगग प्रदेश मानण्याम तयार नव्हता म्हणून त्या जखमेवर पुग पडदा पाडजे लीगनेयांना भाग होते तेनीळ लीगच्यामागीळ खरी शक्ती केरो मीच होती, हे पाहिळे आहेच, बादशाह-खानोसारख्या धर्मपुत्राला इस्लामच्या रक्षणामाठी जन्माला आलेल्या पाकिस्तानच्या शामरानी नंतर १९४८ च्या जूनमध्ये तुरुगाची वाफ दाखविगी मध्यतगीचा हा सुमारे एफ वर्गाचा फाळ बादशाहखानानी पाकिस्तान सरकारशी सनदशीर व शांततेच्या मार्गाने दिलेल्या अचार धर्यांच्या लब्धाचा फाळ आहे हा एक वर्गाचा त्यांचा लढा म्हणजे त्यांच्या तत्त्वनिष्ठ व निर्मम्य जीवनाचा एफ नम्र उक्कल असा पेलू आहे पाकीयांना घालयून स्वरीयांची गुलामगिरी म्हणजे स्वानय रिंवा स्वराज्य नव्हे हे ते वारवार वनावीत आले हेने आपच्या ग्रदेसाठी व सिद्धान्तामाठी आपच्या स्वतंत्र इस्लामी बांधवामिरुद्ध दिलेल्या छद्मतीचे हे वर्ग म्हणजे एक फारसपूरुण पण तेजस्वी अमे हे पर्व आहे

सत्तेमाठी स्पर्धा सुरु झाली म्हणजे सत्तापिप्पामू लोक काय काय कारखाने करू शकतात याची विपुल चिन्ने काव-याडव स्पधत आलेली आहेत त्यात द्यूत आहे, द्रापदीची मिम्बना आहे, तमेच लाझागृदही आहे सार्वमन षोणत्या उदिष्टामाठी व्यक्त करावयाचे ते उदिष्टच ढोव्यापुढे नसता त्यावर मत देण्यास सांगणे हा अयाय आहे असे बादशाहखानांनी पणित नेहरूना सांगितले, मीन्त्रनना वजावले व जिनांनाही समचापून सांगितले, पण त्याच्या तर्कशुद्ध शक्येला समर्पक उत्तर दिलेले नाही माय त्यांची ही तनाररास्त आहे व पाकिस्तानचे राजसीय चित्र ढोव्यापुढे न ठेवता पठाणांना त्याविषयी मत देण्यास भाग पाडजे -यायाचे नाही अमे गांधीजींनी माय स्पष्टपणे बजावले पणित जवाहरलाल नेहरू हे या सार्वमताला अल्लूल झाले होते ' हे दाखणे म्हणजे लोकमत आपल्या बाजूस नाही हे माय करण्या सारते आहे ' अमे पणितनींचे मत होते ' पाकिस्तानची राजसीय घटना षोणत्या स्वरूपाची होणार ? ते वसाहतीच्या स्वरूपाचे वा सगूय स्वतंत्र राहू होणार हे आम्हाला टाऊक नाही, आम्ही षोणत्याही सगूय स्वतंत्र न होणाऱ्या रायघन्नेत राहू इच्छीत नाही ' या बादशाहखानांच्या सवगलाला पणितजींनी उत्तर दिलेले नाही देऊ शकत नव्हते मानानेच कॉंग्रेसनेयांनी फाळणी पत्राली शोटी, तेव्हाच जिनांचा कार्यभाग झाला होता त्यामुळे गटबंदी-योत्रनेयमाणे सीमाप्रदेशाने पश्चिम विभागात आसील होणे भाग आहे, असा जिनाचा डका होता तो त्यांचा आप्पद् बरोबर आहे असा समज मौजवन्न यांचा झालेला होता रिंवा करून घेतला होता वारण गटबंदी सतीची आहे हा निर्णय ब्रिटिश पन्थानानी दिला होता, पण तो रॉक्सनेयांनी माय वेवेल नव्हता, पण प्राप्त कर्तव्य म्हणून गट्ती उतरवून घेतला होता, आणि या सर्व परिस्थितीमध्ये बादशाहखानांचा सरळ साधा तत्त्वनिष्ठ

आमह बोणीदी समजून पेऊ राजत नव्हते टल्ल बादशाहखानांची ' जननेत्रील पण्ड वमी अगल्याने ते सार्वमताला निचरत अगावेत ' अशा शब्दा प्रचलित येत्या जात होना. यस्तुत सुरिल्लम लींगची निमड्युमीची गाणी मीच मुन्नी गजनेर शिंग्या येत्यानून निपाथेरी होनी ती रॉ पानसाहेबांनी राऊ नाकाळी, त्यानत हट्टूट्टू निनांच्या अल्लेने ' बायोकेट अंशता ' उर्ष दगरी-आळपोळी सुरू वेष्ट्या या बायोकेट अंशतच्या बळग पजानचे पिजरा ह्यातगण मनिमडळ खाली जेटळ केले होते, पण पेशावचे पण पजानी अलीनदार मुगलभातिपेक्षा बगळ्या हाडचे व वेगळ्या दमाचे होने लींगची ही बायोकेट अंशत हजाय येथील दगलीने सुरू झायी होती, त्यानून पुढ पेशारामध्ये राय-यन बंद पडल्यासारखे झाले कारण मनिमडळने व पोलिगामिशनने दगलगेठांना परडण्याचे हुकूम दिले अगता त्या हुकुमाचा अमळ केला गेला जात नसे ज्यांच्यावर परडण्याचे हुकूम होने जणे होर स्वत गव्हर्नरांच्या शुभ चालनान बसलेले गापन्त, ज्यांच्याशी आपण वार्तालाप वस्तो त्या लींगसर्वकलांमिफळ परडमॅरट आहेत हे गव्हर्नरांना माहीत असे अशी माहिती जज्ज योसलासारख्यांनीच दिली आहे स्वत लॉर्ड माउन्टेन यांच्या मेरीच्या वेष्टी या दगलीचे स्वरूप त्यांनी पाहिले होते ' दगे व अत्याचार यांच्यापुढे मी नमणार नाही ' अशी आश्वासने माउन्टेन यांनी रॉ खान यांना दिली होती स्वत त्यांनी पेशाववाट परत जाताना दिव्डीच्या बाटेवर काहुथ येथील मीपण जाळपोळी पाहिल्या होरा आणि त्या वातावरणात सार्वमताचा आमह धरला जात होता ही शारानकर्त्या इमर्जांची अत्याचारापुढील शरणागती होती वा या अत्याचारांची भीती दाखवून पाळणीसाठी पठाणांना तयार करायचे होते ? कोणत्याही प्रांताला सक्तीने रागत लोखले जाणार नाही हेही वॅमिनेट मिशन योजनेचे आश्वासन होते त्यातील कोणतेही तत्व पाळले गेले नाही पाळणी घडवून आणण्याच्या मोंधळात त्यावे लोकांचे हत्याकांड झाले ते प्रमुख लोकांनी व गुडानी केले असे म्हणले जाते, पण तितकीच मीपण अशी ही तत्त्वत्या गव्हर्नर केरो व सत्तेसाठी उतावीळ बनलेले कम्युनिसान यांनी आळली होती माउन्टेननी ती पाहिली होती व वॅमिनेटनेल्याना ती दिसत होती या सर्वांना साक्षी ठेवून सीमा प्रदेशाच्या खान-मनिमडळाचे वस्त्रहरण सुरू झालेले होते बादशाहखानांची थळा व धर्मविश्व यांचे वस्त्रहरण मान कोणी करू शकले नव्हते या वाळ्यात बादशाहखान यांनी जीना किंवा माउन्टेन यांना दिलेली उत्तरे समर्पक अशी आहेत, त्यांनी केलेले आर्जेव बोण्याही सहृदय माणसाला बळू शकले असते इतके कळवळ्याचे आहे ' बुद्धकाळसारखा अडचणीच्या वाळ्यात तुम्ही शांतता रागू शकलात, कारण त्या वेष्टी शांतता राखणे तुम्हांला माग होते, आता मुलावाळांच्या फटली व शिंयावर अत्याचार होत अपता शांततारक्षणासाठी मनिमडळाला साशय्यक

होगादेवजी, दगगीच्याउडे बोन दाखून मर्यानाच दडण्याचा प्रयत्न करीत आतात , अने मर्मभेदक उत्तर त्यांनी दिले आहे, पण ते एम्पकी पडले होते त्यांचा आवाज समो वारल्या हलक्यातल्या ओलांडून दिल्ली मित्रा लंडनपर्यंत पोचत नव्हता पण ब्रिटिशांना विनंती करून न थांबता स्थानिक व राष्ट्रीय लीगनेत्यांचीही त्यांनी भरपूर मनधरणी केली ' मावामात्राप्रमाणे आपण एकाच बसून तडजोड करू या ' अशी प्रार्थना त्यांनी अनेक वेळा केली, पण त्यांचे ऐकण्याची आता काही जमती नव्हती हॉ खानमविमंडळ आता कोमटून पडणारच इटलून त्या क्षणाची वा पातळ लीगनेते राठिले ' या सर्व घटनां मागे बोलण्या इस्लामधर्माचे प्रेम होते व बोलणे करण्यात होते ' या बादशाहानांच्या प्रश्नाचे उत्तर आजही कोणी देऊ शकणार नाही ते उत्तर बादशाहानांनी त्याच वेळी दिले होते जीनामादर स्वतःच्या शक्तीचे बळ मितीक्षी दाम्नीत असले तरी त्यांच शेवूट साम्राज्यवादाच्या हाती होते चर्चिल यांचा निरोप हा माउंटबॅन यांच्या हातचा शेवटचा पत्ता होता ' हे तुम्ही न ऐकल्यात तुम्हाला जमात कधी पाकिस्तान मिळणार नाही ' हा निरोप माउंटबॅन यांच्या द्वारेच करण्यावर जिनामादर बाळवीने खाडिले पाकिस्तान फारण्यास व बंगाल-पंजाबच्या पाठर्णास तयार झाले यांचा अर्थ जीनांची बळ साम्राज्यवादाच्या हाती होती आणि साम्राज्यवादांना ' रशियाच्या विरोधासाठी सीमाप्रदेशात विमानतळ बांधायचे आहेत ते आम्ही ऐकणार नाही, इटलून पठर्णांना अंतर्गत लढ्यात श्वेततून हा दाव साधला जात आहे ' हेही बादशाहानांनी सांगून टाकले होते

हॉ खान मविमंडळाने मुस्लीम लीगचे प्रतिनिधी घेऊन नाहीत, सार्वमतात माग घेतल्या नाही आणि पावचा सातत्यादिन उजाडल्या तरी हॉ खान-मविमंडळ जागेवरून हालत नाही हा सारा तमाशा जिनांसारख्या सुलतानी वृत्तीच्या नेत्याला असह्य असा होता आपला धर्मक्रम धड्याळ्याच्या टोबयाप्रमाणे पार पडला जातो या तात्यातच वावराण्याच्या माउंट बॅनना तत्त्वहत्वेच्या या गोष्टी गीण काटू लग्नच्या होत्या ही त्यांची नस ओळखणाऱ्या जीनांनी खान मविमंडळ १६ कराव अशी सूचना माउंटबॅनना केली आणि त्यांनीही ती सूचना ब्रिटिश सरकारपुढे विचारार्थ मांडली यावरून ती त्यांना स्वतःला मान्य झाली असावी असा तर्क फेल्याम वावगा टणार नाही पण ब्रिटिश सरकारने असली घटना विरोधी गोष्ट करण्यात अनुमती दिली नाही घटनेनुसार निवडून आलेले व बहुमत असलेले मविमंडळ १६ करणे अयोग्य होय हे मत ब्रिटिश पंतप्रधानांनी बळविन्यानंतर मविमंडळाच्या कारभारात हस्तक्षेप करण्याच्या गव्हर्नर-जनरलच्या अधिकारक्षेत्राचा विस्तार करणारी सुधारणा माउंटबॅननी जिनांच्यासाठी करून दिली आणि त्या अधिकारान्वये पावच्या कायदेपडित गव्हर्नरजनरलनी आपली सत्ता प्रथम खानमविमंडळ मारद करण्यासाठी

वापरणी पाकिस्तानच्या जन्मसंगच पठाण जनतेस हा जो कायदेशीर अत्याचार केळ गेला तो लोभ्यांनी तत्काची विव्बदा करणारा होनाच, पण त्यापेक्षा पण जनतेशी जमाचे हाडवर निर्माण करणारा ठरला हे पार थोऱ्या रीगनेयांच्या ध्यानी आले असणार! थोडेंफार ते जीनांच्या ध्यानी आले असावे त्याचमुळे त्यांनी बादशाहखानांशी तडजोड करण्याचा निचार केला असे दिसते, पण हॅ खानसाहेबांच्या सत्तापदावर चढलेले क्यूम खान यांनी जिनांच्या धानांत भरपूर विष ओतले व बादशाहखान जिनांची कधी भेट घेणार नाहीत अशा धटना घडून आल्या हॅ खान-मनिमडळाला वाचविण्यासाठी म्हणून या याळात बादशाहखानांनी पण जन-जागृतीची कास धरली खुदाईसिदमतगार संघटना बलशाली करण्याचा प्रयत्न केला, स्वतंत्र येळीवाल्या नेत्यांना पाकिस्तानी आक्रमणाचे स्वरूप समजावण्याची योजना आणली, पण त्यांना तिरडे जाऊ दिले गेले नाही सर्व प्रयत्न केवळ अपुरे पडले असे नव्हे तर अयशस्वी केले गेले एकदा सत्ता हाती आली वी सत्ताधीश हा शिरजोर होत जातो, व सामान्य लोक त्या सत्तेच्या सांगलीकडे बळ लागतात त्यांच्या ज्या कार्यकर्त्यांनी 'पाकिस्ताननिर्मितीला आपण जिद्दीने विरोध करावा व त्यात यश न आल्यास त्रिजरात करावी,' असे एक वर्षांपूर्वी प्रतिपादले होते त्यापेकी बाही कार्यकर्ते लवकरच क्यूमखान-मनिमडळाचे आधित बनले अगहनबाज अनडुर्हमान यांच्या सारखे व पुढे बाही जनानद्वार खुदाईसिदमतगारही बादशाहखानांना सोडून क्यूमखान मनिमडळात समाविष्ट झाले अशा रीतीने हळूहळू खुदाईसिदमतगारांच्या प्रदीर्घ विधायक सेवेतून निर्माण केलेले कार्य लीगच्या कार्यकर्त्यांनी मिश्रित शक्तीच्या पाठिंब्याने पोवरून टाकले खानमनिमडळ हा त्यांच्या मार्गांनीच मोठा अडसर होना, तो तोडून टाकण्यास मिश्रित सरकार धनले नाही जाळ-पोळ, दगणी यामुळे तो मोडला नाही किंवा सार्वमता नंतरच्या परिस्थितीमुळेही हे मनिमडळ मोडता आले नाही पाकिस्तानची राजनिष्ठ राहण्याची शपथ खानमनिमडळाने घेतली होती सिंधुना स्वतः बादशाहखानांनी 'पाक'च्या स्पर्धाला व सामर्थ्यास पठाण सहाय्यकच होतील, पण त्यांना त्याचे स्वातंत्र्य उपभोग द्या हे जिनांना कळवून सांगितले पण तरीही जीनांना खानमनिमडळाचे रिरवाण करायचेच होते व कोणत्याच मार्गाने न माधल्यामुळे त्यांनी म्हाउटबॅंडन बाना गळ घातली व त्यांनी पाकिस्तानच्या गव्हर्नर जनरलच्या अविष्मरत वाट बघून दिली, (गॅझेट ऑफ इंडिया, १४ ऑगस्ट १९४७) त्या अविचारांची प्राप्ती जिनांना पण गव्हर्नर-जनरलपद मिळाल्या नंतरच होऊ शकली, आणि त्याप्रमाणे त्या निशेध अधिमाप्या बळानर एक आठवड्याच्या आत ता २२ ऑगस्ट रोजी खानमनिमडळ बडतर्फ केले पाकिस्तानच्या जमावारी पठाणांच्या श्मानभ्याचा चळी घेतला गेला स्वधर्म व स्वातंत्र्य यांच्यासाठी निर्माण झालेल्या पाकि-

स्नानाच्या नेत्रांचे हे कृप्य अत्यंत अन्यायाचेच नव्हे तर अत्यंत सूडबुद्धीचे होते अमाच निरांत्य कोणीही प्रयत्न देईल

हो खान मखिमड्याचा बळी पडल्यानंतर बादशाहखानांनी सार्वमतान माग घेतला नाही उलट पगलांच्या स्वातंत्र्याचा घोष चालू ठेवला या त्यांच्या धोरणास महात्माजींचा पाठिंबा होता जवाहरलालजींनी सार्वमताची अपरिहार्यता वाटली तरी पाकिस्तान व्याप्तमागे अडकून राहिले त्याचप्रमाणे हिंदीतील अन्धशायकांच होती सार्वमताच्या मागणीमागे काही अजय नतिक आधार नव्हता या दृष्टीने बादशाहखानांची सार्वमताशी असहकार करण्याची भूमिका कोणत्याही दृष्टीने पगयनवादाची नव्हती हे स्पष्ट होते असा सक्तीच्या वातावरणात फक्त दगली होतील, हे त्याचे म्हणणे रास्त होते दगली टाळण्याचा मार्ग म्हणून त्यांनी त्या सार्वमतान माग घेतला नाही बादशाहखानांनी आपल्या सहकाऱ्यांचे व अनुयायांचे जिगां-समेलन सदस्यांवाद येथे सन्मेलनाचे बोलावले दोन दिवसांच्या चर्चेनंतर त्यांनी आपला निर्णय पुढा खंबीरपणे घोषित केला 'अतर्गत मांडणींनी दुर्बल झालेल्या माझ्या पठाणवांघवांची सेवा व त्याचे स्नानय हे माझ्या जीवनाचे कार्य आहे याच ध्येयाने व पठाणांची समाजमुद्याणा घडवून आणण्यासाठी १९३० मध्ये मुदाईनिदमतगार-सघर्षनेची स्थापना केली गेली १९३० मध्ये जे ध्येय माझ्या डोळ्यापुढे होते तेच ध्येय आजही माझ्यापुढे आहे जी तत्वे त्या बळी मा पुरस्काळी तीच आजही माझ्यापुढे आहेत माझा रस्ता साफ आहे मी पुरुष्यच राहिलो तरी माझा मार्ग व ध्येय सोडणार नाही ' त्यांच्या अनुयायांनीही पठाणिस्तानच्या या मागणीवरील आपली धर्दा पुढा घोषित केली येथे मजूर केश्र्या टावात पाकिस्तानचे एक धक्काय या नात्याने पठाणिस्तान नावू इच्छिते हे स्पष्ट केले होते ज्या लाहोर टावान्वये पाकिस्ताची मागणी केली जात असे त्या तत्वाशी पठाणिस्तानची मागणी सर्वस्वी सुसंगत होती पणयूच्याते, सरक्षण, दळणवळण ही साती मध्यपाक सचेकडेच ठेवण्यास ठे तयार होते, पण द्विराष्ट्रवाद मानण्यास बादशाहखान तयार नव्हते त्यामुळे आपल्या औजळीने पाणी पिण्याचा इन्वार परणाच्यांचा निराल लावणे एवढाच मार्ग पासनेलापुढे मोठ्ठा राहिला होता हे ह्यामध्य करण्यास क्युमखान हे तयार होतेच, किंवा क्युमखानांसारखे सचापिपासूच अद्या अचोरी घन्ना घडवून आणीत होते

क्युमखान यांची नियुक्ती हो खानसाहेबांच्या जागी झाली व ते सीमाप्रीताचे मुख्य प्रधान मनवडे गेले आणि त्याचबरोबर मुस्लिम लीगच्या छोट्या घर्मप्रचारामुळे पाकिस्तानच्या कल्पनेला अनुकूल झालेल्या कार्यकर्त्यांत खळबळ व असंतोष पैलावला क्युमखान यांनी दीर्घ काळ खानबूचे अनुयायी म्हणून भित्री समसतेने काम केले होते हे खेबांना ठाऊक होते पण खानबूच्या हानून सवा जाईल असे दिसताच त्यांनी जीनांशी संधान बांधले

होते. हा त्यांचा निश्वासपातळी समाप्त वसही पठाण-नेत्यांना ठाऊक होता. त्यामुळे बादशाह-
खान व सुदाईखिदमतगार यांना विरोध करणारे व खानमनिमंडळच्या विरुद्ध प्रतिकार मोहीम
उभारणारे माफी घरीचे पीर दिवा अवाब अबदुर गफूरखान यांच्यासारखे नेते कम्युनिस्टांना
विरोध करण्यास तत्काळ पुढे आले. मुस्लिम लीगच्या नव्या नेतृत्वासाठी दिवा सीमाप्रदेशाच्या
सत्तेसाठी तत्काळ झगडा सुरू झाला. माफीशरीफच्या पीरसाहेबांच्या नेतृत्वाखाली मुख्य
प्रधान कम्युनिस्ट यांना विरोध करण्यासाठी ही आवाजी होती. खानमनिमंडळ पाडण्यात
त्यांचाच हात होता; किंबहुना त्यांच्या पाठबळाने कम्युनिस्टांना सत्तेवर आले होते. परंतु अशा
रीतीने लीगच्या नेत्यांनी प्रांतावर मुख्य प्रधान लादू नये; प्रांतिक मुस्लिम लीगच्या साहाय्याने
नेता निवडला जाय अशी मागणी पीरसाहेबांनी केली; परंतु जीनासाहेबांच्या कानापर्यंत
हा विरोधनांचा आवाज पोचला नाही. उलट कम्युनिस्टांचे हात आता सत्तेमुळे सामर्थ्याने
झाल्यामुळे त्यांनी त्यांच्या सदसयांच्या बाबत वरून तो विविध प्रकारे प्रारंभ केला. १९४८ ते
१९५१ या काळात कम्युनिस्टांच्या या अग्रनिनिधिक मंत्रिमंडळाच्या टीकांना पूर्ण आला.
त्यांनी सुदाईखिदमतगारांवर परक्या त्रिस्त लष्करी अधिकार्यांना राजवणारे असे छद्म व
अग्राचार केले; इतकेच नव्हे तर स्वतःच्या साहाय्यकांनाही त्यांनी तुरुंग दाखवला. सत्तेवर
आलेले तत्त्वज्ञ श्रेय स्वातंत्र्याची कमी विटवना करू शकतात हाही एक नमुना सीमाप्रदेशाच्या
या कम्युनि-मंत्रिमंडळाने दाखवला. डॉ. खान मनिमंडळ पाडण्यासाठी गव्हर्नर बेरो किंवा
दिल्लीचे पोलिटिकल खाते पाठीशी सदा सिद्ध होते, तर आता कम्युनिस्टांना पाठीशी घालण्यास
यशस्वीचे पंतप्रधान लियारत अलीखान व गव्हर्नर जनरल जीनासाहेब लाभले होते. स्वातंत्र्य
आले, पाकिस्तान झाले; पण सीमाप्रदेशाच्या नशिबीचा छद्मवाद कमी होण्याऐवजी तो वाढता
सहिला. तो आता पठाणांच्याच हाते सुरू झाला. केवळ नाव बदलण्याने किंवा जातवाले
आल्याने स्वातंत्र्य लाभत नाही, हा बादशाहखानांचा आग्रह इतक्या करून तेने जनतेच्या
अनुमोदास आला.

स्वातंत्र्य सोंडाशी आले तेव्हा सर्व बाजूंनी कोंडल्या गेलेल्या सावजाप्रमाणे बादशाह-
खानांची स्थिती झालेली होती. किंबहुना चारी बाजूंनी जंगल पेटवले जावे व शिकारच्यापुढे
साजमाने जावे अशी त्यांची स्थिती झाली असणार. त्यांच्या शिष्यांना-लियाकत अली
कम्युनिस्टांना आदींना तसे वाटले असेल; पण हा धैर्याचा मेरुमणी तिलमानही आपल्या
निर्धारापासून दळ्या नव्हता. पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर सात-आठ महिने बादशाहखानांनी
आपल्या मागणीमागील भूमिका समजावून सांगण्यासाठी प्रचार केला. गैरसमजुतीमुळे
दिवा स्वार्थीमुळे अंतर्गत दुष्टी वाढू लागली हे पाहून त्यांना दुःख होत होते. या
पाकिस्तानमधील स्वतंत्र पठाणांसह पठाणिस्तान केले जावे अशी त्यांची अपेक्षा होती.

त्यासाठी पठाणमुलखात प्रचार करण्याची त्यांची इच्छा होती, पण ते घडू शकले नाही. बादशाहखान ह हिंदूंचे हस्तक, मूर्तिपूजक व म्हणून इस्लामचे विरोधक अशी त्यांची निंदा सर्वत्र पेटू लागली होती आणि उल्टा बादशाहखानांचा प्रचार जनतेच्या कानापर्यंत पोचणे बघीत होऊ लागले होते त्यांना घटनापरिघेचे तसे आश्चर्य नव्हते, पण आपल्या विचारांच्या प्रचारासाठी सध्या प्यावी म्हणून ते १९४८ च्या फेब्रुवारीत बंगचीला घटना परिघेला गेले त्यांनी या बैठकीस यावे असे सरकारी प्रयत्नही झाले होते अयुबखानांचे बंधू त्यांना त्यासाठी मेळले होतेही. पाळणीमुळे दोन्ही देशांवर ताण पडला होता बंगचीला पोहोचताच तेथील अवशिष्ट हिंदूंच्या शिष्टमंडळांनी त्यांची भेट घेतली गांधीजी सर्वांना सोडून गेले होते पाकिस्तानमधील अल्पसंख्यांकांची इथी स्वाभाविकच बादशाहखानांकडे गमली होती त्यांना त्यांनी धीगचे व धर्माचे मार्गनिदर्शन दिले, पण बंगचीतील निराश्रित मुस्लिमांची दुर्दशा पाहूनही त्यांना विवक्षणा दुःख झाले तेथील मुस्लिम लीगमध्येही सध्या सुरू झाला होते बंगचीतील स्वतंत्र बृतीच्या जी एम सय्यद, अब्दुल मजीद सिंधी वगैरेच्या सहकार्याने पाकिस्तान घटनापरिघेन वारी कार्यक्रम आलावा या इष्टाने बादशाह खानांनी प्रयत्न आणले त्यांच्या तेथील छेदकाळा वास्तव्याने मुस्लिम लीगमधील व लीग बाहेरील स्वतंत्र बृतीच्या मुसलमानांमध्ये मोठे वैतन्याचे बरे सुरू झाले या बैठक व भेटी म्हणूनच स्वतंत्र लोकमंडळाची स्थापना (पीपल्स पार्टी) नंतर झाली बादशाहखानांच्या बंगचीतील आगमनामुळे वृत्तपत्रांशीही त्यांना मोठ्याने बोलणे मुल्य झाले जगातील वृत्तपत्रांचे प्रतिनिधी बंगचीत तळ मारून होते त्यांच्या प्रश्नांना उत्तरे देताना, त्यांनी पस्तुनिस्तानविषयीचे व पाकिस्तानसंबंधीच्या स्वतःच्या धोरणाविषयी खुलासे करणारा ही सध्या वापरली “ आम्हांला पाकिस्तानची वेगळा करण्याचा नाही आम्ही पाकिस्तानच्या झेंड्याशी इमानदारीच्या रुपया घेतल्या आहेत पाकिस्तानचा झेंडा आम्ही मानीत नाही असा प्रचार आमच्या विरुद्ध केला जातो, तो सर्वस्वी खोस आहे व खोडसाळपणाचा आहे इस्लामचा आवार बहुतेक आहे फुल्लेवाला टहानमोठे रेखणे आमच्या धर्माला धरून नाही आम्ही पाकिस्तानमध्ये हाच एक पठाणांसाठी भागतो पाकिस्तानची आम्हाला कधी मोडतोड करण्याची नाही आम्ही स्वतंत्र झालो म्हणजे त्यामुळे आमच्या स्वतःच्या संरक्षणा बगेवर पाकिस्तानच्या संरक्षणासाठी साहाय्य होईल पठाण धार गरीब आहेत तुमच्या मानाने मागासलेले आहेत तुम्ही सर्व धनिक आहात आमचा अपमान लोकांशी करी पक्क नाही पस्तुनिस्तानचा बाहेरचा बगेवारी सबब जोडणे खोडसाळपणाचे आहे. आम्ही मागासलेले, स्वभावाचे मोठे वेगळे म्हणून आम्हाला आमच्या पद्धतीने गरिबीचा धरमार करू या ” हे धोरण त्यांनी जिन्यासाहेबांबरोबरही स्पष्ट केले त्यांच्या मुलाखतीतून

त्यांची ही भूमिका चांगली स्पष्ट झाली होनी. कथचीतीक त्याच्या प्रचारकार्याने राज्यकर्त्यांचा आपले बालिशपण उघडे पडते हे ध्यानात येऊ लागले होते

दिनांक ५ मार्च रोजी बादशाहखानांनी आपण सामान्य प्रशासनाभिप्रीचा भागणी कपानीचा (कट मोशन) विषय चर्चेस घेतला. त्याचे भाषण ऐकण्यासाठी सारे समागृह चिनासारखे तटस्थ झाले होते त्यांचे मावण उर्दू-हिंदी-पुर्तुगाली यांचे मिश्रण होते. सुमारे ३५ मिनिटे ते बोलले. त्याचा सारांश—

“ आतापर्यंत स्वातंत्र्याच्या लढ्याच्या काळात आपण रस्ता अलग अलग होता आता तो लढा संपला. पाकिस्तान हा आमचा देश आहे आणि त्याच्या मल्यासाठी स्वार्थत्याग करण्यासाठी त्याची सेवा करण्याच्या बाबतीत आम्ही कोणाच्याही मागे राहणार नाही आम्ही स्वतःन परसूनिस्तान मागतो त्याचा अर्थ आपण नीट समजून घ्या सहिष्णुतेने समजून घ्या. आम्ही रस्तान शाब्दानेच आमचे स्वातंत्र्य वाढेल आणि आमची शक्ती वाढल्याने यात पाकिस्तानचीही शक्ती वाढणार आहे, आमची शक्ती तुमच्याही उपयोगाला पडणार आहे जीनासाहेबांना हे मी स्पष्ट केले होते पाकिस्तानमध्ये दुपट्टी व्हावी किंवा त्याला घोरा निर्माण व्हावा अशी आमची कोणाची इच्छा नाही. देशाच्या मल्यासाठी आमचे सारे लोक तुमच्यापेक्षाही राहतील तुमचा एक भिन म्हणून पाकिस्तानच्या हितासाठी म्हणून माझे बोलणे समजून घ्या इस्लाम म्हणजेच सहिष्णुता, समानता, व धुमात्र आहे. या तत्वांना धरून वागण्याचे आपण ठरवले तर ते खरे पाकिस्तान ठरेल व त्याचमुळे ते सामर्थ्यवान बनेल ”

पाकिस्तानच्या नव्या काळामागील उघळपट्टी व इमजी नोकरशाहीवरील परावलंबित्व यावर कडाडून हट्ट करताना ते म्हणाले, “ आपला कारभार सुरू होऊन अद्याप सहा महिनेही पुरे झाले नाहीत, पण आपला हा कारभार पूर्वीच्या पाक्या सत्ताधीशांच्यापेक्षाही उघळपट्टीचा व अरेरात्रीपणाच्या बाबतीत त्यांनाही लाजवणारा असा झाला आहे राज्यकर्ते हे जनतेचे सेवक बनले पाहिजेत. केवळ तंत्रज्ञ किंवा तत्त्व म्हणून जरूर तो परक्या लोकांचा उपयोग करून घ्यावा अन्यथा शासनात परक्या लोकांना निश्चितही वाव मिळता कामा नये. पूर्वपेक्षा अधिक त्रिटिश राज्यपाल व त्रिटिश अधिकारी येथे आहेत आणि काही वेळा पूर्वपेक्षा अधिक अयाय गोळावा लागत आहे. त्रिटिशांनी तयार केलेल्या साच्याप्रमाणेच आपला कारभार चालला आहे बटुकुमामुळे हा कारभार मयकर झालेला आहे, परदेशी मिजासपोर किंवा उघळपट्टीच्या पद्धतीमुळे कारभार पूर्ण बिघडला आहे

“ मुस्लिम लीगचे जीवनसर्प आता सफळे जाहे. लीगच्या जागी सर्व जातींच्या नागरिकांचा समावेश करू शकेल असा वेगळा राजकीय पक्ष स्थापन करा गरिबांची व दलितोंची सेवा

करण्याचे अदिष्ट या सधनेनुडे अगळे पाहिजे ”

बादशाहखानांचे माना अगत गमीसगाने ऐकले जात होते. पण सरासरी पेशाची उच्च-पट्टी व जातीय व प्रांतीय दृष्टिकोन या दृष्टीने त्यांचे हलके ऐकतांना त्रेक्षणी बेंचेसवरील नेते खळखळ वर्तत. ‘ तुम्ही प्रांतवाद वादवीत आहात ’ असा आक्षेप एका मन्थाने करताच “ त्यांचा जाव पजानी रोकांना निचार ! त्यांनी ही पाप मावना पसरली आहे ” असा ठेकडा जबाब खानांनी दिला.

पुनर्प्रधान लियाकतअल्ली यांनी नव्या जनतापक्षाना दीरा केली, हा नरा पक्ष मात्तीयांचा पक्ष-देशद्रोहांचा पक्ष-आहे बगैरे प्रफास्ची विधाने लियाकतअली यांनी आपल्या मायभात केली त्याचा उद्देशून खानखाने म्हणाले, “ अगदी सच्चे मुसलमान आहेत इस्लामचे चंदे जागेत आमचा नमाज बघी चुकला नाही, आम्ही पाकिस्ताना आहेत व पाकिस्तानच्या झाल्या इमानी रुढण्याच्या शक्या घेतलेल्या आहेत आम्ही तुमचे नातलगही आहेत व मूलचे देणले शिवासी आहेत आणि तुमच्यापैरी बरेण देवहा नमाज पढतो हे आम्हाला माहीत नाही, तुम्ही येथे पारके निर्वासित म्हणून आलेले आहात तुम्ही आम्हाला पारके म्हणावे, आम्हाला हिंदू म्हणून ठिगवावे ? याला कय म्हणावे ? ”

‘ ही एक क्रांती आहे ’ असे लियाकत अग्रिखान पुढपुढले त्यावर बादशाहखानांनी फक्त हस्तनिक्षेप करून तुच्छता दर्शविली पणून मागणीला प्रांतीयवाद म्हणणाऱ्यांना त्यांनी पुन्हा बजावले “ प्रांतीयवाद मुस्लिम लीगच्या कार्याचे पर्यवसान आहे, आम्हाला पणूननिस्तान हवे आहे ते पजाव सिंधप्रमाणे पाकिस्तानमधील हवे ”

करचीतील त्यांचा हा मुकाम दीडदेन मद्रिन्यांचा झाला व या कालात लांनी पाकिस्तानी राज्यवागमावर व विशेषत आपल्या सीमाप्रदेशांनील क्यूमखानांच्या हुद्दप्रस्थाहीर प्रसरा यकणारा प्रचार मुलाखतीतून केला.

सत बादशाहखानांची छिस्ती जेथे असेल तेथे काही ना काही निमित्तान १४४ फलम लागू करून समावडी, प्रचारवडी बगैरे केली जाई परिणामत कार्यकर्त्यांच्या गादीमेथीही कमी होऊ लागल्या होत्या.

पेशावर येथे असताना त्याच्या घरी पाहुणा म्हणून आलेल्या एका कार्यकर्त्याजवळ पिसूल होते. ते त्याने स्वखर्चणार्थ ठेवले होते असे असताही ते अनधिकृतरीत्या बादशाहखानांकडे होते म्हणून त्या सुनावर खटला मल्ल. बौर्येने दोन रुपये दड मिळा कोर्ट उठे-पर्यंतची शिक्षा सुनावली ही घटना १९४८ च्या जानेवारीत होती अनेक वर्षे सुदार-विदमदगारांमये काम केलेल्या क्यूमखानांच्या कात्माराला अणखी धुवतेचे मिळा सुड-मुडीचे स्वरूप ते कय यायचे ! त्यांचे ‘पणून’ साप्ताहिक बंद पाडले निवेधी पक्षांच्या

क्षेत्राचा वातम्या प्रसिद्ध केल्या जात नाहीत अशा अनेक तक्रारी त्यांनी केल्या; पण प्रत्यक्ष अत्याचार पंचवर्षाच्या शासकांना असल्या टीकेचे काय वाटणार? परंतु स्वतः जिनासाहेबांना या दडपशाहीचा धोका वाटल्या असणार किंवा बादशाहखानांशी तज्जोडीची बोलणी करण्याचा प्रयत्न आपण केल्या हे दादाविषयासाठी त्यांनी बादशाहखानांना आपल्याकडे खान्याला पाचारण केले. त्याप्रमाणे उमयतांची भेट राजगृही झाली. दीर्घकाळ बोलण्यावरून जिनासाहेबांचा गैरममज बराच दूर झाल्या असता; निदान बादशाहखानांना तसे वाटले. पठाणांची सामाजिक सुधारणा झाल्यामुळे ते क्षेत्राचा कार्याला लायक होणार नाहीत. शिक्षण व समाजकार्यासाठीच खुदाईखिदमतगार सघटना निघाली, पण ब्रिटिशांच्या छळशुकीमुळे आम्हाला राजकारणी बनविले. आता स्वातंत्र्यानंतर जर त्यांच्यात शिक्षण व समाजसुधारणेचा प्रसार केल्या नाही तर ते योग मागेच राहतील; अशा मागासलेल्या लोकांमध्ये लोकशाही शासनाचे तत्त्व मूळ धरू शकणार नाही, अशा आशयाचे आपले धोरण जीनांना खानांनी सांगितले. ते ऐकून जीनाही प्रसन्न झाले. त्यांनी खानांना हार्दिक आलिंगन दिले. खानांच्या विधायक कार्याला सर्वतोपरी मदत करण्याचे आश्वासन दिले. 'एक लाख चारखे तयार करून पाठवतो.' असेही जीनांनी सांगितले. बादशाहखानांनी उलट सांगितले, "मला आर्थिक अगर अन्य कसली मदत नको, मला अनुकरणाची भेट हवी. मनापासून सहकार्य केल्यास आमच्या अडचणी दूर होतील" हे त्यांनी स्पष्ट केले. या चर्चेच्या वेळी खुदाईखिदमतगार सघटनेने आता मुस्लिम लीगमध्ये समाविष्ट व्हावे असेही जीनांनी सुचविले; पण ते फसे शूट नाही व शक्य नाही ते खानांनी सांगितले. "उमयतांची ध्येये वेगवेगळी व विशेषतः कार्यपद्धती वेगळी, लीगच्या कार्यक्षेत्रांमध्ये आज प्रामाणिक मनुष्य मिळणे कठीण. अल्पसंख्याकांच्या लुटीतील पैसा ज्यांच्या घरी गेलेल्या नाही अशा लीगचा कार्यकर्ता शोधावा लागेल. हा विषय मी आमच्या कार्यक्षेत्रांपुढे ठेवीन. तुम्ही सीमा प्रदेशात या व आमच्या कार्यक्षेत्रांपुढे ही चर्चा मांडू." अशा आशयाची बोलणी झाल्यानंतर जीनांनी खुदाईखिदमतगारांना पेशावरमेदीच्या वेळी भेटण्याचे आश्वासन दिले. अशा रीतीने या दोन नेत्यांच्या भेटीनंतर त्यातून काही मळे निर्माण होईल अशा अपेक्षाही थोड्या निर्माण झाल्या; परंतु नेहमीप्रमाणे घडले मान उलटच. त्यावरून खरोखर समजूत घडून आणण्याचा हा एक प्रयत्न होता वा बादशाहखानांविरुद्ध वागावा करण्यास पुण्या निर्माण करण्याचा होता हे ठरविणे कठीण आहे.

मार्च ते मे १९४८ या दोन-अडीच महिन्यांचा बादशाहखानांचा मुकाम पार्थमेड बँकरीसाठी बद्धशाने करण्यातच झाला. या मुकामाचा फायदा त्यांची भूमिका स्वच्छ करण्यात मरतूर झाल्या; पण ज्यांना खरे ऐकून प्यावयाचे किंवा समजून प्यावयाचे नव्हते अशा लीग-

नेत्यांवर बरी परिणाम झाला नाहीच, पण बादशहाद्वारांनी जो जनतापक्ष प्रस्थापित केले
 त्याला पाठिंब्या देणारा बर्ग थोडा वाढू लागला. मिक्मचे सध्या धरणांमुळे जी बरी जमीन-
 दारी वाटली होती त्या बर्गाला आपल्या सत्तेत इतरांची भागीदारी नव्हे होती, तसेच तेथील
 मुस्लीम पुढ्यांच्यांचा एका गट हट्टहट्ट विरोधी पक्षाकडे ओढला जात होता. या गंगला ड्रिग्ट-
 वादाचे राजकारण नितरने मान्य नव्हते, परंतु पाकिस्तानच्या धर्मप्रचारच्या लोंढ्यात सांगे
 पुढारी वाढून गेले होते. प्रत्यक्ष पाकिस्तान निर्माण झाल्यावर व प्रतिगामी वृत्तीच्या स्पर्धांमधे
 पुढारांच्या हानी पाकिस्तानचे नेतृत्व गेल्यावर अशा लोकांचे लोळे उघडले. त्यांना बादशहा
 खानाचे नेतृत्व मिळताच त्यांच्यात पुढारांमध्ये आले जी एम् सय्यद व मिंधी यांनी नवा
 पक्ष उभा ठावून पुढारां घेतला व स्वतः बादशहाखान यांनाच नव्या पक्षाचे अध्यक्ष केले.
 पूर्व बंगालमध्ये बराच प्रक्षोभ झालेला होता. परंतु बयदे आझम यांच्या प्रभावी नेतृत्वात
 आझम देण्याची ताकद कोणत्यात नव्हती. बादशहाखानांनी निर्धारपूर्वक तो उद्योग
 १९४६-४७ मध्ये चालू ठेवला होता. पाकिस्ताननिर्मितीनंतर तर ते अगदी एकदम
 पडले होते. खान-मजिदुल्लाहचा बळी घेतल्यानंतर तर सीमा प्रदेशात २०-२५ वर्षे त्यांनी
 उभालेली सारी तेजस्वी सधना हट्टहट्ट दिली होऊ लागली होती. अशा पीडेदायीच्या
 बातावण्यात व परिस्थितीत जनतापक्ष उभा राहिला. तो सर्व जातिवर्माच्या नागरिकांस
 मोरळा होता. ज्या जी एम् सय्यदनी पाकिस्तानची कल्पना विषममध्ये ऐकप्रिय करण्यात
 जिनांना माझ्या केले होते तेच या नव्या पक्षाचे पुढारते होते. हे लक्षात
 ठेवण्यासारखे आहे. पारनिर्मितीचा पहिला तणावा बराच शहर मध्य सत्तेकडे जाण्याने
 मिथला बमला होता. सय्यद हे प्राथीपासून पुणेगामी दृष्टीचे व जनतेच्या सुखदुःखाची
 चिंता बाळगारे जीनांना पुढे पुढे बऱ्या मांडवल्यादारांना सामोळण्यासाठी सय्यदसारख्या
 कार्यकर्त्यांना दूर सांगवे लागले होते. उर्दू भाषेला राष्ट्रभाषेचे स्थान देण्याची सक्ती
 (पाकमध्ये १९५१ मध्ये पत्र ७ टके ऐकना उर्दू येत असे) केल्यानेही अन्तर्गत
 वादला होता. उर्दू भाषा पत्र पत्रांनी व सधुन प्रदेशाच्या निर्वासित सत्ताधार्यांनाच येत
 होती. बंगालमध्ये ती १ टका लोकांची भाषा आहे, तर पश्चिम पाकिस्तानमध्ये ३ टके
 लोक उर्दू जाणतात. या माध्यमाद्वारे बरेच कटू वादले, पण त्यापेक्षा राज्यकारभारातील
 मांडवली खर्च पक्षपाताने होई. नोकऱ्यांत वर्षस पत्राव व यू पी हून आलेल्या मुस्लिम
 नेत्यांचे, यामुळे प्रारंभापासून अस्तोप सुरू झाला होता, या विरोधाचा पुढारां घेण्यास
 जी एम् सय्यद यांच्यासारखा स्वतंत्र वृत्तीचा व जनतेच्या दुःखाला वाचा पोडणारा खाना
 कार्यकर्त्या पुढे आला होता. त्यावरून तेथील लोकमताची कल्पना नीट येऊ शकते. बाद
 शाहखानांनी या नव्या पक्षाचे ताबुद्धे अध्यक्षपद स्वीकारले, इतकेच नव्हे तर त्याच्या

पाकिस्तानमध्ये खुदाई खिदमतगार-सघटना सघटित करण्याची कल्पना कराचीच्या मुक्कामात घोषित केली. मे-अखेर कराची सोडण्यापूर्वी पीपल्स पार्टीच्या नेत्यांनी या विचारचे स्वागत केले. पाकिस्ताननिर्मितीचे उद्दिष्ट साध्य झाल्यानंतर मुस्लिम लीगचे विमर्जन करा व सर्व नागरिकांना ज्यात काम करता येईल असा नवा पद्धत निर्माण करा अशी सूचना बादशाह-खानांनी पार्लमेंटमध्ये केली होती. त्या सूचनेचा विचार सत्ताधारी पक्ष करणे शक्य नव्हतेच. परंतु मुस्लिम लीगमधून कुटून निघणारे व थोडे पुरोगामी विचारचे लोक किती क्षपाऱ्याने पुढे जिनाच्या नेतृत्वापासून अलग होऊ लागले होते याचे हे उदाहरण आहे. परंतु असा प्रामाणिक व जनतासेवक नेत्यांची राज्यकर्त्यांना जडवण होते व ते त्यांचा निकाल लावतात. त्यांच्या हाती सत्ता असल्याने जनतेच्या हिताच्या नात्राखालीच अशा विशेषणांना सहज चिरडून टाकता येते, बादशाहखान किंवा जी एम्. सय्यद यांच्या या पीपल्स पार्टीचे तेवढे भवितव्य झाले. विशेषतः व दशदशखानांनी खुदाई खिदमतगार-सघटना सर्वत्र सघटित करण्याची योजना हाती घेतली व ती योजनाच त्यांच्या सर्व विधायक व अहिंसात्मक प्रयत्नांना गाडण्यास निमित्तमान झाली.

कराचीतील या प्रदीर्घ मुक्कामात त्यांनी, मुख्यतः पटनाच्या पचवीस वर्षांच्या त्यागातून व हंगामातून पाकिस्तान कसे निर्माण झाले, हे लोकांपुढे मांडले. भारताचे स्वातंत्र्य व त्यातून निर्माण झालेले पाकिस्तान हे स्वातंत्र्यासाठी ज्यांनी बलिदान दिले त्यांनी वसाविले होते, पाकिस्तानचे प्रचारक किंवा आताचे शासक यांपेरी कोणीच पाकिस्तान मिळविण्यासाठी मोग दिलेला नव्हता. स्वातंत्र्य देणे लांबणीवर टाकण्यासाठी पक्षात मुस्लिम लीगच्या पुढान्यांनी विविध राज्यकर्त्यांना मदत केलेली होती. पटनांनी मात्र स्वातंत्र्याच्या लढ्यात अडविल्याने माग घेतला होता. म्हणून पाकिस्ताननिर्मितीचे श्रेय त्याग केलेल्या पक्षापाकडे जाते, आज सत्ता चालणारे धनिक भांडवलदार यांना त्याचे श्रेय घेता येणार नाही. हा योग्य उघड उघड शासकांच्या बर्मी वसणारा असा होता. आपण काळजील्य का निरुद्ध होतो हेही त्यांनी स्पष्ट केले, “आता तो वाद सिद्धच नाही. पाकिस्तानचे काहीही बरे अगर बार्द घडले तर तो आघात स्वतःवर आहे असे मी मानतो.” असे त्यांनी स्पष्ट केले.

कराचीतील दोन महिन्यांचा त्यांचा कार्यक्रम त्या वर्षातल्या उलाढालींच्या मानाने बगच उत्साहवर्धक व विशेषतः लोकशिक्षणाच्या दृष्टीने उपजाऊ असा झाला. आणि त्याचमुळे त्यांच्या या विधायक कार्याचा राज्यकर्त्यांना घोष वाटला असणार, विशेषतः कोणी करून सत्ता आपल्या पकडीत ठेवू पाहणाऱ्यांना त्यांच्या या वागाची मीतीच वाटली असणार.

सीमाप्राप्तीचे मुख्य प्रधान अब्दुल कयूमखान हे असा स्वार्थाव व मीमांसन नेगापेरी होते या कुटिल नीतीच्या क्रूर, राक्षसी महत्त्वाकांक्षी नेत्याचा स्वमान इतिहासात काळवमिग

म्हणून नोदला जावा असा आहे या सत्तापिपासू नेत्याने सीमा प्रदेशात वादशाहसुनानी केल्या तीस बर्खाच्या विधायक कार्यावर साक बसवय निरव्या आहे खुदाईखिदमतगार सधनेत झिजुरी व फागफूट केली आणि व्यांना त्यांनी गुरस्यानी व ज्येष्ठ बडू मानले त्यांनाच-
 खानबडूना-शब्दच गुणेचे तोररे चारले खुदाई खिदमतगार सधना वैधिराय करण्यामाग्री त्यांच्या बायकांमुलांवर अनवित अत्याचार केले खानबडूच्याबद्दल जीनांना सहातुभूनी
 उह नये म्हणून निघ अशी कम्पनाके रचली जीनांना माण्याचा वट खुदाईखिदमत गारांनी रचलेला आहे असे त्यांच्या फर्मांत मखून खानबडूची आणि त्यांची भेट होऊ दिली नाही केवळ बादशाहखान निवा खुदाईखिदमतगार यांना आपल्या वाटेतून कायमचे गाडून टाकण्याचा निर्धार या सत्तापिपासूने केला होता अनेक नव्हे तर फ्रॉन्सिअर प्रांताच्या मुस्लिम लीगचे जे नेते खानमसिदडळ उडयण्याच्या बळी त्यांना साहाय्यक होते त्या मांकीचे पीरसाहेब, अबाब अमदूर गफूरखान या साऱ्या लीगनेत्यांनाही या सत्ताध माणसाने पहिल्या बर्षातच तुम्गाची बाग दाखवली सत्तास्पर्ध्या राजकारणातही इतक्या गलिष्ठ कारस्थानांनी बरबटलेले चित्र कवितच सापडेल त्यांनी 'गोल्ड अँड गन्स ऑन दि पॅथॉनियर' हे चौफडे डॉ खानसाहेब यांना अपण केलेले असून त्यात बादशाहखान हे एक महान नेते व ईश्वराचे प्रेषित अशी त्यांची स्तुती केलेली आहे ब्रिमिअर अँग्लो पन्थाचे उपनते व कै मुलामाई देसाई यांचे साहाय्यक म्हणून १९३७ मध्ये त्याची निवड झाली ती डॉ खानसाहेबांचे सिध्दाशीनुळेच पण जिनांची सत्ता येणार असे दिसताच या बायदे पडिताने सर्वांनी घाबरलेल्या एका विधवेला पल्ल निःप्या घरी पोचवावे अशा बोर्दीने दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध सत्याग्रह आत्मला, त्यातूनच त्यांचे पुराणीपण निर्माण झाले । 'असजसे बॅमिसवाले अगर हिंदू विरोध करीत जातील तसतसे पाकिस्तान हाप्याच्याने निस्तार पावेल' असे जाहीर माण पाकिस्तान स्थापन झाल्यावर त्यांनी केले ते जिनांचे एक विश्वस्त, लियाकतअल्लीचे आधार व त्याप्रमाणे खानबडूचे बैरी झाले एक नमुनेदार विश्वासघातकी मित्र म्हणून हे चित्र बादशाहखानांच्या जीवनचरित्रात अपरिहार्य आहे, पण गुलाम भम्मद गल्हर्नर जतरड झाल्यानंतर पूर्वाच्या नाझीमुदीन वास्वीर्दातील कारस्थानी म्हणून बळग यांना पाकमन्त्रिमंडळानून, मर्चाणी मिळवली अशा आदर्श कारस्थानी पुरव्याची 'सीमा प्रांताचे अदर्श कार्यकर्ते' अशी वर्णने काही परदेशी लेखकांनी (J W Spens-The Pathan Border) केलेली आहेत

वराचीतीत मेटीनतर लवकरच जिना पेशावरला यावयाचे होते जूनच्या पहिल्या आठवळ्यातच मन्नु येथे कार्यकर्त्यांचे रिसि-समेलन बादशाहखानानी घेतले व जिनांनी केलेल्या सूचना त्यांच्यापुढे ठेवल्या मुस्लिम लीगशी सहकार्य करण्याची कल्पना कोणाला

मान्य नव्हतीच. सोऱ्या धर्मस्पर्शाचा प्रचार, अतर्गत दुष्कळी वाढवण्याची कारस्थाने व राज्यकारभारात चाऊनेत्री वशिडेबाजी वगैरे दोऱ्यापुढे अपता तत्तनिष्ठेसाठी वर्गातुर्गे घराची भाग्यी खाऊन रावतेले शुद्धाईनिदमतगार तत्त्वमष्ट व लाचछाऊ लोकांशी कसे सहकार्य करू शकणार ? समाजसेवेच्या आपल्या कार्यातच वाढून घ्यावे हे धोरण या संमेलनात पुन्हा निश्चित करण्यात आले.

या संमेलनानंतर बादशाहपानानी जिनासाहेबांना एक पत्र पाठवून आपल्या शुद्धाई निदमतगार संघटनेचे धोरण व पुढील कार्यक्रम यासंबंधी खुलासा केला. त्यानंतरही जर त्यांनांच्या धोरणासंबंधी कोणाच्या मनात काही विचित्र किंवा शक्य राहिली तर ती कोणत्याच मार्गाने दूर करणे शक्य झाले नसते. या पत्रात (ता. १८ एप्रिल १९४८) बादशाहखान म्हणतात,

My Dear Quid E Azam

They (Khudai Khidmatgars) have unanimously decided that they shall spare no efforts in strengthening and safeguarding the interest of Pakistan and shall do nothing which may tend to obstruct the work of Government but will indulge in legitimate criticism.

जून महिन्याचे दोन आठवडे बादशाहपानानी मर्दान, कोहाट व पेशावर या जिल्ह्यांत प्रचारसभा घेतल्या. कायचीतील पार्लमेंटची बैठक, घटनापरिषद वगैरे मोठ्ठ्या नावांच्या पोकळ संस्थांचा परिचय जनतेला करून दिला. त्यांना त्यांच्या प्रातिनिधिक संस्था पाहिजे होत्या. लीगच्या झेंडाखाली व धर्माच्या नावाखाली पत्र धर्माध धर्मिक संवेसाठी हपापलेले लोक एकत्र झाल्याचे चित्र त्यांनी जनतेला दाखवून दिले. जुने पारके राज्यकर्ते व आमचे नवे धर्मबाधक यांच्या चेहऱ्यामोहऱ्यामध्ये काही फरक नसल्याचे कठोर सत्य त्यांनी सांगितले. जनतेच्या हाती खरी सत्ता येण्यासाठी व इस्लामच्या आदेशातुल्य राजसत्ता चालवण्यासाठी पीपल्स पार्टी स्थापन झाली असल्याची व आपल्या भावी कार्यक्रमाची माहिती त्यांनी या प्रचारात दिली. आपण राज्यकारभाराला नवे आहोत वगैरे सरकारी प्रचाराला त्यांनी उत्तर देताना भारताच्या कामगाराकडे बोट दाखवले, “स्वातंत्र्याच्या लढ्यात कॉम्रेसबरोबर नसलेले व विरोधक असलेले डॉ. ज्योत्सनाप्रसाद मुखर्जी किंवा डॉ. आंबेडकर यांच्यासारखे लोक नेहम पटेलानी सहकारी निघले आणि येथे लोकप्रतिनिधी दूर केले जात आहेत.” अशी खोचक टीका त्यांनी केली, आणि जर इस्लामी धर्मतत्वांनुसार राज्यकारभार चालवायचा तर तुम्हा पठण भाषांचा राज्यकारभारातील चोपा दिस्सा तुम्हाला का मिळू नये ? तुम्ही तुमचा

हिस्सा मित्रविष्यासाठी खडे झाले पाहिजे अशी हाफ त्यांनी गर्दानच्या प्रचंड समेन दिली
 आलेल्या स्वान्यात फक्त पट्याचाच खरा बाय आहे त्यासाठी त्यांनी वीर वरें सतन
 वष्ट केले आहेत सण्याच्या रायवर्त्यांनी वष्ट केलेले नागीत हेही त्यांनी ठिकठिकाणी
 सांगितले

कर्ममद्वानांसारख्या शासकाल्य या प्रचारणे वादळ जाणवावे हे स्वामाविक होते

अग्निशायन

ठरल्याप्रमाणे जूनमध्ये जिनासाहेबांनी पेशाबाला भेट दिली त्यांच्या स्वागताच्या समारंभातून पानवधू येऊ नयेत अशी सर्व वारस्थाने कयूमखानांनी केली होती 'तुम्हाला भेटण्यात ते कमीपणा मानतात' असे त्रिप जिनांच्या कानांत ओतले इतके असताही गफारखान जीनांना जाऊन भेटले व खुदाईखिदमतगार सस्थेच्या कार्यकर्त्यांना भेटण्याचे त्यांनी मान्य केले होते त्याप्रमाणे भेटीसाठी त्रिती केली, पण काही सबबी सांगून त्यांनी आपले दचन मागे घेतले त्याबद्दल जीनांनी नंतर खेदही प्रदर्शित केला 'पण तुम्ही आमच्या धोण्याच समारंभात भेटला नाहीत, आमच्या कार्यक्रमावर घडिथार घातला आहे असे दिसते,' या जीनांच्या खोचक भोळण्यावर बादशाहखानांनी धोख खरमरीत उत्तर दिले, पण त्यामुळे जीनांचा गैरसमज दूर होण्याचा समज नव्हता जीनांच्या एका जाहीर समेत आपलेच हस्तक पेरून त्यांच्यावरली 'बादशाहखान सिंदावाद, खुदाईखिदमतगार सिंदावाद' असल्या घोषणा कयूमखानांनीच करविल्या या घोषणा बंद करण्याच्या निमित्ताने दूरध्वनि-क्षेपकावरून कयूमखानच ओरडत 'ओ, भारताच्या हस्तमनो, चूप रहा तुमची मस्ती इथे चालू देणार नाही' हा सारा तमाचा त्यांनी जीनांच्यापुढे घडवून आणला आणि 'तुमच्या खुनाचे कट रचले गेले आहेत' असेही सांगितले जिनांचे गैरसमज दूर करण्याची संधी त्यांना मिळू दिली नाही या सर्व प्रकरणात जिनांचा गैरसमज झाला असे मानायचे या बादशाहखानांसारख्या तत्त्वनिष्ठ प्रतिस्पर्धी आप-यांग अडचणीतच याकील हे ओळखून कयूमखानाचे निमित्त वापरून जिनांनीच बादशाहखानांना दूर लोटले हे ठरविणे कठीण आहे 'पाकिस्तानचे मारेकरी, शत्रू' ही छिनी देऊन, जिनांनीच त्यांना निव्वलयत करले

हे वाचकांनीच ठराव्याचे आहे जिनांचे ध्येय पाकिस्तान हे कसे काय टाळे ? ते मूळचे लोकशाहीनिष्ठ, जातिभेद, धर्मभेद न मानणारे, धनिक पारशी व्हीर्या त्यांनी लग्न केलेले, कुशाम बुद्धीचे व्ययरेपडित त्यांचा कुशुणाणी परिवय नव्हता, त्यांना उर्दू समजत नव्हते, मित्रपरिहासन मुमलजानापेक्षा हिंदू, पारशी, सुणेपियन, पण ते मदत्वारिभेच्या बाजारात उतग्यावर, आजच्या बुद्धीची साथी विपरीत जगमन करू लागले हिंदी पुढागी व ब्रिटिश मुन्नी यांच्यावर बाह्यिक कुत्खेटी कण्यात त्यांना धयता वाटू लागली हिंदी नेन्यांमूढन झालेल्या काही घुमोमुळे ते दुखाने गेले असा दावा काही लेखकांकडून केला जातो, पण गांधी, नेहरू, राजेंद्रप्रसाद, अन्नाद, सुभाषबाबू यांच्यापरी एकाही नेन्याशी स्नेहभावने अगर मनमोकळेपणाने त्यांना निचाडनिमय करता आला नाही, याचा अर्थ काय ? हे सारे भातीय नेते जाति धर्मभेदांना निमळलेले होते याविषयी जगातील कोणी निचाकन शक्ता प्रदर्शित करू शकणार नाहीत मग असा नेत्यांना हेतुपुरस्सर ध्यानी बाबलळ, घुलले, त्यांनी बादशाह खानांनाही झुलवले, चकवते जमणार असेच घेणाऱ्या बाणार जिनांच्या या बदरक्रेच्या महत्वाकांक्षी स्वभावाचा धायदा घेणारे पुढागी त्यांच्या समोवार १९४० नंतर जमू लागले होणे कथूमगान हे सर्वांत मागाहून म्हणजे १९४५ अगरे त्यांच्या गोतावच्यात आले व त्यांच्याच द्वय राक्षमसश्रीमुळे पानबूचा व पुढाईदिदमनगार-सकमेचा सयानार झाला जिनांमहेशांनीही ' खानबू व पुढाईदिदमनगार-सघन्या ही पाकिस्तानमिगेची आहे त्यांची राजनिष्ठ पसरी आहे त्यांच्याशी जनतने सपरक ठेवगे पाकिस्तानला दिताचे नाही ' अशी घोषणा पेशवर सोडण्यापूर्वी घृश जाहीर समेत केली ते पाकिस्तानशी राजनिष्ठ नाहीत असा शेव गव्दनेर जनरलनेच मारल्यावर पुढील मवितव्य उघड होते, पण निनांचे हे वर्तन त्यांनी बादशाहखानांशी जी बोलणी बगचीत केली त्यांच्याशी सर्वस्वी विसंगत होते ही सर्व कथूमगान यांची बासार्ह होती श्रीमतांताचे मुख्य मतिपद निर्वेध पणे त्यांच्या स्वतःच्या नियमनाखाली पाहिजे होते जिनांनी दिलेल्या दशाच्याच्या पाटोपाठ तीनच दिवसांनी बादशाहखान बन्सूच्या बाटेक बदादूरखेठ खेव्यापाशी भवासात असता त्यांची गडी अडनिग्गत आली तेपून त्यांना तिही तहशीलकडे नेण्यात आले तेथे दिवस मर असपाण्याबाबून अडकणिग्गात आले बोझाच्या डेप्युटी कमिशनरने त्यांच्यावर आरोप ठेवला व जामिनधी देण्यास सुचवले त्यांच्यावर राजनेगचा आरोप ठेवला होता त्यादइठ काही पुढावा दाखवा असे बादशाहखानांनी सुचवले पण त्याची जरूरी नव्हतीच बादशाह खानांनीही जामिनधी देण्यास इन्कार केला डेप्युटी कमिशनरने त्यांना तीन वर्षांची सत्त मडगीची शिक्षा टोगवली शिक्षा दिल्यानंतर त्यांच्यावेवरच्या सहसरी मिर्जाना मेग्ही दिली नाही किंवा जरूरीच्या वस्तूी घेऊ दिल्या नाहीत शिक्षा सुनावताच त्यांना मॉंटगोमरी

जेलकडे स्वाना केले. पाकिनिर्मितानंतर बौद्ध दहा महिन्यांनी पंधरा जूनला या थोर देश-भक्तांचा पुन्हा बंदिवास सुरू झाला. पंधरा वर्षांनंतरही तो चालूच होता. त्यांच्या पाटोपाठ पेशावर येथे प्रांतिक कॅप्रेसचे पूर्वांचे अध्यक्ष अमीर मुहंमदखान व माजी मंत्री काझी अताउल्ला यांनाही तुरुंगात पाठवले. पाकिस्तानच्या पाठीराख्यांनाही या अशुभ घटनांनी विवंचनेत टाकले. पाकिस्तानच्या स्वातंत्र्याची प्रमात सीमाप्रांताच्या पठाणांना ही अशा रीतीने दाहक व मारक वाळवण झाली; आणि आता तर स्वधर्मासाठी राज्यकर्ते बनलेले धर्मबांधव स्वतः काश्मार पाहात होते. कळूमखान हेच मुख्यमंत्री होते व त्यांचा इस्लाम-रक्षणाचा हा कार्यक्रम होता. इस्लामच्या एकुलथ भ्रष्टाचार पाकिस्तानच्या धर्म-सेवेच्या राजकारणाचा प्रारंभ होत होता. इस्लामच्या भ्रष्टाचाराची मदतीने पाकिस्ताननिश्चिद पठाण टोळ्यांना उठवण्याची फारस्थाने करण्याचा आरोप बादशाहखानावर ठेवला होता. बन्नु-योहानदखान खानांना पठाण टोळ्यांच्या नेत्यांना भेटण्यास जावयाचे होते; पण त्यांची अंतर्गत भांडणे मिटवणे, पाकिस्तानने सुदार्श्विदमतगाववर जे राज्य उचलले होते किंवा मुस्लिम लीग नेत्यांमध्ये जी अंतर्गत सत्तास्पर्धा सुरू झाली होती त्या भांडणाचा वायदा घेऊन टोळीवाल्या पठाणांनी आपला बायमारीचा धंदा करू नये, त्यांना सम्यक्तेच्या चार गोष्टी सांगायला म्हणून त्यांना तिकडे जावयाचे होते. त्याचा विपर्यास आणूनघुजून सरकारने केला. इस्लामचे फकीर यांना हाताशी धरून त्यांच्यावरून सीमाप्रांतावर बंदी करण्यास लावण्याची, भारताचे सैन्य जेव्हा पाकिस्तानवर चालून येईल तीच संधी साधून इस्लामच्या फकीरांनी उलट्या बाजूने बंदी करावी, बंगोर फारस्थाने बादशाहखानांनी रचली होती, असा अयवा पत्तल्या गेल्या. त्या जीनांचे कानी गेल्या. अर्थात या वातांमध्ये सत्य मिती ते भारत बंदी करणार होता, या वातावरून कळून येईल. या सर्व घातां सर्वस्वी निराधार व निघ हेतूने उठवलेल्या आहेत असे बादशाहखानांनी परोपरीने सांगितले; पण यांच्या खुलाशाकडे कळूमखानांच्या राजवटीने लक्ष दिले नाही. निवडुना खोल्या वातावरणा कळूमखानांचे पिकवलेल्या असल्याने त्यांच्या असत्यतेवरून त्यांना अधिक माहीत होते. पण त्या सत्य म्हणून फक्षा टिकवायच्या एवढाच प्रश्न त्यांच्यापुढे होता. तोच प्रचार सरकारी पत्रके करत राहिली.

बादशाहखानांना आपल्या बाटून काढून टाकले, त्याचप्रमाणे डॉ. खानसाहेबांनाही अथोद्यवाद जेलमध्ये अडकवून टाकले. बादशाहखानांचे चिरंजीव गनीखान, तसेच काझी आताउल्लाखान, अमीर मुहंमद, अब्दुल बल्लिखान यांच्यासारखे त्यांचे सहाय्यी यांना शपाट्याने तुरुंगात टाकले; पण सुदार्श्विदमतगाव संघटना काही मूठमार पोशाबी लोकांची नव्हती; खोल्यापाळ्यात, शिवापुरात या सफायेची पाळेमुळे गेली होती. ती मरं मुळे

उत्तुहून वादप्याची संधी कथूमचे वरमागी पाहून होते. त्यासाठी कथूम सरकारने वय्हुकर्माचा जादा अधिसर जूळे १९४८ मये हाती घेतल्य. सुदार्शखिदमतगार संघटना बेसयदेरीर अमत्याचा हुकूम करदल गेल्य; पण जनता असले हुकूम करपगगमान मानप्यास शिकलेली होती. चारसदा गावप्या बाक्य भाग्यत जनतेने निषेधार्थ निदर्शने (१२ ऑगस्ट १९४८) आयोजिल्ली. या निदर्शकांवर सर्व प्रकारचे पासवी अत्याचार प्रथम पोलिसांनी केले. श्री. प्यारेलालनी त्या पासवी अत्याचारचे वर्गन कत्तली म्हणूनच केले आहे. अशी शिकार काही दिवस चालू ठेवण्यात आली. अशी दहशत बसवल्याने सुदार्शखिदमतगाराचा निःपात होईल व मग आपण निव्वंरक रीतीने राज्यसत्ता चालवू ही कथूमखानांची नीती होती. बाक्य येथील या अत्याचारांचे वर्गन पाहिजे मुस्लीम यांनी पुरील्यमाणे केले आहे : “ लोकांना जुन्या इंग्रजी अत्याचारांची विसृती व्हावी असे अत्याचार शांततापूर्ण मित्रवतपणे केले. या गोळीबाणात केवळ लोक पायाळ वा मृत झाले. विद्वेक प्रेतांचा शोध मोठ्या मुखिल्लीने व चमत्कारिक रीतीने कार्यातगने लागला. जखमी लोकांना सरकारी इस्पितलयत घेतले गेले नाही किंवा उपचाराी पोन्न दिले नाहीत. ” पण कथूमखानांचे हे तंत्र स्पष्ट होते व पहिल्याच बड्यात सगळ्या बांभले पायाळ वगवे हे त्यांचे धोरण होते. बाक्य गोळीबाणने चोहोकडे हाहाःकार उडाला असता त्याच येथी या मुख्य मंत्र्याने (कथूमखानांनी) पैशावाप्या यादगार चौकातीळ आपल्या म्याल्यानात सांगितले, “ एखा कुसतन येजे अक्बल विल्ली ” म्हणजे मजगल्य (सगळ्या) पहिल्याच तडाख्यात निवाळत पादल पाहिजे. सुत्रातीसच आपल्या विवेचसल्य आपले मय वाटले पाहिजे. या त्यांच्या जीवनसिद्धांतान्माणे त्यांनी पहिल्य वम्पहार सुदार्शखिदमतगारंवर म्हणजे जुन्या मित्रांवर मारल्य होता.

कथूमखानांनी बादशहखान व त्यांचे सहाकारी यांच्यावर जी मात्र चालवली तीच त्यांनी त्यांचे विशेषक असलेल्या मुस्लिम लीगच्या नेत्यांनाही लागू केली. ते मुख्यमन्त्री होण्याचे वेळीच सीमाप्रांताच्या मुस्लिम लीगमध्ये वादळ सुरू झाले होते. कथूमखान हे लीगमध्ये घुसलेले नवे साबज होते. १९४६ च्या दंगली-दडपराहीच्या काळात जिनांना सर्व मदत झाली होती मांकी शीकप्या पीरसाहेबांची व अखाद अकदूर गफूर यांची. अकदूर गफूर हे तर जुने सुदार्शखिदमतगार. पंतु गनीखानांनी पारसी मुलीशी लग्न करणे किंवा डॉ. खानसाहेबांच्या मुलीने शीखारी बादी करणे हा सारा प्रश्नांवर आहे अशा खोत्र्या धर्मबुद्धीने ते धर्मरक्षणार्थ जवतल्या या पाविरतानप्या मागे लागले होते. त्यांना स्वतःला जिनासाहेबांच्या विवाहाची मारिती नसल्यास बोण जाणे; पण पीरसाहेब व अकदूर गफूर यांनी, सीमाप्रांताचे मुख्य मंत्रिपद बोणाकडे पावे हा निर्णय प्रांतिक लीग व प्रांतिक

धारदे भड्ड्याचे समामद यांच्याकडे सोपवा अशी मागणी केली होती सर्व छीने
 ती मगणी रास्त होती पण जिनासाहेबांनी ती मानली नाही व कम्यूनिस्टांनाही सत्ताच
 प्रांतिक लीगच्या नेत्यांच्या इच्छेविनद्ध लादली गेली त्यामुळे प्रांतिक मुस्लिम लीग व
 कम्यूनिस्टांन यांचाही संपर्क शरामपासून सुरू झाला होता त्यामुळे मुस्लिम लीग व अण्ण
 लीग पर यांच्या नेत्यांनाही कम्यूनिस्टांनाच्या सत्तापिपासूपाचचे चक्रे बाधले होते मुरात
 बादशाहखान, डॉ खानसाहेब व पुढाईखिदमतगार यांचे संपूर्ण जीवन त्यांनी विस्कटून
 करून टाकले कम्यूनिस्टांच्या नंतरच्या तीनचार वर्षांच्या काळीही ते संपूर्णतया उद्विग्न
 केले गेले, अशा सत्तापिपासू साहाय्यकांच्या मदतीने उभारला गेलेला पाकिस्तानचा
 कायमार स्वतः जिनासाहेबांचा अतःकाल नजीक अण्णयास, त्रिभक्त्याच्या खुनास
 किंवा डॉ खानसाहेबांचा बळी घेण्यास कारण झाले आहे हेही पाकिस्तानकडे अपेक्षेने
 पाहणाऱ्यांनी लक्षात घेतले पाहिजे कम्यूनिस्टांन वेळे गेले तर त्यानून पाकिस्तान नव्हे
 पण आयुबखान उत्रान हा अनुभव आलेला आहे

३० जुलै १९४७ ते १६ जून १९४८ हा बादशाहखानांच्या जीवनातील स्वातंत्र्य
 उपमोक्षाचा काल होता या कालाचेच वर्णन गेल्या प्रकरणात असून त्या प्रकरणाचे नाव
 'अग्निप्रवेश' असे आहे ज्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी त्यांनी १९१२ पासून म्हणजे वयाच्या
 चाविसाव्या वर्षापासून कष्ट केले होते ते स्वातंत्र्य ओठापाशी आले, पण तो अमृताचा पेल
 त्यांच्यासाठी नव्हता मीरबारीच्या पुढे आलेल्या विवाहाच्या पेल्याप्रमाणे तो होता आणि
 तिच्यासारख्याच निष्ठेने, श्रद्धेने त्यांनी त्याचा स्वीकार केला स्वतः पाकिस्तानच्या पार
 भारतीत त्याचे हे एक वर्षाचे जीवन म्हणजे अखेरचा अग्निप्रवेशासारखे झाले आहे आपण
 पाकिस्तानचे शत्रू किंवा विरोधक नाही पण पत्राणांच्या स्वातंत्र्यासाठी झगडत आहोत व
 पत्राणांचे स्वातंत्र्य हे पाकिस्तानला खरे सामर्थ्य देईल हे त्यांनी पुढापुरता कळविले
 सांगितले, पण त्यांच्या सत्यनिष्ठेचा सेवाबुद्धीचा आवाज सधिसाधू सत्तापिपासूच्या
 दोंगी धर्मगर्जनेत मिमळून गेला आणि शेवटी शरीरही चिरून नितळून जावे म्हणून
 निष्ठेवाने तापलेल्या बदिशाहेत त्यांना गाडून टाकण्यात आले छळ, वेगळी दगाड्यांच्या
 मिर्तींनी अगर लोकशुद्धालाही होत नसतो तो छळ तत्त्वनिष्ठ सत्य आनंदाने सहन करू
 शकतो, पण समाजनेते समजले जाणारे लोक कमालीच्या दुष्टतेने किंवा स्वार्थांध नेते पशुतुल्य
 वर्तन करतात त्यामुळे होणाऱ्या व्यथा-वेदना असद्या असतात केवळ तत्त्वनिष्ठ व तत्त्वचिंतक
 माणसेच अशाही वेळी निवेदने व ईश्वरनिष्ठेमुळे आपला तोंड व प्राण यांचे रक्षण करू
 शकतात, अगिश्येवरील हा सहा वर्षांचा काल बादशाहखान यांनी तमाच घालवला

या कालातील त्यांच्या बदिशाहेतील जीवनाची काही माहिती कधी काही येऊ शकते

चर्चामध्ये आल्यानंतरच जनतेच्या घनापर्यंत ही बात आली अर्थात त्या पट्टीकडे भारत सरकार घरीच करू शकले नाही बसलीर राघर्गामुळे भारत-पाकमध्ये जो मत्सर व द्वेष यांची मित निर्माण झाली त्यामुळे उभय राष्ट्रांमधील घटना सत्य स्वरूपात एकमेकांना कळणे कठीण झाले पाकिस्तानच्या भारतावद्दल येथे चर्चा करण्याचा प्रश्न नाही, तरी कोणताही इच्छा नाही, पण तेथील घटना पुढारीच नव्हे तर पूर्व बंगालमधील सत्ताविरोधी पक्ष व रायकतें यांच्यामधील लज्जाला इतके तीव्र स्वरूप येत चालले होते की तो आवाज दडपणे शक्य नव्हते बलुचिस्तान व सीमाप्रांत याप्रमाणेच पूर्व पाकिस्तानमधील १८०० घर्षकर्ते तुरुंगात डांबून ठावले होते यामुळे पाकिस्तान पार्श्वमध्ये विरोधी पक्ष विशेष सामर्थ्यवान नसताही तेथील देशभक्तांच्या छत्राविरुद्ध आवाज वातावर उठवला जात होता बादशाहखान हे या सर्वच स्वातन्त्र्यनिष्ठ देशभक्तांचे प्रधान दैवत होते

बादशाहखानांची प्रकृती सतत दासळत चालल्याने त्यांना लाहोर हॉस्पिटलमध्ये १९५२ च्या फेब्रुवारीमध्ये आणून ठेवले तेथे वाही उपचार झालेही, पण त्यांच्या प्रकृतीची आनाळ दीर्घ काल होत आलेही असल्याकारणाने व उपचारही यशस्वी व बरबराच होत राहिल्याने रोगनिवारण वेव्हा झालेच नाही ! त्यांना प्रकृतीचे स्वास्थ्य कधी लाभले नाही पत्त ईश्वरचित्तनामुळे लाभेल तेवढेच, आणि त्यांची ईश्वरनिष्ठा अपार स्वरूपाची असल्यामुळेच ते या सान्या मानसिक व शारीरिक वेदना विग्ननेला शांतपणे तोंड देऊ शकले असणार त्यांच्या आजारपणासवधीच्या अर्धवट उन्हाळोव्या वातावर्या बाहेर येत राहिल्यामुळे सीमाप्रांतातील जनतेचे चितेचे वातावरण वाढले मॉन्गिर विधिमंडळाच्या मार्च (१९५२) च्या बैठकीत पीर जादा मजमदगुल यांनी बादशाहखानांच्या प्रकृतीविषयी जनतेला वाटणारी चिंता व्यक्त करणारा ठावू दिला होता, पण सदर ठावन अण्यक्षांनी स्वीकारला नाही

अशा शारीरिक व मानसिक अस्वास्थ्याच्या परिस्थितीत त्यांनी १९५३ चे साल कटिले, त्या काळातील निरनिराळ्या जेलमधील अधिरात्र्यांच्या वर्तनाविषयी—विशेषत वैयक्तिक अधिकार्यांच्या कर्तव्यशून्य वृत्तीविषयी जे जे ऐकण्यात आले त्यावरून बादशाहखानांचे जीवन परमेश्वरानेच जतन केले असे वाटल्यावाचून राहत नाही कळ्यावरून लोटून दिले निवा अणीत पेकले तरी शेवटी मत्त प्रल्हाद जिवंत राहिला, अशी पुराणकथा आहे बादशाहखानांचे जेलजीवन आणि तेही खरीयांच्या सत्तेप्रावील, हे जमे अनत यातनांनी व्यापलेले संमेष ते त्यांच्या स्वतःच्या निष्ठेचे दर्शन करविणारे आहे, आणि प्रल्हादाचा अमानुष छळ प्रसन्न बापाने (हिरण्यकश्यपु) केला नाही ? पण ती वेडी धर्मश्रद्धा होती, ती श्रद्धा अतिरेकी असली तरी प्रामाणिक होती राक्षसपारंपरेत देवादिवांचे नामसंकीर्तन

होगे हे अघोर कर्म होय, असे दिरंगकन्याला प्रांजलपणे वाटत होते. इस्लामवर तशी निघा असलेले काही मुसलमान असतील, पण कोणत्या पाकिस्तानी नेताची बादशाहखानपिशा इस्लामधर्मावर अधिक श्रद्धा होती ? कोणत्या सत्ताधीशाने कुण्ठ पाहिले होते वा नमान-रोझे निघेने पाळले होते ? अक्बरचे गरिबीच्या जीवनाचे आदर्श कोणी पाळले होते ? पण या सत्ताधीशांच्या हाती बादशाहखानांचा छळ करण्याची सत्ता मारूर होती व ती आपली सत्ता दिली होऊ नये म्हणूनच त्यांना तुरुंगात डांबून यत्ने कळूमखानांना माग होते हे सारे इस्लाम धर्माच्या नावाखाली केले जात होते.

बादशाहखानांचा हा बंदीशाळेतील जीवनाचा काळ शब्दच अग्निशय्येवरील निद्रेसारखा झाला असे म्हणूयास ही अतिशयोक्ति ठण्णार नाही.

सुमारे सहा वर्षांच्या धडिवासानंतर जानेवारी १९५४ मध्ये बादशाहखानांची राजपिंजी जेलमधून मुक्तता झाली. हजारो प्लेगानी त्यांचे स्वागत केले. पाकिस्तानच्या जनमाच्या मंगलसूत्री त्यांचा हा अभिवाचनाचा काळ सुरू झाला होता. त्यांना तुरुंगात का टाकले व कोणी टाकले ? आणि सहा वर्षांनंतर त्यांना का सोडले व कोणी सोडले ? ही पार्श्वभूमी नीट लक्षात आली तरच पाकिस्तानच्या राजकीय वाचालीची बेडीवाकडी पडलेली पावले दौड्यांसमोर उभी राहतील. 'कळूमखान पेल्ले तर पाकिस्तानचे पीक न वाढता तथे पत्त अय्यबखान निव्दात' असा उल्लेख पूर्वी आलेल्या आहे. त्यानमाणे बादशाहखानांच्या बधमुक्ततेच्या सुमारस आयुष्यासाठी प्रसूतिवदना सुरू झाल्या होत्या. का० जिना जिंवा लियाकतअली यांची स्मृती पाकिस्तानची जनता विसरू शकणार नाही, पण त्यांच्यानंतरच्या राज्यकर्त्यांच्या धोरणात जीनांचीही खरी स्मृती धोडून काढावी लागत होती. ज्या मुस्लिम लीगच्या नावाने पाकिस्तान निर्माण झाले ती मुस्लिम लीग निदान पूर्वे पाकिस्तानमधून नष्टप्राय झाली होती. १९५४ च्या मार्चमध्ये झालेल्या निवडणुकीत एकूण २३७ जागांपैकी अवघ्या दहा जागा या जन्मदाया सघटनेला मिळवता आल्या तर पञ्जलूट हक्क, सुन्हावदी आदी जुन्या धर्म नेत्यांनीच उमारलेल्या विरोधी पक्षाने २२३ जागा मिळविल्या तरीही सत्ता मान मुस्लिम लीगच्याच हाती राहिली होती. पूर्वे बंगालपुस्ती म्हणजे अर्ध्याहून अधिक लोकसंख्येच्या पाकिस्तानमध्ये लीग इतकी विवळांग झाली होती. सिंधमध्ये प्रथाचारसाठी पदच्युत केले गेलेले सुये पुन्हा लीगचे नेते बनले होते, सीमाप्रांतातील लीग बादशाहखानांना नष्ट करू पाहणाऱ्या कळूमखानांनीच गारद कप्पन टाकली होती, तर पाकिस्तानच्या सत्तेला आपल्या पकडीत खेळवणारे पंजाबी नेते अतर्गत कलहात घायाळ होऊन पडले होते. १९५३ मध्ये पंजाबमध्ये जी अहमदिया पंथाविरोध चळवळ अगार दगळ माजवली गेली त्यावरून पाकिस्तानचा धरमार जरी लीगच्या नावाने चाटला होता, तरी सत्तासूत्रे कोणाच्या हाती

होनी हे कळगे कडींग झाले होते अहमदिया पयानिकट उठवल्या गेल्या या वादळाने गान्या पाकमतेची हाटे शिळपिळी पेटली. सुद लहोमधील राययन मोडकळीस आले होते. तेथील जाळपोळ लष्करी दायदानतरच थांबू शकली, रेचे, बगेस वर्गरे वाइनुवीची जाळपोळ, पोस्-सारायवाची नासभूष व अहमदिया वर्गीचा नायनाट या हत्यांच्या नातम्या नीच दुबळ्या नाशिसुदीन मनिमडळाच्या नाव्या बंद पडल्या होया हे सर्व घालले असता पजाबचे मुख्यमंत्री दौलताना (यांनाच लियाकतअलीनी १९४० मध्ये ममदोत मनिमडळ उडवून राणेरा चढविले होते) हे हात जोडून का पाहान बसलेले गेले. शेअरी इस्वदा मिर्झा यांनी लष्कराचे मदतीने ती चिरडली लाहोरमधील या दगलीची चौकशी करणाऱ्या न्या म् मुनीर यांनी “ लोमशाही म्हणजे राजरींग हेतूसाठी दायदा व शांततेचा कडी दिला जावयाचा अगेल तर आमचे भवितव्य अद्याच जाणे आणि आम्ही आमचा अक्वाल येथेच राहतो ” असे उद्गार फारले आहेत या मुनीर-अहमालाने साऱ्या पाकिस्तानी जननेला हादरा दिला, पण तेथील रायकर्त्या गटबाज नेत्यांवर त्याचा फारसा परिणाम झाला नाही पाकिस्तानचे गत्ताधीस म्हणून गुलाममहमद हे त्या वेळी गव्हर्नर जनरल होते, तर पतप्रधानपदी मोहमदअली घोमा हे होते दोघेही पडीचे जुने सेनदी मोबर तेच विद्रूप बनविल्या गेलेल्या मुस्लिम लीगचे नेते बनले होते अशा या पार्श्वभूमीवर व एक्मेकांवर हातपेच करणाऱ्या राजकारणाचा एक भाग म्हणून बादशाहखानांची सुका झाली होती पतप्रधान लियाकतअली यांनाही बादशाहखानांना तुरुंगात ठेवणे धोक्याचे आहे असे वाटत होते, पण दिरांगूवाद किंवा धर्माच्या नावाने चालवला जाणारा राज्य-कारमागनील गोंधळ यांना बादशाहखानांचा पाठिमा मिळणे शक्य नव्हते बादशाह-खानांच्या पुरोगामी राष्ट्रवादी दृष्टीचा उपयोग करून त्यास असाही विचार सुद्धा-मौलव्यांच्या उपद्रवाला फटाकलेल्या लियाकतअलींना सुचला होता असे दिसते, पण वेळ निवून गेलेली होती आणि तत्त्वग्रष्ट होऊन सतेत मागीदारी घेण्यास बादशाहखान तयार नव्हतेच. लियाकतअलींच्या नंतर गव्हर्नर जनरल गुलाम महमद यांनीही १९५३ मध्ये एक्न्दोन वेळा बादशाहखानांशी सरदार बसदुरखानातर्फे झेलणी ऋण्याचा प्रयत्न केला होता “ आमची भीती तुम्ही वाळगण्याचे फाडीच कारण नाही खुदाईखिदमतगार कोणाचा द्वेष करित नाही, त्याला कोणाचा सूड उगवावयाचा नसतो, साऱ्या पठाणांवरच अन्याय झाला आहे हे तुम्हाला पळे असले तर तुम्ही आमच्या सुटकेचा निचार करा ” असे बादशाह-खानांनी त्यांना उत्तर दिले, पण स्वतःच्या समोचाराच्या प्रसोमाच्या ज्वाला राज्यकर्त्यांना असह्य होत चालल्या होत्या त्यांना काही इलाज शोधणे भागच होते मुख्यत पूर्ण पाकिस्तानने उभारलेल्या सनदशीर विरोधाच्या बडाला तोंड देण्यासाठी पश्चिम पाकिस्तानचा

रंगगाडा सुरक्षित करणे जरूर होणे. परिस्थितीच्या या दडपणामुळे बादशाहखान तुरुंगाबाहेर आले होते.

बादशाहखानांची ही मुक्तता म्हणजे आगीनून षोडश्यात फेकले जाण्याइतकीच फेर-बदलाची होती. कारण त्यांच्यावर स्पलबद्धतेचा हुकूम लागलीच लावलेला होता. “मी राजकारणी मृत्यु नव्हे, सेवक आहे. सर्वत्र आधार दिसतो” असे उद्गार सुटवा होताच पत्रकारांनी निचालेल्या प्रश्नांवर बोलताना त्यांनी काढले होते. घटनापरिपेक्षेत भाग घेण्यास त्यांना सुभा होती. कार्यकर्ते त्यांना भेटू शकत होते, पण अन्य विशेष प्रचल-भिरती ते करू शकत नव्हते. याच काळात घटनापरिपेक्षेत, धार्मिक नियमनाचा गळभस लावण्याचा मुझ-मौलवींचा प्रयत्न चालू होता. त्यांच्या दडपणाचा प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य पत्रप्रधान बोप्पा यांच्या नेतृत्वात नव्हते. घटनापरिपेक्षेत बादशाहखानांनी चाही केलेला भाग घेतलाही. ते धर्मनिष्ठ असले तरी त्यांची व धर्मवेड्या नेत्यांची युती बरी होऊ शकणार ? गळभर जनरल शुलाम मोहमद व पत्रप्रधान मोहमद अली बोप्पा यांच्या सत्तेला सुरुग लावण्याच्या दृष्टीने बगालने बबर कसलेली होती. घटनापरिपेक्षेत बगालचे बहुमत होते. बादशाहखानांच्या सुटकेने पठाणांचा जसा उत्साह वाढला होता त्याचप्रमाणे सर्वत्र सरराहीरेषी गटांची शक्तीही वाढली होती घटनापरिपेक्षेत गळभर जनरलच्या अधिकारावर निर्बंध लादणारे कायदे पास केले गेले. पगिणमत. पूर्व बगालच्या नेत्यांचे अधिराज्य सर्व पाकिस्तानावर होईल या मीतीने पाकचे राज्यकर्ते घरात झाले होते. पूर्व पाकच्या या सनदशीर चढाईला तोंड देण्यासाठी म्हणून पश्चिम पाकच्या चार राज्यांचा सिंध-बलूचिस्तान सीमाप्रदेश व पंजाब याचा एक शासनगट घडवा, त्यामुळे या गटाचे एकमुखी नेतृत्व होईल व त्याच चळवळीवर पूर्व बगालला नगमून बसता येईल. राध्या प्रत्येक राज्यात जो पुढीलपण आहे तो जाईल बगारे उद्देश या योजनेचे नेते राज्याच्या नेत्यांमुळे माडीत होते, पण ज्या नेत्यांनी मध्यसत्तेच्या मानेला गळभस लावणारे कायदे पास करून घेण्यास बगाली पुढाऱ्यांना मदत केली होती, तो एकगट योजनेस साहाय्य बरे देणार ? सुद्ध पंजाबमध्येही एकगट-योजनेचे विरोधक होतेच; कारण बड्या जमीनदारी नेत्यांच्या विरुद्ध तेथे अनेक लोकशाहीवादी व पुरोगामी अगर कम्युनिस्ट असे पक्ष वाढीला लागले होते. ‘पाकिस्तान-युईस’ सारखी पत्रे व इन्तिहारउद्दीनसारखे छत्रे कार्यकर्ते यांनी तेथे लोकशाहीवादी पक्ष स्थापन केले होते. सुद्ध सीमाप्रांतात कम्युनिस्टांना यास भाणारे रक्षीदखान हे जरी एकगटयोजना पास करून घेण्यास तयार होते तरी तेथील जनता व लीगचे नेतृत्व करणारे मांडीशरीफचे मोरसाहेब, अखाब अवदुल गफूर या सर्वांनी एकमतानेच केव्हाच चोळामोळा करून टाकला होता. त्यामुळे सिंध व सीमाप्रांत येथील लीगची मजिमाडळे व नेते या सर्वांनाच

मध्यगणेने सत्ताभ्रष्ट केले होते. त्यांच्या नेत्यांना तुरुंगाची वाट दाखविण्या होती. एका-
 योजनेला पण मोठ्याठे जमीनदार अनुकूल होते. फक्त सत्ताधीशांना गुरू ठेवून जमीन-
 सुधारणाविषयक कायदे पार होऊ नयेत हा काय जमीनदारांना साधनवाचा होता सर्व
 सत्तात छेत्रा छेत्रांचे लटे लुरू झाले होते, आणि बुनोर सत्तात जमीनधारणेचे निर्वच
 घालण्यामाध्य परगदे करण्याची मागणी जोगने केली जात होती. पूर्ण बंगाल सरकारने २५०
 एकरांचा जमीन घोणाकडे राहू नये हे तत्त्व मजूर केले होते. अशा रीतीने या एकरा-
 योजनेचा पुरस्कार पण धनिक व सत्ताधीश करीत होते, तर छेत्राधीवादी नेते त्या
 योजनेला कटून विरोध करीत होते. "अन्यभारतात कायसार, पाणी व विजेच्या मोठ्या-
 योजना, कारखाने, यांमाध्य एक गट कराय पाहिजे ? सर्वांना सारखा न्याय मिळत
 नाही, छेत्रांचे स्वभावभेद, भावनाभेद लक्षात घेऊन वाटण्यात पश्चिम पाऊंचे दोन गट
 करा, पजाब व पंजाबसिद्धित सर्व विभाग, लोकमत लक्षात घेऊन एकरायाचा विचार
 सध्या तहकूब ठेवा " असा विचार बादशाहखानांनी राज्यकर्त्यांपुढे जनेकरा मांडला, पण
 आपल्या सरोवर होणाऱ्या लोकशोभाच्या आवाधाने ते पावरे होत चालले होते. तथातच
 बंगालच्या सर्व आवादीवाद्यांनी एक गटऐवजी पश्चिम पाऊंचे राहा तुडडे करण्याचा ठराव
 मध्य कायदेमंडळीत पास करून घेतला. यामुळे बादशाहखानांचा विचार कायदेमंडळीने
 मजूर केल्यासारखा होता, पण छेत्रमनाचा होणारा हा विजय सत्ताधीश नेते धोडाच चालू
 देणार होते ? सर्वत्र दटपडारी करून त्यांनी छेत्रनेत्यांना वाटेतून दूर केले, सिंध-पंजाबमधील
 विरोधी गटांच्या मनिमंडळांना मध्यसत्तेने उडवून लावले आणि पुन्हावर न धांवता सर्वच
 राज्यघटना बदलून टाकण्याचे अचोरी कारस्थान शुद्धी जनरल शुलाय मोहमद व पतप्रधान
 मोहमदअली यांनी रचलेले. या सत्ता कप्तकास्थानामध्ये पाऊंचे साहाय्यक व नेते
 अमेरिकेचे राज्यते होते असे उघड दिसते. त्यामुळे पाकिस्तानी जनतेच्या या राजकीय
 हल्ल्याचा दोषाचा योग्य तो वाय अमेरिकेच्या अगला चिह्नणाच.

पाकिस्तानमध्ये जी दुष्टी शालेय होती ती केवळ सत्तास्पर्धेसाठी होती, नेत्यांमधील
 वैयक्तिक महत्वाकांक्षा व स्वार्थ या पत्तीकडे त्यांच्यापुढे काही उद्दिष्ट होते असे दिसत नाही.
 राज्यघटनेमध्ये इस्लामधर्माच्या तत्त्वांचा समावेश करण्यासाठी झगडणाऱ्या ३३ उलेमा-
 मौलव्यांमध्ये कोणी खरे धर्मनिष्ठ नसतील असे नव्हे, त्यांच्यापेरी बरेच नेते आयुष्यभर धर्म-
 चिंतन व प्रचार केलेले असे होते जागतिक कीर्तीचे विद्यनही त्यांच्यामध्ये होते, पण
 त्यांच्यामध्येही मौ. मौदूदी अजुल यांच्यासारखे कडे जातिनिष्ठही पुष्कळ होते, पण त्यांनाही
 छेत्रवाणे शुलाय मद्रमदच होते तसेच शुलाय मोहमद, बोभा, सिकंदर मिर्झी व अयूबखान
 यांना उकर देण्यासाठी एकत्र आलेले नेते हे मान खऱ्या अर्थाने मुस्लिम लीगचे जुनेपुणे

नेने होणे फजलुल रह, मुगवर्दी, मो माझानी किंवा सीमाप्रांतांचे मार्गचे परमादेश हे राज्यकार्याच्यापेक्षा सहस्र पय़ींनी पाऊन्या मुस्लिम समाजाला जवळचे होते त्यांचा राजरीय क्षाळा शुद्ध घटनामर रीतीने चाललेला होता पाऊची राज्यघटना १९३५ च्या कार्यवा-
 खालची होती व का जिना व पनप्रधान नियाकतअजी यांनी ती कार्यान्विन केलेली होती
 त्या घनेमागे पकिस्तानची जनता होती अने जमताही पाऊचे राज्यकर्त लोम्मताला तुडवीत
 चालले होते हाच आरोप बादशाहखान त्या वेळी करीत होते, पण त्यांना मान अगर सहकार्य
 देण्याऐवजी बदिछालेन घेऊन दिले परिणामत लोम्मतन दडपले जाण्याऐवजी ते प्रखररूप
 धारण करून सत्तावाजांना मेडसातू लागले, ते विश्वरूप पाडून गोंधळून गेलेल्या सरकारने
 अमेरिकेकडे धाव घेतली, बन्तुन निवडणुकीपूर्वीही (ऑक्टो १९५४) त्यांनी अमेरिकेकडे
 धाव घेतली होतीच पनप्रधान बोम्रा हे अमेरिकेस जाऊन तेथून भरीव मदतीचे आश्वासन
 मे आयमेनहॉवरकडून घेऊन आले होते. याचा अर्थ सळ आहे, या साहाय्याच्या बळधार
 पश्चिम पाकमधील निवडणुकीत यश मिळविले होते, पण तेवच्याने न भागल्यामुळे आता बोम्रा
 व सेनाप्रमुख जन अयूबखान हे दोघे अमेरिकेस गेले चार वर्ननतर येणाऱ्या हुनुमचाही
 राजवटीचा जम याच वेळी झालेला आहे याचे धागेदोरे बघे व बमरखे पोचतात याचा अदाज
 करण्यास फारशा सूक्ष्म बुद्धीची जरूरी नाही इस्लामच्या कल्याणासाठी जन्मलेल्या पाकिस्तानचे
 हे दोन राजदूत अवय्या दोन आठवड्यांत वॉशिंग्टनहून परत आले आणि त्यांची गुप्त छलवते
 गव्हर्नर जनरल गुलाम मोहमद यांच्याशी झाली गुलाम मोहमद हे सदाचे रुग्ण असले तरी
 निर्धारचे व पक्क छापणे अने होते त्यांनी तत्काल (२४ ऑक्टो ५४) देशात आणीबाणीची
 परिस्थिती निर्माण झाल्याचे व घटनापरिषद रद केल्याचे घोषित केले अमेरिकेची धावती
 मेर घेऊन दोन पुढारी सुखरूप सदेची पोचतात, ते गव्हर्नर जनरलशी सस्यपणे विचार
 विनिमय करू शकतात, खुद वरचीत किंवा डाखा अगर स्पहोर येथे धोडेच दगेधोवे नागीत
 मग आणीबाणीची परिस्थिती बोगती व कसली ? दुसरी आणीबाणी कसलीच नव्हती,
 तर गेल्याच महिन्यात सनदशीर रीतीने पूर्व बगाली नेत्यांनी घटनापरिषदेत जे बहुमत व
 यश मिळविले होते त्या सनदशीर यशाला मूटमाती पावयाची होती हेच ते धोरकर्म राज्य
 कार्यांना साधावयाचे होते त्यासाठी आणीबाणी असणे जरूरच होते या धोरणाची प्रेरणा
 घेऊन व बोणाकडून मिळाली ? ही अमेरिकेकडूनच आणली असा तर्क केल्यास त्यात चूक
 बोगती ?

सुक्तेच तुरगानून सोडले गेल्ले बादशाहखान हे फक्त या सान्या घटनांना साक्षीभूत
 होते त्यांच्या सामिप्याने कार्यकार्याचा व नेत्यांचा विश्वास व निर्धार वाढण्यास साहाय्य
 होत राहिले होते त्यांचा मुकाम एकदोन वेळाच बराचोस झाला असेल, पण त्या मुदतीत

बगाली नेते मिश्रपतः मौं. भाषाणी, तसेच जी. एम्. सप्यद व अमदुल मजीद सिंधी आदी नेते परस्परान्या अधिक जवळ आले. सीमाप्रदेशाचे त्या वेळी नेते मानले गेलेले माझीचे पीरगढेन हे तर आता बादशाहखानांचे मोठे मक शाले होते. त्यांनीच बादशाहखानांसाठी मुस्लिम लीगचा गळघाम आठ वर्षांपूर्वी निघलेला होता. बादशाहखानांच्या अव्यय प्रमाणाचा पुण्या यापेक्षा अधिक कस पाहिजे ?

गव्हर्नर जनरल गुलाम मोहमद यांनी आणीबाणीची परिस्थिती घोकित केेली व पुन्हा बोमाना नवे मंत्रिमंडळ बनवण्यास विनंती केेली. तयूवीं अयूगखानांनीच लखरी सत्ता हात वडे प्यारी असीदी विनंती गव्हर्नर जनरलनी केेली होती. हे श्रुति नतर अयूवनीच रागितले आहे. त्या वेळी स्वतः अयूगखान घटनाद्वयेच्या त्या वाटेला लगण्यास तयार नव्हते, त्या वेळच्या धर्मनिष्ठ नेत्यांच्याच हाते पारितस्तानचे मिती वागेळे होऊ शकते ते जनतेच्या अनुमतास पुरे येऊ पावे असारी त्यांचा हेतू असेल ! परोपार लखरी सत्ता टळवी अगेही त्यांना त्या वेळी घाटत असेल ! त्यांच्यासंबंधी अत्राण अनादर अगर अविश्वास ठेवणे न्यायाचे होणार नाही. नव्या बोमा मंत्रिमंडळान ते सरक्षणमनी शाले, पजलूल ह्वा व डॉ. पानरादेव हेही या मंत्रिमंडळत मिगळण्यास तयार शाले. पाचवे नेतृत्व गुलाममहमद-बोमा या जोडीरडे चालू राहिले. पूर्व पाचवे गव्हर्नर इस्वर मिर्झा यानीही लागलीच म्हणजे आणीबाणी निर्माण शाल्याची घोरणा ऐकताच सपुक्त आवाडीचे हक मंत्रिमंडळ उडून लात्रले. सरकारने जाहीर केलेली आणीबाणीच ती. ती प्रायश्चात नराली तरी निर्माण करण्याचे सामर्थ्य असत्या नेत्यांमये अगभूत असतेच. अशा काळात तेच घरे नेते ठरतात आणि मिर्झा हे एक अशा कपण्यासथानी खुन्या लखरी अधिकाऱ्यांच्यापैसी होते. १९४२ च्या 'चलेजात्र' लढ्याच्या काळात लालमजीत्रात्यांच्या काही तुकड्या फोर्टकचेच्या ताण्यान घेण्यास निवाल्या असाता त्यांच्या वाटेका त्यांच्या चहापाण्यातून खुलागाची काही औषधे फायक्यांना पाजण्याचे धुद्र कारस्थान त्या वेळी पोलिसकमिशनर असलेल्या या इस्वर मिर्झानी केले होते. असत्या पाचपळ.व पोखट कर्तृत्वाने खुन्या गोऱ्या लखरी अधिकाऱ्यांचे ते लाडके बनले होते. आणीबाणी जाहीर होताच त्यांनी काक्यास ६-७ शे मिशेयी पक्षाच्या फायक्यांवर झडप घालून आणीबाणी निर्माण केेली, बऱ्याच आमदारांना व मथ्यांनाही तुरगस्थानवद्धता दाखविली, बगाली मुस्लिमांचे अनमिपित्त राजे म्हणून एक काळी सभेथले गेलेले वृद्ध पजलूल हक यांनाही त्यांचे घरी स्थानवद्ध केले गेले. मालद्वार-चोपदारांच्या हाती चवऱ्या मोर्चेलाच्याऐवजी तरवारी व तोफ आल्यार त्यांच्या धऱ्यांना बदिवास भोगावा लागला यात आश्चर्य कसले ? कयूम मेले गेले त्यांचे हे स्वामानिक पीक होते

ग. ज. गुलाम महमदानी वस्तुत आता घटना रद करण्याचा हक राहिलेला नव्हता.

त्याप्रमाणे घनापरियदेचे अर्थही ताहिमुद्दिन यांनी हे प्रश्न करून दाखविले होते. हायकोर्टने गव्हर्नर जनरलचे वृत्तबेदायदा ठाविने यामुळे पाकिस्तानच्या सत्ताधीर्षामध्ये निती हाहा कर उडाल्या असेल याची कल्पना करणे बरीच नाही, पण गुलाम मोहम्मद किंवा मिर्झा व अय्यूबखान हे आता तसे एखादी, केवळ स्वतःच्या पायावर विमळप्राप्तके हुक्के नव्हते ! त्यांनी पण्देशी सद्दाममल्लीची व गड्ढायांची शक्ती संपादिलेली होती त्यामुळे बेकयदा वागण्यासाठी लागणारी फायदेशीर यद्दाही त्यांच्यात आता उगवून आहू लागली होती या दमदास्तपणाच्या बळवर ते सुधीन कोर्गेकडे धावत व या सर्वप्रथम न्यायालयानेही ही आजीबाजी लक्षात घेऊन डॉ. कर्नेलियस यांचे मत रिफूट अन्ता हायकोर्टाचा हा निर्णय बदलून दिला आणि अशा रीतीने शेमानिमिडळ निर्धास्तपणे वायदेशीर म्हणून कामाला लागले या मनिमडळत अनैरिक्प्रमाणे इस्लामचे अभिमानी अमलारे धर्मनिष्ठ नेतेही घेतले गेले घनावद्द हक्क मनिमडळाला लोळवणारे इस्वदर मिर्झा हे गृहमनी झाले त्याचप्रमाणे इस्वहानीनतर मुख्यमनी झालेले चौधरी मोहम्मदअली, तिचचे तल्लूर जादी नेते एकत्र आणले गेले आणि हा सागू रागयेव बद्रागाणी तर पश्चिम पाकिस्तानचा एक गज बर- पणाच्या हक्कासाठी किंवा घरे म्हणजे लोक्यानीवादी लोकाणापृती वायमच नष्ट करण्यासाठी होता घनापरियद रद करण्याचा पतप्रधान मोहम्मदअली बोपा यांनी आपल्या सरबाराचा निर्धार जाहीर करताना सांगितले,

“ All this was in full accord with the spirit of Islam which transcends all territorial boundaries—we must cease to regard ourselves as Bengalis, Punjabis and Sindhis ”

अमेरिकेच्या पैशावर बसवान होत चाललेल्या नवप्रजावी नेत्यांचे नेतृत्व दिवल्यासाठी व शेष्पताच्या पाठिस्थाने यत्तसी झालेल्या पुणेगाणी नेतृत्वाचा भीमोड करण्यासाठी जताव बोपांनी केवळी फठोर इस्लामनिष्ठा व्यक्त केली ! पण त्यांची ही निष्ठा फक्त सतःच्या हातची सत्ता दिवल्यासाठी व विक्रमयुतचीच होती

१९५४ नंतरचा डॉ. खानसाहेबांचा उदय व अस्त हे दोही बादशहाखानांच्या इतर छत्रप्रमाणेच विलक्षण व खोचपर्वतसाणी झालेले आहेत बादशहाखानांच्याकडेवरच डॉ. खानसाहेबांची तुमुगातून मुनढा झाली यानबऱूचा बदिवास किंवा त्यांची मुक्तता याची कारणे उघड आहेत सान्या पाकिस्तानमध्ये खानबऱू व त्यांचे खुदाईदिमतगार, तमेच बऱूविस्तानचे लोक हे दिसाऱूवादास व धर्माच्या नावाखाली देशाचे तुकडे पाटण्यास निर्धारणे विशेष करणाऱ्यांपैकी होते, पाकिस्तान स्वल्पानंतर त्यांच्याशी आपण एकनिष्ठ आहोत, पण आमच्या प्रताल्य स्वायत्तता या ही त्यांची भागणी त्यांनी कधी दिली होऊ दिली

सरेच अम्णार ! कारण हों खानसाहेब हा बादशाहखानांच्या शक्तीला कायदा होता
 वा खान यांच्याच पाठिंब्यामुळे बोर्नाचे जागी चौधरी व त्यांचे भायून सुहृदही हे
 पंतप्रधान बनवता आले. खत हों खानसाहेबांच्या पश्चिम पाकिस्तानात जरा निमत मतदार
 सभ त्यांना रचीकरावे लागले होते तरी पूर्वभावसाठी तेथील लोकांनुसार सयुक्त मतदार
 सभ देण्याचा बद्द घोर ने मिर्झा व पंजाबी लीगवाले यांना घ्यावा लागला होता हों
 खानसाहेबांचे राजकारण हे अनेक टप्प्यांनी यशस्वी झाले व मध्यसत्ता सुरिलमलीगच्या
 नामधारी नेत्यांच्या हानून सुहाय्यी पंतप्रधान होताच (सप्टें १९५६) गटून पडली होती
 कर्तनगर व प्रामाणिक नेते मिळाल्यास घटनामरु मार्गेशी बरीच यशस्वी वाटचाल करता येते,
 हा जनतेचा विश्वास यामुळे वाढला, पण त्याचप्रमाणे हों खानसाहेब यां यामुळेच एकग
 निवृत्त झाले असा विश्वास ने मिर्झा व त्यांच्या पाठिंब्याच्या नेत्यांना वाटू लागला त्यामुळे
 प पाकमधील मिंध, सीमाप्रांत व बलुचिस्तान यामधील विरोधी चळवळ चिरइन टाकण्यास
 मिर्झा प्रयत्न झाले अशा रीतीने एका बाजूस हों खानसाहेब हे खत चे सामर्थ्य वाढवू शकले
 पण तसे करताना एकग योजनेच्या विरोधना बादशाहखानांच्या धोरणाची सर्व शक्ती
 एकाच करण्याची संधी गव्हर्नर जनरल मिर्झा यांना मिळाली या एतदीमध्येच
 बादशाहखान यांच्यावर हात टाकण्याचे कर्म हों खानसाहेब यांना करावे लागले या तत्त्व
 ग्रहणेच्या मागाने जाऊनच आपण शेवटी देशाचे व बादशाहखानांच्या बंधमोचनाचे काम
 पत्ते करू शकू असे हों खानसाहेबांना वाटले असावे पण यामुळे सिंध अवामी महाजबे
 सय्यद, बलुचिस्तानचे अजदुससामद, तसेच मुस्लिम लीगचे नेते हाशीम गझदर व पीरझादा,
 पंजाबचा आझाद पाकिस्तान पक्ष या सर्व लोकशहीतिष्ठ व एकगटाच्या विरोधी पक्षांना
 दडपझाही व तुरुंग यांना तोंड घावे लागले पश्चिम पाकिस्तानमध्ये आपले आपोछ व सहकारी
 यांच्यावर गळगळ टाकण्याचे हे कर्म (८ मे १९५६) हों खानसाहेब यांनाच करावे
 लागले १९४२ च्या काँग्रेसच्या लक्षाच्या काळात काँग्रेस एम् एन् रॉय व इतर शाही
 रायवादी व कम्युनिस्ट नेते हे सरकारी मदत घेऊन स्वातंत्र्याच्या लढ्याला विरोध करित
 होतेच यही विलक्षण तात्त्विक मतभेदाचे प्रसंग जीवनात निर्माण होऊ शकतात
 प जवाहरलालजी यांनी रॉय यांच्या इतक्या मतभेदानंतरही त्यांच्याबद्दलचा स्नेहभाव
 सोडला नाही अधिकाऱ्यानांच्या स्वीकारासवधी स्वायत्तपक्षात मतभेद झाले तेव्हा के
 तांबे यांनी (मध्यप्रदेश कायदेमळ, १९२५-२६) अधिराज्य स्वीकारले त्या वेळी
 प मोतीलालजींनी ' सगळेले अय्यर ' आपलेच असले तरी ते कापून टाकलेच पाहिजेत
 असा बडक इशारा दिला, पुढे सारेच स्वराज्यपक्षीय दडूद सत्तास्थानांचा पुरस्कार करू
 लागले सद्युचित दृष्टीचे कोणते, दावपेच कोणते व स्वार्थप्राप्ति निर्णय कोणते हे ठरविणे

विन्येक वेळ कठीण असते. त्याप्रमाणे बादशाहखान यांवर राजद्रोहाच्या अनेक कलमाखाली खटले माण्यामागील डॉ. खानसाहेब यांचे घोर व हेतू योणता हे ठरविणे सोपे नाही. हा अन्याय ते याखू शकले नाहीत हा राजकीय प्रमाद मयंकरच आहे. पण त्यांच्या हेतूचा निर्णय करणे कठीण आहे; पण आपल्या साधनेच आपल्या पकडवॉटांची आशा बावी हा एकमेरी बादशाहखानांना बग्यापात वायवा हे स्वामाविक होते. सहोदराकडून हा आघात झाल्याने त्यांना बाही काळ तीन भय्या झाली असणे सामाविक आहे. त्यांचे डॉ. खानसाहेब यांच्याशी राजकारणात मतभेद होते; त्यांचे जीवनविषयक दृष्टिकोन सर्वस्वी भिन्न होते. बादशाहखान व सरदार पटेल यांचे पार पत्नी साधर्म्य होते. पण अग्रक्ष विठ्ठलभाई पटेल व डॉ. खानसाहेब यांच्या मध्ये बरेच साम्य सापडेल. बादशाह-खान हे खऱ्या दृष्टीने अध्यात्मवादी असल्याने तथ्य निष्ठेचा मनुष्य जन्म व मृत्यू या दोन्ही घटनांमध्ये समदृष्टीने पाहण्याचा प्रयत्न करीत असतो. जन्ममृत्यूप्रमाणेच भविष्य व बंधमोचन ही दोन्ही त्यांच्या बाबतीत सात्त्विक सुखदुःखदायक झालेली होती. व किंबहुना नाममात्र विद्या बाहीच खातंय नसलेल्या जेलवाहेरील जीवनापेक्षा त्यांना जेल पसंत वाटला असणार ! पण १२३ अ, १२४ अ, १५४ अवधुर्गरे कलमाखालील हा खटला सात महिनेपर्यंत रेंगाळत ठेवला गेला. साक्षीपुगवा मिळवण्यात बाही अडचणी आल्याने हा खटला लांबलेटर असेल यावर कोणी विश्वास ठेवणार नाही. असल्या सत्ताधीशापुढे तसल्या बाही अडचणी निर्माण होऊ शकत नाहीत; शक्य तोपर्यंत बाही शिक्षा न करता त्यांना गुंतवून ठेवणे पुरवच हेतू या खटल्याचा असणार ! आणि सात महिन्यांनंतर तसेच झाले. बाही हजार रुपये दंडाची व कोर्ट उठेपर्यंतच्या भविष्यासाठी शिक्षा त्यांना दिली गेली. कोर्याला सुर्वीवरून व उडू देण्याचे सामर्थ्य बादशाहखानांमध्ये नव्हते; पण दंडाचा भुर्दंड न मरणे त्यांच्या हाती होते; पण सोदी तत्वाळ वसूल होऊ शकला; बादशाहखानांनी दंड मरण्याचे नाराखे. पण कोणी तरी अज्ञात व्यक्तीने अगर व्यक्तीने तो मरला असणार ! त्यामुळे ते तत्वाळ (१७ जुलै १९५७) मुक्त केले गेले. आगीनून पोभट्यात व पोभट्यातून आगीत हा त्यांच्या जीवनाचा मार्ग झालेला होता. “ पुनरपि मुक्ती, पुनरपि सक्ती ” हाच तो कार्यक्रम होता.

१९३७ मध्ये डॉ. खानसाहेबचे मंत्रिमंडळ सत्तेवर आल्यावर बादशाहखानांनी पाच वर्षांच्या बनवासानंतर सीमानांतात प्रवेश केला होता. त्या वेळी त्यांची ज्या उमादने व ज्या धायत मित्रवृक्ष काढली होती त्याच धायत डॉ. खान-मंत्रिमंडळाची दृष्टि मंत्र्या-नंतर काढली गेली. उत्साहाने त्यांच्या मित्रवृक्षा काढण्यात पठाण कार्यकर्त्यांना भागे टाकू शकतील असे कार्यकर्ते मारतात पोढे सापडतील असे वाटत नाही ! बंधुन त्यांच्या

अशा मित्रशुक्ती वाटण्यात ते मुंबईकरांच्याही फार पुढे होते. मुख्यतः आपले नेते बंधमुक्त होताच आपली ज्ञान त्यांच्यावरून ओवाळून टाकण्याच्या उत्साहाने नाचणारी ही जनता व हे कार्यकर्ते आपले नेते बदलावेत फेवले गेल्यानंतर पाच पाच वर्षे कराय करतात हे कळत नाही. परक्या ब्रिटिश सत्तेला टक्कर देताना जनता जो निर्धार व संघटितपणा टिकवू शकली तो निर्धार व ती एकजूट स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर फुटली होती; धर्मवेड, सत्तालोम, अंतर्गत स्पर्धा या दुर्गुणामुळे शुद्ध समाजनेवेची बुद्धीही मरगळून पडते; पण बादशाहखानांचे स्मृतिप्रद दर्शन होताच जनतेच्या श्रद्धामावनेला व आनंदाला उत्साहाची भरती येत असे हेही उघड आहे. जनतेच्या अत्यंत प्रेमाचा तो सामाविक आविष्कार असतो असेच मानले पाहिजे. “ इस्लाम धोम्यात आहे ” या आरोपीचा प्रभाव जनतेवरील थोडाबहुत पडलेला होता. पुढाच्यान पायफूट झालेली होती. त्यामुळे जनता सभ्रमात पडलेली होती. पण तिचे बादशाह-खानांवरील प्रेम व विश्वास दळलेला नव्हता हे स्पष्ट होते.

१९५४ मधील सुटकेनंतर एकदीड वर्षे तुरुंगाबाहेर पण रमानबद्धतेमध्येच त्यांना बादावे लागले होते. त्यांच्यावरील या स्थानबद्धतेच्या हुकमाविरुद्ध सुदार्श कार्यकर्ते बरेच अस्तित्त्व होते. व त्या विरुद्ध सत्याग्रह करण्याची त्यांची इच्छा होती; पण बादशाहखानांच्या आदेशानुसार त्यांना स्वस्य राहावे लागले. जनतेमधील ही अस्तित्त्वता लक्षात घेऊनच डॉ. छानसाहेब मंनिमंडळाने त्यांना निर्बंधमुक्त करून (जुलै १९५५) सीमाप्रदेशात प्रवेश करू दिला, त्या समयीच्या त्यांच्या सांगताचे वर्णन वाचून बोगाली देशमनगला धन्यता वाटल्यावाचून राहणार नाही.

विशेष म्हणजे १९४७ मध्ये बादशाहखानांना खार्त गडण्यास क्यूमखानांना साहाय्य करणारे माफी शरीफचे पीरसाहेब हे त्यांच्या सांगतामधील प्रमुख नेते बनलेले होते. बादशाह-खानांचा यशाचा हा एक नमुना आहे. १७ जुलैच्या त्या मित्रशुक्तीचे मुखपत्रांनी रसाळपणे वर्णन केलेले आहे. “ या मित्रशुक्तीत असंख्य मोटरगाड्या, जीपगाड्या, बसगाड्या, स्टेशन बॅगन्स सामील झाल्या होत्या. अय्य नदीवर टीक आठ बाजता ते जमले होते. त्यान हजारो, खरोखी शोक समाविष्ट झाले होते. बादशाहखानांची गाडी सर्वप्रथम होती. त्या गाडीत मागील बँडेजीवर ते उजव्या बाजूस व पीरसाहेब डाव्या बाजूस बसले होते. सीमाप्रांतात प्रविष्ट होताच पके अन्नदान सांगतसमितीच्या सदस्यांनी व मर्दन व रवाची मागवून आलेल्या हजारो स्त्रियांनी ‘छान सिद्दाबाद, पीरसाहेब सिद्दाबाद’ अशा जयघोषात त्यांचे सांगत केले. एकाच वेळी धंदुकीच्या मारानी त्यांना सलामी देण्यात आली. ‘ अशा घायत मिरवणूक सिद्दाबाद, जहांगिर, अब्दोडा, छतरक, नौशहर, फकी आदी गावांवरून पेशावर येथे ६ बाजता पोचली. ’ अखेरमधून पेशावरपासून (सुमारे ५० मैल) स्त्रियांनी ठिथठिथानी शेड्डो सुंदर बमानी

दवले उभाले होते. या कर्मावर सुंदर वस्तू, रुपटे, व फुले यांचे साज चढवलेले होते. बंडबाजंत्री यांच्या तालावर लोक नाचत-भागत रस्त्यावर व दुतर्भा पसलेले होते. गावोगावी मानपचे दिली गेली. सागराच्या लटाप्रमाणे जनतेच्या पसलेल्या धव्यांच्या लया मागेपुढे होत व त्यामुळे मित्रगूक मुंगीच्या गतीने पुढे टकलली जात होती. इंद्या सणाप्रमाणे लोक खुशीत रंगलेले होते. पेशावरमध्ये प्रविष्ट होतेसमयी खुदाई शिदमतगारानी भलेल्या चापाच लेंच्या शिरसाखानीपासून गेल्या. त्यांच्या घोषवाक्यांच्या गर्जेने सारे वातावरण निनादित करून सोडले होते. त्यांच्या मागे ढोल, घुमई वगैरे वाद्य वाजण्याच्याचा ताबा होता. त्यांच्यामागेमागे उंचावरील एकीर्णस हारांचा शफिला तर त्यामागे मोशरींचा तांडा अशा लांबलचक पंगतीच्या बेहोप झालेल्या नागरिकांची ती जमा होती. या सर्वांच्या भयवर्ता बादशाहखानांची लीबेगी फुलांनी मलेखी पांड्या रंगाची गाडी होती. जनतेच्या प्रेममयित उद्योचाना बादशाहखान प्रसन्नतेने प्रतिसाद देत होते. ' पाच घरांचा बदिबास व दोन घरांचो स्थानवद्धता याच्या मारानंतर हा पुण्याचा मार व प्रेमाचा वर्गाव होत होता. ' अनेक ठिकाणी बादशाहखानांनी समयोचित व स्पष्टोक्तीची शरी छेटीशी भाषणेरी केली. जहांगिरा येथील भाषणात ते म्हणले. " मी तुमच्यापासून पुष्कळ दिवस दूर राहिलो असलो किंवा आपण एम्मेकापासून शरीराने पुष्कळ दूर राहिलो हे खरे असले तरी मनाने केव्हाच दूर नव्हतो. त्यावर अशा प्रकारच्या आपली येतान व त्यात त्यांची फीकाही होते. अन्नाची कृपा, आम्ही या परिक्षेतून पार पडले आहोत...

" या आंदोलनांनी जनतेमध्ये राजकीय जागृती व समज निर्माण केला त्यामुळे आपण स्वतंत्रही झालो; पण आपल्या स्वार्थी दष्टीमुळे स्वातंत्र्य टिकाऊ करण्यामध्ये आपण अयशस्वी झालो; देश बेकाय, भूक, आदी आपत्तींमध्ये गडला गेल्या.....मी ज्या वेळी आपल्या शांतान हे आंदोलन [खुदाईशिदमतगार] सुरू केले तेव्हा स्वार्थत्याग व प्राणिमात्राची सेवा करण्याची इच्छा ठेवण्याबद्दल उपदेश केला, पण लोक ते निसंगले. मी सांगितलेल्या गोष्टी आचरणात आणा; तसे करण्यानेच आपला देश, आपल्या मावी पिढ्या समृद्धशाली होतील." पेशावरमधेही त्यांनी अशाच भावना व्यक्त केल्या. ते म्हणले, " गेल्या आठ वर्षांत असा एकही दिवस गेल्या नसेल की जेव्हा मला तुमची आठवण झाली नाही. आपल्यावर ज्या आपत्ती कोमळल्या त्यांचे कारण काय ? आम्हाला जे यश मिळाले त्या यशाचा वाटा अगर फायदा मिळविण्याची प्रत्येकाल इच्छा झाली. जेव्हा सत्ता हाती आली तेव्हा आम्ही आमच्या प्रतिष्ठा विसरलो आणि याच उणीवांमुळे आमच्यावर आपत्ती आली.....मी जेव्हा जेलमध्ये होतो त्या वेळी तुम्हाला हल्ले हेने मेडसाले, धमक्या दिल्या; पण अशावे आमचे आंदोलन कोणी दडपून टाकू शकेल असे कधी वाटले नाही. कारण हा देश आमचा आहे आणि

त्याच्यावर आम्हीच शासन करू असा माझा विश्वास आहे. ....

“ लियाकत अत्रीखान सत्तेवर असता सध्याच्या गव्हर्नर जनरलना मी म्हटले होते की, सरकारने आमच्यावर भले कोणताही अन्याय करावा, पण त्यांनी आम्हाला आमचा अपगध तरी काय तेवढे सांगावे, हिंसेचा परिणाम ठीक होणार नाही. त्यातून विद्रोह पैदावत जातो. माझे म्हणणे कोणी ऐकले नाही त्यांना जे वाटले ते त्यांनी केले, पण तुम्ही आता पाहिले पठाणाची श्रद्धा कोणाला नष्ट करता आलेली नाही आजही मी तेच सांगतो की पाकिस्तान सामर्थ्यवान व्हावा व त्याची प्रगती व्हावी अशी सरकारची जर इच्छा असेल तर त्यांनी जनतेचा विश्वास संपादन केला पाहिजे. प्रत्येक कार्य जनतेच्या विचाराने करावयास पाहिजे सरकार जर अशा रीतीने चालले नाही, तर आम्ही एकमेकापासून दूरच राहू.

“ हा देश आमचा आहे व आजही मी त्याची सेवा करण्यास तयार आहे, पण लोकनरी-मार्गाने सत्ता चालली पाहिजे ही माझी शर्त आहे. सगळ्या पक्षांना मी हेच सांगू इच्छितो की या देशाचे भले होईल तरच आमचेही कल्याण होईल. सत्ता काय आजही आमच्या हातात येऊ शकेल, पण तिच्या मागे आम्ही जात नाही, कारण ती सामाजिकांची पानता आमच्यामध्ये आलेली नाही. सत्ता चालवण्याची पानता आमच्यामध्ये येईपर्यंत ती हातां घेण्यास मी तयार नाही ”

समैतील उत्साहाचे वर्णन शब्दापलीकडचे होते. प्राचीन स्थानिक लोकप्रिय कवी अजमल खटक यांचे स्वागतपर गीत दगदार रीतीने म्हटले गेले त्या गीताने सर्व श्रोत्यांना सद्गदित बनविले. खटक यांच्या या गीतात पुढील भावार्थ होता.

‘ हे अफगाण जातिगौरव नरपुंग, तुमच्या आगमनाने आम्हाला जीवन प्राप्त झाले आहे, आम्ही आपले स्वागत करीत आहोत ’

पुन्ही कवी फना यांनीही आपली एक कविता बगरदार रीतीने म्हणून दाखविली निचा चरण : ‘ पठाणांचे पिता ! आपण कुशल आहात ? ’ असा होता. सभा विमर्जनाच्या वेळी झालेल्या जयजयकाराने गेल्या सात वर्षांन बादशाहखानांच्या झालेल्या फक्त्याची स्मृती क्षणभर पार पुरवून टाकली असेच कोणासही वाटले असते. बादशाहखानांच्या लोकप्रियतेच्या जयजयकारांनी सारे वातावरण दुमदुमले होते, तेच त्यांना बाघगारे होते. नाभीतील कस्तुरीचा सुगंध हाच त्या मृगाच्या मारेकऱ्यांना या दाखवीत अगतो, त्याचप्रमाणे बादशाहखान यांच्या लोकप्रियतेचा हा परिमल हाच त्यांच्या फक्त्या इशारा देणार ठरला अगणार.

जुलै १९५५ मधील सुरवेकंतरच्या ५० मैल लोकीच्या निराश्रुतीतील जयजयकार वाचकांच्याशी टोल्यापुढे अघाष अगणार, त्या मुक्ततेनंतर बादशाहखानांनी सीमाप्रदेशात एकनाथोजनेशिरुद्ध जोगने प्रचार-आगम घेता पूर्वीच्या स्थानबद्धतेच्या पात्रान टा.

स्नानमात्रेव हे मध्य मस्तिष्कव्यव (पुनर्वागित बेग्रा-मस्तिष्क) सदस्य होते, तर आता
 पश्चिम पाश्चात्या एडव्हर्न रूयाचे ते मुख्य मरी झालेले होते आणि त्यांच्या एडव्हर्न-
 रा राविरुद्र बादशाहस्थानांनी त्यांच्या निवेष्टी मरींची जोगदार पद्धी उभाळली होती. पूर्ण
 पाकचे नेते मा. माशानी, तसेच मिंध अवामीमज, फज्जवची आझाद पाकिस्तान पार्टी
 या सर्वांना पूर्वे व पश्चिम पाकिस्तानमध्ये, टाका व लाहोर येथे मोठमोठ्या परिषदा भरविण्या
 पूर्वे बंगलूरमधील दुष्काळी परिस्थितीमुळे (मार्च-एप्रिल १९५६) लोक विशेष हिरण झाले
 होते. तांदूळ खस्त विकता यावा म्हणून माशानींनी साकरखडे पध्दाम बोटी मर्यादीची
 मागणी केली त्यामादी त्यांनी प्राणविक उपोषण केले त्यामुळे सारा पूर्वे बंगलूर जाणूत
 झाला होता मध्य सत्तेची अभिप्राय शिखर पोचली होती अशा वेळी पश्चिम पाकमध्ये
 बादशाहस्थानांचा प्रचारही सुरू झाला लाहोर येथे सर्वपक्षीय नेत्यांची बैठक त्यांनी मे
 मिन्यात बोलविली (मे १९५६) त्या बैठकीच्या दोन दिवस आधी बादशाहस्थान व
 इतर अनेकपक्षीय नेते यांना परगण्यात आले तोच खरला सान महिने रेंगाळत ठेवला
 गला व पूर्वी उल्लेखितप्रमाण घोर उठेपर्यंतची शिक्षा दिली गेली बडील कथूप्या
 मतेखालील गान महिन्याच्या कथूप्या वंदेचा हा प्रकार होता तरीही ती शिक्षाच होती व
 त्या क्रिश्चन सारा होनाच कार्यकर्त्यांनी मिश्रशुभ व जयजयकार हे सर्व केलेच पाहिजे वगैरे
 वरें दपशाही चालली म्हणजे सामान्य मरींचे कार्यकर्ते व नेतेही धडन-भगदून पडत
 असतात. लो पानसादेव त्याचमुळे मत्तारथानाकडे वळले असणार, तर त्याचे अनुयायी
 मिश्रशुभ काढण्यात समीधान मानून घेत असणार! पण बादशाहस्थानांसारख्या तत्त्व
 निष्ठाना वादी फळावर काढवयाची नमते त्यांना अशा दिष्टाऊ कार्यक्रमांचा पटाळच मढे
 तर किंवा असतो त्यामुळे लाहोर हायकोर्टाचे जस्टिस खबीर मुहमद शिफेचा निर्णय देऊन
 निवृत्त जनाच (ता २४ जानेवारी १९५७) बादशाहस्थानांनी मरुति अस्वारध्यामुळे
 सर्वानाच भेगण्यास नकार दिला, पण वृत्तपत्रकर्त्यांनी त्यांना सास्य रामू दिले नाही
 त्यांनी त्यांना सांगितले, “ माझी प्रवृत्ती ठीक नाही मला शुपचूप रीतीने माझ्या भावाकडे
 जाता आले तर बरे होईल मिश्रशुभ-तमाशामध्ये भाग घेण्यासाठी मला शक्ती नाही
 किंवा आपल्या नावाचा दबा वाजण्यावर किंवा असले देखावे करण्यावर माझा विश्वास नाही
 मी अन्नाच जाऊ शकतो तर तर बोणालाही वट पडणार नाही व मीही आयमात घरी
 जाऊ शकेन ” आपले भिन्नीन वलीखान यास त्यांनी सांगितले, “बली, या लोकांना परत
 जाण्यास सांग माझी प्रवृत्ती ठीक झाल्यावर मी होऊन त्यांच्याकडे जाईन त्यांच्याबरोबर
 वातचीत करीन ” तरीही दि २३ ला दुपारी पाकिस्तान नॅशनल पार्टीवर लाहोर येथे त्यांचा
 सत्कार झाला तो त्यांना खीराणे मारा होते

बादशाहखानांनी छेडींना जरी पण पाठवले तरी त्यांनीही जे कायदान ते दुसरे
 दिवशी येलेच. अजून नव्यापण पुत्रास ने पोतेवंड तेव्हा छेडींचे भयंका धरं जसा माझे
 मने आणि नेहमीच्या शिष्टाचाराने अजून ते पेसास सग्यासुद्ध गावोगाही छेडींनाही
 धांसन धांसन त्यांना जावं लागलं. त्यांनी मित्रपूर पाटू दिशे नाही, पण नेयांच्या
 मोधगगदा, प्रेक्षा व अन्यायी यांनी गरी यामुळे ती मित्रपूरच झाली होती. हसन बादशाह-
 खान यांच्यागादी सर अजामखान यांनी बॅटिअर सोगर दिमतीस ठेवण्यास आली होती.
 त्यांच्या गाडीच्या मागे हसन नेयांच्या सोयरींनी गंग लयगरी होती. पेसास येथे उमर
 प्रेक्षांनी शेवटी मित्रपूर पाटूचीच, धांसन धांसन त्यांनी छेडींचे भावा फेले.

“जामने राखार छेडीरितकदी नाही व इम्बलीही नाही” ते म्हणजे, “पुन्ही छेडी जोरुंन
 आपतांनी मांझे व पूर गरीत नाहीत तोपर्यंत त्यांना सुगच दिवस येणार नाहीत.
 आता पूर्वीचे पय्या सोडांचे मरुचे दिवस राखिलेले नाहीत आता हे आपंचेच गय आहे.
 हे पुन इम्बली छेडींनाही शायन आहे, आपले धन्यवर्तेच अंग गांगन अगनात धी,
 छेडींनागनामथे अनिम गवा जननेच्या मनी अमने. जननेच पणत पटतीत अदा छेडींना
 ती गरीवर चडसू घातने छेडी राखेवून पाटू बाबते. हे गिळत लक्षात घेतपाम अमे
 म्हणता येईल धी, आपले हे राखार छेडींनाही नाही छेडी इरलानीही नागी सरसगने
 तरि सुण्या वातावरणात निवडणी घडून आणाव्यात यागादी छेडींनी चळवळ करवी”

या छेडींचा बादशाहखानांचा रात मळियांचा बरीचस लखत जेलमथे झाला त्यांचा
 छेडी लखत बरीचस मळून मळून पात्र अंग. ते पळे र्दी नमून वरुया हारुपाची
 त्यांची ही र्द (अडा दूगड) होती, पण त्यांचे सामर्थ्य संपूर्णपणे टागळलेले होते. ज्या
 छेडींच्या त्यांच्यागादी देण्यात आल्या होत्या त्या छेडींच्या १९३० सालापामून बापगत
 नसलेल्या असा होता तमेच वरारथानच्या पुरा भागात त्या इनांती अगन्यामुळे तेथे
 गुनव्यांनाचा सुत सचार चालू असतो असेही बोलले जात असे. तेथे बादशाहखानांना छेडींच्यास
 टेवण्यात आले होते. भुता-छेडींची मळून रोवन अगन्याच्या समवृत्तीमुळे अधिकाऱ्यांनी
 कदाचित त्यांना इतर रोवन दिली नसेल, रोवन दिली नाही त्याप्रमाणे अगदी सगळ
 दिले जात होते, त्यामुळे त्यांचे आरोग्य टागळले ते सुले त्या वेळी आजागीच होते त्यांना
 छेडींच्याचा आजार कायमचा जडला होता. पचनशक्ती अत्यंत क्षीण झालेली होती.
 छेडींच्या तक्रारीमुळे सर्वच आरोग्य विचडलेले होते. त्यांच्या आजारपणाबद्दल वृत्तपत्रांतून
 आरडाओरड झाल्यानंतर त्यांना लाहोर इम्पिनयन ठेवण्यात आले होते एवून आनानतरही
 त्यांची प्रवृत्ती तशीच नादुरस्त राखिली होती

आणि हा सारा आंधळ्या काळार त्यांचे ज्येष्ठ बडू मुख्य मंत्री असलेल्या एक-धन्य

गत्यानील होता ! याचा नीट खुल्ला टों. खानगादेवांच्या पुष्कल्यांनाही करता आला नाही. २४ जानेवारी १९५७ ला बादशाहखान मुन झाले व त्याच दिवशी त्यांनी पाकिस्तान नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे समागमन व नेतृत्वही स्वीकारले. देशात सर्वत्र क्षोभाचे व चिंतेचे वातावरण होते. सत्तेवर अमलेले नेते हे मुस्लिम लीग पक्षाचे अगळे तरी ह्यांच्यामागे जनता नव्हती. त्यामुळे जनता मुस्लिम लीगला म्हणजे या स्वयंभू नेत्यांना पगभूत कण्या-मायी धडपडत होती. त्याचमुळे निरोधी पक्षांना विरुद्ध रागणे हाच महत्वाचा कार्यक्रम सत्तारक्षकांसाठी होता. याच क्षणाच्या १९५७ मध्ये तीन स्वरूप आले होते.

बादशाहखानांच्या स्वागताच्या समेत पण मुस्लिम लीगचे जने नेते राजा गझनगरअली यांचेही माग झाले राखरीय पक्षात वादत अमलेच्या निराशेच्या वातावरणाचा उग्रा त्यांनी केला मरमरा अमेच निरडणुकी लांबवीत राहिले तर त्याविरुद्ध लढा दिला पाहिजे अमेरी त्यांनी सुचविले त्या सुचनेस बादशाहखानांनी आपल्या उत्तमच्या भाषणान पाठिमा दिला. " लोकांमनाचे नाव घेऊन राज्यस्ते स्वतःच्या लढीप्रमाणे वागत राहिले आर्देन त्यांनी लोकमतानुसार चालले पाहिजे. त्यासाठी निरडणुकी वेळच्या वेळी घेतल्या पाहिजेत तसे न केव्हास राज्यस्तेच्या या दडेलीच्या धोरणाविरुद्ध आपण लोकमताचे दडपण आणले पाहिजे या कामी आपण राजा गझनगरअली यांच्याबरोबर काम करण्यास तयार आहोत थोडे स्वास्थ्य टीक होताच पत्रवात येऊन मी प्रचारकार्यात माग घेईन गावोगाव भेटून प्रचार करू " जसा आशयाचे आश्वासन व धोरण त्यांनी मुक्तेच्या दिवशीच जारी केले त्याचे अगिच या खेपेस सपूर्ण सल्ला झालेले होते, त्यामुळे ते वाढी दिवस विघ्नांनीमाठी उतमशाई येथे राहिले तथापि ते ज्या नॅशनल अवामी पक्षाचे नेते बनले होते त्या पक्षाचा पूर्व-पश्चिम पाकिस्तानमध्ये राज्यस्तेच्या ताब्यावर आणण्याचा क्षमता चालू होता व त्याकडे लक्ष देणे त्यांना माग होते

पत्रप्रधान लियाकत अलीखानांच्या खुनापासून (ऑक्टो १९५१) हो डॉ रान-साहेबांच्या खुनापर्यंत (१९५८ मे) चा सात वर्षांचा काल हा पाकिस्तानच्या राज्य-कायमागतील मुस्लिम लीगच्या वादल्या अग्रियतेचा काल आहे किंबहुना लियाकतअलींच्या खुनावोदत्त मुस्लिम लीगरी कायमची जखमी वेळी गेली अमे मानणे सुखीचे नव्हे जिनासाहेबांच्यानंतरचे गव्हर्नर जनरल म्हणून आलेले युलाम मोहम्मद किया मिर्झा इस्कंदर हे दोघेही जने बाक्यगार वरिष्ठ सग्वरी अधिमरी, यांचे लीगशी नाते मिवा लीगविषयक धोरण सरकारी नोखाचे जे अमने तेच होते फक्त लीगच्या नावावरच राख चान्द्रणे त्यांना माग व सोयीचे होते म्हणूनच लीगला ते जिवत ठेवीत होते पण ते गमोयीचे होताच स्वतः मिर्झा यांनी चौधरी मुहम्मदअली यांना पत्रप्रधानपदावरून उडवून त्यांचे

जागी अग्रामी लीगचे जमदारने व सयुक्त आघाडीचे नेते सुरजवर्दी यांना पत्रप्रधान बनवले आणि डॉ. रानसाहेबांच्या ज्या रिपब्लिक पक्षाच्या राहण्याने सुरजवर्दी पत्रप्रधान झाले तो रिपब्लिक पक्ष एस्मग्योजनेविरुद्ध जोर बसू लागताच गुलाम मोहम्मद यांचीही अभियंता वादली १९५६-५७ या सालात पूर्वमंगळामध्ये नॅशनल अग्रामी पक्षाने जोर घेता तेथील अमृहसन सत्कार याचे गरवार (मथिमाडळ) दुप्काळ व गव्याजी यांच्या प्रक्षोभात पत्त्याच्या बगल्यासारखे उडाले डॉ. रानमनिमाडळी १९५६ मध्ये पोसरून निघत होते मुख्यतः १९५६-५७ मध्ये पूर्व व पश्चिम पाकिस्तान राये मित्रा मध्यसत्ता यांपरी कोठेच मुस्लिम लीग पक्षाची सत्ता शिष्टक नव्हती, आणि हा सारा लोकमताचा चढउतार राखेखर बादशाहखानांसारख्यांच्या तपस्येमुळेच व विरोधी पक्षाच्या लज्जातून होत होता लोकजागृती ही लोकनेत्यांच्या तपस्येमुळे व त्यागामुळे होत असते हाच सिद्धांत येथेही प्रचीतीला आला

बादशाहखानांची मार्गणी “ एस्मग्योजना ही अयोग्य व आयायाची आहे, त्यामुळे पठाणांसारख्या गागासलेल्या प्रांतापर पुढारलेल्या पक्षाची मांडवळदारांचे राय नेहमी नविले त्यामुळे पठाण नेहमी असतुष्ट व कधी राहतील, त्याऐवजी त्यांना अतर्गत स्वातंत्र्य पा, त्यामुळे पठाण हा स्वतः रागार्थ्यसंपन्न होईलच, पण त्याखेवर पाकिस्तानचा तो रागार्थ्य-शाली भुजदंड ठरेल” अशी होती, पण बादशाहखानांचे कधी ऐकले नाही, इतकेच नव्हे तर डॉ. रानसाहेबांनी राखेखर राहण्यासाठी हट्टहट्ट राव तत्त्वाना घगल देत गेले, आरामी ते विद्वां यशस्वी झाले होते हेही दिग्गज आले होते १९५६-५७ सालामध्ये मुस्लिमलीगचे कार्यकर्तेच नव्हे तर मनीसुद्धा धडाधड लीग सोडून डा. रानसाहेबांच्या रिपब्लिकन पक्षामध्ये मिळत गेले

लीग पक्षाचे गव्हर्नर जनरल मिर्झा हेही डॉ. रानसाहेब यांची शस्ती बादवण्यास मदत करीत होते मध्य मनिमाडळीतील राशिर्दी मित्रा कयानी यांनी “ Muslim League has become a cesspool of intrigue and political blackmail ”

(मुस्लिम लीग ही ‘राजकीय कास्सथान व गुडगिरी यांच्या घाणेरख्या पाण्याच्या डब्यासारखी झालेली आह’) अर्था शिबी हसडून रिपब्लिक पक्षाचा रस्ता धरला होता, पण रिपब्लिक पक्षाचा धडाही मस्त आला होता निघर्मी तत्त्वनिष्ठ व राष्ट्रवाद या माननांसाठी पश्चिम पाश्ची जनता डॉ. रानसाहेब यांचे मार्गे जाण्यास तयार होती सीमा प्रांत, सिंध व पश्चिमांत व पंजाबमधील मध्यम वर्ग हे सर्व मांडवळदारी नेतृत्वाविरुद्ध म्हणून डॉ. रानसाहेबांच्या मार्ग जाण्यास तयार होते डॉ. रानसाहेबांनाही आपला पक्ष जिवंत ठेवण्यासाठी मांडवळदारांना उधडा ठवणे भाग होते पक्षीय राजकारण सुरू झाले म्हणजे मांडवळदारी नष्ट करू पाहणाऱ्या पक्षांनाही आपलं काम राखण्यासाठी मांडवळदारांच्या

मदतीने त्यांना पायबंद घालता येतो या विसंगतीवर विश्राम ठेवावा असे पट्ट लागते, माडवल्दारी ससृतीचीच ही किमया आहे. हॅ खानसाहेबांचा पक्ष मांडवल्दार अगर जमीन दार याच्यामुळे सामर्थ्यवान झालेला नव्हता ते सामर्थ्य हॅ खानसाहेबांच्या पूर्वपुण्याईचे व राष्ट्रवादाचे होणे हे त्यांना नीट उमगले नव्हते. स्वतःची छत्री नसलेले लीगवाले जमीन दार हॅ खानसाहेबांना वापरण्याचा श्रयन करात व हॅ खानसाहेब त्यांना वापरून आपली उंची वाढवीत असा हा खेळ पार बेळ पिकत नसतो, आणि पूर्व बंगालमधील नॅशनल अवामी लीगचा जोगदार बाग बादशाहखानाच्या सुटकेनंतर पश्चिम पाकमध्ये आला. मोटमोठ्या समा परिवदा झाल्या पक्ष सीमाप्रदेशात या पक्षाचा दोन लाख समासद एव वर्षांत मिळाले. प पाकच्या रायदेमडळाच्या तीस सदस्यांनी राजीनामा दिला. सत्तेवर राण्यासाठी स्वतः हॅ खानसाहेबांनी शेवटी एक रायदेमडळ तिलाकली देण्यास तयार झाले. पण अवामी पक्षाचे लोक हॅ खानसाहेबांशी तडजोड करण्यास तयार नव्हते. १९५८ च्या मार्च महिन्यातील हॅ खान-मनिमडळवाळ गडांतर मे मिर्झांनी असेल्ले करवास्त करून टाकले, पण रायदेमडळनेखाली सुरंग लागल्याने विशेषत रायदेमडळनेखाली वाटणारा अस्तोप धोपून धरण्यास हॅ खानसाहेब यांच्या पक्षाचे जीण ठरलेले उपरणे उपयोगी पडत नाही हे पाहून मे मिर्झा यांनी खूब महिन्यात डा खानमनिमडळ रद्द करून टाकले. पारिस्तानमध्ये लोकशाहीच होती असे म्हटले जात असे. पण मनिमडळ घडवणे अगर उडवणे हे अविश्रय या लोकशाहीत एका गव्हनर जनरलच्या हाती दिलेले होणे हे उघड आहे. कोणे ठेचलेल्या सापाचे चातू काही काळ काळवळत राहते त्याप्रमाणे रिपब्लिकन पक्ष डा खान-मनिमडळ उडवल्यानंतरही काही काळ काळवळत राहिला. पण मुस्लिम लीगची नामोनिशानी म्हणजे मध्याचे मत्ताधीश निकालात काढण्याच्या निर्धाराने नॅशनल अवामी पक्ष उद्योगाला लागला होता. उलट मुस्लिम लीगची नामशेष होत आहे हे पाहून या धोक्याच्या लोकशाही कुत्तीला पायबंद बसावा म्हणून उलेमा मालवी पुन्हा उठाव करू लागले. त्यांचा इस्लाम मन्नाजपप हा जोखार हालचाल करू लागला होता. यामळ खून ५ मिर्झा थोडे भयभीत झालेले होते, त्यांनी आपल्या समोवाराशियापक्षीय सहकार्याचे कडे निमाणे करण्यास आत्म केला होता. ते स्वतः शिया पक्षाचे या साऱ्या झगपट्या वातावरणात आपल्या पत्थाला रत देण्याच्या यत्नात गतलेल्या हॅ खानसाहेबांचाच खून झाला. (९ मे १९५८) हा खून त्यांनी नोकरीतून पाहिलेल्या एका इमामाने केला असे सांगितले गेले, पण ल्याक्ट अलीच्या सुनाप्रमाणे हॅ खानसाहेब यांच्या सुनास एका प्रघ्नश कडाव पडलेला नाही. ल्याक्ट अली या सुनामाग जे घमांध व सत्ताध लोक होत त्याच्या मागे ट्रिगन-अमरिक्च्या युम खान्यांचे हात होते (History of Pakistan, P 77, USSR) या आशान

सत्याश अगेल तर तीच अगर तन्म कारस्थाने डॉ खानसाहेब यांच्या खुनामागे नसतील असा विश्वास वाटणे कठीण आहे यानंतरच्या उलाढालीत खुद मुस्लिम लीगच्या प्रचारकार स्पयसेवर सचिनार बघने नियरण घातली गेली (सप्टें १९५८) त्या वेळी मिगेजवान नून हे पत्रप्रधान होते व तेही रिपब्लिक पक्षाचेच होते

डॉ खानसाहेबांचा मून हा वादशाहखानाना बरेडुविक जिहाळ्याच्या दृष्टीने आनात करणारा होता त्यांना डॉ खानसाहेब यांनाच नुसतात यकळे त्या बळीही त्यांना इतके दुष्ट झालेले नसणार आपले बडील बडू या नात्याने वादशाहखान त्यांना मान देत असत त्यांचे त्यांच्यावर प्रेमही रूप होते ज्येष्ठ बंधूच्या राजकीय खुनाचे दुष्टही त्यांच्यासाठी वाढून ठेवलेले होते डॉ खानसाहेबांचा मून मे १९५८ मध्ये झाला, पण त्याचे धागेदोरे बाहेर फोटे दिसले नाहीत, तरी त्यावरून देशात अराजकाचे किंवा दडलीचे वातावरण निर्माण होत चालले होते, हे स्पष्ट झाले पाकिस्तानमधील वातावरण, वादता दुष्काळ व दडपशाही यामुळे प्रधुब्ध झालेले होते लून जुलूमध्ये पूर्वे बगाल मन्निमडळ बन्तर्न केले गेले दोन महिने प्रेसिडेंटचा कारभार तेथे लाला गेल्या होता त्याच सुमारास इराक, लेबनान, जॉर्डन या देशात झालेले उत्पात व अमेरिकेचे प्रतिगामी धोरण यामुळे पाकिस्तानी सेनादलातही अस्वस्थता वाढत होती असा वार्ता होत्या विशेषत पान् सवर्धाच्या अमेरिकेच्या धोरणाबद्दल केवळ सरकारविरोधी गद्यत म्हणजे नॅशनल अवामी लीगच्या नेत्यांत असतोय होता असे नव्हे तर निवृत्त पत्रप्रधान इम्मादल घुद्रीगर यांनीही पाकिस्तानने आपले पराडू धोरण स्वने बदलावे अशी सूचना नॅशनल असेंब्लीमंडल भाषणात (४ सप्टेंबर १९५८) केली होती सरकारचा पक्षपाती अराणारा पश्चिम पाकिस्तानचा जमीनदारवर्गीय सरकारचा टीव्हर बनत चालला होता कारण सरकारविरोधी पक्षाच्या प्रचाराचा प्रभाव जनमतावर होऊन सारे वातावरण स्फोटक बनत चालत होते, याचमुळे कराचीतील अमेरिकन बंगला सप्टेंबरमध्ये तातडीने बॉसिंग्टनला बोलावून गेले होते बन्धुकिस्तानमध्ये अमेरिकेला दिल्या गेलेल्या बेमानिक तळांच्या व तेलमाग्यांच्या कराविरुद्ध तेथील जनतेने जोरदार विरोधी चळवळ केली होती, तर कालानच्या छानांनी त्या कराविरुद्ध सशस्त्र प्रतिकार आगमला होता सुमारे एक वर्षापूर्वीच गिलगिम्धील अमेरिकन बेमानिक तळाविरुद्ध पश्चिम पाकिस्तानात व आझाद काश्मीरच्या अनेक भागात लोकांनी निदर्शने केलेली होती जनतेचा लया जगा असा, वय व लोकशाही यांच्यामागील होता त्याचप्रमाणे तो स्वतःच्या देशाचे राजकारण स्वतःच्या तयाने चालवारे अनाव, त्यांच्यावर पक्षीय देशांचे नियरण चालू नये या मूलभूत तत्त्वामाधीरी होता, पण या वार्ता बाहेर विशेषत बळत नव्हत्या नॅशनल अवामी लीगने नेने

बादसाह्यान, माशानी, गव्यद, मिया इशमिखाउरिन यांनी पूर्वे-पश्चिम दोन्ही भागात सांननेने चळवळ चालवली होती मुख्यतः लोकांची हलाखीच लोकांना राज्यकर्त्यांमिरुद्ध उभा करीत होती, तर राज्यरातडी कारस्थाने व अमनोप वाटत होताना नॅशनल अवामी लीगच्या नेत्यांनी सरकारच्याचे राष्ट्रीय व प्रादेशीय धोषण आमलास बदलावे अशी मागणी केली होती त्यांच्या पक्षाच्या कार्यक्रमात शेतीची आमूलाग्र सुधारणा, एकत्रा योजना रद्द करणे, कोणत्याही प्रांतीय सत्तेचे अगर साम्राज्यादी हेतूने आपल्या राज्यसत्ताभावावर दबाव चालू न देणे व तत्काल निवडणुकी घेणे अशा बाबींचा समावेश होता अशा प्रचारात मोठ्याप्रमाणात आलेली ते मिर्झा इस्फंदार व पत्रप्रधान नून यांची सत्ता कोसळून पडण असे होत होते

अशा वादल्या अमनोपवर बेजबाबदार राज्यकर्त्यांजवळ एवढा उपाय असतो, तो म्हणजे दडपशाही मिर्झां गटाने आपले दात व हात खुले केले होते, शेकडो कार्यकर्त्यांना पडले न भरता तुम्हाला द्यावे आणि यानुळेच राज्यकर्त्यांमधील अंतर्गत भेद वाढत गेला पश्चिम पाकमधील जमीनदाखाला अमला लोकांच्याहीचा खेळ नसतो झाला होता ते उघड उघड पुढाती राजपरासाराचा पुस्तकार करू लागले होते नॅशनल असम्ब्ली किंवा पार्लमॅन्टच्या सदस्यांमध्ये पश्चिम पाकचे बहुसंख्य सदस्य बडे जमीनदारांच होते त्यांना या चळवळीच्या चळवळी नेत्यांचा उपद्रव नसतो झाला होता कोणतेही शेतीनियमनांचे बाबत ते गैर दैत नव्हते त्यांच्या दडपणाला तोंड देण्याची शक्ती ते मिर्झांमध्येही राहिली नव्हती नून हे तर पक्षाच्या एका साध्या जिन्दाचे (शाहजूर) जमीनदार या सर्वांकडून पार्लमॅन्ट पद्धतीची ही लोकशाही रद्द करण्याची उच्च मागणी सुरू झाली होती स्वतः मिर्झांनीच काही दिवसांसाठी अमेरिकन पद्धतीची व अत्यंत उच्च सर्व सत्ता देणारी शासनपद्धती चांगली असा प्रचार सुरू केलेला होता अमेरिकन पद्धतही मूळतः सार्वत्रिक निवडणुकीवर आधारिली आहे व येथे तर निवडणूक घेण्याचे धोरण साकारले होते नव्हते, एवढाच फाय तो पुरव, पण जळ्या घडूनून जिवांमिशी बाहेर कोसे पडावयाचे या चिंतेत पडलेल्या घराबोऱ्या लोकांप्रमाणे मिर्झा कपूची स्थिती झालेली होती उलट काही बडे अधिकारी व राजकीय क्षेत्रातील सहकारी यांचाही नागल्या स्वरूपाच्या हुकूमशाहीला विरोध होता पण कबर धगलेल्या वृद्ध घोऱ्याप्रमाणे मिर्झांची स्थिती झालेली होती घोऱ्यावर जास्त बळ राहण्याची त्यांची तयारी नव्हती, झाली उतरण्याविषयीची चर्चा करण्यास तर त्यांचे मन घन नव्हते पश्चिम पाकमधील मनिमंडळीत गेज उल्लेखालाही चालू होत जाणाऱ्या मन्यास भारी झाली होती तर नवीन येण्यास कोणी उत्सुक नव्हता, असे हे घड्याळ उलटले होते घड्याळाचे काटे क्षपाट्याने फिरत असल्याचा मास पाहण्या पहिल्या राष्ट्राध्यक्षांना (२ मिर्झा) होऊ

लागला होता त्या मन स्थितीत दि ७ ऑक्टोबर १८५८ च्या रात्री मिर्झांनी अयूब सत्तेची घोषणा नव्हे पण कुजबूज प्रथम काही परराष्ट्रीय वनिल्याशी केेली ' सेटों किंवा इतर आतर राष्ट्रीय जनानदाच्या पारचे नवे सत्कार पार पाडतील' असे आश्वासन त्यांनी अमेरिका आदींच्या परराष्ट्र वनिल्यांना बोलवून दिले त्याचप्रमाणे सेनाप्रमुख अयूबखान यांना पाचारण करून त्यांच्याकडे शामनाचे सर्वाधिकार सुपूर्द केले अयूबखानांच्या स्वागतासाठी पाकिस्तानच्या लोकशाही नावाच्या बन्दाच्या पायबळा अशा रीतीने पसरल्या गेल्या पाकिस्तानच्या जनतेच्या आशाआकांक्षाचे व अभिमानाचे स्थान वनलेल्या या महाबद्धाचा उपयोग हुजूमशाहांच्या पाय पुसण्यासाठी म्हणून केला गेला आणि या साऱ्या घटनांची जबाबदारी नव्हे गुहेगारी, धर्माचे नाव घेऊन सत्तेचे राजकारण खेळणाऱ्या मूठभर पुढाऱ्यांच्या कपाळाला विकटवल्यावाचून इतिहास राहणार नाही १९५६ ची रायबगना मोडण्याचा दोष केवळ अध्यक्ष अयूबखान किंवा ज मिर्झा यांचेकडे जात नाही, प्रातिनिधिक सत्ता, व जनतेचे सामर्थ्य यांची धूळधाण करणाऱ्या सत्तावाज नेयानीच हा लोकव्योद केला आहे ज्याच्या हाती सत्ता होती त्यानीच जनतेची ही कमवणूक व बेदज्जत केेली होती धर्माच्या नावाने स्वार्थ साधणाऱ्या अशा नेत्यापासून सारथ राहण्याबद्दल बादशाहखान अहोरात्र आक्रोश करून रागत राहिले होते त्यासाठी त्यांना आपले आयुष्य कोंडवाळ्यात घालवाव लागले

जानेवारी १९५७ पासून तो ८ ऑक्टोबर १९५८ च्या या रायकांतीच्या म्हटल्या जाणाऱ्या फालात त्यांनी आपला कर्मयोग चालू ठेवला होता " रायरात्मार हा लोकांच्या भावरीचा प्रथ आहे तेथे धर्माचा गोंधळ घालू नसा अडाणी जनतेला कमनू नसा " हा सत्य ते सारखे देत राहिले होते त्यांचे सोदर डॅक्टर खानसाहेब यांनीही तो ऐकला नाही आपल्या शुद्धिमतेच्या बळावर आपण स्वार्था सत्तावापांना मागे टाकू असा ठो पानसाहेब यांना विश्वास असावा त्यांनी पुष्कळ यशही मिळवले होते. म्हणूनच रदाचित त्याचा बली पडला असेल, राष्ट्रवाद व लोकशाही या तत्त्वाची थोडी चाड असलेला मुन्हा वर्दीसारखा पतप्रधान बघता बघता उडवला गेला, कारण काय तर प्रेमिडेंट मिर्झांना ते डोईजड होतील अशी भीती वाटू लागली, इस्माइल खत्रीगर दोन महिने पतप्रधान म्हणून नांदले तर फिरोजखान नून सारखा जिनांनाही चाणी स्पष्ट शब्द सुनावणाग धोण नि स्पष्ट पत प्रधान ११ व्या मंत्रिंयात आपल्या राजगृहात स्थानबद्ध बनला पाकिस्थानचे जगमा हस कणारा हा गारा खेळ इस्लामच्या स्थानाराटी, प्रतिपेसाठी वा जनतेच्या कल्याणासाठी शास्त्र ? पाकिस्थानच्या नव्या घनेने १९५६ मध्ये घेतलेले 'इस्लामिक रिपब्लिक ऑफ पाकिस्थान' ह नावही अयूबखान यांच्या पहिल्या हुक्माने रद्द केले गेले पण ' पाकिस्तान ' अग रायाचे नव नाव मुक्त शास्त्र, प्रे मिर्झांनी घेना रद्द केली व सेनाप्रमुख अयूबनी लष्करी

कायदा घोषित केय. त्याच रात्री बादशहाखान, अवदुग समदखान, भागानी, जी. एन्. सय्यद, मिर्जा इनाहिम, फैझ अहमद फैझ, बन्सूर आदि नेत्यांना तुरुंगात नेऊन ठेवले. अनेक मंत्र्यांना स्थानबद्ध केले. लोकशाही सत्ता गडगडल्याबद्दल कोठेही दुःखाचा मुस्काव मित्रा निनेधाचा आवाज निघाला नाही असा निर्वाळा कधी कदाट व इतर बऱ्याच पण्डीय घटना शास्त्रज्ञांनी दिलेल्या आहे. पणुगणिक उभ्या केलेल्या लष्करी पोलिसांच्या बंदुकीची नजर घुक्कून आवाज उठविण्याचे सामर्थ्य गुद झळड-अमेरिकेच्या नेत्यांमध्ये अमेल असे मानण्यास पुरेसी जागा नाही. पाकिस्तानचा राज्यसभार जनतेला नको होना; जनता हैगण शाली होनी हे पूर्णतया खरे होते; पण लोकशासनचा जनतेला अग्रिम नव्हते. आपल्या सत्तांन्ध नेत्यांना मध्ये व शत्रुणे करण्याची प्रक्रिया पूर्व पाकिस्तानमध्ये चालूही केली होनी; मां. भागानी त्यात यशस्वी होत होते आणि पश्चिम देशांच्या मदतीवर झुंड बनलेल्या पश्चिम पाकिस्तान-मधील जमीनदारांना वॉ. खानसाहेबांनी रोखवीत बाखवीत ठेवले होते; पण मिर्जा-अयूबखान मित्रा गुलाम-चोप्रा यासारख्यांची सत्ता कोण निर्मित होते व पोशीत होते ? झळड-अमेरिकेचा सहा, पैसा व पाटिंबा; पाक लोकशाहीच्या या हत्येतील परदेशी नेतृत्वाचा वाय प्रजासत्ताके तपासण्याचे कर्तव्य पश्चिमी घटनाप्रसन्न करीत असल्याचे दिसत नाही. स्वतंत्र वृत्तीच्या अभ्यासकांनी याचा विचार केला पाहिजे.

बादशहाखान ८ ऑक्टोबरच्या रात्री हैद्राबादच्या तुरुंगकडे रवाना झाले. नंतरचा राज्य-कायदा हा लोखंडी पडपाआड झाला. तेथील घटनांची वार्ता बाहेर कधी पारशी आली नाही. जे काही बळले ते बादशहाखानांच्या लडनमेयीनत. तगूवी ते कोठे तरी कारागृहात जिवंत आहेत पणदे बळत असे, ते खरोखर जिवंत आहेत किंवा नाही हेही बळण्याम मार्ग नव्हता. अयूबखानांच्या हुकुमशाहीने पाकिस्तानचे किती व कोणते भले केले आहे हे विचारण्याचा अविवार तेथील जनतेचा; पण बादशहाखानांसारख्या सत्त देशमनाला इतका दीर्घमल तुरुंगात डावून टाकावे लागले या घटनेचा काही अर्थ जगाला कदाय लागेलच ! त्यांच्यामासल्यांच्या स्वास्थ्याबद्दल कर्तुवर्त चिंता करण्यापलीकडे सवधी जगाला काही करता येऊ नये ही त्या शासनपद्धतीवरील व जगातील तत्त्वनिष्ठांच्या अमहात्म्यतेवरील निदरक अशी टीका आहे.

७ ऑक्टोबरला सध्यापद्धती सर्व पाकिस्तानवर धुके पणाले होते तो माध्यान्दकाळचा अंधार होता. तो अंधार केव्हा व किती कमी-अधिक झाला हा स्वतःच अभ्यासाचा विषय आहे. पाकिस्तानच्या राज्यघटनेचा छेडघटनेचा पाकण्या नेत्यांनीच केलेला होना; गरीब जनतेचे जिणे दैन्यवाणे झालेले होते हे सत्य आहे; पण ही परिस्थिती निर्माण करणारे भेते हे पाक्या देशांच्या पाठबळवर स्वदेशात सत्ता गाजवीत होते व जनतेच्या विश्वासाच्या

नेत्यांना तुरगाची वाट दाखविली जात होती या घटनेची नोंद न घेता घटना पडित पाकच्या जनतेच्या अपात्रतेची व नेत्यांच्या गुणावगुणांची चिन्मिता करीत आले आहेत स्वार्थी चलाख लोभाना हाताशी धरून व त्यांना सर्व प्रश्नांची मदत देऊन सचोटीच्या देशभक्त-नेत्यांना खर्ची करायलाचे, आपल्या हस्तकाना सत्ताधीश बनून त्यांनी स्वदेशाचा सत्यानाश करण्यानंतर सर्वच लोकांवर अपात्रतेचा शिक्षा मारण्याचा हा उद्योग साम्राज्यपुष्ट विविशनी शरभ वगैरे केला न्या. तय्यबजी, हकीम अजमलखान, डॉ अनसारी, मो महमदअली, मो आझाद खिवा बादशाहखान यांना विविध राज्यकर्त्यांनी वेव्हाच नेते मानले नाही, स्वतः का जिनाही जेव्हा सत्ताधीशाना टोले लगावत होते तेव्हा तेही मुसलमानांचे पुढागी होऊ शकले नाहीत त्या फळात सरकारमान्य पुढारी कोण होते त्याचा उल्लेख येथे करणे जरूर नाही. पण त्या ब्रिटिश धोरणातूनच पाकिस्तान निर्माण झाले आहे पाकिस्ताननिर्मितीनंतरही तेथील स्वार्थी पुढाऱ्यांना हाताशी खेळवण्याचे छेदने तसेच साम्राज्यवादी राष्ट्रांनी चालवण्यामुळे तेथेही खरे देशसेवक बंदिशलेख पुसळले गेले व अधिसाधू नेत्यांच्या छापेचातून अयुबखान जन्माला आले लोकशाही हत्येच्या या पापातील पश्चिमी राष्ट्रांचा वाग न ठरवता केवळ पाकिस्तानी नेत्यांना बदनाम करणे प्रामाणिक संशोधनांना व लेखकांना शोभणारे नाही

गवर्नर जनरल इरफंदार भिखो यांनी घटनाहल्लेसमधी पादलेल्या आज्ञापत्रात राज्य-कांतीच्या व लष्करी सत्ता स्थापन करण्याच्या कारणांचा उल्लेख आहे पाकिस्तानवर यामुळे ओढवणाऱ्या आपत्तीबद्दल मिर्झाही दु खी होते असे दिसते, पण ही त्रिपारी रोपदी करी व कोणी बाढवली ? ते म्हणतात

“ I have been watching with the deepest anxiety the ruthless struggle for power, corruption, the shameful exploitation of our simple honest patriotic masses, . . . The prostitution of Islam for political ends, . . . These despicable activities had led to dictatorship of the lowest order Adventurers and exploiters have flourished to the detriment of the masses ”

यातील कोणती विशेषणे भिक्षा-अय्यूब यांना लागू नव्हती ? जनरल अय्यूबखान यांनी हुकूमशाहीची कारणे पुढीलप्रमाणे दिली आहेत

“ The chaotic conditions have been brought about by self-seekers, who in the garb of political leaders have ravaged the country or tried to barter it away for personal gains Some have done it as a matter of right because they professed to

have created Pakistan and others who were against the very idea of Pakistan openly worked for its dissolution

धमभावनेचा दुरुपयोग स्वार्थी नेत्यांनी स्वतःच्या तुल्यभाष्यासाठी केला व त्यामुळे लष्करी सत्ता आल्या हे मिर्झा-अयुबखान यांचे म्हणणे खरे आहे व दोघेही त्या चळवी दुःखी कष्टी अवस्थेत अमावस असे काही लेखकांचे सांगणे आहे ते खरेही असू शकेल पण दोघी पुढाऱ्यांनी अशी ह्मणार चालवली अमता हे दोघे नेते निरनिराळ्या अधिराष्ट्रावर राहून त्यांच्या ह्मणार्थीत सहकारी होतेच देशहित विक्रीला काढल्याचा मिर्झाचा आरोप बऱ्याच कम्युनिस्टांविरुद्ध अनेक किंवा बादशाहखानांचा फाळण विरोध त्यांना पाला नसेल पणु मी भारानी यांनी पूर्वे पाकिस्तानमधील दुष्प्रत्ययांच्या वेळी स्वतःचे प्राण पणाला लावले होते स्वस्त तांदूळ जनतेला मिळवा म्हणून त्यांनी प्राणोपवसन केले होते तिथेच संप्यद हे एक ठेने समाजनिष्ठ असे नते आहेत यांच्याऐवजी उषरुट्या कावायावरल स्वतः नीनांनी त्यांना लीगवाहे हातलले होते त्या खुर्गेना पुहा पुहा सत्तापदावर बोन आणीत होते ! आणि बादशाहखानांविरुद्ध राग कशावरल ? त्यांचा एक गणात्र विरोध जमीनदार पजाबी नेत्यांची गुन्नागिरी साण्याभोव्या पत्रायावर येऊ नये म्हणून होना ना ? त्यासाठी त्यांना जन्मभर कद ? आयुभर अपमान व छळ ? त्यांना अमानुषपणे वागवाव ? अयून खानांच्या शब्दावर विश्वास बसणे कठीण जाते ! आणि आयूनखानांनी आपल्या हानी सत्ता येताच दोन आठवड्यात मे मिर्झा यांनाही स्याची पिले दाखवली व विमानात बसवून क्यमचे इलडला खाना फळे असे म्हणताना आयूनखान व मिर्झा यांना त्यांच्या पूर्वांचे सारे सत्ताधीश गुलाममुहमद मोहमद अली बोमा नाझीमुनीन चाबंग मुहमद अली किंवा पजाबचे दौलत्राना व मून मिथचे खुर्गे किंवा पूर्वे पाकिस्तानचे फजलूल हक व व अहूदसन सरकार हे सारेच पोमरू होते असे वाटले की कय ? आणि सवे असते तर त्यांची सगळी सोडून या दोघांनी विरोधी पत्ताशी हातमिळवणी का केली नाही ? तसे करण्याऐवजी पाक्या लोकांकडून चोरल्या मारगने पैसा व दाख्योव्य यांची मदत मिळवून आपल्या देशाची घटना उप्सत करणे हा बरेडला पुरुषार्थ ? आणि असली निरुपी सून्या सहकार्यांना स्वाधी चोर म्हणून शिब्या हासडण्यात कशी पुमून निघेल ? त्यामुळे तुमचे पावित्र्य प्रस्थापित होणार नाही त्याचप्रमाणे कमीअधिक सामाजिक स्यास्य अग आर्थिक स्वैर्य निमाण करण्या नेदी तुमची रायकांती यायाची ठण्णार नाही ती अपरिहार्य व जननिाची होती का नाही याचे उत्तर तेथील जनताच देऊ शकेल

बादशाहखान, अयुबखान, मोहमदखान, मी भारानी गुलाममुहमद सप्यद आदि सर्वच सन्ना देशमेरजांना तुमगाची वा या रायकांनीने दाखवची अमत्याने या रायकांनी

सक्धी स्वातन्त्र्यनिष्ठ लोक साक्षरच राजकार !

बादशाहखानांचा जन्मच तुरुंग साफ करण्यासाठी आहे त्यांना स्वतःपणे वावण्याम
मिती दिवस मिळाले तेच मोजणे अधिक सोपे आहे सारी हयात तुरुंगातच

अयूस्मान फातीनतर १९५८ च्या ऑक्टोबरत ते जे तुरुंगात गडप झाले ते १९६४
अखेर एडनमध्ये उजेडात, रान्या उजेडात, लोकशाहीच्या जन्मस्थानात येउन पडले ते तेथे
कसे पेरले गेले हा इतिहास थोडा लक्षात घेण्याजोगा आहे त्यामुळे अयूस्मानाच्या
हेतूवर व कार्यपद्धतीवर प्रकाश पडतो १९५८ ते ६४ हा सर्व काळ बादशाहखान यांनी
सलग तुरुंगातच काढला असे नाही १९६१ मध्ये ते काही काळ मोकळे होते या सहा
वर्षांच्या बंदिवासात त्यांचे पोलादी शरीर दुर्बल व रोगजर्जर बनले प्रथम ते हदराबाद
येथे एक्कीन वन राहिले असवेत तेथील सर्व काळ पूर्वातात काढावा लागला तेथील हवा
कमालीची गरम प्रहरी विघडली तरी तेथील पन्नाही जेलरने त्या रोगाची दखल घेण्याचे
नाकारले रोग्याबद्दल तो बेफियर राहू शकतो पण रोगाची दखल त्याला नियमांनुसार घेणे
भाग असते इस्फित्यात पाठवण्यासही जेलरने इनाकार केला इस्लामधर्माच्या आनुभावाचा
डका पाकमध्ये वाजयग जातो, पण तो आनुभाव बादशाहखानांच्या अनुममाला आणून
देणारे कोणी अधिकारी मेगले नाहीत असे दिसते येथे त्यांना मूनाशयाचा विचार बळकट
होवावेदून लाहोर व लाहोरहून रावळपिंडी रिया मुल्तान येथे त्यांना या काळात हिंडवल
पण या अष्टावध फातीनच्या जेलच्या काळातील अनुभव ब्रिटिशांच्या काळातील जेलसारखाच
किंबहुना अधिक बार्ड आला जेव्हा जेथे प्रतिगूल हवामान अमेल तेव्हा तेथे हवा
पालण्यासाठी पाठवण्याची ब्रिटिश फॅक्टरी पाकिस्तानी अधिकारी इमानेदतपणे चालवीत
होते त्यांना लाहोर जेलमध्ये उपचारासाठी नेले, पण तेथेही काही वैद्यकीय तपासणी केली गरी
नाही शेवटी बादशाहखानांना रोगपीडा असद्य झाल्याने त्यांनी मुख्य अधिरान्यास आपण
नियेधार्थ अपप्रदण बंद करू असे कळवले हे कळल्यानंतर व चार दिवस उपोषण कल्यानतर
त्यांना मुल्तान येथे इस्फित्यात उपचारार्थ पाठवले गेले मुल्तानचे उष्णतामान त्या वर्षी
११७° पर्यंत छायेन असे तेथील उपचारांचा योग्य उपयोग होत होता, परंतु तेथील
उष्णता त्यांना सहन होईना म्हणून त्यांनी दुसरीकडे पाठवण्यास विनती केली त्यावरून
त्यांना परत लाहोरला पाठवण्यात आले बरही होदपर्यंत त्यांची प्रहरी अधिक विघटली
होती या काळातील केलमधील हरीकर्तांचे वृत्त ह रवन बादशाहखानांच्या तोंडूनच आले
आन्त्यामुळे त्यातील सत्यतेसक्धी राखेल जाण पडत नाही श्री प्यारेलाल यांनीही सर्व
हकीकत आपल्या लेखन दिलेली आहे श्री बमननयन बजाज व प्रस्तुत लेखकांनी शास्त्राच्या
मुलाप्रमाणे या बरुतेक घटनांचा उद्देश आलेला होना लाहोर येथे पण अन्याययोग्य तथे

उन्हाळ्या रूप होताच, पण त्याहावेक्षा त्यांना दिलेल्या आपघाती त्यांना होसफटून काढले त्यांना हंगवणीचा विकार (डिसेंट्री) झाला व त्यावर घुईने मज्जेतच काही आपघ दिले गेले असे दिसते, पण ही चूक नव्हती तर तो दुष्ट प्रचार होता असे म्हणणे प्राप्त होते त्यांना होणाऱ्या यातनांबद्दल त्यांनी अधिकाऱ्यांना पळविले तरी डाकटने काही इलाज केला नाही उल्टा व्यावर्धित ते एकटे टाकले गेले होते त्या सर्व माग्यात व त्यामधील त्यांच्या खोलीला कुलुपे टोकली गेली अधिक म्हणजे त्या माग्यातील रात्रीचे दिवेही बंद केले अशा अवस्थेत त्यांची काही चौकशी न करता ३६ तास यागून दिले होते त्या काळात त्यांना प्राणातिक वेदना झाल्या त्या काळात त्यांचा शेवट होईल असे जेलअधिकार्यांना वाटले असावे असे दिसत तसे दुष्ट हून नसतील असे मानण्यास काही आधार सापडत नाही बादशाहखानासारखा सतपुरुष तसे स्पष्ट म्हणत नाही ! अधिकार्यांचा तसा दुष्ट हेतू असण्याचे कारण काय ? त्यांना तुरुंगान का टाकले ? तुरुंगात यागल्यानंतरही छळ का चालवला गेला ? त्यांना न ओळखणाऱ्या अधिकाऱ्याकडून हे घडले असेल का ? डाकटने दुर्लक्ष का करावे ? या सर्व शका निरर्थक नाहीत अशी परमावधीची दुष्टता धोर पुरावांच्या बाबतीतही करण्याची बुद्धी नोकरशाहीत कित्येक वेळा जागृत राहू शकते असे अनुभव १९४२ च्या खऱ्यात काही ठिकाणी आले आहेत पण ही फेवळ दुष्टता नव्हे तर सूडबुद्धी होती, ती बंदि नेल्याप्यामधील का स्वास्थ्यचेतुष नोकरशाहीची ? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे मिळणे कठीण आहे पण एवढे जेलमध्ये साक्षात्प्या विचारावर म्हणून केलेल्या या उपचारांमुळे मृत्यू येण्याऐवजी त्यांची मृतता झाली यामुळे हा प्रयत्न त्यांना मारण्यासाठी म्हणून झाला असला तरी तो खऱ्या अर्थाने त्यांना तारण्यास म्हणजे बाहेर काढण्यास सादरप्यक झाला म्हणून या कारस्थानाला अगर विपारी औपध देणाऱ्या घटनेला जो कोणी जबाबदार असेल त्याचे आमारच मानले पाहिजेत

त्याचा मूळ विकार एकच म्हणजे शीचाचा होता 'या जागी आता अनक गेग बळवले ! हे त्या औपध देणाऱ्यांचे उपमत्त्व नव्हेत का ? कारण इतक्या रेगमस्त स्थितीत त्यांना तेथे ठेवणे सत्ताधीशांना धोक्याचे वाटले ! बादशाहखानांना पूर्वी लो ब्लॅम्प्रेसर होते त्या जागी आता हाय ब्लडप्रेसर आले त्यांना काळजाचा विकारही थोडा जडला किन्ही, चिह्न सर्वच मद्र अगर बद्र होण्याच्या मार्गावर लागली मग औपधाचा उपयोग झाला नाही असे म्हणे म्हणता येईल ? पायावर व सर्वांगावर सूज येऊ लागली अशा स्थितीत त्यांना आता अधिक उपचार करण्याची जरूरी पडणार नाही असे जेलअधिकार्यांना वाटले असावे म्हणून त्यांनी त्यांना जेलमधून नव्हे तर ल्यहोमधून दूर पळविले ल्यहोमधून हरिपुर येथे त्यांच्यामागी स्वतः घर धडन दिले व तेथे स्थानबद्धतेत ठेवण्यात आले आणि हरिपुरा काय किवा ला रोर काय कोठेही त्या प्रमावी उपचारांचा उपयोग व चम्रा होण्याचा धोका

होताच, आता तर सहा वर्षांच्या हुकुमशाही शिस्तीत तयार झालेला अधिकारीवर्ग तयार झालेला होना ! प्रेसिडेंट अयूबखान हे त्यांच्या नोकरशाहीला येज लोकगेवंचे धडे देत होते व पार्श्वीत मुकाम ठेवून राहिलेले पश्चिमी पत्रकार पाकिस्तानच्या या सुधारलेल्या राय करमाराची निच जाहिरात करीत असत, मग हा जेलचा अधिकारीवर्ग शिस्तीने व तत्परतेने न वागना कसा राहील ? त्यांनी बादशाहखानाना तातडीने हरिपुराला पाठवले, तातडीने घर मिळवले व तेथे आणून सोकळे सोडले आणि हरिपुराची रिश्चित घड हवा त्यांना थड करण्यास पुरी पडणार नाही असे वाट्यानेच बी वाय न यळे, त्यांना नेदमीच हिमगर्भात राहता याव म्हणून १९६४ च्या हिवाळ्यात लडनला खाना वेंले प्रे अयूबखानांच्या सत्त शिस्तीच्या सुधारलेल्या रायकरमारातील ४१५ वर्षांच्या जेलजीवनाचा हा अधुस्ता चित्रपट आहे बादशाहखानांचा हा राय जीवनप्रवास आगीतून पोषाड्यात, पोषाड्यातून धुक्यात व धुक्यातून बर्बाकडे चाललेला आहे तेथून ते मूलस्थानरडे पोचात्रयाचे आहेत

१९६४ च्या हिवाळ्यात बादशाहखान लडनला पोचले. त्यांची प्रवृत्ती आता दुरुस्त होणे शक्य नाही आणि त्यांचा पाकिस्तानमध्येच मृत्यू झाल्यास तो सर्व बाजूनी सत्ताधीशांना बाधर टॉल या भीतीने त्यांना परदेशामध्ये धाडण्यात आले असा बहीम बादशाहखानांसकट बहुतेकांना वाटतो त्याचा पाकिस्तानमध्ये झालेला अमानुष छळ हाच या सशयाला आधार, पण हे डावपेच छेळणाऱ्याचा बाही हेतू असला तरी आपल्या भलाचि सरक्षण करणाऱ्या पन्नेश्वरानेच त्यांना सुपरूप राखले आहे हेच खरे तेव्हा या सुपरिणामाचे धोडेवहुत श्रेय पात्राच्या नेर्यांना मिळत असले तर त्यांना ते मिळू पावे, पण पापनेत्यांचे डावपेच येथेच सपले नव्हते लडनमधील उपचारांचा चारपाच सहिर्यात सुपरिणाम झाला तेथेही त्यांना उत्तर इंग्लंडमध्ये पोठे तरी दूरवर ठेवले होते काही दिवसांनी ते लडनमध्ये आले तेथील घडी त्यांना मानवेना तेव्हा अमेरिकेसारख्या थोड्या मध्यम हवामानाच्या विमागात राहण्याचा सहा डॉक्टरांनीच त्यांना दिल्या त्यावरून बादशाहखानांनी अमेरिकेस जाण्याचा प्रय न केला, परंतु अमेरिकेलाही त्यांना आपल्या देशात उपचारार्थ येऊ देण्यास परवानगी देणे योग्य वाटले नाही लोकशाहा व मानवी स्वातंत्र्य यांचा पुकाय घरण्याचा या विशाल व बंमवी देशाने हा अनुदार निर्णय का घेतला हे समजणे कठीण नाही, केवळ पाकिस्तानच्या रायकरयांच्या मोहबतीसाठी अमेरिकेसारख्या मदान देशाने ही क्षुद्रता दाखवली ! इंग्लंड विरुद्ध शेकने वर्षे सशस्त्र युद्ध चालवणारे आयरिश नेते अमेरिकेचा स्वातंत्र्य निष्ठेच्या विशाल उदरात निर्धास्तपणे कावरत असत, नव्हे तेथे राहून मातृभूमीच्या स्वातंत्र्याचे ल्हे ते चारश्रीत, हिंदुस्थानातील क्रांतिकारकांनाही अमेरिकेने आपल्या पोरात अनेक वेळा आश्रय दिलेला होता मग बादशाहखानांच्या नाबतीत इतर का दाखवला गेला ?

प्रे अस्मद्वानांच्या कारमागची अमेरिका इतकी एकत्र झालेली आहे याचा हा पुराव ठरत नाही का ? त्याच अर्थ पुरावाची जरूरी नाही दोन महायुद्धानंतर माडबलशरीचा जो प्रचंड विस्तार अमेरिकेने केला त्याने तिची स्वातंत्र्यनिष्ठा निश्चय होत चालली आहे अमाच याचा अर्थ आहे

१९५१ मध्ये प जवाहरलालजींना बादशाहखानांच्या प्रगतीच्या विवेने पुढील व्याख्या दिली होती ते भाषातऱ्हे येऊ शकतील तर पार बरे होईल असे त्यांना वाटत होते त्या पक्षाने प्रयत्न का झाले नाहीत या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर मिळू शकत नाही व त्यामुळेही निषादच वाढत राहतो अर्थात तशा प्रयत्नांना यश येणे शक्यही नव्हते बादशाहखानांच्या लडनमधील दास्तब्यकालात भारतातील काही गेते व कार्यकर्ते त्यांना मेळले होते त्यानंतर भारतात त्यांना आणण्याचा प्रयत्न का झाला नाही ही शका बादल्यावाचून रागत नाही तिरेच्या लामाना आग्र्य देण्यासाठी आम्ही अनेक सफटे ओढवून घेतली होतीच मग हे तर आमचे सहोदर-साथी, आमच्या राजकीय लढ्यातील किनीचे सहाय्य, पुढेभूमीवर धायाळ होऊन पडलेले आमचे नेने त्यांना स्नेहभावना सदैव पेंचवणे आमचे काम नव्हते ? आमच्या राजकीय धोरणावरील व मित्रप्रेमावरील हा एक काळ्य ढाग आहे असे वाटणे सामाविक आहे बादशाहखानांच्या लडन येथील सुखामात त्यांना मेळलेल्या एका जबाबदार नेत्याजवळ बादशाहखानांनी गांधीजींची व इतर नेत्यांची आठवण काढली, " पयर्णांच्यावर पाकिस्तानने अस्याय केला तर भारत आपले धर्तव्य करील," अशा आशयाचे गांधीजीबोलले होते त्याचीही आठवण त्यांनी दिली होती कारण काहीही अमोत भारताला त्या वेळी त्यांच्यासाठी काही करता आले नाही हे खरे, पण चिमुकल्या अफगाण सरकारने आपल्या प्रेमाचे पत्र त्यांच्याकडे पाठवले व त्या बळवर हा धायाळ गरड तिकडे उडाला अफगाणिस्तानसारख्या चिमुकल्या राष्ट्राचे हे धाडस विशेष कृतिकास्पद होते इंग्लंड-अमेरिकेसारख्या बलवत्यांची त्यात नागजी होती शिवाय व्याप्यानी थोडी सलगी अफगाणांनी अल्लिकडे सुरू केली होती त्या शेजारी राष्ट्रांनी वैरभाव ओढवून घण्याचा धोका त्यात होता पण तो धोका अफगाण सरकारने फक्तला ताला रत ओळखते हेच खरे ठरले स्वतः समोवाराच्या बलवान राष्ट्रांच्या वैचीत नेहमी नांदत आलेल्या या शूर राष्ट्रांने हाही राजकीय डावपेच केल्या असणार असेच पुढळ्याना वाटणार, पण तेव्हा दोन-अर्दीच वर्षांचा अतुमव पाहता भूलस्थानाकडे आलेल्या या वीर योद्धांचा अफगाण सरकारने व जनतेनेही अत्यंत आदरभावनेने वागवले आहे हे खरे मान व अफगाणिस्तान हे दोन देश सोडून त्यांनी कोठेही औषधोपचारासाठी राहावे अशी पाकिस्तानची इच्छा होती या दोन दशांत त्यांना जायला येऊ नये असे पाक सरकारचे प्रयत्न चालू

होते त्यांना ओरिजेन्टली जाऊ दिले नाही याचा अर्थ उपड आहे, पण अफगाण सारसार घट्ट राहिल्याचे व हातचा पत्ती पुरा उद्गम गम्याने पावला सोबे घोडीन वगण्यापत्रीकडे बाई करता आहे नाही असे दिगते पाकिस्तान सरकारने शेवटपर्यंत त्यांच्या इष्टेनुसार राहण्याचे व उपकार करण्याचे ठिगण निवडण्यास बादशाहखानांना निषेध केल्या यामुळे अण्णद अयूष्यानांच्या व अमेरिकेच्याही धोरणावर नमून पडतो अशा अनेक मरण-नामनांना तोंड देत देत ते आपल्या मूळस्थानाच्या वाटला-फातूला-घोबले बादशाहखानांचे तरुण पत्नी यांनी राजकीय सत्कार ताबूळ येथे राजे अमानुद्दालांच्या द्वारे घडलेले आहेत त्याही दृष्टीने त्यांचे हे मूळ स्थानच आहे अफगाणिस्तानच्या लोकसंख्येमध्ये सुमारे चाळीस टक्के लोकसंख्या पठणांची आहे बादशाहखानांचे जीवन पठणांच्या सेवकांनी समर्पित आहे पठणांच्या द्वारे ते मातावाचीच सेवा करतात पठणांच्या वरील त्यांचे प्रेम अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे यामुळे उपचार व वास्तव्य यासाठी त्यांनी अफगाणिस्तान शोधले असल्यास ते स्वामात्रिक आहे त्यांचा लाडला पठाण प्रदेश अफगाणिस्तानच्या सीमामधून हावेवर आहे पाकिस्तानाच्या जन्माबरोबर लाडल्या गलेल्या लज्जामध्ये घायाळ-अजुमी झालेल्या आपल्या सार्थांची सुखदुखे फातूल येथून सहज घानी येतील, पुढल्यांच्या गात्रीभटीही होऊ शकतील, या सार्व दृष्टींनी त्यांचा अफगाणिस्थानात जाण्याचा हा निर्णय अण्णार, तो समर्पक व स्वागताई अमात्र टरला त्यांचे आरोग्य तेथे आल्यानंतर क्षणान्तरें सुधारू लागले लोकसं-सर्पक व लोकसेवेचा पुढा आरम्भ हेच त्यांच्या रागावरील खरे अंधध होते

आणि अशा रीतीने बादशाहखान 'दारुल अमन' च्या परिसर तील प्रशस्त व प्रसात अशा अतिथिगृहात प्रविष्ट झाले कोणाचे देव ताला बोटे रगे पिचिल याचा बाही नेम नसतो असे म्हणतात त्याचा हा एक अजय नमुना होय

बादशाहखानांना फातूल परिचित होते, पण 'दारुल अमन' त्यांना नवे होते स्वतंत्र अफगाणिस्तानचा दरार मिटिशाना जाणू देणाऱ्या व युरोपीय राष्ट्रांचा दार करून धकल्यामागल्या वळी नेपोलियनच्या परगावर विभ्रान्ती घणाया अमानुद्दालांना स्वतःसाठी तयार करविलेला तो प्रासाद आहे त्या प्रासादाच्या परिसरातील एक अतिथिगृह अफगाण सरकारने बादशाहखानांसाठी तयार ठेवले होते

त्या अतिथिगृहात प्रवेश करताना बादशाहखानांच्या मनात लुया स्मृतींचे केवढे वादळ उठल असेल ? पंचेचाळीस वर्षांच्या स्वतःच्या राजकीय जीवनाचा, त्यातील विलक्षण स्थित्यतरांचा व घडामोडींचा चित्रपट त्यांच्या लोळ्यांपुढून गेला असेल यामुळे त्यांच्यासाठी उपडल्या गेलेल्या लोखंडी पात्रावरील प्रश्नचिह्नांकित कलाकुसरीकडे त्यांचे लक्ष गेले नसणार ! पण तेथे प्रवेश करताना त्यांच्या मनात अनेक प्रश्नांचे वादळ रास

उठले असणार !

१९२० मध्ये निजगतच्या चळवळीमध्ये ते मोहाजर्जन बनून काबूल येथे आले होते त्यापूर्वीची पाच वर्षे पश्चिमा मध्ययुद्धाच्या काळात ते सशस्त्र प्रतिभेच्या कार्यक्रमात होते त्या काळात ते कम्युनिस्ट पोचले नसावेत, पण ते त्या नातेवाक्यक नेत्यांसाठी मुद्दमवना करीत होते, त्या नेत्यांचे ह्याची मास्त सरकार काबूलच्या बाग-ए-बावर या अतिथिगृहातच होते मईप्रताप, बर्तान्झा, ओबेदुद्दा यांच्या रायटनेरी बादशाहखान त्या वेळी (१९१४-१९) अखत्यार रीतीने जोडलेले होते शेख उल्लिह मम्मद हसन यांच्या धुंदनेबन्सनच सशस्त्र प्रतिभेच्या लक्षात ते सामील झाले होते पुढे निजगतच्या वेळी स्वतः अमानुष खानासरी त्यांची बोलणी शायी होती, त्यांच्या सल्ल्यानंतरच बादशाहखान काबूलहून पन्त स्वामी पातले इतकेच नव्हे तर हातातील बुरूक पेंकून देऊन लोमशिक्षणाच्या आपल्या आग्रहात कायला ते पुढा लागले 'बोण्यानी बाण्यासाठी स्वर्जनापासून दूर निघून गेल्याने आपले प्रथम कसे सुणार ! आरव्या अज्ञ समाजवाध्याचे स्वातंत्र्य जवळ कसे येणार ? त्याच्यामध्येच राहणे व त्यांना शहाणे करून सर्वांनी स्वतःत नव्हे हे वीर पुरुषाचे धर्तव्य आहे ' राजे अमानुषखान यांच्या भेगीनंतर हे धोरण बादशाहखान यांनी ठरविले होते आपल्या अज्ञानी व मागतलेल्या पटांगना शत्रूने व स्वतःत शत्रूच्याच्यासाठी त्यांनी नंतरची चांदीम वर्षे घालविली १९३० नंतर ते गांधीजींच्या सपरात व अहिंसेच्या निष्ठेत वारले व लढले, आणि देश स्वतःत शत्रूच्यावर पधरा कर्त्याच्या बदिवासानंतर अमानुषाच्या स्मृतीने पुनीत झालेल्या पस्तिराच्या झयेत ते पुढा पोचले ओबेदुद्दा अमानुषांनाधी यांचे जोर धरून व नंतर जिना-अयूबखान यांच्या तर्कवीनून अमानुषाचे अतिथिगृह असा हा पचेबाळीस वर्षांचा त्यांचा प्रवास होता अतिथिगृहाच्या प्रवेशद्वारावर जी प्रश्नचिह्नांची राण होती तिने त्यांना अधिक अस्वस्थ केले असणार !

समोवरच्या निज्या भुक्क्या रागच्या टेकळ्या, त्यावरून येणारे धडबारे, राजप्रासादावडे जाणाऱ्या मिमोच्या स्वच्छ रस्त्याच्या दोही बाजूस उभ्या असलेल्या व शस्त्रधारी सनिका प्रमाणे भागणाऱ्या पोपल वृक्षांच्या रांगा, सेनिक्कांच्या वाटीवर फडफडणाऱ्या निशाणाप्रमाणे पोपल वृक्षांच्या पांदावर फडफडणारी बारीकशी पिंपळपान अद्या या स्वतःत व रम्य बानावरणात बादशाहखान येऊन पोचले होते रस्त्यावरून जाणाऱ्या मोगरागुळांच्या चाना-झालून उडणाऱ्या बारीक पदार्थांचा आवाज व वृक्षराजीमधील पक्षांचा निरविल्यट याशिवाय तेथे कसला आवाज किंवा गल्फ नव्हेत नव्हेत किंवा निमाच्छादित टेकळ्यावरून येणारा वायू कसलाच शरिरदाह होऊ देत नव्हेत ! असे अमतांनाही लाहोर जेलमधील औषधाने झालेल्या दाहापेक्षा त्यांच्या अतपत अधिक सोम येथे पोचल्यावर

जाग्रत झाला अमेल पुढे काय ? या एसा प्रश्नाने त्यांच्या मनात भिती प्रचंड वाढत
निर्माण केले अमेल ? अतिथी होण्यासाठी किंवा तेथील स्वास्थ्याचा लाभ घेण्यासाठी ते
तेथे आलेले नव्हते, म्हणून राजवाड्यात येणाऱ्या पचपन्नासांची भोजने नोकरचाकरांचे
किंवा मोठ्ठ्यांना साही मोगरागव्याचे तांबे या सर्वाना त्यांनी तय्यार रजा दिली.
पठानांचा प्रश्न कसा सोडविता येईल या प्रश्नात ते तय्यार न्यम झाले कायबुल्ला
आन्यानंतर काही दिवस त्यांना आगेकडे लक्ष पावे लागले स्वतः राजेसाहेब, राजपुत्र
व राजघराण्यातील धोरधोर मंडळी, पंतप्रधान व इतर मंत्री, तसेच नागरिक व लहानधोर
सामाजिक कार्यकर्ते या सर्वांच्या हुतमणे गाठीमेगी होऊ लागल्या मुख्यत कार्यकर्त्यांच्या
मेढी व गोरगर्भांचे प्रेम हा त्यांचा सारा सारा, यामुळे त्यांचे आरोग्य क्षमात्र्याने दुरुस्त
झाले ते अयुवस्त्रांनाच्या तुरुगातून 'आता हे चार वळ पिकार नाही' म्हणून बाहेर
पेकले गेलेले शरीर पुन्हा ताजेतपाने होऊ लागले, आपल्या कर्मयोगी जीवनास त्यांनी
तेथे पुन्हा प्रारंभ केला राजे झहीरसह्या व त्यांचे सारकार यांनी मृत्यूच्या दारवून त्यांना
परत मिळविले असे म्हटल्यास त्यात अतिशयोक्ती नाही त्यांचे हे कृपे अंगातील स्वातंत्र्य-
निष्ठ लोक कसे विसरतील ?

बादशाहखान लंडनला पोचले त्याच वेळी अनेक भारतीयांच्या आशेला पळ फुटले
व त्यांना आता भेगणे व पाहणे शक्य होईल या कल्पनेने त्यांना अयानंद झाला, ते कायबुल्ला
पोचल्यानंतर तो अनंतपटीने वाढला त्यांच्यासवधीच्या बातम्या कधी कधी वृत्तपत्रात येऊ
लागल्या, काही मंडळींनी त्यांच्याशी पत्रव्यवहारही सुरू केला १९६६ मध्ये डॉ. लोदिया,
प्यारेलाल, कमलनयन बजाज आदी मंडळी त्यांना भेटून आली एग्जिप्टीस वर्षानंतर त्यांना
जुने भारतीय मित्र, कार्यकर्ते भेटत होते या भेटीने त्यांना झालेल्या आनंद-दुःखाचे वर्णन
करणे सोपे नाही, खुदाईखिदमतगारांनी सांगे हयात भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी वेचली व
स्वातंत्र्यप्राप्तीबरोबर त्यांच्या स्वतःच्या पायांत नव्या शृंखला ठोकल्या गेल्या या देवदुविलाचाची
निस्मृती त्यांना किंवा त्यांना पाहणाऱ्या मित्रांना होणे कसे शक्य होते ?

फाळणीनंतर त्यांना सर्वप्रथम भेटणारे बहुधा श्री मोरारजी देसाई असावेत १९६१
मध्ये श्री मोरारजीमाई हे भारत पाक गर्भमर्त्यांच्या संपुक्त बैठकीसाठी रावळपिंडीस गेले
असता बादशाहखानांना भेटण्याची आपली इच्छा त्यांनी पाकसरकारला कळविली, त्या वेळी
बादशाहखान हे उत्तमशाई येथे स्थानबद्ध असावेत श्री मोरारजीमाई यांनी रानसाहेब
अमलीत तेथे भेटीची व्यवस्था करण्यास सुचविले असता बादशाहखानांना श्री मोरारजी
माईंचा निरोप म्हणून कळवून त्यांनाच पिंडीस आणविले त्याबद्दल श्री मोरारजीमाईंनी
खेदही प्रदर्शित केला, परंतु पोचवण्याच्या वेळी भान मोरारजीमाई त्यांच्याबरोबर उत्तमशाईपर्यंत

गळे होते. ती सरोवर रिमून्ड अशी भेट झाली होती, पण ती सर्वोन्मी असात अशी दिसली त्या मेर्यात बादशाहखानांनी गांधीजींच्या आश्वासनाचे स्वरूप व त्यानकधी मातमग्याच्या बदलण्या लांण्या अपेक्षा यावरल स्वतःच्या भावना व्यक्त केल्या होत्या. पत्रांगांच्या सवयाच्या काव्यत मात लांण्या पायीची दृष्टील ही अपेक्षा व्यर्थ टाली असल्याचा खेदही त्यांनी व्यक्त केल्या होता. मद्रासाजींच्या त्या आश्वासनाचा नव्या परिस्थितीत मात सारवार कसा पाठपुरावा करू शकले असते यावरल धी. मोरारजीभाई यांनाही धारी मार्ग दिसत नव्हता, व आजही त्यांना तो दिसत नव्या बादशाहखानांचे व भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी लढलेल्या पत्रांगांचे मातानवर धारी कण आहे हे धी. मोरारजीभाई व बादशाहखानांना भेटलेले इतर नेते यांना मान्यच आहे, धारी मार्ग बदलत जावा अशीही त्यांची इच्छा आहे, पण भारताच्या आंतराष्ट्रीय जबाबदाऱ्याची सुगमन राहून कसा मार्ग बदलता येईल हे बोनी बोधू शकलेले नाहीत ही ती शोचनीक होय। काहीम गळे अमला धी. अय्यरमसजींनीही त्यांना मेर्याचा प्रयत्न केल्या होता, पण त्यात त्यांना यश अलेले नव्हते त्यावेळचे ससृण मनी धी यशवतगर चव्हाण, त्यावेळच्या माहितीच्याल्याच्या मनी इंदिरा गांधी व हायकमिशनर डॉ जीवराज मेघा हे लढनमये त्यांना भेटले होते. या सर्वांच्या जवळ बादशाहखानांनी, गांधीजींच्या आश्वासनाचे समण दिले होते व त्यावरल त्या त्या पुढाऱ्यांच्याकडून धारी उत्तराची अपेक्षा केली होती. पंडित नेहरूंच्या कमी हे सर्वोत्त गळेलेच असणार ! पणु या निष्पाकडे बोनी लक्ष देऊ शकले नाहीत, आपन धारी करू शकू अने बोनासच काढलेले नाही ही या प्रभाची, आमच्या पराष्ट्रीय बोलाची बिंबा राजकीय बिचारांची दुर्दशी अशी शताशत आहे खरी ! ती शताशत तात्काल ध्यायनतर तशीच राहिली बिंबा वाढली आहे अने बहुतेक नेत्यांना कायते

असा मन रिपनीत भारतीय नेता-कार्यकर्त्यांच्या गाठीमेयी १९६५ मध्ये सुरू झाल्या या मेयीमुळेही बादशाहखानांना धारी आनंद, धारी होम झाला असणार

“आम्हाला मात विसरला आहे स्वातंत्र्यासाठी पत्रांगांनी त्यांच्याजवळ जे धारी होते ते सर्व दिले आणि ते सव्यातच ! पत्रांगांना न्याय मिळाला नाही, त्यांच्यावर सक्त आले तर मात त्यांच्या रक्षणासाठी धातून येईल, माताने ते कर्तव्य आहे, असा मकमा गांधीजींनी दिला होता. आम्ही सव्यात आहोत, माताने निदान गांधीजींचे शब्द लक्षात घ्यावेत ” केटून तरी आकाशानून शब्द पुढावेत बिंबा खोल दरीतून एखादी हाक ऐकू यावी तसे त्यांचे शब्द भारताच्या कनातर येऊन आदरू लागले अत कणाला पीळ पाडणारे त्यांचे हे शब्द प्यारेलालनी आपल्या लेखानून भारताच्या कनातचेरल्यातून पोचवले ! केवळ पत्रांगांना वाचवण्यासाठी बादशाहखानांच्या हेसमम क्यने दिलेली ती हाक नव्हती !

मन्त्रमान शुभकृत्या खुश रनेगी-मदय्याच्या कर्तव्यपुढीला दिव ३ ते आमाइन होवे
 भाद्रपदाच्या या हावेने लक्षावधी शास्त्रमातां जाणून घेऊन रोसनी रोसनी त्यांना
 अदरमानात ओढवली पत्रे पात्रिणी त्यांना मातांग भाद्र देण्याग भाग्न राखागे
 तिनी घमरी अशी रात्राला एवू शास्त्री भाग्न-भाद्रपदाच्या घानांगाने व नंतर
 पत्रितर्जाच्या स्वर्गवेष्टागुळ तो मिय तगाव लोंबळन राहिंग स्वयंवरदूर शास्त्री यांनी
 कावूनला जाऊन बादशाहानांची भाद्र घेण्याच व त्यांच्याशी बोळणी करण्याचे
 ठरले, पण तो रिचारी तगाव ताराळच्या शोण्यागगन वाटून गंगा, पण कावूनवटून
 मातागडे येगाव वार घोरी धावून घडन नव्हते त्यामुळ हत्ती तक्षणाच्या कर्तव्यमानना
 जाणून घ्याच्या " आम्ही सुदारेंगिदमानगारांचे ऋण कधीनी निसरू शकन नाही तुमच्या
 पायांचे आमचा देह घामी येऊ शकत तर ते अरोमाग्य टोल " अशा आशयाच्या मानना
 त्यांना रोसनी रोसनी बळविण्या आहत

घात्रयच्या एरा तरुण सगदपाने " तुम्ही इथे आचानतरच मी एरा करीन तुम्ही
 माझ्या शास्त्रींग हजर राहान " अने त्यांना लिहिले त्याच्या उचरण बादशाहघानांनी त्यास
 बळवळ, " तुमच्या एरांग नवर येदन मीमि भगीवाम केले आहे " सदर सपादक
 मणी जमानापरी आहेत

इतर कोणाची रिती पत्रे गली अगतील न पळे ! तशी ती गली असणे हे स्वामात्रिक
 आहे भारताच्या सुमस्ततेचा तो एक भाग आहे पण पू० विनोबाजींच्या एरा ओळीत
 भारताच्या कृतज्ञतेचे सर्व रामायण ओढवले आहे आणि त्या पत्रामुळ बादशाहघानाना
 घोरे रामायणनरी लामलले आहे विनोबाजींनी बादशाहघानांच्या तनार-भात्रनेगरी साय दिली
 आह त्यांच्या पत्राचा आशय ' आमच्या स्तानच्याच्या लट्यातीत तुम्ही एक धोर नेते आहात
 आणि तुमच्या बाबतीत मोठा अयाय झालेला आहे आमच्या मित्रांनी तुम्हाला जरळजवळ
 तोंघशी पाडलले आहे हे व्यक्त करताना मग्य होणारा खेद शब्दातून व्यक्त करता येण शक्य
 नाही पदयात्रेत असताना मला तुमचे स्मरण नेहमी होत अने तुम्ही ईश्वरमन आहात
 आमच्या व असा यात्रांल तुमची थळा अचळ आहे तुमची अशी कंगोटी पाहून नंतर
 तुमच्यातरेच जगाचे प्रग मोठ्ठम घेण्याची पणेश्वरांनी द्या अनेल बाशिरिस सारिशन'
 जे गगनशीरपणे वाट पात्रान ते घड्य होत-- विनोबाजींच्या या आदरपूर्ण व स्नेहशील
 शब्दांन्धीमळे यांच्या दुखावलेल्या अत मरणाळ रिती तरी दिलासा वाटला अनेक !
 कमन्तयन वनज, त्यांच्या भगिनी मढालमा बहेन व मेहुणे व सध्याचे नेपाळतील राजदूत
 श्री श्रीमचारण यांच्या भेगी या कुटुंबियाच्याच भेगी होत्या मात सरकारच्या पराष्ट्र
 खात्यातर्फे त्यांना भारतभेगीनदल निमणण दिले गले स्वामुळे मात त्यांना निसरला

अ० ही त्यांची समज विविध दूर सांगी असेल

भारत सरकारच्या धोरणावरून वादग्रस्ततेच्या निरादर आगमन अगमन तरी भारतीय जनतेवरून व येथील कार्यकर्त्यांवरून त्यांना पूर्वीगास्तान मूल जिहास वाटतो त्यांचे प्रेम पूर्वभारते ताजे आहे त्यांच्यामध्ये भारतातील निर्वासितांमधूनही असल्या परीत होनी त्यांनी त्यांच्या एक लया पेशवरी कार्यकर्त्यांनी पुढील शब्दात हजेरी घेतलेली आहे

“ मला निवृत्ती येण्याची विनंती करण्याची आणित रोसांची पत्रे येत असतात, पण मी निवृत्ती करताना येऊ न या पुढील भूमीत (ancient land) पठाणप्रदेशाला, मला पाकिस्तानच्या दाय्यातून सोडवायचे आहे त्या कामाला खेळ तयार अमलीत तर मी त्यांच्यासाठी येईन, परा तुम्ही मानुदेशान्त निगला आगमन व पत्रे कमावण्याच्या कामात परतलेले आगमन जे लोक पेशव्या मागे लागतान ते लोक व त्यांचा देश हे वाढत होत असतात ”
(ता ३-११-६५)

दिल्लीतील त्यांचे विश्वासू कार्यकर्ते, पेशव्यांचे प्रसिद्ध साहित्यिक श्री रामचरण नगीना यांना लिहिलेल्या एका पत्रात ते म्हणतात (ता १८ ऑगस्ट १९६५)

“ मी येथे सुदारविंदमनगर अडोलेन (movement) आगमलेले आहे तसेच नागने विद्रुस्थानात मूल परतवे अने त्रास लिहिले आहे मी तुम्हाला आशीर्वाद देतो, तुम्ही मला या सुदा आपल्याला हिमन व ताकद द्या सुदात सतुष्ट करण्यासाठी सांग्या सुधीची सेना हातून पडो ”

त्यांचे दुसरे विश्वासू कार्यकर्ते सीमाप्रदेश त्रिधिमज्ज्याचे जुने सदस्य व सु० वि० वे जिहासमुक्त श्री कमरमान नाग यांना लिहिलेल्या ता २४ डिसेंबर १९६५ च्या पत्रात ते म्हणतात, ‘ आमचा मुख्य प्रश्न आहे तो आझादीचा सुदारविंदमनगराच्या द्वारे होणाऱ्या सेवक आपण आपली शक्ती केंद्रित केली पाहिजे त्याला खरे कार्यकर्ते पाहिजेत सगल्या काम करणारे बऱ्यात पुलात व पत्रे यांच्यासाठी अगतात धनिकशारीच्या व हुनुमशाहीच्या पकडीतून (पठाणांची) सुदा व्हावी म्हणून अगड विद्रा करीत असतो तुम्ही तेच विचार केला पाहिजे ”

दारुल अमनच्या पड पसिरात जात्यानतर व थोडे आगेक्य ठीक होताच कोणत्या गतीने व कोणत्या दिशेने त्यांचे चित्त चाललेले होते हे १९६५ सालच्या त्यांच्या वैयक्तिक पत्रातील वरील उताऱ्यावरून दिसून येते

अग्निशयन—त्याच्या साक्षिध्यातील आठ दिवस

ते कावूळ्या आल्याचे कळल्यानंतर हजागे कार्यकर्त्यांनी त्यांना पने पाठविण्याची असणार ! हजागे निर्वासितांची पने भागतातून येत असल्याचा उल्लेख त्यांच्या एक पत्राने आहेच, असा पत्रसंपर्क जोडणाऱ्यापरीच प्रस्तुत लेखकही एक होता

‘ भारत तुम्हाला व पटाणांना विसरलेला नाही व विसरणे शक्य नाही ’ असे नम्र निवेदन व त्यांच्या ७५ व्या वाढदिवसाबद्दल अभिवादन व अभीष्टचिंतन या पत्राद्वारे केले होते (२ जुलै १९६५)

भारतातून भेटीस गेलेल्या मित्रमंडळींना ते एकच प्रश्न विचारात, “ गांधीजींनी दिलेला शब्द तुम्हाला पत्रित वाटत असेल तर तो पात्र आणि फेवळ पटाणांच्या कल्याणासाठी म्हणून नव्हे तर भारताच्या भल्यासाठी तुम्ही पटाणांना वाचवा, तुम्ही भगवान कृष्णालाही विमला आणत । त्रिदुर्यान व अकृष्ण या दोन राट्टींनी हात दिला तर पत्रण पचे होतील हे कावयाचे असेल तर मला धोत्रा, धी आनदाने येईल ” या त्यांच्या उद्गारमागील भावना कळल्यात अशी दृष्ट्य होती.

त्यांच्या चरित्रातील काही शक्कल्यानेही समजून घेणे जरूर होते हा सर्व विचार करून लेखकाने १९६६ च्या ऑगस्ट-ऑप्टेर दारुल-अमनचा परिसर गाढग बादशाहखानांच्या सत्वासात त्यांच्याच अनिविगृहात वास्तव्य करण्याची सधी लेखकाला लाभली त्या वेळी त्यांच्याकडे अन्य कोणी पाहुणा नसल्याने हे आठ दिवस निर्वेधपणे चर्चा करण्यास व मनमोस्तेवणाने प्रनोतरे करण्यास मिळाले त्यांच्या साहचर्यातील हा काळ सरमरणीय व स्फुटिप्रद असा झाला बादशाहखानांचे हे शमय व कर्मयोगी जीवा हीच मनावर मिलक्षण पड्ड घणारी अशी मोहिनी आहे इतक्या हे शमय जीनानंतरही लोकगेवेसाठी अगड रगत-रगडत राहण्याची त्यांची उत्फट निष्ठा पाून मन रितमित

होने त्यांच्या निष्ठेमुळे मग्न नव्हेते

२५ ऑगस्ट १९६६ रोजी दुपारी दोन वाजता मी कापूर विमानतळावर पोहोचले. भारतीय वॉल्व्हीनचे निरोप पोचताच त्यांचे प्रथम चिन्हाम श्री जोशी हे विमानतळावर आले व त्यांनी माझा सरं धरण्या केली. वॉल्व्हीन पोलनाच भारतीय राजदूत व थापर यांच्याशी थोडा वळ वार्तालाप झाल्यानंतर बादशाहखानांचेडे चाकरी करण्यात आले. माझा प्रारंभदिवस आधी नवी न झाल्याने योग्याच आधी वळवता आले नव्हते. कोडे तर्ग होतिल्ल्याचे उत्तराचा माझा विचार होता. पण बादशाहखानांचा निरोप आल्या तो त्यांच्याकडेच मुकाम करण्याइतका होता, माझ्या आनंदाला मर्यादा नव्हती. बादशाह खानांच्या मेरीम गेल्ल्यापैकी त्यांच्याकडेच राण्याचा मान मिळा सधी मिळालेला मा दुमग मिळा तिसरा पाण्या होतो असे नंतर मला कळले. याचे सर्व थेंप श्री कमलनयन वनात यांना होणे त्यांनीच माझा परिचय बादशाहखान यांना करून दिला होता. माझ्या मरीचा हनुनी कळविअ होता. भारतीय दूतागमनातून दुपारी त्यांचेडे गले. वळ वार राजण्याची होती. तरी सूर्यास्ताचा समय वाटत होता. अनिभिगृहसमोरच्या वस्तुव्यवस्थेची बाबत बादशाह खान एक लहान घडाच्या खुर्चीवर बसलेले होते. त्यांच्या मरीप तशाच (पोटिंग रॅप चेअर) पाच दग खुर्चा पसरलेल्या होत्या. चासदा मडळी मेरीम आली होती. त्यांच्याशी चर्चा करण्यात बादशाहखान गर होणे. तोच आमची गाणी त्या वस्तुव्यवस्थे पाचवली. बादशाहखानांनी आमचे जगयान स्वागत केले. हाताला घळून नेऊन आपल्या राजाच्या खुर्चीवर बसले. इतर पाण्याचा परिचय करून दिला. बादशाहखानांनी बोनवयाचे बोन्या मापेत, त्यांचे बोलणे-उ-वात नीट न वळव्यास करय करावयाचे, आपल विदी मिना इमनी नीट व्यक्त न झाल्यास काय, अशा अनेक विचारांनी मला वजार कर हात पण हे सब मानसिक आश्रोळून मोयरीतून खाली उतरून त्यांच्या शेजारी बसल्यानंतर सपट होणे नव्हे. तिमण्टे होणे शरमी मा काय बोललो मिना त्यांनी काय चौकशी केरी. हरा मला नंतर बर्षी आठवते. नव्हे. ते इतक्या घळुनी मिना अर्नापचारिर पद्धतीन बागतात की त्यांच्याकडल फर्पण्याचा मागच मनात सिद्ध गडत नाही.

‘ मिती दिवस मी तुमची वाट पाहावयाची ? शेवटी मी आता नलालादय जाण्याचे ठरवू होते. आलात बरे झाले. ’ त्यांच्या या इच्छण्याचा अर्थ मला कळण्यास वेळ लागला. त्यांच्या मेरीम तरित येण्यावरून श्री० कमलनयन यांच्याकडे त्यांना पाठविलेला निरोप आम्हाला पोचला नव्हता. ‘ ते कोण पोशी येणार त्यांची वाट पाहात मी गहिले आहे आणि पुढील दिवसांत जलालादय चाण्याचा कायकमरी ठविला आहे, ’ असा त्यांचा शक्तीचा निरोप श्रीमती मद्रालमाबाई यचिम्हव कळला व मी लागलीच टिन्नीटून

निघात्रे त्यांची पत्स मेः शाऱ्याने सर्व चिना दूर शाऱ्ये होनी तेवे त्यांच्या मेगीमाठी आलेल्या मडळीतील एक दोन बऱी मडळी अगात्रीत ते पाहुणे यांच्याशी विशेष मर्गदेने बोलत होते असे माराले त्यांच्या समावणातील एकही शब्द मला समजत नव्हता त्यामुळ सगळे वारचा गर्द शाऱ्ये मगीच्यातील लहान लहान शाऱ्यांर डोलण्या रंगीबेरंगी फुले, दूरवर अमलेल्या पायवावरील शय्यधारी मुऱ्के पत्रेकरी ही चित्रे माझ्या दोळ्यांपुढून जात होती पण म्हणजे मग्य ही कल्पना बदलणे जरूर झाले होते, तथे असल्या पाच सहा सेवका पंगी बहुतेक सगळे लहान बांध्याचे होते, सशस्त्र पत्रेकरी तर त्यांच्या बहुकापेशा थोड्या अधिक उंचीचे होते बादशाहखानांच्या भेटीसाठी येणाऱ्या लोकांमधेही मग्य लांबीरुंदीचे व निपुल कले-श्रादी अमणारे अने थोडेच अमल ते बुधा यागिस्तानच्या दोळीवाऱ्या प्रदेशातील अमणार

आम्ही त्या दिवळीवर दोनतीन तास बसलो आम्ही दुपारपासून थोडा उष्ण वादला होता त्यामुळे थडीच्या भीतीने अणार लादलेले गरम कपडे थी० जोहरींच्या निकासीत पोत्रेचताच वादाव लागले होते कापूळची उंची ७ हजार फुटांवर आहे सध्याकळी पांच नंतर ढट्टढट्ट गारना जाणू लागला व सहाऱ्या सुमारास चांगली हुडहुडी मरली त्यांची बोलणी चालू होती बादशाहखानाचे स्वभावविशेष त्यांच्या न समजणाऱ्या समावणातून समजून घेण्याचा माझ्या मनाचा प्रयत्न चालू होता पुऱू ही एक प्रसन्न व समृद्ध अशी भाषा असल्याचे मी वाचले व ऐकले होते मुकईतील एक पठाण समेलनास मुदाम हजर राहून त्यांची भाषणे-समावणे ऐकली होती पण बोध पार थोडा होत होता डोंगक्यारीतून, उच्च-सखल भागातून जाणाऱ्या रेलगाडीच्या आज्ञाजयमणे मध्येच मोठा ममाडा तर मधून मधून अशदी मद मजळ असे नादसाम्य त्यांच्या समावणातून ऐकण्यात येई बादशाह खानांच्या समावणात विनोद बोध-वाक्ये बरीच येत असावीत ! शोते वाग्वार हसत अगर जोराजोराने प्रत्युत्तरे देण्याचा प्रयत्न करीत, उत्तरे देऊन बादशाहखान पुच्छळ वळा स्तब्ध व व्यथित अशा मन स्थितीत इतस्तत पाहात राहतान ! आपल्या विधानावरील थोल्यांच्या प्रति क्रिया पाण्याचा त्याचा तो प्रकार असावा असे वाऱ्ळे मधून मधून ते माझ्याकडे पाहात ' कर्पा जोशीजी, थड तो नरीं लगती ? रात की ज्यादा थड होगी,' वगैरे काही वाक्ये बोलल दिमण्यात व बोलण्यात ते पारसे साम्य नाहीत मला त्यांच्या जुन्या आठवणी विशेष नव्हत्या फेजपूर फामेसनंतर ते महापट्टात थोडे भिरले होते थोडे जवढून पाहिलेही होते तिकडे जाण्यापूर्वी कमलनयन, प्यारेलाल आदि मित्रांकडून थोडी माहिती ऐकिली होती " आईशी मुले या सलानीने वागतात तसे त्यांच्याशी वागा " असे कमलनयन यांनी सांगितले होते सिंहिणीची पिलेच तिच्या अगावर रोट्ट शकतात, तितके मम व

निरक्षरिता असेल तरच बोलीची तरा समज होऊ शकते, पण इतरांना न्याय मनाचे आपण क्वचित अगतो

बादशाहखान बोला बोला थोडे खुश्यामागले बोलून आग्याचे पाडिले, ते प्रमाण-
 नुरुन घडत असेल लांघनचर-दमक्य करणी बाक्ये बोलून नंतर केव्हा केव्हा ते 'बेसन'
 म्हणून पुढून इतस्तत पाडण्याचे। त्यांच्या आगाजाच्या रितीत आहे लांघनचर लगे
 धम्याची धाण्या। त्यांत धोरेपणाची बगुच आहे एवढा उच-सपल आगाज करणाऱ्या
 धाण्या सवंच पुन्हा मागिरांस्थे दिसवी, पण रित्याचे बोलणे सध व मगुर उद्योवाराचे
 असते, तर बादशाहखानांच्या आवाजात चढउतार रूप मोठ्या अंतराचे अनतात हे सर्व
 ऐकण्यात व आपल्या मोडक्या तोडक्या हिंदीनून पुढील प्रमाण कसा पार पाडण्याचा या
 निचनत माझा बळ चालण होता

'तो बगे जोशीची, अली क्या साओगे? आपले क्या पमत होता है, कइ दो,' त्यांच्या
 बोलण्यात छोट अंतर्वाकित्वा नव्हता जिन्ना मोरेपणाचे अवडबडी नव्हते बळ अगदी
 धाण्या मोरेपणा एवढा अनुमतात आला सदा वाजताच ते थोडे अस्वस्थ असल्याचे
 दिसले इतक्यात मोरपणे ट्रान्झिटर त्यांच्या पुढील खुलवून आणून ठेवण माझ्याची
 मगून मगून बगही बाक्ये ते बोलत, पण रिडिओमॉल बातम्या ऐकण्यात ते इतके गढल
 होते श्री माझी उवरे त्यांच्या सनापर्यंत पोचली ती सनापर्यंत पोचत नसावीत मला
 ते सोरीचे होते चर्चा सवाद्याला मी अपास तयार शास्त्रे नव्हते

'धनी यादून बाटे?' ते थोडे मोबळ दिसताच निचाले

"क्यो? टरने हो। जरूर धेरेगी बलो अंदर बैठेंग, पड़ेही क्यों नहीं कहा?"
 थोड्याच बाक्या शरिते ते सुर्वीवरून उठे

"हा तुमचा कमरा जरूर खाल ठे मग त्यांना सोन वळ नका आपण थोड्या
 वेळत मोचन घेऊ तुम्हाला हातपाय धुणे असेल करून घ्या माझ्या खोलीत मला
 त्यांनी सोडते शेजारचे स्नानगृह वारे दाखवले हे सर्व त्यांनी स्वतः घेत आणि ते
 आपल्या कमराच्याडे गेले जे थोडे बोलणे झाले ते उर्दू-हिंदीमध्ये, पण समजणे सोपे होते

आणि सुमारे ९ च्या सुमारास आम्ही मीजनासाठी त्यांच्या बसण्याच्या खोलीतच जमले
 अतिथिगृहाचा मोननाचा वेळय व थोडा सुसज्ज असा मोठा कमरा आहे, पण ते तिकडे
 मीजनात जात नसावत एका कोपण्यात मोठे रॅडिओ सनोर मितीवर दाखलेले शिगारीचे
 चिन वाळजाचा ठाव घणारे असे होते मेन्बटरीची ही खोली मध्यम आकाराची आहे तीत
 एक सोफा-सेट व मवे घेतलेल्या होती चहाचे टेबल व समोवार चार-सहा खुण्या उजव्या
 बाजूच्या एका खुर्चीवर ते बसले होते व मधलीत मला बसविले टेबलावर दोन तीन

मोक्षच्या चिनी मातीच्या सोऱ्या घाळ्या, चमचे, नॅपकिन वगैरे अगदी मोजके व साधे सामान होते. गनीने (नोकर) गरम पाण्याची एक मोठी झापी व तस्त आणून ठेवले, त्यांनी त्या तस्तामध्ये (भेरिन-मांडे) पाच सात वेळी हस्यपणे हात व तोंड धुतले. पाठीमागच्या रिडकीत जमलेल्या डबोतील दात काढून ते साफ धुऊन नीट बगविले. हलके हलके ते प्रत्येक गोष्ट करीत होणे त्या मदगतीत त्यांचा प्रादुर्गत अस्वस्थता नव्हता, ती त्यांची सकय अंगाची किंवा व्यग्रनेचाही परिणाम असेल ते खूप क्लेश झालेले होते. पूर्वीच्या दिवसांत मी त्यांना दहा-पाच वेळी अगदी जवळून पाहिले होते. त्यांच्या निम्मेही ते राहिलेले नव्हते. सर्वांग क्लेश झालेले, सात्वेसात्वे बाळलेले, तसाच सारक्या चेहेऱ्यावर व हाता-पायांवर पडलेल्या होत्या. डोळे लहानच. पण सारखे कोठे तरी शोभीत फिरणारे तेजस्वी, आंतरिक आनंदाने व शांतीने प्रदुष्ट असलेल्या भिस्ताच्या चेहेऱ्याची त्यांची वर्णने फेरेद्वी आहेत. बानेस व महादेवमाई यांनी तशी तुलना केलेली आहे. चेहेऱ्याची ठेवण (प्रोफाईल) तशी दिसतेही. तसे स्मितहास्य-शांती त्यांच्या चेहेऱ्यावर कधी कधी दिसतेही, त्या वेळी त अगदी लहान मुलासारखे हसतात व दिसतातही, पण तो त्यांचा स्थिरभाव नसावा. त्यांच्या अतः अखंड क्षोभ आहे, तो अत्यंतही कळवळीला असलेल्या त्यांच्या दृष्टीच्या प्रत्येक हालचालीतून व्यप्राप्ति प्रतीतीत येत असते, सामाजिक अन्यायाविरोध चाललेल्या अतः अतः विचारपद्धतीचे ते प्रतिनिध असणारे.

तोंडावरून पाण्याचा हात चिखताना, दात राऊत करताना किंवा दोन्ही हात निपटून पुसताना हात त्या प्रत्येक निवेकडे पाहताना त्यांची दृष्टी तीन भेदक अशी वागेली. त्यांच्या प्रत्येक हालचालीत अखंड व्यग्रता, व्याकुळता व क्षोभ प्रतीत होत होता. कर्मयोग्याची कठोर कर्मनिष्ठा त्यात व्यक्त होती. ते भिस्तापेक्षा महामदाचेच प्रतीत आहेत, बुद्धापेक्षा प्रण्याचे किंवा गांधीजीपेक्षा टिकमचे प्रतिनिधी असावेत असा विचार माझ्या मनाला चाटून गेला. कलमरिस्थितीनुसार हा पेंसदल त्यांच्या दिसण्यातही झालेल्या असणे समवनीय आहे. कर्म हा त्यांच्या जीवनाचा ध्यात आहे ! त्या कर्मलेपाच्या परिहायार्थ ईश्वरचित्तन, संपूर्ण जीवन ईश्वरमतीने व्यापलेले, समर्पित, दृष्टीची सेवा करण्याची व अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची अखंड जाणूती हाच त्यांचा स्वभावविशेष, ही कर्मनिष्ठा त्यांच्या शब्दाशब्दानून व दृष्टीतूनही अनुभवता येत होती.

काचेच्या त्या छेदकास टेबलावर आम्ही 'खडी डिनर' येऊन पोचले. चिनी मातीच्या दोन तीन घाळ्या व तीनचार फट्टे हे खादिले व खरे तरी त्या टेबलावर सामानू शकल होणे. बादशाहखान टोमेटो व काकडी यांची साले अगदी सधपणे काढण्यात गुल्ले होते. समाजणाचे काही विषय निघतील किंवा हसत बसतावेत असा माझा प्रयत्न होता, पण माझा

सर्व वेळ व विचाराने त्यांना समजून घेण्यात व्यग्र होती. मी बोलून नव्हतो हे माझ्या मूढ उखीर लक्षात येई. विमानातून उतरल्यापासून माझे स्वास्थ्य थोडे बिघडले होते हेही कारण असेल. मी त्यांना लिहिलेल्या एका पत्रात त्यांच्या काही विधानांच्या उलट बाजू मांडलेली होती. काही पुढाऱ्यांना स्वतःच्या विधानावर आक्षेप घेतलेले तितकेच आवडत नाहीत; पण हे सर्व माझ्या मनाचेच विचार होते. ते आपल्या काकडीची साले काढण्यात इतके व्यग्र होते की जणू एखाद्या चित्रकाराचि रंगवण्यात गुग झालेला आहे. गांधीजीही स्वतःच्या हाताने सर्व गोष्टी करताना त्यात पूर्ण रमत असत, पण विशेषमा ग्याप काढवीत नसत. छाण्यापिण्याच्या सर्व वस्तू तयार करून त्यांच्यापुढे येत; विनोबाजी किंवा इतर काही आग्रही नेते यांच्या व्यवहारात पुष्कळ वेळा व्यग्रता अगर दीर्घसूरीपणाही दिसून येतो. अधिक शौरश्रम करणारे बुद्धिमत् रवत त्या मनाला विरुद्ध देण्यासाठी ही कर्मलील्य करीत असतील काकडी व रोमंये सोलण्यात बादशाहखानांची ५।१० मिनिटे गेली असतील आणि त्या काळात इतकितच प्रभोचरे झाली असतील. उलट काकडीची साले व रोमंयेची छिछे पाडण्यात, शोधण्यात ते व्यग्र दिसले. मी काही बोलून अशी त्यांची अपेक्षा अण्वारव.

मेळ्या आल्यापासून सुमारे २०० ग्रॅम वजनाचा रोमंये असेल, काकडी तेवढीच म्हणजे दोन-तीनचे ग्रॅम, दोन येस्ट व सुमारे अर्धे सेराचे दही; हा त्यांचा रात्रीचा आहार होता काकडी व रोमंये बारीक चिरून दखात टाकले. त्यामध्ये पुन्हा ५।१० मिनिटे गेली असतील. मी त्यांच्यापुढे आहे याची त्यांना आढळण होती की नाही अशीही शक्य मला आली. इतके ते लहानमहान क्रमातही व्यग्र रीतात आपल्या बडी मनाला विरुद्ध देणार तो छद्दही असू शकेल. माझी शक्य व्यर्थ असावी. माझ्यासाठीही त्यांनीच काकडी रोमंये सोळ्ळे होते आणि ते त्यांनी माझ्या पुढे केले. तेव्हा माझी थोडी त्रेधा उडाली.

“काकडी मला पचू शकत नाही.” आपल्या दुर्बलपणाच्या गोष्टीपासून घर्चा आरंभण्याचा अप्रस्तुतपणा कावा लागला होता, पण शेवटी केव्हा तरी माझे अस्वास्थ्य चाहेत पळणारच होते

“तो तुम क्या खाओगे ?” असे घोळला विस्मयाने त्यांनी विचारले

“येस्ट और दूध !”

“दूध नही तो ?”

सरकारी पाहुणवाणत येवढी कायकमार असेल याची मला कल्पना नव्हती. “उद्यापासून सर्व काही मी स्वतः करून घेईन.” असे काही तरी धर्मेने मी सांगितले, पण तेवढ्यात यांनी आपल्या कथेयार्तात दही माझ्या कथेयार्तात ओतले.

“ तेही मला चालणार नाही ” असे बाही मी पुऱ्हाटले

“ अच्छ तो फल लेवो ”

अने म्हणत म्हणत आमचे बाही-डिनर सुरू झाले आणि पुढे अर्धा तास त्यांनी पावाचे ते दोन तुकडे व दद्याची तयार केलेली ती रीर, मिश्रण ते सपण्यास घेतला माझ्या-साठी गनीने डब्याचे दूध तयार करून आणले आणि मोही त्यांना साय देण्यासाठी पावाचे ते दोन तुकडे अर्धा तास पुसले. दद्याच्या दोन करवा शेजारी होत्या. बोणी आंबेही पाठवले होते, पण बादशाहखानांचा आदार ठगविक दिसला पहिल्या बोस दही कावडीचा सपण्यावर तोंड व दात धुण्याच्या गर्यक्रमाला पूर्वीप्रमाणे बराच वेळ लागला त्यानंतर अकसाण प्याला अमृत फळ मानतात ते खुशनुदार सरबूज आले त्यांच्यासाठी देवावर आलेली भोड अर्धा किलोप्यावर असेल ।

“ ये तो थोडा लेओने न ? ”

मला वाटले माझ्या आवायपणावर ते थोडे वासले अगतील

‘ हां जरूर, यह तो यहाँही गवाह चीज है खरबूजा ’

त्याच्या शुद्ध पुन्हा उभारांचा थोडा नमुना ऐकण्यास मिळाला

गनीहा क्षीराने विशेष धिप्पाड नसणारा, पण पीलदार बाण्याचा पठाण, त्याने माझ्यासाठी आणली पाणी फळे आणली, पण त्याने ती पत्र न्यावीत म्हणून मी हट्टच खुणावले. त्यावर तोही बराच अस्वस्थ झाला असाय मंढमान पाणीच रात नाही, यावरल तो हातभारी करून जातोस न्यून पणित होता हे मी ओळखले हातान फर्मांची डेन घेऊन तो जोरजोराने बादशाहखानांशी बोलत होता त्याच्या मध्येन शब्दाला प्रथम सू परर जोडला जात होता असा मास होई त्याची शब्दोच्चारणी गनी गेल्याहीची होनी, बादशाहखान पुन्हा बोलू लागले म्हणजे त्यांच्या उत्तरात निरुत्तराण गतिमानता येई. पुन्हा हे भेदिष्टन दिसले खरबुजाच्या पाणी भोडी राल काढून त्यांनी माझ्यापुढे ठेवल्या भोडीती लांबी एक फुयडून अधिक अगावी त्यांची गेडी गवान साक्षिलेच्या बसुगापदी होनी, तर त्यांचा स्वाद अवर्णनीय होना दही-मसुरी येवंगे पावाचे दोन दोस आणि शेजरी ते अमृतफळ सरबूज मग मी आतविले मला ते माग लेने

मदत करू शकणार ? सरदार तरी बाय करू शकेल ? ”

“ ज्याना राज्ये करावयाची आहेत त्यांनी त्यांच्या पद्धतीने विचार केल्या पाहिजे. बेशक तुम्ही मदत करू शकता ! शास्त्रीजींनी सांग विचार केला होता असे वाटते, पण दुर्दैवाने ते निघून गेले, केवळ पठाणांना मदत करण्यासाठी म्हणून नव्हे तर तुम्ही तुमच्या स्वतःच्या हितासाठी म्हणून याचा विचार केला पाहिजे ” “ बेशक तुम जरूर मदत करू शकते हे ” हे शेरचे बाक्य त्यांनी अखरी सयफणे पण ठामून उच्चारले

पिन्त्यात बॅडरेला सिंह प्रेक्षकांच्या कठबडीला कगळला म्हणजे स्वतः मोक्ती गिरक्या घेऊन गुगुलुत सुडपून बमतो व नस्त रथीने इतस्तुत याद्वासीत राहतो थोडेसे तसा रीतीने ते माझ्याकडे पाहून होते की काय असे वाटते पठाणांच्या विषयात लक्ष घातण्याच्या स्वामाविष्ट असमर्थतेमुळे त्यांच्या माझ्या विधानावरून त्यांना प्रियद वाटला होता गांधीजींच्या अश्रुसनाची आठवण त्यांनी दिलीच, पण भारताला स्वतःच्या हितासाठीही या प्रश्नाचा नीट विचार करण्याची बुद्धी होत नाही याचा त्यांना अचंबा वाटत होता काही बघाने त्यांनी मद आवाजात नम-गम अशी टीकाही सुनावली

माझ्या बमतशिवाय माझा पाठलाग केला होता बाबूला पाय लागल्यापासून माझ्या पोन्डुलीच्या गथेने जोरदार उचल केली होती या स्थितीत बद्दशाह्यानासी बोलणे चालणे कठीण झाले होत दुसरे दिवशी ते त्यांनी ओळखले गनील गुपचूप पाही सांगणे असक्य होते माझा हेतू त्याला शब्दानून सांगण्याऐवजी अगविक्षेपादि मुक्त्यांच्या सर्व माध्यमांचा वापर करण्याचा प्रयत्न मी करित होतो, पण त्याला बघी न समजल्याने तो हँ !ण म्हणवाचा

मी अपाप झोपलेला असल्यास माझी झोपमेड होऊ नये म्हणून पावलांचा आवाज मी होऊ देता ते माझ्या खोलीच्या दारशी आले होते दारच्या फटीतून ते पाहून असल्याचे दिमताच मी डटू लागलो, “ तुम बीमार हो, उठो मनु, सोते राहो ” बघरे बोलत ते फलगाच्या लागत खुर्चावर बसले “ आन दावगरेके पास चलोगे, या डॉक्टरको यहाँ बुलायेंगे ”

“ ना, मेरे पास मेरी दवा है । मेरी बीमारी पुरानी है उसमें किसी की कोई बात नहीं है, आप धिक् करना नहीं । ”

“ तुमची हालत दोन दिवस बघतो, तुम्हाला यासाठी ठेवून मी बसा स्वस्थ राहू शक्ये ? ” त्यांची आनिष्ट्याचीच नव्हे तर सेवाकृतीची तळमळ त्यांच्या शब्दानून दिसत होती ते स्वतःसाठीही डॉक्टरा आणण्याकडे बोन्यवीत नसत सामान्यप्रमाणे इस्फितझकडे स्वतः जात माझ्या सेगारी बसून त्यांनी रूपा अगळ्याने आवागारसुबधी, आहारसुबधी वगैरे चोक्ली केली वागण्याबरोबरचान कमलाच औपचारिकपण नव्हता उलट माझ्या व्यवस्थे

बदलची सर्चितता त्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट होती स्वतःच्या ग्यपा आनंदाने सहन करणारे किंवा इतरांना त्या फट्टीही न देणारे कित्येक लोक इतरांच्या न्यायेने मात्र तत्काळ कष्टी होतात त्यांना इतरांची दुःखे सहन करू शकत नाहीत गांधीजींचिही असेच होते असे म्हणतात.

दि ३० एप्रिल १९४८ रोजी स्वातंत्र्यदिन शहरात साजरा व्हावयाचा होता. सक्ती नेते व कार्यकर्ते यांची अतिथिगृहाकडील ये-जा वाटली होती नादशाहखान माझ्या खोलीत येऊन बसले होते "

"तुम्हाला थम होणार नाहीत, तुम्ही घरीच राहा "

"माझी प्रकृती आता उत्तम आहे मला आपल्याबरोबर येऊ या मी आता ठीक आहे "

"तुम्ही या पण वेळ खूप मोडेल, मीड पुष्कळ असेल. पुढे जनतेने आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले त्या वेळेमागून हा स्वातंत्र्यदिन केला जातो, सभेत बोलवे, बोलू नये, मी फाही ठावलेले नाही "

"न बोलण्याने लोकांची निराशा होणार नाही ? " मी विचाले

"येथील सरकारचे धोरण स्पष्ट नाही त्यांना पाकिस्तान सरकारला दुखवायचे नसते मला येथे बसून काही काम करता आले तर उपयोग नुसती व्याख्याने देऊन काय होणार ? मी भाषण करणार नाही असे पत्रप्रधानांना काल सांगितले आहे ते कालरात्री येथे आले होते त्यावेळी तुमच्या कमन्याकडे मी आले होते तुमची शोष मी मोडली नाही "

"समारांमात बोलणार नाही असे आपण कदा सांगितले ? "

"असे पाहा, मी येथे त्यांचा पाहुणा, काही टीका माझ्या भाषणात आली तर तेही बरे नाही, बरे, नुसते सरकारचे बोलणे कत्राला बोलवे ? प्रार्थना मिनिस्ट्रांनी खूप आग्रह केला आहे, तुम्ही बरोबर येणार तर निघण्याची तयारी करा " असे सांगून ते आपल्या कमन्याकडे गेले

तेथील राजकीय परिस्थितीचा किंवा राजकारणाचा मला अद्याप काही परिचय झालेला नव्हता रात्री पत्रप्रधान येऊन गेले, त्यांना भेटण्याचा अगर पाहुण्याचा आलेला भोका वाया गेला ही गोष्ट माझ्या मनाला घोडी लावून राहिली होती, समारांमात हे काय बोलू शकित नाहीत ? पत्रप्रधान बोला म्हणून आग्रह का करित होते बंभते बावी मनात धोळत होत्या.

"चलो जोशीजी " असा पुकार त्यांनी पेटा मी माझ्या खोळीतून बाहेर पडतो तो ते समोर येऊन उभे होते आम्ही एक लवची जीपमध्ये बगळे त्यांच्या दिमनीस टेकलेल्या सर्व मोटोमोट्या मोटरगाड्या त्यांनी परत केव्हा होत्या

"मी भाषण करणार नाही असा निरोप घाडला होता, पण मुख्य प्रधानांनी मला

बोलण्याबद्दल आमद केला आहे मी बोललो नाही तर सरकारी दडपणामुळे बोलत नाही असा जनतेत गैरममज होईल, हीच त्यांची खरी अडचण आहे हे सरकार पठाण्यांना नाराज करण्यास तयार नाही अफगाण लोकस्तीमध्ये पळतून अंधे तरी आहेत त्यांना नाराज करण्याची सरकाची इच्छा नाही ” वगैरे गोष्टी ते हट्टहट्ट सांगत होते

“ ११ तुमचा कावूलदर्या ” रस्त्याच्या डाव्या बाजूने वाहण्याच्या कोरड्या कावूल नदीकडे बोट बसून त्यांनी सांगितले दर्या-इंग्रजे नदी जलप्रवाह पुण्याच्या मुठा नदीसारखी ही नदी शहरामधून जाते ठिकठिकाणी पाण्याची टक्करी, घोबी वगैरेच्या कामापुरते पाणी असेल रस्ते विस्तृत व सुंदर, बाजूच्या नव्या भव्य इमारती पाहिल्या इंग्रजे कावूलचा चाललेला कायापालट भोजा लक्षान येतो कावूल-दर्यामधील डमक्यामध्ये कामे करणारी गरीब जनता व त्याची वस्त्रे त्यांच्या दारिद्र्याचे दर्शन घडवीत होते, तर नव्या तीन मजली उंचीच्या इमारती व थायच्या शो रुम्स तेथील पश्चिमी प्रभावाची जाहिरात करीत होत्या रस्त्यावर दोन्ही बाजूस छोट्या छोट्या कळपाने चाललेले लोक पळतून चाकाकडे चाललेले होते हे त्यांनी केलेले ‘ बाबाखान सिदावाद ’ हे घोर ऐकताच प्यानी आले तीन दिवसांनी मी प्रथमच थक व शहर यांचे दर्शन घेत होतो

पळतून बॉट (वाट ?) हा एक मध्य वस्तीचा चार-पाच वाटा पुरून मिळणारा सुंदर असा चोक आहे मध्यवर्ती छोट्या भागात वर्तुळावृत्ती लोखंडी कळकळीवर अनेक राष्ट्रांचे ध्वज लावलेले होते त्यामध्ये अफगाण राष्ट्रध्वज होता व त्याच्या दोन्ही बाजूस पळतूनशेंडा थायत बोलत होता त्यामध्ये भारताचा ध्वजही बोलत होता आमची जीप दिसताच ‘ रतन पळतून व बाबाखान ’ यांच्या जयजयवाघने सारे वातावरण हुमडुमून गेले साडेआठवा सुमार असावा, सुमारे पाच हजारावर तेथील जनसमुदाय होता राष्ट्रध्वजाच्या वर्तुळावृत्ती छोट्या कणीच्यासमोवार निरनिराळ्या रंगीनेची बगतील पुरुष नर्तकांची नृत्ये वाघासह चालू होती त्या वाघांच्या नादघोर्षांनी सारे वातावरण धुंद बनले होते आपल्या कडील रेजिम-शेल् बॅग्रेसारखी ती बाघे होती मुख्यत नर्तकाचा उन्माद अगूर्व होता दोन-तीनशेवर नर्तकांचे निरनिराळे ताळे आपल्या गळ्यांच्या अगर घोवाच्या तालावर नाचत घेर घेत होते समोवार हजाणे प्रेक्षक शिस्ताने वर्तुळात रांगने उभे होते समोरील एपीयाना होयलच्या प्रशस्त सुंदर इमारतीवरील निरणे अप्यापरी वोवळी वाटत होती जीप थांबताच निष्मोवती प्रेक्षकांचा गराडा पडला मी बोटे गहाळ झाले तर काय होईल याची चिंता मला अद्याप शिबली नव्हती, पण ती वाळजी बादशाहखानांना होती मी त्यांच्यापसून थोड्या अंतरावर माग होतो मेण्णान्यांना ते आर्लिंगन देत व हस्तस्पर्श करीत “ जोशीजी, तुम भरे साथही रहना, यहाँ आओ ” असे म्हणून त्यांनी मला आपल्याजवळ बोलावून

घेनळे त्यांच्या समोरच्या वर्तुळात प्रविष्ट झाल्यानंतर मी घोडा निघोस्त होतो गदी पुक्कळ अमली तरी लोक शिस्तोने व अदबीने हस्तरपर्श करीत होते होटेल्समोर मध्यवर्ती जागेवर ते जाऊन उभे राहिले, मी त्यांच्या पाठीशी उभा होतो त्यांच्याकडे येणाऱ्या मोठ्ठ्या नेत्यांचे अभिवादन अभिनंदन स्वीकारण्यात व शुक्रिया आदा करण्यात ते गुनले होते शङ्खतीक मोठ्ठोठे नेने व्यापारी, राजघेव कार्यकर्ते, कमी-लेखक अशा निवडक समाज थोडोच व तग्याच सामान्य जनतेचा तो जमाव होता नर्तकांची गाणी व नाच पूर्ण जोरात होते

“ देखो तुम थक जावोंगे । तुम बंठे रहो उपर घुर्गापर बंठो ” त्यांना पुत्राले

या सान्या गदीत मागे थोडे दूरवर उभ्या असलेल्या मला त्यांच्या शोधक डोळ्यांनी शोधून काढले त्यांच्या पाठीशी असलेल्या हाटेल्च्या प्रशस्त प्रांगणात रात्रीवेळी छेड्या छेड्या खात्री खुर्च्यांची वर्तुळे होती एका खुदार्सिदिदमतगणने मग तेथे नेऊन बसविले त्याचा पोशाख खादीचा होता साधारण पांढरा खलाशी खादीच्या त्या कपड्यांनी माझ्यापुढे अनेक प्रभुचिहे रेखाटली, पण धीरसावना जाणूत करणाऱ्या त्या नृत्यांनी मला आकर्षिले होते एका सुंदर छत्रीखाली मी बसलो होतो माझ्या शेजारच्या छत्रीखाली बसलेले लोक पंढरी प्रवासी असायत लोक बादशाहखानांना त्यांच्या पद्धतीने मेडन त्या वर्तुळावरील रांगेत जाऊन उभे राहात, त्यामध्ये पाकिस्तान पद्धतीची केशभूषा (बॉन) व घेप असलेल्या एकट्यान द्विप्राही होया नर्तकाचे नाच सुरू होते बादशाहखानांच्या समोरच्या बाजूम व राष्ट्रध्वजांच्या वर्तुळनजीक सुमारे शंकर फूट अंतरावर दूरध्वनिकेपरु खडा होता, त्यातून एक प्रवक्ता मधूनमधून काही वक्तव्ये करीत होता काही नेते येऊन बादशाहखानांना भेटले तेव्हा यांच्याचे गजर झाले अशा धोर नेत्यांमध्ये स्वतः युवराज व पंतप्रधान मेमदवाल हे होत उभयतांनी बादशाहखानांना अत्यंतदराने अभिवादन केले व तेही त्या वर्तुळावरील रेषेत उभे राहिले हा तेथील कार्यक्रम सुमारे एक-दोन तास चालला होता प्रतिष्ठितांचे आगमन व बादशाहखानांना अभिवादन, नर्तकाचे घेण्यामध्ये नाच, विशेषतः ते आपली डोक्या जोराने हिसके देऊन बळवीत तेव्हा त्यांचे ठाव केवळ सल्लो डोरीवर उभे राहून पुढा खाली माने पर्यंत जाऊन पूर्ववत लोबत, तो देखावा माजेचा व आकर्षक होता त्यांचे दोलबाच ह वीर घोष करणारे असे वागले, आपल्याकडेही काही ठिकाणी अशी दोलबाचाची साय ऐकण्यास मिळते सुमारे दहाच्या सुमारास काबूलच्या मेयली छेड्यासे माषण केले त्यामध्ये बादशाह खानांच्या उपस्थितीचा उल्लेख होता समारंभ संपला तेव्हा मी परत मुक्कामी जाण्याचे ठरवले होते झालेले श्रम मग थकवा आणण्यास पुरे पडले, पण जीप फशी शोधवयाची या धितेत मी होतो लोक परत फिरले तेव्हा त्रेड्कांच्या सल्लेची व सरुपाची अधिक नीट कल्पना

साथी समाज सान-आठ हजारवर आला असावा हॅंगिलच्या उजव्या बाजूच्या गाडीनीच रस्त्यावर घोड्यावर बगळेले स्वर होते ते सक्ती स्तर नष्टून खेळापाण्यांतून आलेले प्रेक्षक-जन होते त्यान पुढील मियाही होय जिगी बायांसारख्या अनेक घेण्या व वचण्या मण्यांच्या माध्य असा शरारचा त्यांचा पेहेणव होता त्यांची तडेही अगदी कुचीच व लहान बांध्याची होनी सेनेतील अगर पोलिसमधील काही स्वागदी व्यवस्थेमाटी इतमन उभे होने, त्यांची घोनी लहान बांध्याची व सारही पुढेच होने

मी चोगेरडे पाहत होतो तो बादसाखान मादयासाठी पुगरीत अमल्याचे लक्षात आले. त्यांनी जीपवडे मग पोचवण्यासाठी एका गृहस्थास सांगितले ते नागरिकांच्या गाडीभेदीत गुलेले अमारेत अमे दिसले सप्तास सपटेल्य आदे अमे समजून मी परत जाण्याम निगले तेवव्यात भागीय दूताग्यानील एफ्योन खेरांनी मला हक्के मी परत जात अमल्याचे पाहून Are you not attending the function sir ? असे त्यांच्यातील एकाने विचारले व आपला परिवय करून दिला

‘ मग पाविले हे कय ? ’ असा सवाल मी केला ‘ हा ट्रेलर हाता, मुख्य कार्य-क्रम आना गाडी स्पेडियमवर आहे निम्डे बाळाखान मायण कर्तीक म्हणून हजारो लोक जमले अमणार ! ’

‘ तुम्हाला माहीन अमणार, बाळाखान आज बोलणार आहेत का ? ’ दुसऱ्या एकाचे अन्य उस्तुत्तेने प्रथ विचारला

‘ अपग जाऊ तर चला तोच मुख्य कार्यक्रम आहे ’ आम्ही दोन-याच बाकये बोलत होतो तो मादयासाठी बाळाखानांनी दिलेला बागव्या मला जीपवडे पोचवण्यासाठी जनावव्य झाल्य होता निम्डे बाळाखानांची पदयानेची मिक्वूक सुरू झाली होती नर्तकाचे अनेक तांजे वारले होते, बाकचे आवाज व जयघोष गर्जत होते त्या मिक्वुकीन सामील होण्यासाठी माझा बायज्या उतावीळ झाला होता त्यांना ती एक मगपर्वणी होनी

माझी दुर्बलता क्षणमर विमरून दूतावासाठीच त्या मिर्चांसद मी त्याच्या गाडीत बसले ‘ बाळाखान आज मायण करणार आहेत का तेवडे सांगाल का ? ’ अगदी उस्तुत्तेने एकाचे पुहा विचारले

‘ मला काही कल्पना नाही त्यांनी मायण कयव म्हणून काही अधिसाी त्यांना आप्रह करण्यासाठी आले होने अमे ऐविले ‘ That’s it, the biggest news ’

बोग आले होते, काय बोलणे झाले बगरे इतके प्रय त्या मिर्चांनी मला विचारले की, त्यामुळेच मी कोडे तरी वृत्तपत्रनिनिर्धीच्या घोळक्यात गेलो हे माझ्या प्यानी आले

‘ येथे कायन मृगाद चांगले झाले माघनेल का ? ’ साऱ्या प्रश्नाला बऱेच दडन मी
मार्गे पाहण्याचा प्रयत्न करून, राहण्या मध्ये दूध पाहिजेही होत

‘ काय आपण काही पिऊ, जमजम आराना रम्योत्तर आ ’ एकाचे उत्तर दिले
मार्गीनी यांभरण्यात एरान सांगित

‘ मला दूध पाहिजे आहे ते मिळेल का ? ’ ‘ Milk ? What for ? ’ तो आश्चर्याने
पाहून राहिल.

‘ येथे जाऊपास दूध मिळणार नाही स्टडियम आलाच तेथे आपण पाहू ’ एकाचे
सांगितले.

‘ पण बादशाहाने राहणार आहेत का ? ’ दुसऱ्या एकाचे मला थोडे वाचून
घेऊन विचार ‘ We all will know it very soon ’ असे म्हणत आम्ही
त्या काही स्टडियमच्या परराष्ट्रप्रतिनिधींच्या वक्तावृत्ती वळखी मोठे रद्द जिने, त्यावर तयार
ऐनची सुंदर गाऱ्याचे पगळेले, लहान मोठ्या संपुष्टात पुण्या दोही वाचून गेल्या

द्वाराद्वारांना प्रतिनिधींनी आपल्या प्रवेशपरिषदा दाखविल्या भागीय प्रतिनिधींनी
माझ्याविषयी काही माहिती त्यांच्या यत्नात सांगितली द्वाऱ्यालाचने सलाम करून मला मार्गे
दाखवला इतर मिन आपापच्या जागाकडे गेले भागीय संपर्कधिकारी मला घेऊन आपल्या
स्थानाकडे निघाला मध्ये भेटलेल्या एका प्रतिनिधीस त्यांनी माझी चाईचाईने ओळख
करून दिली

‘ Happy to meet you again You will be here for a few days
more to see the historical places ? ’

Probably not ’

समोरचे गृहस्थ कोण हे समजण्यापूर्वी मी उत्तर दिले होते सदर गृहस्थ पाकिस्तान
दृतावासातील अधिकारी होते माझे मिन सिगारंट ओढण्याच्या निमित्ताने तेथून थोडे दूर
अंतरावर गेले

सुमारे दोनशे प्रतिनिधींचा समावेश करण्याच्या त्या वक्तावृत्ती ३०।४० परराष्ट्रप्रतिनिधी
उपस्थित होते स्टडियम स्पीकरांनी वागली व फ्लॉग पताकांनी भूपविलेला होता
आमच्यासमोरील अर्धवर्तुळाकृती मागात सुमारे आऱ्या फ्लॉग अंतरावर अफगाण व पक्ष
तून ध्वज व इतर राष्ट्राध्वज फडफडत होते तेथे सुंदर व्यामपीठ उभारलेले होते सुमारे
तीस हजारांवर समाज चारी बाजूंस खेचाखेच करीत असल्याचे दृक्किणीतून पाहिले परराष्ट्र
खात्याच्या दालनात काही पश्चिमी राष्ट्रांचेही प्रतिनिधी सफलीक होते आमच्या उजव्या
बाजूंस थोड्या उंचीच्या मचावर गजघराण्यातील मडळीची आसने होती, त्याच्या उजवी

कडील दालन मनिमडल्यचे होते. आम्ही टाक्या बाजूच्या दालनात होतो. आम्ही चोरोकडची पादणी करीत होतो. इतक्यात आम्हाद 'फखरुनिस्तान खिदाबाद,' 'बादशाहखान खिदाबाद' हे घोष दुरून घनी येऊ लागले. बारुचा सुमार असावा. सुमारे एक तास ही मित्रगुरूक उन्हात पायी चाल्यी होती. लोकांचा उमाड अगूर्व होता. खेड्यापाड्यातून उठ-घोडी यावरून आलेल्या धीरुम्याची रांग आम्हांला येताना दिसत होती. गाडी मैदानात मित्रगुरूक प्रविष्ट झाली तेव्हा हे जयघोष आम्हांला साधारण ऐकू येऊ लागले. आमची गॅलरी सुमारे वीस फूट उंचीवर असेल. बादशाहखान व त्यांच्याबरोबरचे काही लोक यानी त्या मैदानातील प्रदक्षिणा पुगि करून ते समोऱ्याच्या व्याखपीवर जाऊन बसले. तुमत्या डोळ्यांनी त्याच्या आकृती नीट ओळखणेही कठीण होते. खेड त्याचा हस्तसर्ग लक्षात घेवून सारखे धडपडत होते. येथेही मेयरच्या छोड्या माण्याने कार्यक्रमास सुरुवात झाली, नंतर निग्निराच्या खेड्याचे मापने सुरू झाले. माझे शरीर दुर्बल झालेले असल्याने मला विशेष दम धरणे कठीण होते, शिवाय बादशाहखान माण्य कठील की नाही याची मलाही नक्की कल्पना नव्हतीच ! त्यामुळे मी परत निघण्याची शुळवूळ करीत होतो. एका कोपऱ्यातील श्रोत्यांनीही त्याच्या व्याख्यानाचा घोष ऐका असे दिसले. लोकांचा उत्साह अपार वाढत होता असे दूर अंतरावरून मधूनमधून घनी येणाऱ्या घोष-गर्जनावरून वाटले, आणि शेवटी दाव्या व जय-घोषांच्या रणगुमाळीत बादशाहखान बोलण्यास उभे राहिले, आणि त्यामुळे परत जाण्यामाग्री उमा झालेल्या मीही खाली बसलो. धण्याघात सरून पूर्ण शांतता झाली त्याचे हे भाषण सुमारे पन्नास मिनिटे झाले असेल त्या मुदतीत केंद्रे सारखे चालू होते. दूरचनिर्क्षयसमुळे त्याचे सपूर्ण भाषण सर्वांना ऐकू जात होते. दाव्यांचे व जयघोषांचे निनाद मधूनमधून ऐकू येत होते. त्यावरून लोकांच्या आनंदाला मरती आली होती. एवढेच मी गमजू पावत होते. त्यापलीकडे व्याख्यानाचा काहीही बोध मला होत नव्हता पण भाषणाच्या नावाचा उच्चार झाला तेव्हा माझ्या मिनाने धाईव्याईने काही सारांश सांगितला, पण तो मित्र मग ते व्याख्यान ऐकण्यात गर्व होता. हा सारांश स्वतः बादशाहखानांनीच घरी घरी पंचव्यावर मला सांगितला. सर्व दिवसामर म्हणजे सुमारे १० - १२ तास ते बाहेर मित्रगुरूसम व्याख्याने देण्यात अगर खाना घेण्यात असे सारखे पायावर उभे होते. गरी ९ वाजना ते घरी मोजनाच्या वेळी येऊन ते गुरूच थकलेले होते. तरीही ताचेदमने व उन्हाई दिगले. लोकप्रेमाच्या अमृतगर्वावामुळे ते दस वर्षांनी तम्य झाल्यागेल्याने निमं.

गाडी मैदानावरील या सस्मरणीय व्याख्यानात ते म्हणजे, "पत्रा अता जागृत श्रांते आहेत त्यांच्यातील जानीजमातीतील ऐक्य वाढते आहे. इतके दिवस श्रमगंत लक्षांनी आमच्यात पायफूट होती आता आमचा मोठ्या टोळ पायलने मात्र आहे. तो व येऊ

आमची तृथा दूर होणार हे घ्याय.

“ आज जो धर्म म्हणून सांगितला जातो तो धर्म नव्हे; तो देवाचा नाही; प्रॉफेसने सांगितलेला नाही; तो मांडवल्याच्या आहे. म्हमदम्माहेब आले ते नवा धर्म घेऊन आले. त्यांनी आम्हांला नवे जीवन दिले. ज्याच्या हाताने व जिथेने हुमन्यास कधी त्रास होत नाही, इजा पोचत नाही तो मुसलमान होय, जो दुसऱ्याला स्वास्थ्य-आराम देतो तो मुसलमान... देशावर प्रेम करणे हा खरा धर्म आहे. ‘हुगुल वतन मिन्तुल इमान’ ‘मादओ, मी जो हिंदू बनतो (हिंदुस्थानबद्दल प्रेम करतो) तो याच देशप्रेमामुळे. देश व जाती याच्या प्रेमामुळे. त्याचप्रमाणे, ईश्वराच्या सृष्टीची सेवा करण्यासाठी ‘पाकचा धर्म पाहा. तेथे काय चालले आहे? इस्लामच्या नावाने डांगोव पिडला जातो पण प्रत्यक्ष छती काय? पाकिस्तान माईनी, बाजोरच्या पटाणांवर बैरु वेळ बावकबाव केला होता तो कशासाठी? त्यांनी काय पाप केले होते? श्रिया, मुले, वृद्ध यांच्यावर गोळे टाकणे ही काय इस्लामची सेवा आहे? तसेच बलोचिस्तानवर गोळे नेकले जातात ते कशासाठी? त्यांनी कोणते पाप केले आहे ?

“ भारत-पाक युद्धाचे वेळी पाच एम्बसीचे लोक मला भेटले होते. ‘तुम्ही भारताला जाण आहात असे ऐकतो’ असे ते म्हणाले त्यांना मी सांगितले, मी इथे आहे. ते तुम्ही पाहात नाही? तुम्ही माझे माई. मी तुमच्यासाठी येथे आहे, पण तुम्ही मला माई मानीत नाही व पठाणांचे हक त्यांना देत नाही. तर मी येथे किती वेळ राहीन ? मी हिंदुस्थानला जात नाही तर तुम्ही मला तिरुडे छोटीत आहात, आज इस्लामचे नाव पक्क गम्बाना पसविण्यासाठी वापरले जात आहे. आम्ही पठाण, प्रवाहात तरगत बाहात राहिले आहोत ! लोकत्रो, तुम्हीच सांगा ! आम्ही झुवत झुवत वाहत चाललो आहोत. इस्लामी माई मदत देत नाहीत हिंदूनी मदतीचा हात पुढे केला तर ती मदत मी घेऊ का नको ? ”

आणि चारी बाजूनी दळ्यांचा कडकडाट झाला. “ले लो-ले लो” अशा कादी घोवाचा गजर झाला. क्षणभर त्यांचे व्याख्यान बंद पडले होते. भारताने मदत केल्यास ती जरूर ध्यानी हा जनतेचा शिष्य-मोर्तव त्यांनी इतक्या जाहीर रीतीने व इतक्या चुनीने मिळवला होता. आमच्या पाठीशी दोन तीन रांगा थाकून असलेले एक पश्चिमी छुटुव हातातील सिगरेट दूर फेकून जोराने दळ्या वाजवीत व मोठमोठ्याने हसत होणे.

“ मग पछनूनाना बाचवायचे आहे. मी कोणचीही मदत घेऊ इच्छितो, अमेरिका मदत देत नाही, रशिया चौकशी करीत नाही. आफगाणही मदत देत नाहीत. मग मी येथे किती दिवस धमून राहणार ? २८ वर्षे बाट पाहिली, येथेही दोन वर्षे होत आली, आता अधिक वेळ थांबणे शक्य नाही. माझा मार्ग अहिंसा हाच आहे. पाकिस्तानी माईना मी

सांख्यिकीची, हा शगडा मरीच्या मार्गानेच मी सोडू शकितो. जगात जर शांतता नांदायला पाहिजे अमली तर अमेरिका, रशिया यांनीही याचा विचार केला पाहिजे. आणि पटांग माझ्यासाठीही मी हेच सांगतो की, त्यांनीही आपमातील तडे-मांडणे सफवली पाहिजेत, आम्ही देशप्रमाने व ऐक्याने वागले तर आमचा लडा शगडावाचून सगू शकेल.

“आम्ही एकी करू; पण तरीही पात्रने आमचे हक्क दिले नाहीत तर काय कगवयाचे?” असा प्रश्न एका श्रोत्याकडून आला होता. “मग तुम्ही तुम्हांला योग्य वाटेल ते करा. तोपर्यंत तुम्ही शांतीने व शिस्तीनेच चालले पाहिजे.”

व्याख्यान संपल्यावेळचा जननेचा उत्साह अमाप होता. याव्याचे गजर व जयघोष दीर्घसाळ चालले होते. व्यासपीठावरील हालचाली पाहण्यात आमच्या कक्षातील लोक गुल्ले होते. सुमारे दीडच्या सुमारास मोठ्या अनिच्छेने मी तेथून परतलो. गांध्याच्या रांगेतून आमची जीप बाहेर काढण्यातच जगच वेळ गेला. दुपारी दीडचा वेळ असताही त्रवेनील गात्रा आत्मादयायक होता. स्टॅंडियमरडे देणाऱ्या लोकांचे थवे अद्याप दोन्ही बाजून दिसत होते ईदचे मळे पोशाख मित्येनांच्या अग्नार होते. फळबाजाराकडे विनोसाठी चाललेल्या अग्रांच्या टोफ्या बाह्याच्या गाढवांच्या रांगाच्या रांगा मग्नून मग्नून दिसत. द्राक्षे व खरबूज यांचा मोसम तुरताच सुरू होत होता त्यांचे विपुल दीग रस्त्यावर विनोसाठी बसलेले होते. गाढवे व त्यांना हातून नेणारे त्याचे मालक छेतकरी यांच्यामधे गाढवांची छरीरे अर्धसुद होती असे वाटले. त्यांच्या दाख्याची ओळख करून देणारी बंधे त्यांच्या (गाढवांच्या) अगावर नव्हती हे त्यांचे भाग्यच मानले पाहिजे. त्यामुळे ती सुली अमात्रीत असे मानण्यास जागा होती, पण गाढवांच्या मालकांच्या अगावरील बंधे म्हणजे अट्टाविन्ने दाख्याच्या त्या निद्राण्या होत्या क्षियांच्या झुरत्याचा कपडाही अनेक दिनाणी पाण्याने बुखापद्धतीचा नायनाट करण्यास त्यांची मदत होत होती. आमच्या ट्रायव्हने कमालीच्या वेगाने गाडी चालवून मला अतिथिगृहात पोचवले गाडी मैदानाकडे पल पोचण्यास तो उतावळा असला पाहिजे

सारी ९ च्या सुमारास ते परत आले. मी बघीच्यामधे भिग्न होतो, त्याचीच वाट पाहत होतो. “तुम जर्मातर बाहर ? . थड ह ”

“इतजार कर रहा था, सुबहसे आप धूमते भिन्तेहि है।”

“चलो. घाना नहीं लिया ?” नेदर्यापेक्षा वेगाने पावले टाकत ते पायच्या चढले खोलीन पोचताच धार्दवाईने त्यांनी रेडिओ सुरू केला. त्यांचेच दुपारचे भाषण ऐकू येत होते, रोजच्याप्रमाणे हात-दात घुणे, तोंडनार अनेक वेळ पाणी मारून ते पुन्हा कदणे वगैरे कार्यक्रम सधपणे चालू होता. भाषणातील दाव्यांचे गजर, लोकांचे घोष. वगैरे सर्व

हस्त देऊन ऐकन गेने. ते चालू अगताना आमचा खानाही चालू गेला. दोर्मये-कक्की-
 दोस्ट व दही हीच ती पक्कने. तीच बगमिगी, सोच घयपणा ! तेथे रायग माझा विमुक्तेने
 उपस्थ अगतारी त्यांचा बापर ते बगीत नगावेतगे दिसले. स्वतःच्या बाण्यामाग्री काही
 गांठून पडून घेणे हे त्यांच्या गृहीत नगावे. गनीला गांठून मी जॅन्सर, बगय वगैरे
 फाही भाजी पक्विन्ही होती. ती आज नवीन होनी. ती त्यांना मिठेन आनडल्याचे दिसले.
 यानंतर चेज फाही भाजी पक्क्यास त्यांनी गनीस सांगितले अगावे. फटाचिंत केवळ
 माझ्यासाठीही अगेल ! पण माझ्या भएपूर चेन्या पाडिजेत अगे तेच गनीला बोलले.
 भोलाना पुन्हा बंडा ते डोळे गुमून व रागाने बोलण्यागाने मासते. पण तो गन्याचा
 प्रकार असावा. फटोस्ता व राग ही दोही त्यांच्या जीवनात नगावीत. ऐक्याच्या आपण
 आचार क्षमन न समन्यासरुची उतावीळ त्या दृष्टीन आसते. ते मगून मगून बोळत
 असत, पण त्यांचे सर्व हस्त रेडिओवर चालू अगलेल्या आपल्या भाण्याबडे होते. “ दोन
 म्हणजे...” मी विचारले

“ खेनी के लिये पानी खींचनेका मन्का होना है । पत्रचकी पानी डम्बे रहते हैं ” वगैरे
 समजून सांगताना ते खूप आनदात दिसत होते

“ हमार डोल अमी मर गया इसका अर्थ ” ? मी पुन्हा विचारले.

“ जरूर मरला आहे. आम्ही इतके दिवस दडपले-डावलेले होतो, पण आता पठाण
 संपादित होत आहे. ते चिरडले गेले अगले तरी त्यांचे सामर्थ्य खूप वाढलेले आहे. आता
 त्यांची कामयाबी होण्याचा समय आलेला आहे. जे इमानाने (गंव) चालतात, जे ईश्वराची
 प्रार्थना (निमाज) करतात, आपल्या कमाईचा ठराविक हिस्सा सुटीची (खुदाके मख्दु-
 खरी) सेवा करण्यासाठी वाटून ठेवतात अशा लोकांना विजय मिळालाच पाहिजे
 महंमद, सादरुद, दृष्ट भगवानजी यांच्या अवतारावर विश्वास असणाऱ्यांची पत्ते शास्त्रीच
 पाहिजे.

“ उनसी कामयाबी होतीही रहेगी ” हे वाक्य ते पूर्ण विश्वासाने व थडेने बोलत होते
 गांधीजींच्यामधील ईश्वरावरील थडेच्या अनेक छय जशाच्या तशा त्यांच्या निष्ठेत दिसत
 होत्या

अलिखलाम मीम । जालिबल रिताबो ।

लारे बा पी हे । हुडदिल मुत्तरीन डजीन ।

यू मिन् नापिर गेब । यह्यू किम्न सरगता ।

वर्मिमा रजफ नाहम । बुने निक्ल ॥

हे चरण त्यांनी सधपणे म्हणून दाखविले आम्ही हात धुतल्यावर ते खरून सोलण्याच्या

कामाज लागण्यापुढी मी ससळामून स्थितीन ठेवलेल्या सुनाच्या गुड्या उलगडून त्यांच्या गळ्यात घातल्या

“अमन्या गोपी तुम्हालाही ख्यातान ? या गुड्यांचे काय करू ? मी आता मून कानीत नाही की कपडा विणत नाही ”

‘माझ्याबरोबर एवढा थोर कार्यक्रमाने आपली गुनी तुमच्यासाठी पाठवली आहे ते बघने तुमच्यापेक्षा बडीच आहेत आता ९४ वर्षांचे आहेत पन्नापन्ना ते रोज मृत कादीन होते ’

“क्या नाम ?”

‘हरिमाऊ पाटक, त्यांच्या सुनाची ही गुडी त्यांच्या आरोग्याप्रमाणे ती गुडा जाऊजुड मोठी आहे. मी केव्हा तरी वंचित करततो ’ त्यांनी त्या गुड्या गळ्यात राट्ट दिल्या

“गांधीजींची आठवण ठेवणारे किती स्त्री स्त्री आहेत ? राजकारणासाठी त्यांच्या नावाचा उपयोग सगळेच करतात त्याचे राम म्हणजे गरिबांची सेवा ! ती कोण करतो ? तिनोवा तेवढे करीत आहेत छरे ! त्याचे वर्तमानपत्र तेवढे मी बघुया पाहतो गेले वर्तमानपत्रेच नाहीत आहेत ती फक्त सरकारी मी कोणतेच वर्तमानपत्र वाचीत नाही तिनोवा एकदा बोलले होते की लोकमताप्रमाणे पळवूनचा प्रश्न सोडवडा जावा आम्ही लोकमताप्रमाणेच काय म्हणतो पाकिस्तानचे मत म्हणजे फक्त पुढ्यांचे व अधिकाऱ्यांचे मत की काय ? प्रगतिश्रम प्रान्त, बलोचिस्तान, सिंध हे सगळे सरकारीविरोधी आहेत, पन्नाची जनताही विरोधी आहे मग लोकमत कोणते ? हे मारे ‘पळवून’ ला पाटिका देणारे आहेत हे लोकमत धुडकावून लावून पाकिस्तानचे सत्ताधीश जगदस्तीने वागत आहेत मग आम्ही काय करू ? लोकमताप्रमाणेच आम्ही वागत आहोत व सरकारने तसेच बागाचे अशी आमची मागणी आहे ! मागताने आपले कर्तव्य म्हणून पटण्याची बाजू प्यायला हवी होती तुमच्या कल्याणाचा मार्गही तोच आहे हेही तुम्हाला ओळखता यायला पाहिजे होत ”

‘पण पाळणीनंतर हा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय बनलेला आहे अमेरिकेचे धोरण उघड आहे

“बरोबर आहे ताकद असली म्हणजे आंतरराष्ट्रीय अडचणी सुचत नाहीत, आणि मागतही जर धैर्यपूर्वक न्यायाच्या बाजूला खडा राहिला तर अमेरिकेची मागताच्याच शब्दाला अधिक किंमत देईल चीन दुबळ्या अस्तानाच कोरियाच्या बाजूला धैर्याने खडा राहिला तुमच्या निर्धारची जरूरी असते तुमचा कोणताच निर्धार नसल्यास जगातील तुमचे सामर्थ्यान मिनती हट्टहट्ट दूर जातील ”

त्या दिवशी ते मूव् थमलेले होते म्हणून मी लवकर उठलो उल्टा मलाच लवकर निजण्याची त्यांनी सूचना दिली ते तेथे किती वेळ बसले होते न बसे रेडिओ हेच त्यांचे

जगाशी सगळं ठेवण्याचे मुख्य साधन व त्यांच्या एकांतवासी जीवनात अजबड साथ देणारा त्यांचा मित्र असल्याचे दिसले

दोनतीन दिवस त्यांच्याशी बरेच बोलू शकलो होतो मुख्यत चरित्रविषयक थोडी माहिती मिळवण्यात थोडा यशस्वी झालो होतो पणु माझ्या प्रगतीची चिंता त्यांना वाटू नये म्हणून मी एतार प्रयाण करण्याचे ठरविले, ते त्यांना सांगण्यास मन तयार होत नव्हते. त्यांचे प्रेमळ आतिथ्य व अजबड चर्चा करण्याची त्यांची तयारी यामुळे तो सहवास संपादवा असे कसे वाटेल ? पण मी तो निर्धार घेता व त्यांच्या माडीवरील कमऱ्यात गळे ते रात्री निजण्यासाठी दरच्या मजल्यावर जात व सकाळी भिजण्यासाठी जे खाली उतरत ते सर्व दिवस बहुधा खालीच अरात

“आवो, चाय लिया ? ”

त्याचे फोंगीपान सुरू होते सकाळच्या म्याहारीसाठी दोन चष्ची अडी, पात्राचा एक तुकडा व फोंगीची छोटीशी मिट्टी या वस्तू टेबलावर होत्या त्यांच्याबरोबर मलाही थोडी फोंगी घ्यावी लागली ते स्वतःच्या आहारकडे विशेष लक्ष देत नव्हित असे दिसले आवडी-नाश्रीचे फाहीच प्रसन्न नव्हते माझ्यासाठी म्हणून शेज भाजी सुरू झाली ती मान ते नित्य घेत होते

‘मी जाण्याचे ठरवित आहे ’

“क्या ? तुम तो जलालाबाद भी आनेवाले थे ? वर तबीयत ठीक रहेगी, उधर चलो, कभीमि चले जायेंग । ”

जलालाबाद ग्रूप गरम प्रदेश तो त्यांनाही मानवतो त्या भागात पर्यटकांसाठी केंद्र सुरू करण्याची त्यांची इच्छाही आहे

“आमच्या कामाला सहकार्य देण्याचे तुम्ही बोलला होता निक्डे जाऊन तर या ’

‘माझी इच्छा तर ग्रूप आहे पण शक्य झाले तर येईन तेथे काम कोणते सुरू करणार ? ’

“ते सर्व सरकारवर धरूनून आहे त्यांनी सोयीची जागा दिल्यास लोकांच्या सेवेचे काम आरम्भता येईल ‘सुदाईखिदमतगार’ सधर्मेचा आमचा नमुना खुनाच आहे इच्छा अमळ तर काम वाटेल तेथे करता येईल ”

‘पण यानून पळवून प्रश्न फसा घुटेल ? ’

‘आपच्या सेवानुसर्गनी वाढते व शक्ती वाढली की सारे प्रश्न सुलभ होऊ शकतात

‘पाकिस्तानच्या शक्तीशी सामना घाण्याचा आहे आणि त्यांच्यामागे ? ’

“आम्ही दीर्घकाळ झगडतो आहोत शक्तीनी सर्व प्रश्न थोडेच सुगतात ? ”

धोडे मंत्र मीन मा योश्रुत हेतो

“ तुम्ही मिऊन वागल्यात किंवा नमून राहिल्यात म्हणून तुमचे रास्त कमी होऊ शकत नाही उलट ते वास्तव राहने घणघेजागी घाब, घाप वाडने ठेवून तुम्ही शांतपणे ससार करू शकाल असे मानणे धामस असते, तुम्ही लोख मगवान जणनींवा उपदेस विमरलेले आगत पापाचा नाश केलाच पाहिजे, तेच तुमचे कर्तव्य असते ते यकृता येत नाही, कर्तव्य केलेच पाहिजे ”

कणणीतील उल्लेख ज्या समईने ते मगून मगून करीत त्याच श्रद्धेने त्यांनी गीनेचारी उल्लेख केला होता

पूर्वेन्हील मूर्त्येकडे लांब्या पायींवर पडली होती सगळ प्रवाशांमुळे त्याच्या चेदल्या-बरील साऱ्या सुकल्या मोनण्यामारल्या स्पष्ट दिसत होत्या भुक्क्या (मम्मी) रगाच्या कमड्यांचा पडणी पजामा व तशाच रगाचा हाताला दोन गुळ्या असणारा शर्ट, एवढाच त्याचा पोशाख कधी कधी अगावर एर उपाणे असते व ते अगदी वैदिकमारले ते गळ्या मोवती गुडाळतात कधी कधी पांढरी छेदीशी बायेळी टोपी, पारशी छेकांसाखी ते घालतात ती फक्त अर्घ्या टोक्यावर बसते त्यांच्या शर्टच्या डाव्या दडावर कळसर असा बिंबोव्या-घुसदा एक डाग दोन दिवसांपूर्वी पाहिला होता आन तोच शर्ट पुन्हा होता कमड्यांना हत्ती करीन अगर करवीत नाहीत स्वतःच धोऱ्याची तेथे व्यवस्था होती पण त्यांचे धोऱ्याचे काम ते स्वतःच घात ज्ञानावरुन धोडेबंदुत करीन अमावत असे दिसत

‘ मीमांसाताच्या छेकांत पुन्हा जागृती येईल ? येथून तेथील चार्गांवर कसा प्रभाव पडू शकेल ? ’ मी विचाले

“ तेथील लोकांवर गूप अग्याचार झालेले आहेत पण वर त्यांचा छळ झालेला आहे, पण ते चिरलेले जाणार नाहीत त्यांना कोणीच नष्ट करू शकणार नाहीत अशीच हेच उत्तमहाईस काही समा झाल्याचे मला कळलं हजांग लोख समेस हजर होते त्याचा अर्थ त्यांना कोणी मग्यमीत करू शकलेले नाहीत शत्रुबळापुढे ते सतत त्रिबाव धरू शकणार नाहीत व छेरे, पण सरकार शत्र्याच्या बळवर किती दिवस राहू करू शकते ? आणि पगणाच्या पायेंशी नीतीचे व धर्माचे बळ आहे जगाला त्याची दखल घ्यावीच लागेल हे मागताचे काम होणे पण मागताने ते केले नाही मागताने पगणाचा विश्वास माभाळला नाही पण पडण मास्ताकडे आज्ञा मित्रभावाचे पाहात आहेत पडणांवर सर्व प्रसत्ते पाहवी अग्याचार होऊ लागले तर त्या कळी त्यांच्या पायींशी नैतिक कर्तवी उभी करण मास्ताला शक्य आहे मागताने केलेवर निर्धार केला असता तर रक्षिया व इतर काही शत्रू अमंग्यापणून थोडी दूर गली ती गली नसवी, आणि मागताने खरी धोरण ठेवत तर

अमेरिगरी आमच्या पाहूया अगिर प्रकल्पाने दिगून येईल तुमच्या स्वतःच्या सुखसुखा
 वर दुमिनेचे लक्ष असते ”

अगरी राधपणे पा भारतूने गीतीने ते बोलत होते त्यांचा नात्ता पुढे गोण्याग लागून
 गता वेळ लागला

“तुम आन बाहर जातेराले / ना ? गरी चाहिये तो ले जाना ! ”

२

भोल्या घेऊन मागनीय दूतावासासह एव अविवारी व गरी आनी मला पोस
 ओरिसाफडे जावयाचे होने जवळपासची काही ठिकाणे पाहारीत, “निदान बाजासा
 थोडा पाहा ” असा आमह सदर मित्राने केला भारतीय दूतावासासमधी सर्वत्र देऊ येणा-या
 तमारीच्या उल्ल येथे अनुमन आला स्वतः ज० धापर आश्वेवार्हिक व कार्यदक्ष दिगले
 मी आजारी असल्याचे फळ्याच, भारतीय डॉक्टर पाठवू या अशी चाकरी त्यांनी दोन वळा
 केन्ही होनी त्यांना मी सामार नम्रा दिला होना बादशाहखानांच्या स्थानाचेच ते महत्त्व
 असणार ! मला दूतावासातील मित्राचे वेळेवर व भापू साहाय्य झाले होने हं नम्रद वग्न
 जरूर आहे

पोरट ओरिसामधे गेलो पण तेथे मित्रिट-बाडे शिष्ट नग-याचे सांगण्यात आले
 रस्त्यात उघडीनागडी पण सुदर चेहऱ्यांची सुदट मुले दिसली मोगराजवळ उभे राहून गरी
 सामाळल्याबद्दल ‘बक्षीस’ मागणारे काही लोक येले, पण मिशेखरी धोडे दिसल नादीत
 बावर दर्शानजळ मिशेखरी होते अने बागते, पण एवदरीत सुपरत रिंया दिझीतदी
 दिमणारे मिवारी व रंगी यांचे शोचनीय प्रदर्शन तसे दिसले नाही

माहितीपासण्याच्या दस्तरातील प्रकाशने पाहारीत म्हणून तिवडे गेलो तेथील एका अधि
 काच्याशी परिचय करून देउन माझे मित्र थोडा वेळ दुसरीरडे काही कामासाठी गेले सदर
 अधिकाऱ्याच्या अभावही सादीचे नीगनेटके फाडे पाहून मला थोडा त्रिस्मय व वयतादी
 बागली बादशाहखानांच्या सेवकी ती पुसगरी चिहे होनी

‘आपण आल्याचे ऐकले होते थोडे दिवस राहणार ना ?’ त्यांनी विचारले ‘दृष्ट
 मूप होती, पण इलाज नाही उपा परत जाणार आहे’ मी म्हणल

“तुम्ही राहिल्यास बाळाखानरी येथे थोडे अधि राहतील, नाही तर ते लागलीच
 जटालाबादल जातील तुम्ही घेण्याने त्यांना बरे वाटले, त्यांनी भारतासाठीही किती कष्ट
 उठवले आहेत, पण ! ” सदर अधिवारी अगदी सद्गदित रीतीने बोलत होते, ते पसा
 शीच्या जवळचे असावेत

‘पण काय ? भारताला त्यांच्या सेवकी पूर्ण जाणीव व वदगरी आहे, आम्ही त्यांना

गधीर्जाच्या प्रमाणे मानतो ' .

‘ आम्हा पत्रांना आता तुमचा कमी भरणा वाटू लागला आहे माह वग, वरही मिशर परिचय नमता मी बोलून आहे पण आपण मोठ्ठेपणे बोलले पाहिजे माझा हा मनुदेश सोडून स्वतः माताच्या अभिमानाने गांधी-नेहरूंच्याबद्दलच्या आदराने वग शेऊन मातात आयुष्य घात्रण्यामायी ठिकठे नोकरीसाठी गेलो होतो तेथे आठ वर्षे नोकरी करून शेथी निरुशने पग्त आलो आम्ही आजही माताकडे आरंभ-आपत्त्येपाने पातो पण मात आम्हाला विसरलेला आहे ’

त्या अपरिचित मित्राचा श्रयेक शब्द माझ्या कानांचा टाव घेत होता त्यांची धना ही टीका नव्हती, ते आत्मसरोधनामायी आत्रान्न होणे तो अपरिचित अमला तरी त्याच्या पेशाखाने आमच्याशी अगळेच्या मार्गबंदीची निराशी पणविलेली होती त्यामुळे त्यांच्या टीकेचा रग येणे शक्य नव्हते

‘ तुमचा विवाद मी समजू दवडतो, पण मात पत्रांनासाठी वाय करू शकले ? त्याने पुढून केने पाहिजे ’

‘ आणि तुमच्या अगावर आले म्हणजे तेथी करताच ! माझ्यामाझ्याचाही मातृयाच्या घोणाबद्दलचा मगधा कमी होऊ लागला आहे ’

त्यांचा रोव पाकपुढावर व गोवा-वदार्द्वर होता अने वाळ, पण त्यांचा खंद जिनस तीव होता तितकेच माताबद्दलचे त्यांचे प्रेम गाढ होते ते मातप्रेम स्वातंत्र्य-निष्ठेचे व आध्यात्मिक प्रस्तेचे होते नेहरूंच्या नेतृत्वाबद्दलही त्यांना फार श्रद्धा व अपेक्षा होती आम्ही चहा घेत अमता तेथे दुसऱ्या एका पराष्टू कचेरीतील एक अधिमपि आले त्यांच्याशी माझा परिचय करून दिले

‘ कालचे माझण आपण एकिले ? ’ नवरागताने मला विचारले

‘ जरूर ! ’ थोडे थांबून मा उत्तर दिले ‘ न समजताही पुन्हा एकता येते ’

‘ आम्हालाही पुन्हा थोडेच नीट करतो ? थोडे समजतो ’ खान स्पष्ट बोलले ! ‘ पण त थोडे नागज दिसतात ! ते नागज आत्रे वा ? ’ त्याने पुन्हा प्रथम केला आंतरराष्ट्रीय वक्तातीनील छेत्र्यानीच्या लेकांशी बोलणे कठीण असते, सदा इनिम वातावरणात वागाव व बोलाव लागने हे माझ्या थोडे लक्षान येऊ लागले होते

‘ माझ्याशी त्यांच्या नाराजीचा सत्रय कसा येणार ? मी त्यांचा पात्रुण आहे ’ मी उत्तर दिले

‘ तुमच्याशी नव्हे ! येथील सर्व परिस्थितीबद्दल ते नागज आहेत अने त्यांच्या परमाच्या माण्यावरून वाटले नाही ? ’

‘मला त्यांचे मायण वळख्यानंतर हा दुसरा भाग वळणार.’ माझ्या उत्तराने सदर गृहस्थ मान धोडा नाराज झाला राहा.

‘समजा ते नाराज झाले तरी काय करू दारुणार आहेत ? ते आता विस्तरेल्या निश्चात्या-
मागे आहेत, त्यांच्या नाराजीची बिना कोणाला व कशात ?’ मी निघाले.

‘No, no, he is neither a spent up force nor a sleeping volcano, Nations concerned know that any moment he can create problems for them, if he wished’

त्याने धोड्या घाटने आमची रजा घेतली. माझे मित्रही आले व मी त्या खादीधारि पठा-
णाने अगदी स्नेहमायाने धन्यवाद दिले. अनेक गादीमेदीत मला जे मिळाले नसते ते
त्याने दहा मिनिटांच्या बचेंतून दिले होते. इतर परराष्ट्र बचेरीतीत लोकही बादशाहखानांच्या
शब्दाबळे किती लक्ष ठेवून आहेत हेही थोडे पाहण्यास मिळाले. अर्थात त्यानील नवी घरे
कोणते व कोठे कोणते हे ठरवणे सोपे नसते. ती एक मायानगरी असते. तीन-चार दिवसां-
पूर्वी बादशाहखानांनी बोलले वगे, त्यांच्याकडून माहिती मिळवता येईल व वगैरे चिंता
मला सतावीत होती पण पाच राहा दिवसांच्या संपर्कानंतर परीक्षणाच्या व औपचारिक-
पणाच्या भिंती अलग होऊन गेल्या होत्या. रूप आदर असूनही काही गार मोठ्या नेत्यांशीही
अगदी मोकळेपणे बोलता वागता येते, बादशाहखान हे त्यांपैकीच होत. अननसा-
सारखे बाहेरून खडबडीत असल्याचे प्रथम जाणवते, पण थोड्या संपर्कानेवरच वरचे पापुत्रे
गटून पडतात. त्यांच्या प्रेमळ खुदाईसिद्धमतगाराचे त्यांचे हृदय प्रचीतीला येत जाते.
राजकारणातील शेरांशी ते तितक्या झपट मोकळेपणे वागत नसतील, निरनिराळ्या प्रकारच्या
लोकांशी त्यांना संपर्क ठेवावा लागतो. जरूर ती दक्षता ठेवणे अपरिहार्यही असते. पण
सर्वसामान्य जनता जिंदा कार्यकर्ते यांच्यापेक्षा ते अगदी मोकळ्या मनाने बोलतात.
दु खी कधी कार्यकर्ते पाहून तर त्यांच्या स्नेहाचे पाझर वाहू लागतात ज्या बाजोरच्या खानांचा
मृत्यू पाकिस्तानच्या गोळीबारत झाला होता असे ऐकिले होते त्यांची दोन मुले दारुणांच्या
वरल्या घेऊन मेग्रीसाठी आली होती. त्या दोघांना आपल्या कुशीत सामावून घेताना
त्यांच्या मनाची झालेली व्याकुळता त्यांच्या चेहऱ्यावर बादळ उठवीत होती त्यानी त्यांना
आईच्या हाताने पुरावळले, आपल्याजवळ बसवून घेऊन रूप वेळ त्यांच्याशी गुजगोष्टी
करल्या ! जुन्या कार्यकर्त्यांच्या आगावहिणी त्यांच्याकडे येतात त्यांच्या समाधानार्थ ते म्हाती
तरी वेळ त्यांच्या सुखदुःखांत एकरूप होऊन जातात, बोलत राहतात, आणि नुसत्या भेटीसाठी
येणारे अपरीक्षित लोकही तासन्तास बोलत बसतात, काही बळी निरपयोगी गोष्टी करणारेही
लोक येतात, तेव्हा ते काही न बोलता त्यांच्यापुढे रस्त्या बसून राहतात, पण त्यांना त्रस्त

निरोप देऊन ते कधी मोकळे होत नाहीत

“तुम्हे केल्यास फण आपला अपमान मानतात त्यांच्या गमवतीगाटी अगा वेळ घालवतो ” अगा एम्हा खुलागा त्यांनी माझ्या प्रभावान्न केला होना दोन दिवगाच्या पन्चियानतर त्यांच्याशी मी ग्रुप मोकळेंपणे वागू लागलो होतो ते बोणाकडून काही भेग वगैरे स्वाकारित नाहीत मी जाताना बगेर काही उपयुक्त वस्तू नेल्या होया त्यात एक स्वगर तयार करतून नेला होना त्याचे आजार लक्षात घेऊन वधाच्या साऱ्याने उत्तम मोरवज्रा, प्यवनप्राप्त वगैरे काहीं वस्तू नेल्या होत्या स्वगर त्यांच्या जेवणाच्या बडी त्याच्या पाटीशी ठेवणा होता “ हे घऊन मी काय करू ? ” थोडे घट्टेनेच त्यांनी विचाले

‘ शरीतही काही गरम कमज बापुवा लागत नाही ? आता तुम्हे तुमच आगेव्य राविलेले नाही ’

“ मला जरूरच पडत नाही, आणि जेवढे लागते तेवढे माजजवळ जाहे जादा ठेवून वाय करू ? ” असे ते सांगणार व काही घेणार नाहीं याची मला माहिती होती प्यारेलाल यांच्याशी झालेल्या समापणान्त खलीका उमरच्या इश्याची त्यांनी सांगितलेली गोष्ट मी वाचलेली होती ”

‘ तुम्ही जादा कमज टवणार नाहीच, पण प्रेमान दिलेल्या वस्तूचा इन्कार तरी कमा करता येईल ? माझ्या पत्नीने आपल्या अनेक मणिर्णीप्यापडून चार दिवसांत हा विणून घेतला भारतातील मणिर्णीच्या प्रेमाची ही भेट आहे वपण म्हणून नव्हं ’

“ अच्छा ! वेडनेने यद् चीज मरे दिले वनाई हे ? वनी मोख्खत है । मया शुनित्या टाई पोर्दोवाना ” आपल्याबद्दल इतरांना वाटणाऱ्या आदराच्या स्मरणाने ते तत्पक्ष व्यथित होतात त्यांच्या दृष्टीत कृतज्ञताभाव तगू लागतो

‘ आणि ही अंघणे आहून ओरच व शक्तिवर्धक म्हणून उपयोगी होईल तें काही दिवस घेऊन पादा शाल्यास चांगल्या उपयोग होईल ’

“ हा टीक हे । देखेंग ” मोठ्या वटाने त्यांनी त्या वस्तू तेंवे राहू दिव्या त्याचा उपयोग त्यांनी केला न वल्ल अज्ञा जाने ।

‘ जाता पुढा ह्यस्थपणे बोलण्यास सवज होणार नाही ही शक्तीचीच भेट. ’ थोड्या व्यथित भावनेन मी बोललो

‘ क्यों ? तुम्हने तो फिर आनेका वायदा मी किया है । भूत गये ? ’

त्यांनी थोडे घट्टेने सांगितले, पण त्यामध्ये तीन दिवसांपूर्वी मी सहजगत्या बोललेल्या गेष्टीला आश्चर्यजन बनवले होते त्यात त्यांचा प्रेमळपणा व कार्यकर्त्यांबद्दलचे अगल्य होते मांभीनीव्यतिरिक्त पर भेदपण नेगळामध्ये कायकर्यांबद्दलची इतकी आसीयना पाहिली

असेल चादशाहखानांना कार्यकर्त्यांचे तसे वेड होणे म्हणूनच त्यांच्या समोवार कार्यकर्त्यांचे कडे ते सट्टे करून ठेवू शकले होते

‘मी आलो तरी काय काम करू शकणार ?’

‘आवो ! तयियत तो दीन करो ! जलालाबादमे जरूर जावो ! आनेके पहले मुझे मेसेज दे दो ! तुम्ह वहाँ ले जानेकी तजवीज करेंगे, खादी कमिशन भी कुछ लोक भेजना चाहता है ऐसा कमलनयनने कहा था ! सबकी मददमे जरूर कामयाबी होगी, पठान काम के लिये तैयार हैं ! उनके भरोसा देना चाहिये, उन्होंने बयौत कष्ट उठाये हैं ’’

‘तुम्ही भारतात येऊन जनतेला हा संदेश या ’

“ते तुमचे काम आहे तुमच्या सरकारच्या मर्जीवर ते अवलंबून आहे मी भारतात येऊन काय मिळणुकी आणि मेजवान्या घेऊ ?” येथे पठानांना सोडून मी तिकडे कशाला येऊ ? हा, तुम्ही मला यळवा, लिहा, पठानांच्या कामात भारत साहाय्यक होणार असेल तर त्यासाठी मी तिफडे जरूर येईन चिठी धाडा ! मी येईन, पण पत्त या कामासाठीच हे विसरू नका मला हिंदुस्थानच्या भेटीचे प्रेम नादी का ? पण येथील काम हे पत्रिले आहे हे ध्यानात ठेवा ”

आणि त्यांची ती दर्दभरी वाक्ये ऐकत असताना अफगाण सरकारचे मुनोचे शिक्षणतज्ज्ञ श्री जी के आठल्ये पति पत्नी-उभयता तेथे आले त्या दिवशी दुपारीच ते हिंदुस्थानातून काबूलला परत आले होते त्यांच्याबरोबर त्यांच्या घरी मला मुक्तामास जावयाचे होते अत्यंत जड अत करणाने चादशाहखानांची मी रजा घेतली त्या प्रभुचिहाकित कुसरीच्या लेखडी दस्त्राजामागे त्यांना सोडून मी परत चालले होते तेथील पहिल्या भेटीच्या वेळच्या अन्नेर आनदापेक्षा किती तरी पट बियादाचे वादळ माझ्या डोक्यात घेऊन मी बाहेर पडलो होतो आमची गाडी जोराने वाट काटीत होती ! साऱ्या काबूल शहरावर सूर्याची निरक्त पिवळी किरणे पसरली होती ती गोमा, ते पोपळ वृक्ष, ते बर्गचे सर्व पाही आज म्लान, मरगळलेले असे वाटून होते बाजारान बिनिसाटी मांडलेले द्राक्षांचे व खजुर्जाचे प्रचंड टीग हे सारे जणू माझ्या अचेतन डोक्यापुढून चालले होते माझ्या रुणावरचेमुळे मी अमोल बनले अनेक अने आठल्ये पति पत्नीस वाटून तेथी थोड संचित झाले होते, पण माझा आजार माझ्या स्मरणातही नव्हता दार-उल आमनच्या अतिथिगृहाच्या लेखडी पायवावरील ते प्रभु चिन्ह मला भेडसावीत होते परत निघण्यापूर्वी त्यांनी स्मरणपूर्वक मुलाच्या दोन्ही गुल्फा पत्त दिल्या त्याचप्रमाण ज्या ज्या वस्तूंचा स्वीकार केला होता त्या पाठवणाऱ्यांसाठी लक्ष मोलाची त्यांची स्वाक्षरी मी मागितली होती तीही त्यांनी माझ्या हाती दिली ही स्वाक्षरी मित्रवगान्या माग्यवर्तमानध्ये या चरित्राचे प्रकाशन श्री दामुअण्णा गनडे हेही एक आहत आम्ही

— भावदर्शन —

व्याया सृष्टीत प्रेम आणि
माग्यच आहे घेरलेले उगवण्यास
काही वळ लागतोच सुदावर
श्रवसा ठेवून आपण वाट पाहिली
पाहिजे

आजोरच्या पठाणावर
कैकवेला बाववर्षा कला त्यानी काय
पाप वले होत ? स्त्रिया मुले यच्यावर
गोळे टाकणे ही काय इस्लामची
सेवा ?

भारतात मी कशासाठी येऊ ?
मिरवणुका मुआफिरीसाठी ? तुम्ही
आम्हाला विसरला आहात तुम्ही
पठाणसाठी काही करणार आहात ?

अफगाणिस्तानमध्ये १९६७-६८
 ठिकठिकाणच्या
 लोकसंग्रहालयात
 - आदर शाहवाला -

- लेखकासमवेत -

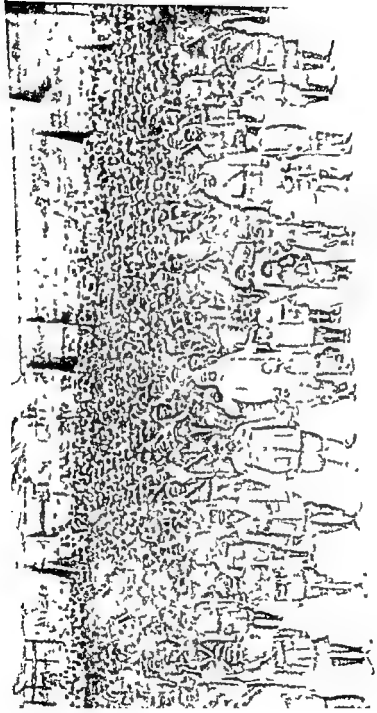

वाक्शाहस्यान व
कमलनयन वजाज

वाक्शाहस्यानोसमवत त्वान भारतातील शुद्धदलितमतनार सर्वश्री नारग व नगीना
(डावीकडून १ ले व ३ रे)

मुद्राई-विद्रोहगार : १९३० सालच्या सत्याग्रहापूर्वीची एक छावणी ।

સરહદ ગાંધી
 વ
 વલુધી ગાંધી.

ગાંધીજી પાટળી હોસ્પિટલો ૧૯૪૭ ત્યાં કોલેજ સ્ટેડિયમ થી સરહદ ગાંધીજી સરહદે છે.

मित्र झाले तेहा खांयावर हात ठेवून म्हणाले, “सुख रहो मित्र आचो, यहाँ मित्रकर काम जमर कर सकते हैं ” त्यांच्या हास्यातणी खेद विषाद दाखलेल्या होना त्याची ती वाक्ये कोटून तशी छोट करीतून माझ्या बानांवर पुढ पुढा आदळत होनी असे वागले

“भांगतावर पयणांचे प्रेम आहे भारत आमच्यामानी-पयणाच्यासाठी-मृत मृत करू शकते त्यांचे ते कर्तव्य आहे स्वतःच्या कन्यागामाटी भांगताने पयणांना साथ दिली पाणिने तुम्ही नवराया पयणांच्यामार्गे सर्व दलित मानवांच्या सेवेचे काम हे आपले काम आहे ’

आठ दिवसांच्या तशीच वास्तव्यात यांच्या तोंडून ऐकिलेली ही वाक्ये माझ्या बानांत घुमून होनी ‘एकमेकां सांग कर’ हाच संदेश तर त्यांना भांगतावर पावयाचा नव्हता ना ? ‘महानावस्तु’ ‘तो अम्हा दोराचे रक्षण करे’ ही वदिनमार्थना त्यांच्या लाडक्या सुवास्तु नदीच्या काठार रविल्ल ‘सर्वांही अडेळ तीच आप भावना त्यांच्या अर्जवी भावन होती दि ५ सप्टेंबला दुपारी पांथ्रम विमानतळावर उतरथे तहानी माझ्या बानंत तीच वाक्ये घुमून जनत्याचा भाव होता ‘तुम्हा पयणांना साथ दिली पाणिने ! पयणांनी तुम्हांला साहाय्य दिलेले आहे ’

गंगापुढे मरे बोलणे म्हणजे समाजच कोरून घेईल (जिहाद) हेच पोद्दाचा अर्थ
 पुरनिष्ठ अनुयायी आणि मर्यादा या नात्याने ही बरीच आदेश नेहमीच आपले डोक्यागमो
 ठेवात आगे आहे आपणामोर या इस्लाम धर्मग्रंथांचा उल्लेख करण्याचा उद्देश एव
 याच की आपण निराश्रय तयार कराना ती आपणपुढेही अग्रावीत धियादा पगाने
 केलेल्या आगेपाना उत्तर देण्यापूर्वी माझे जीवन व कार्य याबद्दल या कोरपुढे अर्थाने निव
 दन करण्यास मला परवानगी मिळावी ”

प्राग्भाविक मागाने आपल्या शिक्षणाचा व पदसंश्लेषण आर्ज्याच्या इच्छेमागील उचित कल्याचा
 ठेवाने दिल्यानंतर शिक्षणप्रणाल्याच्या समाविष्टीने ते म्हणतात

“ तेव्हा शिक्षणाच्या प्रणाल्याची ही आपल्या सर्व मर्यादांच्या मर्यादां मर्यादा
 शत्रु स्थापनाचा मोदीस मनी घनार्थ पणिनाही आम्ही वयाच शाळा सुरू केव्या द
 मदान खिलाने चळवळ सुरू झाली आणि इस्लामचा एव नम्र पार्श्व या नात्याने मा या
 चळवळीत मागील झाले या चळवळीत मग तीन वर सनमत्रांची शिक्षा झाला त्या
 मजी मग अशीही जाणीव झाली की, आमच्या शिक्षणप्रणाल्या याचाच योग्य शिक्षण
 प्रणाली नेह अमली तरी आम्हीच मागावीत जिनी पूर्वाप्रमाणेच अविशय खतान आ या
 नंतर काही काळाने ही “ विद्रोहप्रणाली ” चळवळ सुरू झाली हा केवळ सुधारणांचा व
 सामाजिक स्वरूपाची चळवळ होती आमच्या समाजातील अनेक मंडी व बडगळ मनमर्मी
 हूर कसे म या चळवळीचा मुख्य उद्देश होता, पण आमच्या या चळवळीचा झाला मर्यादा
 लोकांत, तोच सरकारने आमच्या अर्थ केवळ त्याचा मला अविशय मनस्थाप झाला
 आमची चळवळ दडपून टाकण्यासाठी सरकारने अशी काही अमानुष उपाययोजना केली की,
 निचा मग उचाही करत नाही दग्यात काच रळ लाला

मग १९३० मध्ये जेजरात स्पेशल जेलमध्ये स्थापनच करून ठेवण्यात आला होता
 त्या वेळी म जेल मजबूतकील राजवटीसाठी मगून टाकला असे या ठिकाणी माझ्या
 एव-दोषा मद्रासाच्या निविश सरकार आमच्या लोकांस कशी दडपणानी करीत आहे,
 याबद्दलचा मद्रास मद्रास वनावर घातल्या, त्यामळे आमच्या धक्काच कमला नंतर
 आपणाने विचारविनिमय करून आम्ही असे ठाविले की आमच्या काही मित्रमंडळींना दिल्ली,
 लाहोर व मिरापास जाऊन मुस्लिम लीग व इतर मुस्लिममंडळांची संपर्क साधना आम्ही
 त्यांना मागाप्रमाणे मागीत नेत्रो व म्हणूनच या आणीबाणीच्या चळवळीत त आमच्या माहा
 म्याला धाडून येतील, अशी आमच्याला आशा होती काही दिवसांनंतर माझे मित्र पंत
 येऊन मागे लागले की, आमच्या मदन मद्रासाची मुस्लिम लीगच्या नयांची विचार
 तयाची नाही कारण आमचा इंग्लिश निविश सरकारविरोध आहे आणि निविश सरकारविरोध

फोन्त्यानी प्रसंगे लया देण्याम त्यांची तयारी नव्हती

यानंतर आमची मित्रमंडळी काँग्रेसकडे वळली. काँग्रेसच्या नेत्यांनी आम्हांला मागितले की आम्ही काँग्रेसच्या मदत केली, तर ते आम्हांला मदत करण्यास तयार होतील. आमची आणि काँग्रेसची मैत्री जुळून्ही ती अशा परिस्थितीत आणि मग ब्रिटिशवदलत्या वागत्या अविश्वासामुळे आमच्या सधनेचे 'सामाजिक' हे स्वरूप बदलून ती राजकीय चळवळ बनली. तरीही सुदारितदिमतगार आणि तत्वालीन इतर राजकीय सघटना यात फरक होता. आमच्या सधनेला राजकीय स्वरूप अगळे तर निची धार्मिक आणि आध्यात्मिक वैशिष्ट्येही कायम होती, तसेच तिचा पिंड सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणा घडवून आणण्याचाच होता.

आम्ही फोन्त्या परिस्थितीत काँग्रेसमध्ये गेलो हे मी मुद्दाम स्पष्ट केले कारण (पाक) पंजाबमधील काही वृत्तपत्रे आजही आमची बदनामा करण्यात मशगूल झालेली असून, आम्हाला 'काँग्रेसवाले' म्हणून दिखवून निष्कारण गैरमज्जा फसरवीत आहेत. आता या रियतीन दोष आमचा होता की मुस्लिम स्वीगचा हे वस्तुस्थितीचा पूर्ण विचार करूनच कोणीही टक्का सरहद्द प्रांतातील ब्रिटिश दडपशाहीला आम्ही एकदम तोंड देऊ शकत नव्हतो व इतर मुस्लिम नेत्यांनी आम्हांला मदत करण्यास नकार दिला. तेव्हा काँग्रेसशी मदीं जोडण्यासाठी आम्हाला गत्यंतरच नव्हते.

गांधी-आर्याव्रत करार १९३१ मध्ये झाल्यानंतर माझी व माझ्या सहकाऱ्यांची मुद्रा झाली. त्याच वर्षाचे शेवटी बंठक शिमल्यात झाली माही या बंठरीस हजर होतो. शिमल्यात एका कॉलेज विद्यार्थ्याने आम्हास संश्लिष्ट हॉटेलमध्ये जेवायला बोलावले होते. त्या वेळच्या पंजाब मनिमंडळीतील एका मंत्री सर बेरोजस्तान नून हेही जेवायला आले होते. ते मला म्हणाले, काँग्रेसमध्ये जाऊन तुम्ही आमचा विश्वासघात केल्या आहे. मी त्यांना सांगितले की, सरहद्द प्रांतातील आम्हा लोकांना चिरइन याण्याचा ब्रिटिश सरकारचा इशदा आहे आणि आम्ही एकटे त्यांना तोंड देऊ शकत नाही. तेव्हा काँग्रेसमध्ये जाण्याबाबत आमच्या पुढे दुसरा मार्गच नव्हता. मी त्यांना हेही सांगितले की, आपले मुस्लिम बांधव म्हणून आम्ही प्रथम मुस्लिम लीगकडे साहाय्यासाठी धाव घेतली होती व ते आम्हास साहाय्य देतील अशी आशा बाळगून होतो, पण त्यांनी जेव्हा नकार दिला, तेव्हा आम्ही काँग्रेसशी हात-मिळवणी केली. मी सर बेरोजस्तान अनेही सांगितले की, आम्हा मुसलमान बांधवांचे शिरकाण होऊ नये अशी जर त्याची आणि इतर मुस्लिम नेत्यांची इच्छा असेल, तर पारसे बिघडलेले नव्हते. पंजाबच्या मुसलमानांना आणि नेत्यांनी आम्हास सकारण पावे म्हणजे झाले. आम्हाला गुलामगिरीचा बीट आला होता. आम्ही स्वातंत्र्यासाठी आसलेले होते. मुस्लिम लीगचे नेते या स्वातंत्र्यलढ्यात सामील झाले अगते, तर आम्ही काँग्रेसमधून राजीनामा

देउन बाहेर पडले जमनो. मी मर पेगंजखान यांना स्पष्टपणे सांगितले की त्यांनाही त्यांना आपले अधिकारपद सोडावे लागेल. मुलिकगद्देन एवढेच म्हणाले की आपल्या मन्त्रपत्र्यांशी विचार-प्रतिमय केव्हातना या सूचनेबद्दल मी उत्तर देईन असा त्यांचे उत्तर यास्याचे आहे.

१९४६ च्या हिंदू-मुस्लिम टप्प्याचे वेळी योगयोगानेच माझी मुलिकगद्देबाहेरी पाहण्यात गाठ पडली. तेव्हा ते श्री गुरुम यांच्या हॅंगिलान उतले होते (विहारच्या दमरगंजनगर) आता तुमचाय वय वामने असे त्यांनी मला विचारले. मी एवढेच मागितले की मा पूर्वी जे उत्तर दिलेले होते तेच कायम आहे

पाकिस्तानच्या कम्पनेला माझा कधीच विरोध नव्हता, पण पाकिस्तानबद्दलच्या माझ्या कम्पना अगदी स्वतंत्र व वेगळ्या होत्या माझ्या कम्पनेनच्या 'मुस्लिम मातृभूमीन' पन्नाव-बगालची वाळणी अभिप्रेत नव्हती. शिवाय मुस्लिम लीगच्या हिलेक पुढाच्याच्या पाकिस्तानच्या मागणीमागे आपल्या देश-बांधवाबद्दल यत्नरत आहे, यावर माझा कधीच विश्वास बसला नाही. कारण माझी खात्री होती की त्यांच्यापैरी बहुतेकजण त्रिगिशांच्या हाथखालची मांजरे आहेत त्यांच्या सवध आयुन्यात त्यांनी घेऊन घुड्या मुस्लिम जनतेची कसलीही सेवा केलेली नव्हती की इस्लामच्या कार्याला मदत केली नव्हती अशा कार्यासाठी पदचाला भोग घुड्या हार खडून घ्यायला त्यांची तयारी नव्हती, पण पाकिस्तान आणि इस्लामच्या नावाखाली छेडांची दिशाभूल करण्याचा त्यांचा डाव होता हे मला ठाऊक होते या छेडांना फेकळ शार्धांसाठी पाकिस्तान हवे होते आणि त्यांचा हा झूठ यशस्वीरी झाला माझ्या मते हिंदू आणि मुसलमानांतील भांडण धर्मभेदामुळे निर्माण झालेले नव्हते यास्तोत आधिर कारण होती त्रिगिशांनी या भांडणाचा फायदा घेऊन आणि ते त्रिगुण अधिकच त्रिगोपाला जाणे म्हणून प्रयत्न केले माझी अशी खात्री होती, की त्रिदिश मत्ता नारीशहा शास्त्री, देश स्तन झाला व राष्ट्रीय सरकार स्थापन झाले, म्हणजे बानावरण बंदरून जाईल आणि हट्टूट्टू आमचे सवध सुवातलील, पण त्याननगरी हे सवध सुधारले नाहीत आणि नव्या परिस्थितीतही आमचे समर्थान झाले नाही, तर आमच्या हिंदूपासून वेगळे होत येईल त्याआड कोणी येऊ शकणार नाही. कॉम्रेगने प्रांताच्या स्थापनेला मान्यता दिली होती आणि पुढाच्या प्रांतातील बहुसंख्य लोकांनी केंद्र सरकारपासून अलगव्हावाचे ठाविले तर तसे करण्याचा व पुर स्वायत्त राज्य म्हणून राहण्याचा त्याला पुर हक्क होता

वायव्य महद प्रांतात लोकस्वस्ती मुख्यत मुसलमानांचीच आहे. तेथे आमचे हिंदूही बरीच मांडण नव्हते. आमच्या कोणत्याही म्हणण्यास कॉम्रेम मायता देत असे त्यांनी आमच्या समलच विरोध केला नाही देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी आम्ही शक्यतो सर्व म्मार्थ-

त्यास येथून होता. याची वॉमिसच्या नेत्यांना जाणीव होती. मिसत्र पत्रिदेत जेव्हा वारी मूलभूत मुद्द्यावर मतभेद निर्णय झाले, तेव्हा मी सादार अन्दुल रन निश्चार याची भेट घेऊन त्यांना सांगितले की वॉमिसची अडचणूक कण्याचे धोरण सादून थावयाय जिना तयार असतील, तर मुसलमानांना त्यांच्या न्याय्य हक्कांपेक्षाही अधिक घाई घायाळ महात्मा गांधी तयार आहेत. मुसलमानांच्या भागण्या भाव्य होतील आणि त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण होईल, यानेच हमी घेण्यास मी स्वतः तयार होतो. त्यानंतर सादार निश्चार का. जिना यांना भेटून त्यांचे मन वळविणार होते, पण ते त्यांना जमले नाही व परिवाद अयशस्वी झाली.

अगदी भारतात दहा कोटी मुसलमान होते. एवढ्या मोठ्या समाजाला दडपून टाकणे कोणालाही शक्य नाही, असे माझे मत होते आणि याउपरी कोणी आमच्यावर गुलाम-गिरीचे पाश टाकू पाहतात आहे असे समजले, तर आम्ही वेगळे व्हायला मोठे होते. याच विचाराने हिंदुस्थानात फेडरेशन स्थापन करण्याच्या कल्पनेला माझा पाठिंबा होता. माझे असे मत होते की वॉमिसने आपल्या अग्री मान्य केल्या आणि असे आश्वासन दिले की भारतात हिंदुस्थान समाजवादी प्रजासत्ताक होईल, तर फेडरेशनमध्ये जाण्यात मुसलमानांचे स्थिति होणे. समाजवादी प्रजासत्ताक स्वरूपाच्या सरकारबद्दल मुसलमानांना अभिन्न अकर्षण वाटावे असे जे माझे मत होते त्याला कारण म्हणजे हिंदुस्थानात बहुसंख्य मुसलमान गरीबच आहेत. हिंदूंचे तसे मत नाही. या अग्री वॉमिसने मान्य केल्या नसल्या तर मुसलमान बहु-संख्य असलेले प्रांत फेडरेशनमधून बाहेर पडू शकले असते. आजही माझे असे मत आहे की त्यामुळे मुसलमानांचा पायदाब झाला असता, कारण पन्नास आणि बगालची पाळणी झाली नसती, पण मुस्लीम लीगचे पुढारी माझ्या योजनेचा विचारसुद्धा करायला तयार नव्हते किन्तु ते मलाच हिंदू म्हणत असत !

भारत आणि पाकिस्तानच्या स्थापनेचे वेळी भयंकर हाहाकार झाला. लक्षावधी लोक एका देशातून दुसऱ्याकडे गेले आणि हजारो लोक घाणाला सुळले. एवढ्या मोठ्या संख्येने आलेल्या निर्वासितांची सोय करणे कोणत्याही सरकाराला सहज जमणे शक्य नव्हते. गिरेस्ताना नित्राच्याची जागा नव्हती व निर्वासित धवण्याची व्यवस्था पाहण्याच्या सत्कारी वचनेच्यान खचतुचपत चौकाळी अगल्याने अनेक लोकांचे हाल झाले. निर्वासित धवण्यात अनंत अडचणी आणि निगशा यांचेच साम्राज्य होणे. औद्योगिकवादाची मुळीच सोय नव्हती आणि जराही व आजारी निर्वासितांची देणमाळ कण्यासाठी पाहच घोडे लोक स्वय-मेव म्हणून पुढे आले होते. तेव्हा मजमद हुसेन आय नावाचे गृहस्थ सादारण्याच येथील आमच्या राघवनेच्या घरातील मला भेटायला आले. ते १९४२ मध्ये माझ्यावगेष्टच तुरुंगात होते. ते मला म्हणू लागले की तुम्ही मतलब मुदरविदमनगार म्हणवता, तर लोको-

सामस्या निम्ना जाऊन निरामितांच्या अर्जावृत्तीचा काय आग्रह त्यांना करला गेला होतो आहे, हे प्रत्यक्ष पाहून कम पाहून नाही ? मी त्यांना सांगितले की ' मी निरामितांना मान्य करण्यास तयार आहे, पण तेथे अधिकारही मग कम करून देत नाहीत ' यांनी जमल्यावर ही जबाबदारी सोपविली आणि मग जर आम्ही आमच्या सामान्य कर्म करतो तर त्यांनी भुलावे आमच्यावर राग बघतात ' धी आग यांना मात्र म्हणणे पडले आणि न रागेरंग गेले पण एका मन्थ्यातच आपणाने तज्ज्ञो करण्यात येत येत नाही असे सांगून ते घन आग मी त्यांना जे ने सांगितले तीच वस्तुस्थिती होती हे आता त्यांनाही पटले होते मुसलमान समाजात आमची बदनामी कर वयाची एवढेच मुस्लिम लीगच्या लक्षातच उद्दिष्ट होते हे त्यांनी मान्य केले

पाकिस्तान अस्तित्वात आल्यावर मर जॉन बर्निंग म हे माझ्या प्रांताचे पहिले गव्हर्नर होते न मोठे उल्लाही आणि नून रिश्वि अधिकारी हात ते मुस्लिम लीगवाल्यांचे अगदी मध्ये मित्र होते आणि लीगला त्याचा सर्वेष्ट पात्रिवा अग ते गली आठवण माझ्या प्रांताचे गव्हर्नर हात त्यांनी काय आग्रह पणमितीची काळजीपूर्वक पाहणी केली आणि नंतर माझा मन्त्रा अहमद गनी याच्यासोबत निगेप पात्रिवा का मुस्लिम लीग आणि खुदाई खिदमतार यांचे समिश्र सरकार स्थापन करण्यास मी समविचा मी त्यांना सांगितले की मुस्लिम लीग याला मायना देण्यास पर्याय तयार होणार नाही कारण जार्जी समाज सदा आणि पुनरचना यांना बाहून घेतलेले तर लीगवाल्यांना समाजात सदा राजविव्याची आकांक्षा तेव्हा सर चान याचा हा प्रत्यक्ष पमला मी गव्हर्नर आश्वासन दिले की मुस्लिम लीगच्या मन्थिमताने दत्ताच्या आणि समाजाच्या कल्याणासाठी काय तुम्हा केले तर अर्गी सरसातत कमग्रे ती यांना पाटिवा देऊ पण समाजमवची हीनी सदा आम्हाला देण्यात आली नाही

मी प्रथम १९४८ मध्ये पाकिस्तानच्या घटनासमितीच्या बैठकसम हजर गेलो तेहाच मी सांगितले की (निम्नानच्या पात्रिणीच्या रूपाने) जे शाके ते होऊन गेले जाता पाकिस्तान मीच आपण मराची मातृभूमी आहे सत्तासुद्ध पक्षाची दशमेवची इच्छा असेल तर त्यांना ज्या त्या पद्धतीने आम्ही त्यांच्यासोबत सन्वाय करण्यास तयार आहो मी हरी स्पष्ट केले की सरकारला कोणत्याही प्रकारची अधिक तोडीस लाग देण्याची आमची इच्छा नाही अर्गी आपण खच करू कारण समानमखेरीज आमची कोणतीच आकांक्षा नाही त्या बली नरावजाद निव्याकून अग्रीगून यांनी मला विचारले की पाकिस्तान म्हणून काय ? मी उत्तर दिले की आमचा मागणी पाकिस्तानची नाही परन्तु निस्तानची आहे तेहा या नावाचे काय महत्त्व आहे असे त्यांनी विचारले मी सांगितले की पंजाब बग्राड सिंध व

कच्छिस्तान हे अमे पाकिस्तानचे प्रांत आहेत तसेच पल्लूनिस्तान हेही पाकिस्तानच्या अधिकारक्षेत्रातील एका प्रांताचेच नाव आहे. मी असेही स्पष्ट केले की ब्रिटिशांनी आपल्या अमदानीत आमची शक्ती खाली करण्यासाठी आमच्या प्रांताची घाळणी केली आणि आमच्या या विभागाची नावनिशाणी देखील राहू दिली नाही. आता आमची आपल्या पाकिस्तानी भाईबंदाना मिळती आहे की, ब्रिटिशांनी केलेल्या या अन्यायाचे त्यांनी निराकरण करावे, पत्राणाचे ऐक्य घडवून आणावे व पत्राप्रमाणेच आमच्या प्रांतास वेगळे नाव द्यावे. पत्राबचे नाव घेताच तेथे पत्राची लोक राहतात अमे चटकन समजते बंगाल, सिंध व कच्छिस्तानचेही तसेच आहे. त्याचप्रमाणे पाकिस्तानच्या या विभागात परतून मात्र बोलखी जाते त्याला पल्लूनिस्तान म्हणावे एतदीच आमची इच्छा आहे. ”

माझ्या वरील भाषणानंतर काही दिवसांनी कायदेआक्रम महमदअली जिना यांनी मला जेवणाला बोलावले. भोजनोत्तर आमची बराच वेळ चर्चा झाली. मी त्यांना सांगितले की आपल्याला ठाऊक आहेच की खुदाईउदमतगार सघटनेचे कार्य सामाजिक स्वरूपाचे होते व ब्रिटिशांनी दडपशाही केल्यामुळेच या सघटनेला राजकीय स्वरूप आले. आता देश स्वतंत्र झाल्यावर माझे अमे मत झाले आहे की आमची जनता सामाजिक दृष्ट्या मागासलेली राहिली तर तिला योग्य ती राजकीय दृष्टी येणार नाही कारण मागासलेल्या समाज्यत लोकशाहीची वाढ कधीच होत नसते.

माझ्या या विचारांनी कायदेआक्रमना विशेष समाधान वाटले त्यांनी माझ्याशी हात-मिळवणी केली आणि सांगितले की मी आपणास सर्व मदत देण्यास तयार आहे आता आपला समझोता झाला आहे.

मी फराचीहून निघताना कायदेआक्रमनी मला आश्वासन दिले होते की सगळे प्रांतातील दोऱ्याचे वेळी मी लाल लपलेल्यांचे नेत्यांना भेटेन त्यांनी माझ्यासाठी करही चखे तयार करण्यास सांगितले आणि हे चखे शक्य तितक्या लवकर पाठवावे अशी आज्ञा व्यक्त केली जननेची सामाजिक व आर्थिक पुनर्रचना करण्याच्या प्रभावर आमचा समझोता झाला होता मी आपल्या प्रांतात परत गेल्यावर आपल्या सहनार्यांना कायदेआक्रमशी झालेल्या माझ्या बोलण्याची माहिती दिली व त्यांनी आमच्या तडजोडीस मान्यता दिली. आमच्या सघटनेच्या मुख्य कचेरीत कायदेआक्रम यांचे भव्य स्वागत करण्याच्या योजना आम्ही आखल्या. पण सचालेमी लोक आणि निरिच्छ अधिनात्यांना जेव्हा कायदेआक्रम आणि खुदाईउदमतगार यांच्यात तडजोड झाल्याचे समजले तेव्हा ते घरेच अस्वस्थ झाले. आमच्याशी झालेल्या तडजोडीनुसार कायदेआक्रमनी धोरण आसले, तर आपले भवितव्य धोक्यात येईल अशी त्यांना जाणीव झाली. या ठिकाणी हे स्पष्ट केले पाहिजे व, त्या

बेळी मागे नांवातीउ बहुनेक सर्व महत्वाच्या जागा अद्याप ब्रिटिश अधिकाऱ्यांइचे गेल्या. पार्थमेत्यभ्ये मी मागणी बेळी होती की यांताचे गव्हर्नरपद आणि इतर महत्वाच्या पदांवर आज जेथे ब्रिटिश अधिसारी आहेत तेथे पाकिस्तानी नागरिकांची नेमणूक व्हावयाग हवी. माझ्या या मागणीने महदम लियाकत अलीखान आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यां अतिसय अस्वस्थ झाले होते. तेव्हा कायदेआक्रम आणि खुदाईखिदमतगार यांच्यात झालेल्या तडजोड हातून पाडण्यासाठी मुस्लीम लीगचे पुढारी आणि ब्रिटिश अधिसारी यांची हानमिळवणी झाली.

दरम्यान सर ए. डी. एच. इडल यांनी सर जॉन कनिंगहॅम यांच्यासहून गव्हर्नर-पदाची सूत्रे हाती घेतली होती. त्यांना जेव्हा माग्या आणि कायदेआक्रम यांच्या मम-शेत्याची दातमी समजली तेव्हा त्यांनी आपल्या एका खास दूताला विमानाने काशीम पाठविले आणि कायदेआक्रम यांना गळ घालली की खुदाई खिदमतगारांतर्फे आलेल्या निमंत्रणाचा त्यांनी कोणत्याही परिस्थितीत स्वीकार करू नये, कारण त्यामुळे खुदाईखिद-मतगारांचे घजन वारेल.

कायदेआक्रम महद प्रांताच्या दार्यावर आले, तेव्हा त्यांना मेठण्याची आमत्तम संधीच देण्यात आली नाही. आमच्या विरुद्ध जो कड करण्यात आला होता, त्याची कडी म्हणजे मुस्लीम लीगवाल्यांनी कायदेआक्रम यांच्या मनान मखून दिले की आमच्या मुख्य कचेरीत बोलतून त्यांचा मून करणाचा आमचा शक्य आहे. या फटात खुद गव्हर्नरचाही हात होता.

त्यांचा मनमुत्रा यशस्वी झाला आणि कायदेआक्रमानी आमचे निमंत्रण स्वीकारले नाही. कायदे आक्रमानी इतर अनेक बिनसरकारी समांमोची आमंत्रणे स्वीकारलेली होती आणि त्यांना ते प्रत्यक्ष हजरही राहिले. पण आमहाला मात्र त्यांचेकडून पत्र आले की कोणत्याही बिनसरकारी गमारांमात मात्र प्यावयाचा नाही असे कायदेआक्रमानी ठरविले आहे.

आमच्या निमंत्रणाचा अखेर केव्यानंतरही आम्ही खुदाईखिदमतगारांनी पेशावरला गव्हर्मेण्ट हाउसवर मेयवे, अशी त्यांची इच्छा होती. त्यावर आम्ही विचारविनिमय केला आणि असे ठरले की खुदाईखिदमतगारांच्या बर्ताने मी कायदेआक्रमना मेयवे. तेव्हा मी त्यांची भेट घेतली. आमची मुलाखत दोन ताणपर्यंत चालली होती. त्या वेळीच मला दिसून आले की त्यांच्या सहकाऱ्यांनी आमच्याविषयी त्यांचे मन कडुपित केलेले होते. मी त्यांना स्पष्टपणे सांगितले की एक मुस्लिम या नात्याने माझी सर्व शक्ती म्हणजे त्यांचाच शक्ती अमुत, फल तेही एक मुसलमान असल्याने त्यांची शक्ती हे माझ्याही शक्तीचे उगमस्थान आहे. तेव्हा त्यांनी मुस्लिम लीगमध्ये मेण्याची विनंती केली. मी विचारले, " असे आह-

भेटले एवढ्या योजनाच कधी पायदेखीर आहे हे मला पटून देण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता पण मिथ, कमिश्नर आणि सरदार प्रांतातील कार्यकर्त्यांशी चर्चा केल्यावर माझी अशी खात्री झाली होती की लोकांना ही सूचना माय नाही आणि केवळ बलाचे आधारावर एवढ्याक राहणं स्थापन करणे पाकिस्तानच्या हिताचे नाही मी या नेत्यांना सांगितले त्या कठीण काळाने एवढ्या योजना अमलात आणून काहीही पायदा होण्यामागच्या नावा मी त्यांना सांगितले की एवढ्या योजना अमलात यावी, असा तुमचा आग्रहच असल, तर निम्नाने पश्चिम पाकिस्तानात दोन घटक करा एक पञ्जाब व दुसरा छेत्रा प्रांतांचा लहान सध्याचे पंतप्रधान चाधरी महमदअली यांनी सांगितले की एक तर एवढ्या योजना राबविली जाईल, नाही तर आहे तीच स्थिती कायम राहील अशा रीतीने आमच्या वायदागी स्थिति झाल्या एका बाजूला राजकीय प्रस्तावितल वागवागी चालू अमलातानाच गव्हर्नर जनरलच्या मध्यस्थीने डॉ खानसाहेब यांच्याबरोबर तडजोडीच्या वागवागी चालू होत्या गुलाम महमद यांनी माय केले होते की सरकारने सुदाईखिदमतगारावर पुन्हाच अन्याय केला आहे आणि तो विसरणे त्यांना कठीण जाईल त्यांनी मला सूचितले की मी ही सध्या घटकास्त करून नवा पद स्थापन करावा आम्ही यांना सांगितले की, हा राही योग्य तोडगा नव्हे त्यामुळे केवळ सुदाईखिदमतगारावरच नव्हे, तर सध्या पणून जमातीवर अन्याय होत आहे याउपरी सरकारबद्दल आम्ही कोणत्या किम्विना मनात ठेवणार नाही विचिदुना आम्ही यापूर्वीच तसे वागत आहो तेव्हा आता जनतेचे प्रेम संपादन करण आणि प्रजाजनांवर निश्वास टाकणे हे सरकारचे फर्तव्य आहे

पाकिस्तानची घटना समत होऊन ते प्रजासत्ताक झाल्यावर श्री गुलाम महमद अजयदा ह्याच की नागी, यावरल पञ्जाब आणि बंगाली नेत्यांन मतभेद झाले बंगाली लोकांच म्ण या प्रश्नात पालमेंगनच मते घेउन निर्णय करावा या प्रश्नावरील दोन गणांतील हे मतभेद उघडकीला आले तेव्हा बंगाली गमारादानी एवढ्याक राहण अगलेला आपला फर्तव्य पाहून घेण्याची धमकी दिली

गोष्टी असा थरला आल्यावर एवढ्याक राहणची योजना पालमेंगन मजूर होण असक्य म्हणून सोडून पावी लागली आणि पर्याय म्हणून प्रादेशिक फेडरेशनची कल्पना पुढ मांडण्यात आली सरदार बगदूरखान यांच्या फी एक बॅक माविण्यात आली या फेडरिंग सरदार आमदजान, सरदार अहुर रनिज्जार, सरदार बगदूरखान आणि मी हजर होतो

घगच केळ चर्चा झाल्यानंतर मी एका अधीवर प्रादेशिक फेडरेशनच्या योजनेन मन्व्यता दिवरी ही अ म्हणज विटिर्षांनी ज्या पणून निमागाचे निमाजन करु होणे ते मर्त्र माग पण्य आणून या घटकागी योग्य नार दण्यान याव जाउ मागतात मगटा आणि पटण

या दोन धोर्यांचा लढाई जमाती आहेत, असे त्रिनिशानी टक्किल होते तब्बल त्यांची शक्ती कमी करवी, म्हणूनच त्रिनिश लोअरनी त्यांना बगवगच्या प्रांताने विखळून टाकले होते आता भारतात सर्व भगडे एका प्रांतात आले आहेत, मग पाकिस्तान स्वतःला सुरिल्लम लोकशाही म्हणविते तर सर्व पडण एका प्रांतात जाणण्यास प्रयत्नाय असण्याचे कारण नाही सर्व पडणांना एकत्र आणा, एवढीच आमची मागणी आहे आम्ही मनीसून अग आश्वासन द्या की आम्ही सःचे पाकिस्तानि जडून, इतर पाकिस्तानी आमचे भाईबंद आहेत, असे मानतो एवढे आश्वासन देऊनदेखील काही पुढागी आणि वृत्तपत्रे आम्हाला देशद्रोही म्हणून दूषणे लावीतच असतात आम्ही पडणांना बगवगच्या विभागात विखळून टाकले अम्हून, आमच्यावर अमुक एका विभागावावर जावयाचे नाहीं, असे निर्वच घालण्यात येतात या बगवगच्या विभागात टाकलेल्या आमच्या बंधवांच्या गाडीभेगा घेणेही आम्हांला सुप्रीच करून टाकण्यात आले आहे ही प्रवृत्ती आम्ही सर्वस्वी निच मानतो आमचा असा इशारा आहे की, जोपर्यंत मजून लोअरना विमन ठेवण्यात येत आहे तोपर्यंत पाकिस्तान बलवान होणार नाही परजूनाना न्याय्य बागणूक मिळाली तत्च पाकिस्तानची एकात्मता साध्य होईल आणि या देशाचा मोठेपणा प्रस्थापित होईल

प्रादेशिक फेडरेशनची योजना पार्लमेंटत समत होऊ शकला नाही, कारण आमच्या बगवगच्या बांधवानी या योजनेस पाठिंबा दिला नाही तेव्हा पार्लमेंटतील पड्यावी बगवगच्या दुसऱ्या एका योजनेवर विचार करणे भाग पाडले त्यावेळीपर्यंत घटनेच्या स्वरूपाबद्दल घडून येत शालेले होते केवळ पश्चिम पाकिस्तानच्या प्रांतांची स्वता कशी अमात्री, एवढेच टक्कयाच होते त्या वेळचे पंतप्रधान बोराच महमदअली यांना तेव्हा अचानक अमेरिकेस जाव लागले, पण आपल्या प्रयाणापूर्वीच त्यांनी जाहीर केले की, मी परत आल्यावर घटना बनविण्याचे काम पूर्ण होईल आणि पाकिस्तान प्रजासत्ताक होईल, पण पंतप्रधान परत येताच पार्लमेंटच विसर्जित करण्यात आले आणि साय देश मोठ्या काळजात पडला

नवे मनिमडळ बनविण्यात आले तेव्हा डॉ खानसाहेब यांनी मनिमडळत याव, असे आवाहन करण्यात आले डॉ खानसाहेबांनी मनिमडळत जाणे मला माय नव्हते मनिमडळत गल्याने ते देशाचे कोणतेही काम करू शकणार नाहीत, असे माझ मत होते उलट त्यांना सतः एव असे वाटे की मनिमडळत जाण्याने ते इतरांना पाकिस्तानच्या नि स्वार्थ सेवेसाठी प्रवृत्त करू शकतील व हे जमलेच नाही तर, राज्याच्या मार्गे मोकळ होताच नंतर पुढा एव घटक योजनेबद्दल विचार शुरु शाला सरदार बहादूरखान यांच्या घरी एक बैठक बोलाविण्यात आली होती मलाही निमवण होते मज्यातेरीज डॉ खानसाहेब, मे जे इस्कर मिशा आणि सरदार अबदुल रहीदखान (त्या वेळचे सरदर प्रांताचे मुग्य मनी) या बैठकीस

हजर होते. मी मागितले की, ही योजना सर्तीने काही अमलात आणू नये. जनतेचे त्याबद्दलचे मत अजमावून माझ्या आठवणीप्रमाणे ही योजना अमलान आणण्यापूर्वी जनतेचा मील चारायाचा असा घेवणीत निर्णय झाला

कगर्चीइन मी पत्राचार पत्र आलो कारण मला या प्राताबाहेर सचार करण्यास मनाई होती. कनेक्चर जिल्ह्यातील घोर काशी रोडमार्ग मी राहू लागलो. सरहद्द प्रातातील लोक मला भेटण्यासाठी तेथे येत सगळ्याने आमच्या सत्रनेवर, वृत्तपत्रावर आणि शुद्ध माझ्यावर जे निर्णय घेतले होते, त्याबद्दल जनतेत तीन नापसर्ग होते. सर्वसाधारण मार्गांनी न्याय मिळण्याची जेव्हा आशा दिसेना तेव्हा कायदेमनाचा बल्लबळ सुरू करवी असे काही लोकांचे मत पडले, पण मी त्यांना मागितले, मी आपण शुद्धादिक्रमनगर आलो. आपण हे मारे राहून केले पाहिजे आणि आणखी काही दिवस धीर धरला पाहिजे. दम्यात नवे पार्लमेंट स्थापन झाले आणि त्याची पहिली बैठक मी येथे बोलावण्यात आली

१९५५ च्या उन्हाळ्यात नव्या पार्लमेंटच्या मी अधिवेशनात पत्राचार आणि बगळ्याच्या समामदान एक्कडच योजनाबद्दल पुन्हा मतभेद झाले सरहद्द प्रातात प्रवेश करण्याबारेत मजबूर जी बरी घालण्यात आली होती ती अजूनही कायम होती आणि श्री. दंडाताना यांनी प्रसूत केलेल्या गम पत्रिकात इतरले गेले की माझ्याशी योग्यतीही तब्जोड केंद्र तर एक्कडच योजना अमलात आणणे कठीण होईल, पण पार्लमेंटचे येथे अधिवेशन सुरू असतानाच अगदी आरम्भिकपणे मला सरहद्द प्रातात प्रवेश करण्यास परवानगी देण्यात आली.

मी सरहद्द प्रांतावर जाण्यास निघण्यापूर्वी मीच्या गव्हर्नमेंट हाउसवर माझी आणि मर्त्याची एक्कड बैठक झाली श्री. गुमाणी यांनी एक्कडच योजना गुलाबेवर मजबुद ठेवली. पण मीही त्यांना मागितले की ही योजना अमलान आणण्याचे काहीही कारण नाही तेव्हा श्री. गुमाणी म्हणाले, पाणी आणि वीजसुबठा, खाणी, बाइस्क आणि मोटो यामुळे त्यांना समान करमाग्योजना या अगदी आवश्यक गोष्टी आहेत. मी म्हणजे की पश्चिम पाकिस्तानचे प्रादेशिक सरकार करण्याने ही सर्व उद्दिष्टे राबवली होतील माझा असा दावा होता की, एक्कडच योजना पाकिस्तानच्या राष्ट्राचे धोक्याची आहे. प्रांतीय निष्ठांची कदर केली पाहिजे आणि सर्व सरहद्दीच्या विस्ताराला राधी दिली पाहिजे राजकीय दृष्ट्या पत्रावर, मिथ आणि वाचिगताचे लोक सरहद्द प्राताच्या मानाने कमी प्रमाण झालेले आहेत, अगदी मला मी मागले आहे असेही मत गेले की, खुल्या बाजारपेठात निवडणुका झाल्या तर, सरहद्द प्रांताच्यानिमित्त पश्चिम पाकिस्तानात इतर जबाबीदार बगळे लोकांचे निवडून

येनाउ उम्ह मग्द प्रांतान जरागीन्द्रांची मत्ता सपुष्टात आली अगल्याने मुग्यन प्रागतिन विवागचेव लोन निवडून येतील सगळ पक्षिम पाकिस्तानचे पुरच विधिमंडळ अमले तर बाज्या मग्द प्रांताच्या विधिमंडळच्या मानाने ते अगदीच पप्पात विवागचे गरीब म्हणजेच एरघट्ट योजनेमळे पयण विमागार पप्पात विवागच्या लोकांची मत्ता लाली जाईल म्हणूनच पजावान राजघेव जाणुताचे पक्ष मोठ्या प्रमाणात वेळे पाविन, अशी माशी सूचना होनी

एरघट्ट योजनेची मी मान्यता दिली नाही आणि देशात मोठ्या प्रमाणात राजराय जाणुनचे काम केळ पाविने, अम यन माडल, तेव्हा त्या वळचे अयमरी चौथी मग्दजली यानी आपली ग्रामविभाग योजनेची मत्ता मत्ता मत्ता आणि मी या योजनेचे सवालन करव अने त्यानी सुचविले एरघट्ट योजनेची योग्य मागणीच अमलान आणली पाडिजे, या एसा अयमरी मी ही सूचना मान्य केली थी सुहाय्य यानीदेसील ग्रामविभाग योजनेची मत्ता पण मग्दजली मत्ताशिवाय आणि आर्वी मागण्याशिवाय काहीही मत्ता यणार नाही, अम ते म्हणाल तेव्हा एरघट्ट योजनेमळे कोणतीही मत्ता न होना हा वळ विमचित झाली

मा सग्द प्रांतान येज्ज येजेवगे (एरघट्ट योजनेची अशा विचार चालूच हाता) येज्ज जनरल इम्ह मिश्रा आणि मी सानमादेन या प्रांताच्या द्यायार आठ मत्ता आम्ही मग्दजली सानपुरान अलेयान याचे पाण्णे होतो मरी येथे चारवी मग्दजली यानी जी ग्रामविभाग योजनेची मत्ता मत्ता मत्ता होनी, विचारमळे अधिक मागिनी नगर मिश्रा यानी मग्द दिली ही योजनेची अमलान आणण्याची जबाबदारी मी अगार घ्यावी अशी त्यानी विनती केली, पण एरघट्ट योजनेमळे आमचे समाधान होदपर्यंत ग्राम विभागच्या या सरकारी योजनेची प्रमुख म्हणून काम करणे मी शक्य होणार नाही अम मी त्याना मागिले त्या जनरल मिश्रा म्हणाल एरघट्ट योजनेची पाकिस्तानच्या इमीन आना आनसगरीय प्रतिष्ठेचा मुद्दा झाला आहे आनाच्या घरीही ही योजना रद्द केली तर, पाकिस्तानचे वनन कमी होईल आणि जपानिस्तानचे वनन वाढेल मी हा मद्दा खोदून काढला व त्याना मागिले की, एरघट्ट याय स्थापन करणे की न करण या पाकिस्तानच्या जनरल राज्यव्यवस्थेचा प्रश्न आहे आणि याबाबत अमलांना काय वागते याला मद्दत अमल्याचे कारण नाही मी अम प्रतिपादन केले की पयण जर सुली अमल, तर पाकिस्तानची कल्याणी आणि सुखी होईल विवाग पळुनाच्या विमागातील परिध्दनी सुधारन तथील रोगाचे समाधान केळ तर याबाबत पाकिस्तानविरुद्ध करणात याग माग प्रचार पुसत झेल

पंजाबी लोकांना आम्ही आपले मुसलमान व पाक बांधव मानतो. बंगाली, सिंधी आणि बडुची लोकांबद्दल आम्ही हीच भावना आहे. पुन्हीच्या राजकीय निर्णयामुळे पश्चिम पाकिस्तानातील छेत्र्या प्रांतावर कोणी अन्याय केला आहे म्हणून पंजाबी लोकांविरुद्ध द्वेष-भावना पसरविण्याचे मला काय कारण ? सरहद्द प्रांतातील स्वायत्तता नष्ट करण्याबद्दल देखील माझ्या मनात वैरभाव नाही. पंजाबी लोकांशी वैर करण्याचे तर मला काहीच कारण नाही, कारण त्यांनी काही आम्हाचे नुकसान केलेले नाही. एरुघटक योजना लादताना पंजाबी जनतेला कोणा विचारले होते ? तेव्हा ही योजना लादण्याची जबाबदारी तेथील जनतेवर मुरलीच नाही.

मी राईव सच्चा मुसलमान आणि सच्चा पाकिस्तानी म्हणून वागत आले आहे. पाकिस्तान स्थापन झाल्यापासून मी नेहमीच पाकिस्तानची सेवा करण्याचा प्रयत्न करीत आले आहे. माझा असा दावा आहे, की परलून लोकांना जर एका आणले तर पाकिस्तान अधिक बलशाली होईल आणि पंजाब, बंगाल, सिंध व बडुचिस्तानप्रमाणेच परलूनिस्तानच्या नावाला देगळेच महत्त्व प्राप्त होईल. ब्रिटिशांनी परलूनावर केलेल्या अन्यायाचे परिमार्जन करण्यात पाकिस्तानचा मोठेपणा आहे, हा अन्याय चालू देण्यात नाही.

माझी भुविचा मी स्पष्ट केली आहे. आता सारा मामला मी आपणार सोपवितो. एरुघटक योजनेविरुद्ध मी मागणे केले. तेव्हा स्वतःला इस्लामी प्रजासत्ताक म्हणविणाऱ्या देशाचा पुर स्वतः नागरिक या नात्याने माझी जी कर्तव्ये आणि हक्क आहेत त्यांना स्मरूनच मी आपले विचार व्यक्त केले होते. ब्रिटिशांनी परलूनावर केलेले अन्याय आता तरी दूर करा. ही मागणी पुन्हापुन्हा करताना मला कोणीही अडचू शकणार नाही. सरकारच्या हुक्माविरुद्ध वागून मी आपल्या देशभ्रंशवाचे नुकसान केले आहे, असे आपणास वाटत असेल तर म्यायाचे तत्त्वानुसार मला जी शिक्षा देण्यात येईल, ती मी मोठ्या आनंदाने व कोणाबद्दलही मनात मित्र न वाळगता भोगण्यास तयार आहे.

संबंधित आरे

(१) परखुनिस्तान हे पैदाचे जन्मस्थान आहे

बादशाहखान स्वतः अहिंसेचे कसे यत्नले याबद्दल महादेवभाई देसाई यांनी विस्तृत •यत्न केला आहे. गांधीजी बंगाल धर्मनिष्ठते बाबले असल्याने अहिंसा विचारचा विचार करणे त्यांना अधिक सुलभ झाले असेल हे स्वाभाविक आहे, जन्म-पंथ व वैवेचिक काही निश्चिंत सिद्धान्त घडणे व्यवस्थे नाही. आणि बौद्धिक आय हेही अहिंसा वादी नव्हते स्वतः बादशाहखान हे कधी कधी आम्ही पूर्वी घट्ट होणे ' असे सांगतात, घट्टांप्याकडून आपल्याकडे अहिंसा-जीवनाचा धागा आलेला असेल असा त्यांच्या म्हणण्याचा शेवट असेलही " इस्लामचा अहिंसा नवीन अगर अप्रचिंत नाही एक हजार वर्षांपूर्वी स्वतः महमदमाहेबांनी अहिंसेचा आचार केलेला आहे त्यांनीच ते धडे दिलेले आहेत " असेही बादशाहखान सांगतात पण, आयुर्वेदशास्त्रा यांच्या काही मर्यादित अपराने महत्त्वही आहे व ते शास्त्रज्ञांनीही मान्य आहे याच दृष्टीने वेदांचे जन्मस्थान व पठाण प्रदेश यांच्या प्रापतिक संबंधावर प्रत्यक्ष टाकण्याचे ही माहिती येथे दिलेली आहे

बादशाहखान हे कट्टे ' परखून ' वादी आहेत त्यांची जमात (येथी) मोहमद व त्यांच्या जन्मस्थानाची नदी स्वात (स्वाती) या तीनही शब्दांचा उल्लेख कुरानात आलेला आहे आपल्यासो, मरानसो मनन्तालीनासो क्रियाशिन शिवास । (क्र ७-१८-७)

[दहा राजांच्या युद्धासाठी जमलेल्या जमातींची ही नावे या कुरानात दिलेली आहेत त्यामध्ये पंथ हे आहेत सध्याच्या येथ्यांच्या नावांपैकी बरीच नावे बौद्ध नावांपासून आलेली आहेत]

बादशाहखान ज्या मोहमद जमानीतीक आहेत तो 'मोहमद' शब्द हा मधुमन्त या वैदिक शब्दाचा अपभ्रंश होय. केवळ मध्याच्या व्यापागमर योगक्षेम चालवणारे आजही वाही परत-परतण आहेत. या मधुमन्त शब्दास प्रो. वासुदेवशाण अमराळ यांनी पुढील टिप्पण दिलेले आहे :

Panini mentions Madhumant as the name of a country in the region of Gandhar (IV-133). The Mahabharat mentions the Madhumant as a people. (भीष्म-पर्व-IX-53.) The Madhumant are clearly the Mahamuds who occupy the territory to the north of the Kabul river, their home-land Dir-Bajour, covering an area of 1200 Sq miles. (India as Known to Panini, P. 455)

पाणिनीच्या काळी (इ. स. पूर्व चौथे शतक) मोहमद हा शब्द देशवाचक म्हणून दिलेला आहे तर महाभारतात त्याचा उद्भूत स्त्रोत्रवाचक स्वरूपाचा आहे. आजही हा शब्द स्त्रोत्रवाचक मोहमद जमात, व मोहमद-विभाग प्रदेशवाचक, असा दोन्ही अर्थी तो वापरला जात आहे.

बादशाहखानांचे गाव उतमस्तार्ह हे स्यान नदीच्या काठी आहे. 'स्वात'-स्वानी-या नदीचे नाव ऋग्वेद काळी व पाणिनीकाळीही 'सुवास्तु' असे होते.

उतमे-प्रयियोर्ययोः सुवास्ता अधिगुयनि । मडल ८, सूत १९, श्रुचा ३७

(या ऋग्वेद सुवास्तु नदीतून वाट करी फाटली वर्गरे वर्णन आहे.)

नदीमृस्तांत (ऋ. १०-७५) वर्णिलेल्या एरूण ३१ नद्यांपैकी बऱ्याच वायव्य सीमा प्रदेशातील आहेत. सिंधू नदीला मिळणाऱ्या (पश्चिमेकडून व पूर्वेकडूनही) नद्यांची ही वर्णने आहेत. यागचे सीमाप्रांताची सुभा-(कान्त नदी) हिलाच सुवास्तु (स्वात) व गौरी (पचगोर) या मिळाल्या आहेत सीमा प्रदेशातील कान्त नदीच्या दक्षिणेकडील कुमु (कुरम) व गोमति (गोमल) यांचाही उल्लेख आहे. ऋग्वेदाच्या रचनासमयाचा बराच भाग अफगाणिस्तान व सीमाप्रदेशातील आहे हे बहुतेक पंडितांना मान्य आहे.

पञ्च, मयानस, निशानिन् अलिन, शिव या जमानि सीमा प्रदेशातीलच आहेत, पन्त-हे ऋमुनदीच्या उगमाजवळ राहणारे असे श्री. पुसाळकरांचे मत आहे (The Vedic Age, Vol I-A D Pusalkar, P. 245.47)

पाणिनीने अष्टाध्यायीत उल्लेखिल्ली पुनील नावे या ह्यीने नोंद करपाजोगी आहेत.

अफगाणिस्तान

नद्या

पाणिनीकालीन नांव

असर्वाचीन नांव

वायु

आक्सस

सेतुमती

हेलमंद

बुभा

बामरुड

सीमा प्रदेश

पञ्जिर

कापिमी

त्रिगवतिका

बुनार

गारी

पज बोया

सुवासु

स्वात

कमु

कुरम

गोमति

गोमल

तोची

येची

शहरे, (अफगाणिस्तान)

ब्राका

दवारा

बाहिरा

बाल्ख

दयस्यायन

बदख्शान

कापिमायन

कपिस्तिन

मुजायन (हिंदी)

मुजान

बामियान

बामियान

शहरे प्रदेश व जमाती (सीमाप्रांत)

अश्यायन

तुरगझाई

ममुन्त

मोमंद

थ्यस्यायन

तारखान धिर

पुष्करगति

चारमदा

मशगरानि

मस्सागा

उरग (ग्य)

हंगरा

शहरे, प्रदेश व जमाती (सीमाप्रात)

हस्तिनायन	पुरुषपुर, पेवाशर
सलातुर	सलातुर (पाणिनीचे जमग्राम)
त्रिगवतिका	तिहा
वानव्य	वाना
वर्णू	धनू
अपरिता	अप्पीडी
परिदास	पोरिदास
सिंधव	सॉल्लरेंज
तक्षशीला	टॅक्सला
चक्रवाळ	चक्रवाळ
अग्न	अग्न
शक्रदरा	चक्रदरा

पर्वतराजी

निराकूट (अयनवद-अजनगिरी पाणिनी)	एलेमान
लोहित गिरी (लव्यी प्रवृत्ताच्या लोरीची राये अमलेला भाग)	हिंदुवुडा
भजनगिरी	बो ह ई बास
कमोज	पामीर

स्त पाणिनी हा नतल्या या पट्टणप्रदक्षात जमलेल्या आहे त्याचे जमस्थान सलातुर ह कुमा- (वानूळ) व सिंधू याच्या सगमाजवळ व ओरिंदपासून ४ मैलावर आहे ओरिंद हे प्रत्यक्ष सगमाचे स्थान अपून त्याचे पूर्वनाम उदमांड असे आहे तेथून गलवनानून मोन्हा व्यापारी उज्जाली होत उदमांडपासून ६० मैलांवर गोधाराची राजधानी तक्षशीला नगरी आहे

स्तूप व विहाराने निरुद्ध साक्षिष्य

चार हजार वर्षांपूर्वीचे हे शब्दावशेष सरळ भाषेमुळे राहिले आहेत तर बुद्ध फाणीत सरहतीचे अवशेष अमग व भगल्ल्या बोधिगन्ध मूर्ती, स्तूप व विहार यांच्या रूपाने सीमाप्रदेशात विस्तृत आहेत खुद्द पेशावर शहराच्या समोरा अनेक विहारांचे अवशेष आहेत असोनाचा राज्यविस्तार कदाचित्पर्यंत होता याचे पुणवे अलिखडेच त्या

मागान सापन्हेच्या लेखावरून अग्याण सद्योवर्षांनीने स्वीकारलेले जाणेत पेशावर-हजार
 येथील अवशेष हे मोय कुशान वाड्यातील म्हणजे इ पूर्व १०० ते इ स च्या पाचव्या-सहाव्या
 शतकातील आहेत इस्लामचे संस्कार या सीमाप्रदेशाला ७ व्या ८ व्या शतकांत झाले
 ' आम्ही पूर्वी बुद्ध होतो ' हा बादशाहखानांचा उद्देश या एतिहासिक व सांस्कृतिक
 परंपरेमवधीचा होय विचारांचे संस्कार हे दगगातील संस्कारांपेक्षा अधिक चिबट व ठिकाऊ
 असतात चंगुस-अशोकच्या काळात त्या मूर्तीवर झालेले संस्कार पठणांच्या अर्हिसा
 स्वीकृत्याच्या वचारांक श्रंतीस साक्ष्यपूर झाले नसतील असे मानण्याचे कारण नाही केवळ
 ऐतिहासिक दृष्टीनेच या विचारांस महत्त्व आहे स्वतः बादशाहखान यांनाच अनेक ठिकाणी
 हे व्यक्त केले आहे की ' शस्त्रवज्राच्या खोदना मग्नशास्त्राचे पठणांनी पत आत्मनाश
 साधला अतर्गत वरुह किंवदन्त्यास व वादवण्यास पुण्याद्वतकीच ती शस्त्रे उपयुक्त
 होती ' उलट नि शस्त्र झालेला पठाण हा सशस्त्र निदिर्शना एक समस्या होऊन बसला
 होता वळ शस्त्राचे नव्हते तर जाणूत मनाचे होत ही स्मृती स्मृति जाणूती इतर अनन्य
 माध्यमावस्थाने ऐतिहासिक स्मारकांतूनही मिळत असते सीमाप्रदेशातील लोकांच्या
 अर्हिसेच्या अद्वैची विपुल स्मारके त्या प्रदेशात हजारे बरे उभी आहेत बादशाहखानाच्या
 बालमनावरच त्यांचा काही संस्कार झालेला असणे समवनीय आहे

(२) विनोबा भावे — बादशाहखान — पत्रे

[पू विनोबा भावे यांनी बादशाहखान यांना पाठवलेले पत्र व त्यावर बादशाहखान यांनी पाठवलेले उत्तर ही मूळ व संपूर्णत पुढीलप्रमाणे आहेत ती जशीच्या तशी थोडे प्रसिद्ध झालेली नाहीत]

/ Brahma Vidya Mandir
Paunar (Wardha)
Maharashtra India
5th April, 1965

My dear Badshahakhan,

I am distressed beyond words to have to admit that in our freedom fight a great injustice had been done to you and you have been practically let down by our friends. But you have borne it all with great patience and fortitude. Your example has been a source of inspiration to all of us.

In my walking tour through the length and breadth of India and also a part of East Pakistan you have been always in my mind, I was hoping that circumstances might allow you to start a similar movement in Pakistan. But it was not to be. It seems God's will was otherwise.

These days a conviction has been growing within me that in this age of nuclear weapons politics so called are quite outdated and problems national and international can only be solved by resort to spirituality — 'Ruhaniyat' as we call it in Urdu and I know that you are essentially a man of God, with deep spiritual convictions rather than a man

of politics You have always been a staunch believer in non-violence and self sufferings May be that after putting you to so much trial, God intends to use you as an instrument in solving world problems 'Bashsharif Sabireen'

With affectionate regards

Your younger brother,
Sd/ VINOBA

Kabul
5.5.65

(My dear Vinobaji,

I was deeply touched to receive your affectionate letter of 5th April 1965 It is extremely fortifying to receive a note of encouragement from a source so worthy as yours to a person who is fighting a loosing battle not only with his adversaries but his own rank and file who have become so desperately disgusted with the tyrannical government of Pakistan They are loosing confidence in the creed of non-violence which I had taken so much pains to inculcate in their hearts Their argument is that with the Britishers who were a civilized nation brought out in the democratic traditions of their home land, the non violence could have its efficacy, but not with Pakistanis, who do not attach much importance to the moral values

In the last 18 years, since Pakistan came into being I have been, as you know, behind bars for 15 years—mostly in solitary confinements—with taunts and insults from those who were my wardens This was not only my fate All those who were Khudai Khidmatgars—and you know, they formed an absolute majority in our land—have undergone similar treatment, rather worse than mine Their property is confiscated and their children and families are now destitutes because their bread-earners are in prison If you add to the list the savage bombardment of Baluchistan and Tribal Area the picture becomes very grim indeed Balu

chistan and Bajur are even now the operational ground for the Pakistan Army where they have encircled vast areas and where the military operations are still in progress. I will not mention the casual shootings now and then of the peaceful citizens of my country. There is none to report these brutalities to the outside world. Our newspapers have been banned, our organisation is declared unlawful, our centre has been demolished and we have been deprived of all human rights even of those given to us by the alien British Government. The Government and people of Pakistan label us as Hindus whenever we open our mouth or move in the public. I tried to serve the people of Pakistan but they do not allow me to do so. Because of my past association with Congress they do not trust me for anything. We are heading towards a catastrophe.

Vinobaji! this is being done to me when I have not moved a finger against Pakistan nor done anything to start a movement, campaign or action against any government in that country, though much they may deserve it. I do not know what to do now. Kindly think over it and give me your advice which I value most in the whole world. Should I leave my people in that condition? It is not possible. But to do anything has become impossible.

My comrades in India, who are now in Government, cannot realise my difficulties, because we have become a different class now. They do not see anything bad in it. I am now a man of a different world to them though it is for the faithful and honest association of these friends that my nation and myself has been reduced to this miserable plight. I do not know what their conscience says but if I would have been in their place, I would have acted otherwise to secure justice for them for the sake of humanity if nothing else. Sorry to have bothered you for all this tale of woe.

With best wishes and affection,

Your brother,
Sd/- ABDUL GHAFAR

(३) डॉ. कभोज-पत्र

‘ ती दडपशाही नव्हती - ते प्रत्यक्ष युद्ध होते ’

[वायव्य सीमा प्रदेशातील रात्याग्रहीलक्षांमध्ये विलक्षण सत्यमाण्या व शांततेच्या प्रतिकांमधील अशा या घटना घडल्या त्यामध्ये डॉ. गंगासिंग कभोज या सरकारी अधिकाऱ्याच्या कुटुंबीयांवरील गोळीबारानंतरची घटना उल्लेखनीय आहे. गंधवाली पलटणीतील सैनिकांच्या शस्त्राग्राह्या घटनेप्रमाणेच या घटनेची अत्याचाराच्या घटनेला त्या वल्ली यांनी ब्रिटिश व अमेरिकन पत्रकारांनी व मध्यवर्गांनी प्रमिद्धी दिली होती. हा पत्रांमि-
सितारामच्या यांच्या काँग्रेस इतिहासामधेही या घटनेचा उल्लेख आहे दि. ३१ म. १९३० रोजी सकाळी गंगासिंग, त्यांची पत्नी श्रीमति तेजवार, मुलगा कका बळवामिंग (वय दीड वर्ष) व मुलगी बेबी हारपाल (वय ९ वर्षे) व मेहुणी असे टांग्यातून रेल्वेद्वारे दर्शनार्थ जात असता एका ब्रिटिश काँग्रेसने (K. D. Y. L. I) माडीवरून टांग्यावर गोळ्या झाडल्या त्यावेळी ‘ झाडावरून पानी मरून पडावत तरी ’ आईला बिल्लून बसलेली ही दोन मुले जागचे जागीच मरून पडली व तेजवाराचा स्तन उडून त्या जखमी झाल्या त्यासबंधीचे स्वतः डॉ. गंगासिंग यांचे परपेशावर (पत्न) चौकशीसमितीच्या अहवालात आहे. त्या मीषण घटनेनंतर कमिशनरच्या परवानगाने स्मशानघाटा निघाली असता त्या लोकंकांनी पूर्वप्रमाण न देता गोऱ्या सैनिकांनी दोन टिकणी गोळीबार केले. त्या मीषण व प्रक्षोभक घटनेचे सविस्तर वृत्त त्या वेळच्या प्रकाशनात आलेले आहे. त्याची विवेची उपलब्ध आहेत. त्याचे स्मरणही विलक्षण ह्रस्वदायक आहे. डॉ. गंगासिंगांच्या टांग्यावर झालेला हा गोळीबार घडून झाला होता व ती एक दुर्दैवी घटना झाली अशा प्रवासाचा खुलासा अधिकाऱ्यांकडून प्रदर्शित करण्यात आला होता. पण अनेक प्रकारे कथित घडलेले नव्हते. टांग्यातून झिया व मुले चालवले असता जेल-वायर गेटजवळ, गोऱ्या

सैनिकांनी त्यांच्याच दगड मारण्याची एक समार ३० एप्रिलच्या (१९३०) पेशावर येथील म्. ११ च्या बुथेटिनवरून पडेल वधिलीने उद्धृत केली आहे.

मीमाप्रदेशातील हा लढा केवळ ब्रिटिश दडपशाहीचा प्रचार नव्हता तर तेथे गरमजाने एक प्रचारची प्रयत्न लढाई आत्मली होती. याविषयीची माहिती डॉ. गंगासिंग यांच्या पुढील पत्रात आहे; ते मर्या ७८ वर्गाचे असून 'बापया हाताने व इतर माथेने उपलब्ध नगना' हे पत्र लिहिलेले आहे असा उल्लेख त्यांनी केलेला आहे. या गोष्टीबाबततर पत्नी इरिफतबान अमता डॉ. गंगासिंग यांची बदली पडून येथे करण्यात आली; नुस्सानमर-पायीसाठी तरांना मोठी रणम देऊ केली होती; पण ती रत्तल्यांछित हाच घेण्याचे नाकारल्यामुळे त्यांना पडनगला पिंगळले गेले. हा राग इतिहास अचापपणत अलात स्वरूपात वाढिला असा असे दिसते. विशेषतः एप्रिल-मे महिन्यांत (१९३०) अन्गीडी येथील बात्यांनी पेशावरवर चढाई केली ती राज्यकर्त्यांनी जनतेवर अत्याचार सुरू केल्याचे फळल्यानंतर त्यांच्या प्रतिस्पर्धेने केलेली होती; त्या चढाया हा मुद्राईसिद्धमतगार चळवळीचाच एक भाग आहे असा द्योत प्रचार करून ते आनमण चिरइन दाकण्यासाठी विमानातून धांनगोड्यांचा वर्गान चालू ठेवला होता वर्गारे माहिती डॉ. गंगासिंग यांच्या पत्रात आहे.

डॉ. गंगासिंग यांची प्रयत्न भेट घेण्याचा प्रयत्न वंळेश यशस्वी होऊ शकला नाही. ते निर्वासित होऊन निगोजनूर (सयुक्त प्रदेश) येथे सध्या स्थायी झालेले आहेत. पाकिस्तान-आक्रमणाचे वंळी ते रोमकण येथे होते. तत्तगिष्टेने इतरा त्याग केलेल्या लोकांच्या अपेक्षामग झाल्यानंतर त्यांच्यामध्ये धोडी कटुभाषणा निर्माण झाली असल्यास ते स्वाभाविकच आहे विशेषतः डॉ. गंगासिंग यांनी उट्टेपिलेल्या स्मारकाच्या योजनेकडे सरमाले लक्ष दिले नसल्यास त्यानडल त्यांना विषाद वाटणे स्वाभाविक आहे. 'गांधीजी व अहिंसा यांच्यावरील श्रद्धेमुळेच हे सर्व मी सहन करू शकलो' हा त्यांचा उल्लेख लक्षात घेतला पाहिजे. डॉ. गंगासिंग यांनी नंतरच्या कालात इण्डिपेंडंट कमिशनर म्हणूनही काम केले आहे हे त्यांच्या पत्रव्यवहारातील हुद्दयानरून दिसते त्यामुळे त्यांच्या निधानांचे व दिलेल्या माहितीचे महत्त्व वाढते. पाळणीमुळे उद्ध्वरत झालेल्या प्रदेशातील लोकांच्या हेडांची व त्यागाची योग्य ती दखल घेतली जाणे व त्यांच्या इतिहासाची नीट रीतीने नोंद होणे जरूर आहे हे डॉ. गंगासिंग यांच्या या पत्रावरून स्पष्ट होते.]

लेखक—

Dr Gangasinh Khamboja
Ex Municipal Commissioner

Rocchar Street
Ferozpur City
Date 31 10 1967

Respected Joshiji

Thank you very much for giving a soothing hand to a given sufferer

As advised by Shri K. B. Narang Sahib I am sending some account of my sufferings for freedom kindly read and make use of it God bless you

These happenings of mine are referred to in many a books as Vanishing Empire published in USA Indian Crisis by F Brockway MP London G C. Kotnovsky of Department of Foreign Languages of Moscow University etc

I am sorry I am ill on bed and have no typing machine Please excuse scrawls of shivering hands and accept my humble feelings of gratefulness

Hope to hear from you

With kind regards

Yours sincerely
Sd/ GANGASINGH KHAMBOJA

Gangasingh Khamboja's Account of Sufferings for Freedom

"The situation in the Peshawar area became so grim that the Mohamand and Afridi Tribes came out in many thousand from their homes with their rifles and attacked K. Supply Depot, cut water supply and shot many British troops; all movement from in and out of Peshawar was blocked. The British Government recalled all their troops in many a thousand and there was a regular warfare. British Guns, machine guns and other arms went on indiscriminate firing on Frontier people and it is very horrible to note that the Government member in the then Central Legislative Assembly replied the house that over Rs. 35 lacs (3500000/-) worth bombs were dropped over the N.W.F. Province people I am myself an eye witness to these facts, as to what happened on 6th or 7th June 1930. I had to go out along with 4 friends and relatives to find out my valuable papers and money, which was removed by mistake by the sweepers to the rubbish dump. When we were digging the dump, an aeroplane which was apparently on reconnaissance duty, dived upon us, and it was only a miracle that we were saved and took shelter under trees, which were all cut down by the army.

It was a regular war upon N.W.F. Province-people and Government called it a victory. The Government awarded medals for 1930-31 Frontier victory, to all army personnel including my own Department.

The Government member also replied in details all the expenditure incurred over the army movements etc. etc which amounts to Rs one crore and over 60 lacs

I had all such Legislative record with me, but was destroyed by Indo-Pak conflict, 1965 in Khemkaran, my village, where I was present on that day

Joshiji, mine is a very horrible tale of life but it is all due to my faith in Gandhiji's teachings I have welcomed all these tragic sufferings but I have one word of grudge

against our Congress Government who have forgotten all these martyrs of Frontier and have not built any memorial in their memory although I have requested the Sarkar and offered my little piece of land for a Maternity Hospital but no body cares or listens in this wilderness

One word more when Gandhiji was in London in 1932 for the Round Table Conference I sent him my photographs of N W F P shooting cases and my own incident of shootings with the request to please explain the western world that how far we had embraced the non violence creed of him On their return home Shrimati Sarojini Naiduji at Hyderabad (I was then at Secundarabad) appreciated very much my stand and said in the presence of Dr R J Bhole you are a very brave soul Sardar Sahib and afterwards she sent her husband Dr Major Naidu to attend my ailing wife

P S

The British Government offered a big sum to Dr Ganga singh as compensation but he refused this blood money with the result that he was ordered to proceed to Aden forthwith inspite of the fact that Mrs Gangasingh was still suffering from wound and shock When Shri Gangasingh requested the Government to postpone his departure till the recovery of his wife the reply of the Government was that he should move forthwith They added however that he was allowed 20 days time according to passage regulations but if the Embarkation Authorities wanted him Shri Ganga singh would not be allowed this time (G S K)

SHANTI September 1967

(४) बादशाहखान-मदालसा पहन-पत्र

“ गांधीजींनी आश्वासन दिले होते ”

[‘ पाकिस्तानने तुमच्यावर अन्याय केला तर भात तुमच्यासाठी लढल असे गांधीजींनी आश्वासन दिले होते ’ असे श्री प्यारेलाल यांनी आपल्या लेखान उद्दिष्टिले आहे गांधीजींची प्रार्थनेवर भावणे व हांची बादशाहखानांशी झालेली सभासने यामधून मिटून तसा अर्थ निघू शकेल बादशाहखानांचा शब्द हाच त्याचा पुरेगा पुगता आहे श्रीमती मदालसाबहन अमनाल, श्री कमलनयन बजाज यांच्या वनिष्ठ भगिनी, यांना आलेल्या एका पत्रात बादशाहखान यांनी या आश्वासनाचा उद्देश केलेला आहे यास्तव हे पत्र येथे दिलेले आहे]

वायुल (अफगानिस्तान)

दिनांक ५-८-६६

प्यारी मदालसा सुख धार सलामत रहो ।

बाद अज प्यार व मुहब्बत के मैं ऐरीयत से हू आर उम्मीद है आप भी ऐरीयत से होंगे । बाकी मुश्किल गुजर गई है की मैंने आपसे खत नहीं लिखा । ऐच्छिन मालूम होता है कि आप भी बाबाओ भूल गई है । बाबा तो बूढ़ा है, सुसीकतमें है, परेशान है, स्याहगस्त है और एक शायर ने कहा भी है कि

स्मादशस्त्री में क्या कोई किसी का साथ देता है ।

कि तागीवी में साथी भी जुदा इन्सा मे रहता है

अफगानिस्तान के इच्छा में हम लोगों उनसे बड़ी मदद की आर मौजूदा सान्दान को हमारी माली और जानी कुर्बानियों से तरल नसीब हुआ । आर हिंदुस्तान की आजादी की जग में आपसे मालूम है कि हम लोगों ने कितनी माली आर जानी कुर्बानिया की । वह आजाद हो गए और हम गुलाम के गुलाम हो गए और यह दोनों भाई हमारी सुभीतों

को देखने हुए हमारी मदद नहीं करते। अफसोस है कि गंगामाजी नहीं रहे। उन्होंने तो हमारे साथ वादा किया था कि अगर पाकिस्तान तुम लोगों पर जन्म बोझ तो हम लेंगे। लेकिन आज तक कॉम्रेन न इस वादे को पूरा नहीं किया। और अगर हम हिंदुस्तानी आजादी के लिए लड़े हैं तो यह हमारा हक नहीं कि वह हमारे लिए लड़े? चीन कोरिया के लिए तमाम दुनिया से लगे और यह हमारे लिए पाकिस्तान से नहीं लड़ सकते। और इस में अफले हमारा धर्यदा नहीं हिन्दुस्तान का भी धर्यदा है और खुदा के मखलूक का भी धर्यदा है। पाकिस्तान जन्म रहेगा या नहीं यह पता नहीं चल रहा है। यह पता नहीं चल रहा है। यह सुसीखत तो कॉम्रेन ने बचाए करके पदा भी और अब यह उनका धर्म है कि लोगों को हम सुसीखत से निजात दिलाए।

बमलूनन का चंद दिन हुए एक खत आया था। उन्होंने लिखा था कि एक आदमी आपके यहां भेज रहा हूँ। मेनें आज तक इंतजार किया लेकिन वह आदमी नहीं आया। वह धमे है बाच्चा की और पतिन-भाइयों की और घर बागों और बच्चों की क्या हाल है। मेरे तार से सब की बहुत प्यार और सलाम। फत

(नोट आप जब मुझे खत लिखें तो अंग्रेजी या उर्दू में लिखें।)

आपका

अबदुल गफ्फार

(५) १९६७ च्या परलून - दिनाचे भाषण (३० ऑगस्ट)

[१९६६ च्या परलूनदिनाचे समारंभाचे वेळी चरित्रलेखक तेथे उपस्थित होता; त्या वेळच्या बादशाहखानांच्या व्याख्यानातील महत्त्वाचा भाग २३ व्या प्रकरणात आलेला आहे. यंदाच्या या दिनाच्या समारंभाच्या वेळच्या भाषणाचा अहवाल एका मित्राने पाठवला असून त्यातील महत्त्वाचा भाग पुढे दिल्या आहे.—लेखक]

खरा धर्म सोडला म्हणून

“ आमचा देश-परलून-भूमि-इतका संपन्न आहे, इतरा सुंदर आहे; मग आम्ही तेवढे असे अमागी, इतके भागसलेले का आहोत याचा थोडा विचार करा आणि त्याचे कारण केवळ मीच सांगतो असे नाही तर प्रॉफिटनेही तेच सांगितलेले आहे. येथील सुखात माणसं मशगूल होऊन पडली म्हणजे त्यांचा नाश होतो. सत्ता व संपत्ती यांच्या मोहाने माणसे भ्रष्ट होतात; पतित होतात. ज्या देशांत, ज्या लोकांत हे सत्तालोभाचे व संपत्ती-लोभाचे वेड वाढते त्या लोकांचा नाशच होतो. सत्तेचा नीट उपयोग करून घेणे हे सगळ्यांच्याचें ते.

“ इस्लामचा इतिहास पाहा. आपल्या अंतर्जातीय उग्रवादशाहने आपल्या लोकांचे भले करून म्हणून केवढे भव्य साम्राज्य निर्माण करून ठेवले होते ! पण त्यांच्या वारसाने, सत्तेचे वेड लागले. स्वतः प्रॉफिटने सांगितलेली धर्मतत्त्वे ते निसरले. इस्लामच्या अनुयाय मध्येच अनेक गट व तट पडले; आपसातील लढाया सुरू झाल्या, हे सारे सत्ता-स्वार्थासाठी होते; हे सारे प्रॉफिटच्या शिकवणीविरुद्ध होणे; पण त्यामधे आम्ही सापडले व त्याचमुळे ‘ जमाल ’ व ‘ मिभिन् ’ सारख्या मुसलमानांमधील अंतर्गत लढाया झाल्या. प्रॉफिटने शिकविलेल्या तत्त्वाविरुद्ध त्यांच्या अनुयायांनी या लढाया केल्या. हजागे मुसलमानांचा नाश या अंतर्गत यादवीमुळे झाला. सत्ता व संपत्ती यांच्या मोहाने त्या नेत्यांनी धर्म व

प्रॉफेटर या दोर्मांनारी सोडून दिले होते आणि आजही मी जेव्हा समोर पाहतो तेव्हा आमची ती चूक दुरस्त कशी होईल; खरी धर्मग्रंथ पुन्हा कधी निर्माण होईल याचा विचार कोणी मुमल्मान करीत आहेत असे दिसत नाही. साऱ्या जगावर जेव्हा तमोपुगाचा पडदा होता तेव्हा पन्. मदिनेत एक दीप उजळला गेल्या होता. पन्. मदिनेत त्याच्याहीचा दीप उजळत होता असे मीही मानतो. जग अधारात होते तेव्हा मदिनेत प्रकाश होता; तो प्रकाश नंतर विझला; पण तो प्रकाश पुन्हा देण्याचा, तो प्रकाश चेतविण्याचा प्रयत्न अद्याप कोणी केलेला नाही. आजही तसा प्रयत्न कोणी करीत नाही. लोकशाही पुन्हा कोणी आणली नाही; ते यश कोणत्या मिळालेले नाही.

“ पाकिस्तानकडेच पाहा; इस्लामच्या तत्वांचे संक्षेप-भरक असल्याचा ते दावा करते; आम्ही परतून व पाकिस्तानी हे दोघे इस्लामी-धर्मवांधव आहोत. आमची अवस्था पाहा! आमच्याप्रमाणेच बहुची, सिंधी, बंगाली, पंजाबी, आरबी सारे इस्लामी वाचव आहेत; आमच्या-मध्ये लोकशाही आहे असे सांगितले जाते, इमजानी जी लोकशाही दिली ती लोकशाही येथे आहे असे सांगितले जाते. पण इस्लामचा पत्र सांभाळणारे पाकिस्तान निर्माण झाल्यावर व आमचे बंधू अफघान सत्ताधीश बनल्यावर होती ती लोकशाहीही हिरातून घेतली गेली. होय, होती तैबदीही लोकशाही नाहीशी झाली व त्या जागी जी लोकशाही दिली गेली आहे तिला पाया नसलेली, (बेसलेस) लोकशाही असे लोक समोधितात. ज्यांना खऱ्या इस्लामचीही विस्मृती झाली आहे व खरी लोकशाही ज्यांना कळत नाही त्यांना काय म्हणावे हेच कळत नाही. ऐहिक सुखलोक्याची ही पळे आहेत. त्यासाठी जगातील उदाहरणे शोधण्याचे कारण नाही; मी पत्त. हिंदुस्थानातुन पाहतो. मज्जदेशात एका काहीर जनरलचा उदय झाला आणि पाकिस्तानमध्येही एक मुमल्मान जनरल पुढे आले; त्यांचे नाव अफघान; मज्जदेशचे काहीर (नॉनक्रिटीव्ह) जनरल सांगतात की त्यांनी कांती घडवून आणली आहे; आमचे मुस्लिम जनरलही सांगतात की त्यांनीही कांती केली आहे. या दोन्ही कांतींच्या चित्रांवर तुम्ही पाहा; त्यांची नीट माहिती घ्या आणि विचार करा. रेव्होल्यूशन किंवा कांती म्हणजे प्रगतिवाक पुणेगामी असा सामाजिक बदल घडवून आणणे; सामाजिक दृष्ट्या पीछेहाट होणे, मरणे जाणे, म्हणजे कांती नव्हे. मग असला प्रगतिगामी बदल कोणीही घडवून आणला असला तरी त्याला कांती म्हणता येणार नाही. मज्जदेशच्या त्या काहीर जनरलने आपल्या लोकाना समाजवादी लोकशाही दिली आणि आमच्यासाठी आमच्या अफघानांनी जी कांती आणून दिली तीही पाहा; ते आमचे बंधूच आहेत असे मी म्हणू आहे; पण आमच्या या बंधूंनी, परकीयांनी आम्हाला दिलेली लोकशाहीही हिरातून घेतली आहे. आमच्या परिस्थितीकडे पाहता, आमचे शिक्षण, आमच्या मुलांचा शारीरिक व

नैतिक दर्जा, आमची भाषा व संरक्षणी या सर्वांचा विचार करा, सांग सोंधळ वाय्तो. पाकिस्तानने ग्लुप प्रगती येयी अगल्याचे सरळे सांगतात. पण आमची ही निव्वळ फमवणूक आहे. आमची कधी प्रगती झालेली नाही.

आता दिवस बदलले आहेत

“मी पाकिस्तानलाही काही गोष्टी सांगू इच्छितो. आम्ही पसून छेक मुसलमानच आहेत व तुमचे धू आहेत. आमचा प्रश्न आपसात व सामोपचाराने सोडवला जावा अशी आमची मागणी आहे, पण पाकिस्तानने ऐकले नाही, आमचा प्रश्न समानतेच्या व भावामायाच्या नायाने सोडवला गेल्या नाही तर पसून छेक शस्त्राकडे वळतील असा धोका आहे. दिवसेंदिवस पटाण बदलत आहेत, इतके दिवस फक्त पुरगमभेच जाणूती होती आता पटाण त्रियाही हा प्रश्न मुख्यत्वे पाहिजे असा निर्धार करित आहोत. पुरा तक्षण मुल्यने मला सांगितले की पुरवपटाण हा प्रश्न सोडवणार नसतील तर आम्ही त्रिया यासाठी व तुमच्या यशासाठी लढण्यात तयार होऊ. छेकविचारात होणारा हा बदल लक्षात घेऊन पाकिस्तानी नेत्यांनी धडुची छेकांप्रमाणे पसून छेकांनाही शस्त्र उचलण्यात माग पाडू नये पसून छेकांना शस्त्रबळाचा उपयोग करणे माग झाले तर या प्रश्नाचे सारे स्वरूप पालटेल व त्याची गरज जबाबदारी पाकिस्तानवरच राहील. पाकिस्तानने हे दाव्याने असं त्यांना माझे सांगणे आहे.

“माझा मार्ग साफ आहे व तो अहिंसेचा आहे. हिंसेने पसून छेकांच्याप्रमाणे जगाचीचि हानी होईल. त्यातून फक्त टैपाणी मंडळेल. अहिंसेमुळे स्नेहभाव रक्षण होऊ शकेल, पण धातवेने हा प्रश्न मुळा पाहिजे. बरोच छेकांचे म्हणजे तुम्ही घेजेवर ऐकिले नाही; पण त्यांनी शस्त्राला हात घालताच त्यांच्याशी पाकिस्तानने बोलणी सुरू केली. पाकिस्तानला धडुचि धडू वाटत नाहीत व सिंधी जमळचे नाहीत त्रिया बगाली आपले वाटत नाहीत. आम्हा सर्वांना अलग अलग राहण्याचा त्यांचा डाव असतो. तो ओळखून आम्ही सर्वांनी एकत्र येने कायले पाहिजे. पाकिस्तानी नेत्यांनी पसून छेकांना अधिक मदत देऊ नये. आम्ही फोणाचीही मदत घेऊ

“गेल्या वर्षी याच टिकाणी मी तुमच्यापुढे बोलले होते, भारताची मदत घेऊ या याबद्दल तुमचा अभिप्राय विचारला होता. तुम्ही माझे छेक आगत, पांचर व आतेए आहत, म्हणून तुम्हाला विचारले होते. माल पाकिस्तान पुराचे केंद्री मी भारतात जात अगल्याच्या आर्यांना उत्र आला होता. तुम्ही मला येवे मदत दिनी नाहीत, आम्ही अधिसर आम्हीला निद्र दिले नाहीत तर मला तिकडे जावे लागेल, म्हणजे मी तिकडे जात

नाही तर तुम्ही मला निवडे लोटून देत आहात असे मी सांगितले होते तुम्ही आमचे हक्क
 पण तुम्ही आमचे बंदू आहात, तुम्ही आमचे हस्त हक्क दिलेत तर मी येथेच राहीन कोठे
 जाणार नाही पण तुम्ही न्यायान बागला नाहीत तर काठेरी जगावर हिंदून परतूनचे
 सारी सांगण्या मिळवण हे माझे कर्तव्य ठेले पणून हे सगळ्या प्रकाशत बुद्धत आहून
 काटावर एक मुसलमान मित्र उभा आहे एक हिंदू मित्रही उभा आहे परतून मदती
 साठी हान मागत आहे मुसलमान मित्रान मदतीचा हान दिला नाही व हिंमित्राने मदती
 साठी हान पुढे केला तर याचा हान मी घेऊ नये ? त्यांची मदत घेऊ नये ? अशून
 रुढन ह आमचे बंदू आहत ते परतूनही आहत त्यांनीच मदतीचा हात देऊ केला
 तर भलेच झाले पण यांनी तसे केले नाही तर कोणचीही कायद्याची ही मदत मी
 परतूनच्या उद्धागसाठी घेऊन तुम्ही ने समजूनदार लोक माझे हे बोलणे ऐकत आहात
 त्यांनी ते नीट समजून घ्याव व इतर अगणा बांधवांना माझ म्हणणे समजून सांगवें
 मुसलमानांनी सादार्थ सहकार्य न दिल्यास जगात कोणकरूनही जगण मुसलमानाकरूनही
 मी सहाय्य घेईन मग पुढ्याच्या परतून लोकांना वाचवावयाचे आहे धर्माच्या नावा
 खात्री जातारण तुम्ही असवणून होत आग्रि आहे पुढेही तुम्ही तसे वळी पडू नये
 म्हणून तुम्हाग मी हे सागत आहे तुम्ही माझे म्हणणे व मग नीट समजून घ्या

शत्रुही अमेरिका व रशिया या देशांनाही विनती करावयाची आहे या देशात शांतता
 नाही जे त्यांना छानेतर बागत असेल तर प्रगल्भ आच मन्त्रण्यापूर्वी यांनी आगला
 याय मिळवून घ्यावा चीनलाही माझी तशीच विनती आहे पाकिस्तानवर चीनचा बगच
 प्रभाव जाणे आमच्यातील असतोयचा मन्का होऊ न देण्यातच चीनचेही शिंत आहे आणि
 पणुनिस्तानचा पुस्कार करण्याने, आम्हाला ते मिळू देण्यानच हा सधय दळणार आहे
 हा केवळ पटाणांच्या शांतीचा प्रश्न नाही जगाच्या शांततेच्या दृष्टीनेही या प्रश्नाचा रशिया
 अमाशने विचार केला पाहिजे

संदर्भ-ग्रंथ

[प्रस्तुत चरित्रात या ग्रंथांतून प्रकाशनांतून अगर वृत्तपत्रादि इतर साधनांतून उतरले पत्रले आहेत अगर त्यांचा उल्लेख सदमाध्य केलेला आहे त्यांची यादी]

चरित्रे व चरित्रात्मक

DESAI YAHIADEO (1935)

Two Serants of God

YUNUS MOHAMMAD (1942)

Frontier Speaks

BRIGHT J S (1944)

Frontier and its Gandhi

ABDUL QUAIYUM (1945)

Gold and Guns on the Pathan Frontier

PYARELAL (1950)

A Pilgrimage for Peace

PYARELAL (1966)

Thrown to the Wolves

भक्त ऊनू हेतक-पारंगी बुम्बारो लानेर (१९५६), हिंदी रूपांतर (१९५७)

बाजखान

अन्य चरित्रे व आत्मचरित्रे

HECTOR BOLITHO (1954)

Jinnah—Creator of Pakistan

PYARELAL

Mahatma Gandhi—The Last Phase

TEWDLKAR, D C

Mahatma Gandhi

BRECHAIR

Jawaharlal Nehru

HUSAIN, AZIM (1945)

Fazal Husain

AZAD, M ABUL KALAM (1959)

India Wins Freedom

IQBAL, AFZAL [EDITED]

My Life a Fragment

KHALIQUZZAMAN (1961)

Pathway to Pakistan

ध्यान, जानकीदेवी (१८६०)

जीननयाना

MAHENDRA PRATAP (1947)

RATH, RADHANATH (1963)

Rash Behari Basu

KEER, DHANANJAY

Dr Ambedkar's Life and Mission

MARQUESS OF READING (1915)

Rufus Isaacs—Lord Reading

इतिहास व ऐतिहासिक

PAKISTAN HISTORICAL SOCIETY, VOL II PT II (1960)

History of the Freedom Movement

PROF GAYKOVASKA AND GORDAN L R FOLDVSKAYA USSR

(1964)

History of Pakistan

DR AGARWAL, V S

India as Known to Panini

PLSALKAR A D., BHARATI VIDYA BHAWAN DOMDAY, VOL I

Vedic Age

OBRAI DEWANCHAND :

Evolution of Frontier Policy.

KEEN, (SIR) ANDREW :

Passing it on.

CAROE OLAF : (1958)

The Pathans.

इतर

FARUKI, ZIYAUH HASAN : (1963)

The Deoband School and Demand for Pakistan.

KHOSALA, G. D. :

Stern Reckoning.

SHARMA, S. D. : (1951)

Peeps into Pakistan.

STEPHENS, IAN : (1964)

Pakistan.

JOHNSON, ALAN CAMPBELL : (1951)

Mission with Mount Batten.

LALBAHADUR :

The Muslim League, its History, activities and achievements.

SPAIN, J. W. :

The Pathan Border.

CHOSE, SUDHIR : (1967)

Gandhi's Emissary.

टिप्पणी, श्री. ए. (१९२७)

मिहल गद्द

MOHAMMAD AJMED : (1960) (PRESIDENT-AYUB KHAN)

My Chief.

अहवाल

THE PESHAWAR ENQUIRY COMMITTEE : (1930)

THE ROLATTE COMMITTEE :

संदर्भ-ग्रंथ

वृत्तपत्रे

The Frontier Mail, Dehra Dun.

The Bombay Chronicle, Bombay.

The Free Press Journal, Bombay

लोकशक्ति दैनिक, पुणे

‘ स्वराज ’ साप्ताहिक, पुणे

[गणराज्याच्या चरित्रलेखनापैरी पै मजदेन माई देसाई व श्री. प्यारेलाल हे उभयता गांधीजींचे चिटणीस व ख्यातनाम लेखक आहेत त्यांच्या इतर चरित्ररसार्पणी वें० मोहम्मद युनुस हे मूळ सीमाप्रदेशातील व पॅग्रेस संघटनेत स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतलेले असे कार्यकर्ते आहेत ते सध्या भारताच्या परराष्ट्रखात्यात सेवक आहेत दुसरे ज० पारिग खुखारी हे ऊर्दूचे एका खांगले लेखक असून त्यांनी सीमाप्रदेशाच्या सत्ताप्रही लढ्यात भाग घेतलेला आहे त्यांचे पुस्तक (बाळखान) पाकिस्तानमध्येच प्रसिद्ध झालेले आहे फ्रायियर मेल हे इंग्रजी-ऊर्दू (आता हिंदी) साप्ताहिक मूळचे मेशारचे (१९०५) त्याचे संपादक श्री. अमीरचंद बख्खाल यानी गांधी पूर्ण युगात क्रांतिरारक चळवळीमध्ये भाग घेतला होता व नंतरच्या सत्ताप्रही आंदोलनानाही ते प्रमुख कार्यकर्ते होते फाळणी-नंतर त्याचे वृत्तपत्र डेहराडून येथून प्रसिद्ध होऊ लागले जुन्या दुमिळ अंशानील महत्त्वाची माहिती त्यांनी पुन्हा आपल्या साप्ताहिकमून प्रकाशित केली सदर अंशचा लेखकास विशेष उपयोग झालेला आहे]

सूची

अगे ल्येन्नायन मा गा ११२	अमीर मश्मदखान १९२ !
अनमागी एम् ए ७४, ९६	अमेरिका २०१, २०२, २०३, २२४
अद्यगाण १, - अद्यगाण वॉर (१९१९)	अधूतखान (त्रे) २०१, २०२, २१८,
३५	- पायकांतीची कारणे २२०
अद्यगाणगरकात बादशाहखान-स्वागत २२५	अन्न बगल १८
२२६	अल्मोडा जेल ९७
अब्दुल अन्मखान ३७	अल हिल्लल १४ १८
अब्दुल अझीन १८	अलीगड १४
अब्दुल गफूरखान ३६	अलीगुलखान ६७
अब्दुल जलील ३३	अन्मगल्यांक ३, - शीख हिंदूचा विरोध ७९
अब्दुल बागी (प्राध्यापक) ८३	१२२
अब्दुस समदखान १४८	अवामी लीग २१४
अबू हसन सरसर २१४	अगस्त्य (बें) ९६
अभार (बें) मोरपत १०३	अहमदशाह (बें) ७५
अमनुम खलाम १६४	अन्मदिया पयाविरुद्ध अलावा (१९५३)
अमानुझाखान अमीर ११, ३४, ३५, ३६	१९७
५१.	अन्म (अर्शा) ११२
अमीरअली (सर) ४४	अन्म-विताव १४
अमीरवद बखाल ३२, ३३	अहिंसा १ २, ४ ८, १०८, १४४

[केवळ स्ट सामेनुवर ही सूची वेलेखी नमून बावराण्या सोयीच्या छपीने
म्हणे निदर्शवोपर मरलाच्या घटना, वस्तुतः व स्पष्टनिर्देश शक्य नितान्त वेलेला
आहे म्मनिनिर्देशनी स्ट व परिचित नावप्रमाणे करण्यात आले]

ॲमरी (भागतमनी) १५५

आभाग्याने ना ४४

आझाद गिलापसिंग ३३, ५८,

आझाद मौलाना १८, ४६; ८३, १११

१३०, १३७, १३५, १५३, १५५.

आझाद शाळा २६

आठव्ये जी के २५६

आत्मचरित (बादशाहखान) ८

अविडकर (डॉ) ११२, १८८

जायसेनहोअर मे २०१.

अपर्ययसाज-सीमाप्रातालील कार्य ३२

इकबाल कवी ३.

इस्लाम-(थोर पत्तय) ५,

-धर्मस्वरूप ४१,

-जागतिक धर्मपरिचद ४६,

-हिंदी शिष्टमंडळ ४७, ९१

धोक्यात १०५, १०८

कतमसार्फ -जमसुळ ७, ९, १५, १८

३३, ३४, ४२

-दद्रपसाही (१९३०) ६१,

-अन्याचार ७८, १२१

ऊर्दू-शास्त्रभाषावाद १८५

पुद्गल योजना १९९-२००,

ओवेदुझाखान (बादशाहखानाचे पणजोना)
७,

ओवेदुझाखान (डॉ खानसाहेबांचे पुन)

२८, ७७, ७८,

ओवेदुझाखान-मिथी २६, २८, २९

आगजत्र मयिमंडळ १३९,

कनिंगहॅम (सर) जॉर्ज ११२,-गव्हर्नर

१५१,

-कारस्थाने १५६, १४७

कनिंगहॅम ६,

क्यानी २१४

कयूम अनडुल (सर) ६७, ७८, १११,

११४, १०९, २५१, १७१,

१७६.

कयूमखान ४, १९४,-मुख्य मंत्री १७९,

कम्बर कारस्थाने १८६ -'गुरा कुशन'

१९३

कराची कॉमेग (१९३१) ७०

कॅनेलपूर १३

क्यानी आतड्डाखान ३७, १११, १९२,

कादीन १३

कानूलदयी २४१

कानैलिअन (न्यायाधीश) २०३

कॉन्ग्रेस १८.

कॉन (असिस्टंट कमिशनर) ५९

किशनसिंग ७१

किशोरू (डॉ) १४८

किस्साखानी आजार ५९

कुलतारसिंग ७१

कृपलानी आचार्य १३०

फेरो गव्हर्नर १६९, १७०, १७६

खरे (डॉ) ना मा १२३

खान अब्बास १११,

खान इम्तिआउद्दीन १९९;

खान मोल्लिम इन्स्पेक्शन ९२.

खानबघ्नु १२, ७०, ७६, ८७,-

तुलुगनाग ४

खान मनिमंडळ बडतर्फ (१९४७) १७८

खिजर हयातखान १५२

खिलाफत चळवळ ३५

खिलाफत बैठक-लाहोर (१९२१) ३८

स्वर्दावे खिदमतगार (खु खि) ३ १४०
 १६३ १८६, -आंदोलन ग्राम्य
 २५०, -पशुपति सत्यन ६१
 -वेनायदा १९३ -स्थापना प्रविज्ञा
 धर्मगीत कथपद्धती ५० ते ५६

सुर्गे (खा व) १८७

सुर्खिद बेन ८९

ख-भरिमने प्रकरण १२४

खोसला (न्यायमूर्ती) १६३

गगामिंग (हा) ५९

गङ्गनधर अलीखान २१३

गनीखान २२ ८८ १८७

गमूरखान अब्दुल (अब्बाव) १९ १६९

१८० १८७ १९५

गधवाली पल्लव ३ ५६

गणदे ११६ ११७

गांधी स्टडियम २४४

गांधी मंडळगम १११

गांधी आमा १६४

गांधी-आयर्विन स्मर ६६ ६८ ७०

-अनैवधु-मतमैद ४३ ४५

गांधी मण्मा ४४ ५७ ७५ ८३ ८५

९० ९३ ९५ १०७ सीमा ग्र

शाम भेट ११८ —खु खि बदल

अपेक्षा ११९ —अव्यसल्यावांवावन

(१९३८) १ २ सीमाग्रान हुमगी

भेग (१९३९) १२६ पुणे ठगव

१३० १३१ ना खा प्रस्ता १३२

१३५ १४५ १४२ —नोआ

सत्यमधे १६४ -१७५

गार्डेन कनल ५९

गुणम मंडळ गार्डन जनल १८७

१९८ २००, २०१ २०२ २१३

गोलमेज परिषद ६८

गोशी बेन कप्टन ११

गाय नदी (पत्रोत) ९

ग्र कमिशनर ३३

घोष (टॉ) चाम्बन्द्र ३३

घोष मेमालवन्द्र ८४

चक्रदग २७

चर्चित (सर) विन्स्टन १३६ १७७

चारेर बटू काशी १०२

चासरा पुस्त्यावतो ११ -पाशवी अया

चार (१९४८) १९३

शुगीगर (सर) इस्माइल २१६ २१८

जगतगम ४१

जमियत डल-उलेना ११२

जमीनदार-१४ १८

जयसर (ब) एम् आर ६८

जलालाबाद २५६

जातीय दगली १०६ मलवार मुल्तान

गलमगा ४२ ४३

जातीय ऐक्य ३

जायिशा मिलिया १०६

जिक्को देवी ७५

जिना वायदेआशम ३ १४१ १७१

१७४ १७७ १९७ २०१

—स्वभाववशिष्ट १२९ —पगणा

बदल मन १४१ अयरेव अकानचा

ग्राम (१९४५) १५१ -शागाद

खानभेग १८४ -गार्डन कनल

अधिकगत वा १७८ पेशवा भेट

१९० महत्वाकीक्षे स्वरूप १९१

-फिजिगाम (१९४८) १९५

निरगा ३४, ५२
 निराद १७, १९, - परपेत्तील वायेंतें
 २६
 जेलमधील अल्याचार ७८
 झगळूपाशा ५१
 झपर अग्नीखान मां १४, १८
 टिळन (लोरमा य) - लयना वरर ३,
 २३६
 टोरीगळे-सशम्य चढाई ६०, ६५
 टायगर अरसन १७६
 टॉरग धातसादेव ६१, ७७, ९७, १११,
 ११५ १३५ २०७, २०८-मरि
 मळ १०९, १४८, १५६, १७७,
 -१९२, - पाक मरिमळ्यात २०२
 -मरिमळ तद २१९, -उदय उ
 अन्त २०३, २०४, २०५, -मूल
 (९ मे १९५८) २१९
 टागानीगान-तुका ४०
 टेल गिंगाप ४३
 ताइमगान-गुला १०२
 तानमदगादेव १८, ३७
 ताअमदीत २०३
 तां (गद्वर्नर) २०६
 तुर्कगमागण ८७
 तैयनी बदमदिन ३
 थापा (जनल) २३३, २५२
 दत्त (हुनाग) ७७
 दयानंद (दयलगाथा (पशार) ३२
 दागमाई नौगेजी ३ ९१
 दाग-अहमद (इस्लामी मुद्रभूमी) २
 दागल अन्न २०६

दुनीचद ४०
 देवद १७, १८, २६, २८
 देव शस्त्रर १३०
 देगाई भुलाभाई ९४, ९६ १०४, १११,
 १२५
 देगाई महादेगभाई ६, ७४, ८७
 देगाई भोगजीभाई २२८
 दोन गांधाची फाळणी १०२, १७३
 दोलताना मनिमळ १९८
 द्विष्ट्रवाद २०३
 नगीना रामशण २३१
 नगीन के एड ७१, ९६
 नॅशनल गार्मन् १६२
 नागासाही १४३
 नागडू (बॉ) सगजिना १०४
 नाग पगर मान २३१
 नुद्दीनसादेव मी १३
 नून पैगजपान २१७, ११९
 नेदरु नवाहुलाल ६३ ७०, ७६, ८०,
 १०४, १११, १३५, १६४, -सीमा
 प्रदेशां मे (१९४६) १६१,
 १६५, १८५, १९५, २२५
 नेदरु मोनीलाल ९६, २०६
 नोआसद्री १६४
 पम्पून-निशतसद्री, ४०, १२७,
 -सामादिक बंद (१९४८) १८३,
 -स्यातगदिन २४०, वॉ २४१
 पम्पूनिस्तान-वर्गगुर्गावा निर्णय १७९,
 १६१ ते १८५
 पल वट्टमसाई ७२, ७४, ९६, ९७,
 १०४, १२०, १३५

पर मित्रभाद ५६

पगा-स्वभावविशेष १ २ -जमानाल
मोय ११, -पुष्पपग आय बुद्ध ११,
व्यावहारिक शिक्षाविषयक १६,-
स्तान्यनिष्ठ ३१ -गुणवशेष ७२
स्वभावविशेष ७८, -अहिमानिष्ठ
११८, १४१, १८९, २६७

पत्ति आर एम् ५८

पत्ति पुष्पचमदान ६४

पत्ति विनयालयनी १०४

पा इत्यामिसम् १७

पाकिस्तान-पुष्प २०० -पुष्पपग
आगीपग, घनीपरिपद १६ (१९५४)
२०१ -नव बोमा मरिमडल २०२
-घना १६ व नावान बदल २१८

पाकिस्तान दाइम् ९९

पाथल म का ९६

पाणिनी ७ ११

पास्मात्र अरोडी १९५

पास्मात्र मांकी शरीर १८० १८७

२०१, २०२

पुण टाय १३०, १३१

पुष्प माया २ १०

पुष्प पाकिस्तान चरपट्टी १९६ -मरिमडल
चरपट्टी २१६

पत्ति वैन (कपटन) ९१

पेशावर ११, १२ -हयाकांड (१९३०)

५५ -चाकशी मरिम (पुल कमिटी

-१९३०) ५६ ५७ ६० ६४,

-सदल जेल अयाचार ६५ -दार्पिके

गि ७२ -कॉमिस कमिटी ७४, -कॉमिस

ममलन १४७, -दगली १६२ -गु

सि चांतलाक्ष १६३, -दगली १७०

पारिपिकलपट्टी १८०

पारमल ८७ २२२

प्रीट ४१

प्रीटिशजल जिगी ७५

पकीर इप्पी ११३

पके आगान (वा शा छान किनाव) ६

पजदु रमान मी २६

पजदु दक २१

पजले मम्मूद मसरी १८

पजले रवी १८

पहरी हुमेन (नर) डायरीताल उतारे ६१
ते ६३ ६८ ६९

पासल वादिर मुग ६४

पाग हरिमाड २४९

पाठणी १५६ १४६

प्रांगिर मल ६४

प्रांगिर अन्धोपट्ट ३२

'कलम' (वृत्तपद) २६

पजात्र यमलनयन ९२ २३३

पजात्र जपनालाल ८३ ते ८८ ९२

१०३ १०४ २०७

पजात्र जानसीदेवी ९२ ९३ ८७

पजात्र मदालता ९५ २३३

पजात्र उष्ठा (प्रो) २२७

बदला (बदल) -पदाण स्वभावविशेष २

बलुचिस्तान २०३ -तेल्मगाविरुद्ध चल

बली (१९५८) २१६

बानुरखान सादार १९८

बैनजी ३

बादशाह आगालाल ७५

(अजदुल्लाखान सरदरगाधी)

—पठण स्वमात्राशिष्टे—अन्वसर्वांक
जातीय ऐक्य ३, —आईसा ४, ८,
—जम ६;—जन्मस्थान—घराणेपरपरा—
जमनारीस ७, बालपण ८, ९, १०,
—आईचे सस्कार—आमचरित ८,—
कुलपण—शिक्षण जुनी पध्दत १०,
शिक्षण विप्रम वादर ११, १२,—सनिवी
शिक्षणास नवार—इस्लामी धर्मशिक्षण
पद्धतीतील न्यूनता १२—अल्लिगडच्या
शाब्देत—लंडनचा शिक्षणार्थ जाण्याचा
प्रचार १४,—नवशिक्षण—उत्तमशाईस
पत्र १५ —देवदद पणपेशी राख
१५—ग्रामीण शिक्षणमघटना हाजीसाहेब
तुरगशाईसहाय्यक नेते १७ ते २०,—
मदमुददमन होम प्रथम मेर २०,—
वैवाहिक जीवन २१ ते २४,—नी,
वणी—पहिली शिक्षा २२,—सरास
प्रतिहार सघटनेत (१९१५ ते १७)
—आनिरेड्याच्या शोधान २६, २७,
मामदनाड येथे २९—हाजीगाहेवांना
सण-नाचाप्रणच्या मार्गावर (१९१८)
३१ ते ४५ खेळजाणूनी ३३,
दुगा शिक्षा बादशाहखान (कितान)
३४ —जमानुग मेर —याआरिमागान
शिदाणमग्ना ३६ आशादशाब्दांचो पुन
पन्ना (१९२१) ३७ —व्यापार
परी वगली (१९२२) ३८—
नानिज विलासत यमिरीन अधून—
निमरी शिक्षा (१९२२) ३९—
वगण—गीता अदि अभ्यास—

तुरुगातील जीवन व कार्य ४१;—
सर्वधर्मांचा अभ्यास मुट्ठा (१९२४)
—पकरे अभ्यास (कितान) (१९२४)
४२, हिंदुमुसलमान ऐक्याचे प्रयत्न
(१९२४) ४४,—जागतिक इस्लाम
पसिदेत (१९२६) ४६ ते ४९,
—मळेच्या यादेसाठी ४७,—अरबदेशांना
भेगी ४८,—तुर्की राष्ट्रवादाचा प्रभाव
४९ —तुर्कीखिदमतगार स्थापना
(१९२८)—पयनूनजिगी स्थापना
पयनून मासिर प्रारंभ ५०,—मचाप्रद
चळवळीत (१९३० ते ३०) ५७
ते ६९;—वॉमनक्ले का वळले १ ६६,
—अधिकाऱ्याचे आरोप (१९३१)
६८,—सुखा (१९३१) ६९,
कराची रॉ मध्ये (१९३०) ७१,
पाचवी अंक (१९३२)—पमिशानचे
निमरण नारास्तात ७६,—मुनता व
सचारनिर्वध (१९३४) ८२;—
वगाल भेट (१९३२) ८३, ८४,
गोधीमेर (१९३१) ८६;—मुर्द
वॉमन अभ्यासपदामाटी नात्र सुचविले
(१९३४)—निस्तीसमाजापुढ भावण
(१९३४)—मुर्द रॉ अधिपत
गभालगण भावण ८९, —पड
वाह (१९३४) ९२ —राहा
चारिण्यारिणी गोधीचा सण ९३,
—वॉमनगल निपदन (१९३४)—
—गहारी शिक्षा दोन वॉ (१९३४)
९८, —सुखा (१९३६) ९४
चत्र का गोडला (१९३५) १०४,
—अभ्यासपदीचा प्रय (१९३६)

इस्लामधर्म (१९३६) १०५, -
 मिनर्त्तव्य (१९३६) -गोधीजी
 कदून शुश्रूषा हिंदूमुस्लिम ऐक्याचे प्रताक
 (१९३७) १०७, -इस्लाम आणि
 अहिंसा (१९३७) १०८, -
 पक्षांतरप्रवेश (१९३७) ११०,
 -मनिमडलविषय (१९३७) -
 आड्या मृत्यू १११, -अन्यमहत्वाक प्रश्न
 ११२, -गांधीजींच्या स्वागताची तयारी
 (१९३८) ११८, -सुदार्
 सिद्धमतभारम्योत्तीससंरक्षणाबद्दल चर्चा
 (१९३८) १२०, -उत्तमहार्द आदर्श
 कण्याचा विचार-येथीलकण्यांचा प्रश्न
 (१९३८) १२२, -गोधीना निरोप
 (१९३८) अन्यमहत्वाकचे वाक्योत्तर
 १२२, -कार्यक्रमांच्या शिक्षणाची तयारी
 (१९३९) १२५ सारदयाशेड मु
 नि मदतयोग्य १२६ -वैयक्तिक
 मलाप्रह कण्याची तयारी (१९४०)
 १२८ कौ वायसलिंगाचा दर्जातामा
 (१९४०) पुणे ठावर विरोध
 (१९४०) १३१ ते १३५ -४२
 प्या लक्षाची तयारी-मजल बोधका
 चढाई-राष्ट्रीयद्वारात हाड मोठेली मातवी
 शिक्षा अत्रोयबाद जलमथे (१९४२)
 १३७, १३८ १३९, -सुखा
 (१९४५) १४२ -अहिंसा लक्षात
 परमम नाही १४४, -हज्रकुल मतान
 होऊ नका १४५ -निदिष्ट मत्ता
 मोडणार नांत १४७ १४८, -
 सुखा व पक्षांतरप्रवेशबद्दल अग्र
 (१९४५) १५१ -अन्यमहत्वाक

पत्र १५३, -वाल्मीकपण्डित १५४-
 १५५, -पक्षांतर प्रवेशाचा दुसरा प्रश्न
 व प्रतिपत्ति १५४ -निवृत्तपूज्यचारान
 (१९४६) १५८, १५९, १६०
 -निवृत्तपूज्य यश व मनिमडलमग-
 येथीलकण्यांची मनी वादली १६०,
 -नदरुस दगडपेस -नेदरु-यागिस्तान
 मग १६१, -निवृत्तमथे (१९४६)
 १६५ ते १६७ -निवृत्तशास्त्रातानास
 १६९, -लीगशी तडजोडीचे प्रश्न
 १७१, -सारमत विरोधाची भाषणे
 १७४, १७५, १७६, १७७, -मजूर
 स्तानमागणी सारमतस विरोध पत्र
 कल्याचा निर्णय १७९, -जिनास
 १७४ -पारविषय धोरण कल्यात
 घटनापण्डितेमागी (१९४८) -
 पापच पाणीची स्थापना (१९४८)
 १८१, -एन शुद्ध खंशा (१९४८)
 १८३ -कल्यात पार्लमन्मध्ये सारग
 (१९४८) १८२ १८३ -जिनाशी
 केलणी १८३, १८६ नव्या पक्षाचे
 अर्थक्ष १८५ मुस्लिम लीग विमजन
 मागणी १८६ जिनास पत्र (१९४८)
 १८८ -पारमधली पहिली शिक्षा
 (१९४८) १९१ -तुसगातील
 जावन १९५ -दासदत्त चालवले
 ग्रहनिमान (१९५२ ५३) १९६,
 -मुतता (१९५४) १९७, -पुन
 घटनापण्डिते (१९५४) १९९,
 -खला व मुतता (१९५५ ५७)
 २०७, २०८, -निवृत्तपूज्य निवदन
 (१९५७) २०८ २०९, -सुखा

२११, -निवडणुकांची मागणी २१२,
 -नसचीत पक्षसंघटना २०१, २०२,
 स्वतःच्या सुटकेतर १९८, -एफगट
 योजनाविरोध २१४, -सहकार्यांसह
 तुरुंगात (१९५८) २१९, -लंडन
 मध्ये (१९६४) २२४, -बंदीखालील
 जीवन व वादती रुग्णस्थिती (१९५८ ते
 १९६०) २२२ ते २२४, -मुक्तता व
 उत्तमशाई येथे स्थानबद्धता (१९६०-
 १९६१) २०२, -सातल्लमध्ये
 (१९६४) २२६, भारत विसाल
 आम्हाला (१९६५) २२९, -लेखमाली
 चर्चा (१९६६) २३३ ते २५७,
 -पयनून दिनाचे भाषण (१९६६)
 २४६, तुम्ही कृष्णजींचा उपदेश
 विसरलात ! (१९६६) २५१
 बालारोग-युद्ध (१८३०) १७
 बादशाह गुरुखान ३०
 बिहार दंगली १६५
 बुद्धसंस्कृती ६
 चुनेर-जानिसेर २८
 बेनुल-माल १२७
 बेदगमखान ८, ११, १४, २२, ३४,
 -तुम्हात ३५, ३९
 बीमा मगदअल्ली १९८, २००, २०१,
 २०२, २०३
 बोम शुभापचक्र १२५
 ब्रिटिश घोषणा (१९४५) १६६
 भग्नसिंह ७०
 भागीय गम्हनी ६
 मज्झान-पठित रामचंद्र ३२
 भावनी मी २०१, २०२, २११

मर्यादग्यांची मोडतोड ४७
 मयूडी १२१
 मदनी महमद हुमेन ४६
 मदीना १८
 मर्दान तुम्हा ३४
 ममानो मित्र ९६
 महमदअली भा १८, ७३, -आम-
 हत्येचा प्रयत्न ४७
 महमद अब्बासखान ३६, ३७
 महमदसाहेब फजले २६, २७
 महमदसाहेब हाजी (बादशाहखानांचे श्वशुर)
 २१
 महमूद हसन २०, २५, ४६-शेख उल्ल-
 हिद १७, २९
 मरेन्डप्रताप राजा २२७
 मॅक्सवेल (मुर्खचे गृहसचीत्र) ८५, ९४
 मॅक्डोनेल्ड (ब्रिटिश पत्रप्रधान) ७३
 माउरॅयन (लॉर्ड) १७५, १७६ १७७
 मालवीय मदनमोहन ४४, ११२
 मामदनाड ३४
 मिया अहमदशाहा हाजी ३७
 मियागाली ४९
 मिया जाफर ६७
 मिर्झा इमरुत (त्रे) ६४, १९८, २०५,
 २०६, २१३, -अमेरिकन शामन-
 पद्धतीची शिफारस, -आयुष्यमान गवेषी
 घोषणा २१७-८, २२०, घटना-६
 घोषणा २०२, २०३, पदमल्ल व
 शब्जकट्ट स्ताना २२१
 मिसन रुडल ११
 मुर्वी - निगळे दर्शन १०२, - टगव
 (१९४०), १३३

मुनशी कन्ह्यालाड ९२, ९३, ९४, ९६
 मनार (जमिग) अज्वाल - लोमशाणी
 धोम्यात १९८
 मन्नामाल्बी शिम्पणपदती १०
 मुग्लिमलाग - सु मि मिठाल ११२,
 १६३, १७१, वयूमना विविध १८०
 २०४ - सयनवर बधन २१६ -
 - सीमा श्रान प्रथमप्रवरा (१९३७)
 ११५ - घाल्णीचा घोष १४६
 मेरि कमिशनर ३९
 मेरीछान श्रीमती १११
 मेहताज २३, ८८ १०३
 मेहरअली ७९
 मेहरखन (बादशाहखानांची प्रथम पत्नी)
 २१ २२ २३
 मोहनी हमरत मौ १८
 मोनेमद शब्द-व्युत्पत्ती-पत्रितांची मने ७
 मीदूदी मीलाना २००
 यागीस्तान १, ७ - जमातीतील भाण्णे ११
 मुनुम महमद ७ ११४, १३४ १४१
 रशीद (आमदार) १३९
 राजगुरु भाई ७१
 राजगुरु हुतात्मा ७०
 राजानीन्नी राजगोपाल ६२ १३१ १३५
 राजा एम् सी ११२
 राजेंबाबू (गप्पाप्यदा)
 ७२ ८३ ८९ १३०
 रावीया २२
 राशीदी २१४
 राय एम् फूर् २०५
 रिट्लिकन पक्ष २१४ २१५
 रीडिंग (हॉड) ४२

रस वेपन (कमिशनर) ३३
 रेशाशह ५१
 राय कायदा २२ ३१
 रान्गी कायदा-मेशावर ३४
 लालबहादूर शास्त्री ६८ २३०
 लाली २२
 लानेर या स्वान्याचा ठराव १९३०-
 ५७
 लियाकत अगीछान १८० - पनप्रधान
 १८३-१९७ २०१
 लोहिया (टा) राममनोहर २२८
 वशीरीस्तान १४३-बॉक्सेक १६१
 वलीछान २२, ८८ १९२
 वाझ ९४
 विर्मम (पादर) ३१ १२ ११ १५
 १६ १९
 विनोबा भाव १३४ - पन २३०
 विलिंगडन (लाड) ९५
 वेव्हेल (एड) १५३ १५५ ११२
 वैयक्तिक सयाप्र १२३
 शहीर मन्मद २११
 शादूलमिंग कबीश्वर १०६
 शाह मन्मद अस्लाम १०४
 शानिनिक्तेन ८३
 शा (पोलिस् अधिकारी) २३ २४
 शेख अवदुल १५५
 शेतकऱ्यांचे हद्दे २००
 श्यामाप्रसाद मुखर्जी १८८
 सतात्याग ११७
 सतवाझाय ८८
 सफू (सर) तजबजानूर ६८

मार्मिनाराता (नामदार) १३९
 सय्यद अहमद शहीद १७ २६
 सय्यद अहमद (सर) ४५
 सय्यद जी ण १८१, १८५, २०२
 सय्यद महमूद (डा) १४८
 सरदर्याव १२६
 सादुल्लाखान ७७
 सांनगी अल्लामखान ३३
 सान्मनी जेल ९७
 सानमन सीमाप्रांतात १७९
 सिलना-पटाणाचे जिहादचे र्द १७
 सिंधी अहमद मजीद १८१
 सिंधी अजिदुल्लाखान २२७
 सिमरा परिशद १५५
 सधीर घोस १५५
 सभासगावू ७०
 सुहायदा १९७ २०१, -पत्रप्रधान
 २१४
 सुल्मान समिती ६४
 सुशींग नेयर १६४
 सुशींग घे १६४
 सुद रामाश्र ३३
 सुनी पय ४७

मुकुल्लाखान (बादशाहखानाचे आजोबा) ७
 सोनर (डा) १०३
 सोद इय ४६, ४७
 स्पेन जोस १९
 शिख (पोलिस कमिशनर) १९
 स्टेड (मिग) मीराबहन ८८
 स्वरायपक्ष २०६
 स्वाती नदी ९, १०, १५
 हरु राजदुल १९७
 हयिम अहमदुल्लाखान ७५
 हगामी सरगा १६१
 हमदद १५
 हरिजा (वृत्तपत्र) १३२
 हमनशरीफ ४६
 हस्तागर (अग्रनगर) ११
 हाजीगाहेन तुलगावा १८ २५-धर्म
 पुद्दान २८, २९, ३०
 दिजरात चळाल (१९२०) ३५, ३६
 हिंदूची पत्रवापळ ११३, ११४
 हिरोशिमा १४३
 हुजग ८६
 होअर (गर) सम्युअल ६३, ७५
 हयूम २